

ДМИТРО ДОНЦОВ

ВИБРАНІ
ТВОРИ

ТОМ

I

Науково-ідеологічний центр ім. Дмитра Донцова

Святоіванівський Мазепинський Гетьманський Полк

ДМИТРО ДОНЦОВ

ВИБРАНІ ТВОРИ

У ДЕСЯТИ ТОМАХ

Дрогобич-Львів
Видавнича фірма
“ВІДРОДЖЕННЯ”
2011

ДМИТРО ДОНЦОВ

ВИБРАНІ ТВОРИ

ТОМ
I

**ПОЛІТИЧНА АНАЛІТИКА
(1912-1918 рр.)**

Дрогобич-Львів
Видавнича фірма
“ВІДРОДЖЕННЯ”
2011

УДК 32-027.21(081)
ББК 66.0я44
Д 67

Відповідальний редактор і упорядник
Олег Баган

Літературний редактор
Ярослав Радевич-Винницький

Видавці дякують за співпрацю:

Родині Кіщаків, Я. Книшу, І. Червінці, М. Бачинському, М. Горді, І. Мельнику,
Г. Цибко, А. Цибку, родині Булів, М. Мочернюку, І. Гринді.

Донцов Дмитро

Д67 Вибрані твори [Текст]: в 10 т. / Упоряд., післям., комент. О. Баган. — Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2011.

ISBN 978-966-538-236-2

Т. 1: Політична аналітика (1912–1918 рр.) / Передмова О. Баган. — Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2011. — 326 с.

ISBN 978-966-538-235-5

До першого тому спадщини Дмитра Донцова (1883–1973) ввійшли статті на політичні теми, написані у ранній період творчості автора. Окрім праць, що виходили брошурами, як “Сучасне політичне положення нації і наші завдання”, “З приводу однієї ереси”, “Енгельс, Маркс, Лассаль про “неісторичні” нації”, “Міжнародне положення України і Росія” та “Українська державна думка і Європа”, до книги увійшли статті з часописів “Дзвін” (Київ), “Украинская жизнь” (Москва), “Українська хата” (Київ), “Шляхи” (Львів). Загалом твори цього періоду демонструють світоглядну еволюцію автора від соціал-демократизму до національного волюнтаризму і консерватизму. Водночас вони є вагомим віхою у розвитку української політичної думки.

Спадщина Д. Донцова 1910–1920 рр. майже не перевидавалася і є зною найменше. Більшість творів друкуються вперше. Редактори видання вдалися до узгодження особливостей мови і стилістики автора з нормами сучасного українського мовлення і правопису, застосувавши при цьому традиційні принципи українського правопису.

Видання рекомендується політологам і політикам, історикам та етнологам, філософам і культурологам, дослідникам і прихильникам української національної ідеї.

УДК 32-027.21(081)
ББК 66.0я44

ISBN 978-966-538-235-5 (Т. 1)
ISBN 978-966-538-236-2

© О. Баган, упоряд., передм., коментарі, 2011 р.
© Я. Радевич-Винницький, словник, 2011 р.
© ВФ “Відродження”, 2011 р.

ДЖЕРЕЛА СВІТОГЛЯДНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ ДМИТРА ДОНЦОВА

Дмитро Донцов (1883-1973) є, безперечно, однією з найоригінальніших, наймаркантніших постатей в українській історії ХХ ст. Виходець із вкрай зросіянізованої, космополітичної за духом Таврії, він став ідейним виразником найглибшої і войовничої форми українського націоналізму; вихованець найліберальнішого в Російській імперії Петербурзького університету, він став найпослідовнішим утверджувачем принципів консерватизму і традиціоналізму в Україні; активний учасник соціалістичного руху, він виявився завзятим поборювачем усіх форм і видів політичного й ідеологічного прогресизму, комунізму і космополітизму. Усе це він здійснив заради однієї великої мети: кардинально переорієнтувати український визвольний національний рух з позицій і рейок провінційного етнографізму (“провансальства”, за його ж визначенням), народницько-ліберального лоялізму, соціалістично-анархістського утопізму і самоїдства на засади вольового націоналізму. За типом мислення і політичної поведінки, за естетичними смаками й культурними орієнтаціями, за темпераментом і світовідчуттям це була яскрава постать запізнлого романтика, представника величної доби Романтизму, такого собі українського Мадзіні і Карлайла у поєднанні. Він відкривав містичні глибини нації перед своїми сучасниками і креслив гігантські перспективи розвитку майбутньої визволеної країни, завзято боровся проти тиранії імперіялізму, зачерствілої бюрократії старих режимів і стимулював таємну революцію знедолених, він по-прометеївськи закликав і поривав інших, по-сократівський критикував і будив оспалих, майже постійно йшов проти більшості і проти течій, але ніколи не зневірювався і не зупинявся. Йому судилося завершити ту формувальну місію націотворця-трибуна в новітніх історичних умовах, яку виконали у свій час Йозеф Геррес у Німеччині і Ян Коллар у Чехії, Людевіт Ґай у Хорватії і Васіл Левські в Болгарії, Людовіт Штур у Словаччині і Данієл О’Коннел в Ірландії. З огляду на запізнлість української національної революції і надто складні умови протистояння тоталітарній Російській імперії змагання до свободи українського патріотичного покоління 1920-40-х років, вихованого на ідеях Д.Донцова, закінчилися катастрофою. Однак сьогодні ці ідеї сяють і двигять у серцях нащадків неймовірним почуттями і завзяттям, титанічними подвигами і безмежною жертвністю, широю вірою і чарівливим романтичним візіонерством.

***

Народження Дмитра Донцова (30 серпня 1883 р.), людини із таким твердим і глибоким національним світоглядом, у Мелітополі, майже на краю українського етнічного простору, звичайно розглядають як парадокс, проте на цей факт можна подивитися і як на закономірність. Саме на межі, на передній лінії протистояння, завжди, за історіософією А.Дж.Тойнбі, формувалися найміцніші і найекспансивніші національні та особистісні характери. На межі латинського світу у протистоянні етрускам постав

Рим, на південній лінії германського світу виріс Відень, що перекинув вагу німецького духу в культурний простір Дунаю і на Балкани; найбільше завзяття, підприємливість і динамізм розвитку демонстрували в історії хоробрі елліно-македонські колоністи Передньої Азії під стягами Олександра Великого та сміливі еспанські конкістадори чи британські піонери в Америці, які розширювали межі європейського світу. Так само появу дивовижно активного публіциста та пристрасного ідеолога безкомпромісної боротьби, мислителя з гострим національним інстинктом і форматора експансивних планів українського духовного наступу, ким був Д.Донцов, вартує швидше вважати логічною закономірністю, аніж безпідставним випадком.

З народження він належав до типової середньої підприємницької верстви Російської імперії: батько, Іван Донцов (за козацьких часів рід мав прізвище Донець) походив із Слобожанщини, був поважною і заможною людиною в місті, вів торгівлю сільськогосподарськими машинами, займав посаду одного із міських голів Мелітополя; родина матері, Єфросини Йосифівної, більше господарювала на селі¹. Сім'я Донцових була доволі заможною (очевидно, давалася чути енергія батька), тут виховувалося п'ятеро дітей (окрім Дмитра було ще двоє синів і двоє доньок), в ній панували химерні російсько-українська культура й ідентичність. За спогадами Марії Донцової-Бачинської, дружини Д.Донцова, вирішальний вплив на формування українського світогляду у Дмитра зробив нерідний дід по матері, який був зукраїнізованим німцем-колоністом². Батьки помирали, коли Дмитрові було 11 років, тому надалі ним опікувалася родина. Особливий вплив на становлення світовідчуттєвої сфери майбутнього мислителя й публіциста мав, за його ж характеристикою, “середземноморський дух”, який витав над усією Таврією, тобто особлива відкритість до зовнішнього світу, посилена емоційність, дзвін багатокультурності (Приазов'я від 18 ст. активно заселяли болгары, серби, молдавани, грузини, італійці, німці, греки; до речі, сам Д.Донцов згадував, що прабабка його по матері була з походження італійкою³).

У Мелітополі Д.Донцов закінчив початкову школу і реальне училище, яке давало технічну освіту. Нахилу до техніки він не мав, а тому, щоб надалі навчатися на гуманітарному відділі якогось університету, мусив доповнити середню освіту в гімназії класичного типу. Так у 1900 р. він переїхав до гімназії Царського Села, що під Санкт-Петербургом, а невдовзі вступив до Петербурзького університету на юридичний факультет, який закінчив у 1907 р.⁴

Зрозуміло, що перебування у Петербурзі, де вирувало все імперське політичне і культурне життя, стимулювало пришвидшене ідейно-громадянське зростання молодого українця. Тут він стає учасником української студентської Громади, де знайомиться з групою українських культурників – Д.Дорошенком, О.Лотоцьким, П.Кратом, Л.Мацієвичем, М.Стасюком та ін. За власною самохарактеристикою, “захопився тоді вперше Кониським, “Київською Стариною”, Уманцем (автором монографії про Мазепу), і, головню, Леся Українкою”⁵. Очевидно, ця література поглибила в ньому національний традиціоналізм і волюнтаризм (Леся Українка). У листі до Євгена Маланюка від 1931 р. Д.Донцов згадував, що ще в Мелітополі “українця з мене зробили: Гоголь, Шевченко, Куліш і Стороженко”⁶. Додатковим цементуючим фактором із зміцнення національних переконань для нього стали, за свідченням Дмитра Дорошенка, наукові книжки із Галичини, які він читав у петербурзькій бібліотеці з особливою інтенсивністю⁷.

1. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. – Нью-Йорк–Торонто, 1974. – С.63-66.

2. Там сам. – С.66.

3. Сварник Г. До ідейної біографії Дмитра Донцова // Українські проблеми. – 1997. – № 1. – С.146.

4. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. – Нью-Йорк–Торонто, 1974. – С.63-66.

5. Донцов Д. Рік 1918. Київ. – К.: Темпора, 2002. – С.67.

6. Сварник Г. До ідейної біографії Дмитра Донцова // Українські проблеми. – 1997. – № 1. – С.146.

Вже у 1905 р. Д.Донцов брав участь в організації першого політичного віча в Петербурзькому університеті, на якому вимагав незалежності України. За участь в революційних подіях був ув'язнений за підозрою в зв'язках з Революційною українською партією (РУП) і перевезений до тюрми в Київ. Там він познайомився з активом Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), тобто з Миколою Поршем, Симоном Петлюрою, Андрієм Жуком, Валентином Садовським. Від 1906 р. почав публікуватися на сторінках партійної газети "Слово" (редактори С.Петлюра і М.Порш). Потім, у 1911 р., Д.Донцов докладно описав ці події у статті "1906 рік у Києві". Серед іншого, він проаналізував суспільні умови, в яких діяли українські соціал-демократи, трудність ведення пропаганди серед робітників, змалював картину приготування погрому з боку влади і форми бойового протистояння, коли доводилося з револьвером у руці порочати вартувати в настороженому місті⁸. Зокрема вже тоді Д.Донцов помітив, що в російському революційному русі набуває сили тенденція до політичного цинізму і брутальності. Він згадував: "Розчаровані в успішності масової акції, робітники кидалися в обійми нових "вождів пролетаріату", різних "махаєвців", "максималістів", "анархістів-комуністів", "синдикалістів" і взагалі людей, в котрих стиралася границя межі революціонером і звичайним бандитом"⁹. Так український публіцист вловив момент, коли у жорсткостях революції зароджувався майбутній сталінізм – суміш сектярського фанатизму, нігілістичного деструктивізму, психології терору із виявами крайнього деспотизму і брутальності у політичній поведінці. Паралельно він наголосив на небажанні українських соціал-демократів об'єднуватися із російською соціал-демократичною партією¹⁰, на слабкості українського соціалістичного руху загалом¹¹.

У 1907 р. Д.Донцова знову заарештували за участь в підпільному соціалістичному русі. За його власними характеристиками, свідченнями учасників історичних подій та висновками істориків¹² можемо узагальнити наступне: соціалістичний рух був в Російській імперії єдиною революційною силою, яка принципово боролася із царизмом як деспотичною системою; його ідеї були особливо поширеними серед російської інтелігенції і мешканців великих міст, які, зрозуміло, визначали інтелектуальну моду епохи; соціалізм в Росії щораз більше набував марксистського і радикально-деструктивного забарвлення, оскільки послідовно заганнявся владою у середовище асоціальних, аморальних і фанатизованих елементів; для багатьох перебування поза соціалістичним рухом означало відступництво від світлих ідеалів демократії і прогресу, солідарності із гнобленими; український соціалістичний рух (поза Галичиною) щораз більше охоплювали асиміляційні хвилі російського революціонізму, що відзначався специфічним політичним централізмом, національно-імперським гегемонізмом та морально-інтелектуальним месіанізмом, завзятою вірою у свою вибраність і провіденційність.

Зрозуміло, що Д.Донцов із такими властивостями його натури, як романтичне світобачення, щира свободолюбність, громадянська відповідальність і максималізм устремліль, не міг опинитися осторонь цього масштабного і яскравого підпільного політичного руху. Йому він віддав сім років свого життя (до 1913 р.). Задіяність у русі дала змогу зсередини розгледіти специфіку соціалістичної ідеології, її ментальні імпульси, проаналізувати закономірності його розвитку.

7. Дорошенко Д. Из моїх споминів про Українську Студентську Громаду в Петербурзі в 1902-1905 роках // 3 минулого. Т.2. – Варшава: Український науковий інститут, 1939. – С.106.

8. Закопанець Дм. [Донцов Д.] 1906 рік у Києві // Наш голос. – 1911. – Ч.6-8. – С.367-372.

9. Там само. – С.371.

10. Там само. – С.369.

11. Там само. – С.372.

12. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. – С.70-78.

На початку 1908 р., щоб уникнути арешту, Д.Донцов виїхав із Києва за кордон, власне, до Львова (Австро-Угорщина) і тоді розпочався новий етап його діяльності. Галицький український соціал-демократичний рух був організованішим і масовішим, ніж на Наддніпрянщині, він вийшов із доброї ідеологічної школи М.Драгоманова (який майже 25 років впливав на галицьке громадянство з-за кордону й надзвичайно активно друкувався в галицькій пресі), І.Франка, М.Павлика, О.Терлецького. В діях соціалістів краю не було тієї радикальності мислення, цинічного прагматизму і жорстокости, що так характеризували російський соціалістичний рух. В Галичині розвивалася ідеологія типового реформістського соціалізму, зорієнтованого на розгортання профспілкових дій, парламентаризм та поступові зміни. Саме з Галичиною надалі буде пов'язана кипуча діяльність Д.Донцова, його поступова світоглядна еволюція, поглиблення і зміцнення його національної визвольної програми.

Протягом 1907-1913 рр. Д.Донцов друкувався у кількох українських соціалістичних часописах: “Наша думка” (Петербург), “Слово”, “Український студент”, “Дзвін”, (усі – Київ), “Слово”, “Праця”, “Наш голос”, “Земля і воля”, “Добра новина” (Львів). Окрім того, в цей час він публікувався в часописах “Рада”, “Літературно-науковий вістник”, “Українська хата” (Київ), “Молода Україна” (Львів), у польськомовному “Dziennik Peterburski” (Петербург) та німецькомовному “Ukrainische Rundschau” (Відень). Найбільше його публікацій з'явилося у львівських газетах “Праця” і “Наш голос”.

У цей період Д.Донцов перетворився на одного з найяскравіших українських публіцистів, став інтелектуальним лідером молодого покоління. У 1909 році він познайомився у польському курорті Закопане із провідним українським ідейним консерватором нової хвилі та визначним істориком В'ячеславом Липинським. Цей момент можна вважати вирішальним в біографії Д.Донцова: очевидно, В.Липинський змінив його погляди на історію, на проблему суспільних змін і класової боротьби, скерував на засвоєння правих, традиціоналістських ідеологем та принципів. Про значимість цього моменту свідчить псевдонім, який з'явився у Д.Донцова: Закопанець (ще він користувався псевдонімом Дмитро Чорний, Д.Чорний, криптонімами Дм.-ов, Дм.Д., Д.Д.). З кожним роком у статтях Д.Донцова ускладнюється бачення політичної і національної проблематики, питань суспільного прогресу і морального розвитку. Він щораз критичніше дивиться на соціалістичну ідеологію і практику політичної боротьби, врешті виявляє в ній непослідовності, поверховість та відсутність реальної вкоріненості в національне життя.

Коли узагальнено переглянемо всі основні публікації Д.Донцова в соціалістичній пресі 1909-1911 років, то легко виявимо, що їхньою центральною темою є *проблема національної мобілізації українства* – від соціальної самоорганізації до культурного піднесення. Так, наприклад, у великій статті “На черзі” (“Праця”, 1910 р., ч.2-3) під псевдонімом Д.Чорний він роздумує про засоби і форми національного увиразнення української соціал-демократії, про потребу співдії із “Просвітою”, яку соціалісти систематично висміювали за угодовство, вузьке культурництво, примітивність агітації та аполітизм. Наголошує, що завдяки послідовності у відстоюванні української культурної специфіки і піднесенню рівня бойовитости українських соціалістів про них, як про важливий фактор заговорив ідейний лідер російських соціал-демократів Георгій Плеханов¹³. І далі Д.Донцов робить такі висновки: “Національний момент мусить знайти належне йому місце в нашій політичній акції... В боротьбі української суспільности за національне визволення український пролетаріят виступить не під синьо-жовтою корогвою всеукраїнства, а під червоним прапором соціал-демократії!”¹⁴ Ця остання фраза – це типова саламаха ідей і положень, в якій плутався тоді український соці-

13. Чорний Д. На черзі // Праця. – 1910. – Ч.2-3. – С.7.

14. Там само. – С.8.

ялістичний рух: він усвідомлював, що конформізмом, лоялізмом, дрібними завданнями, які так характеризували українську націонал-демократію на Наддніпрянщині, нічого не можна буде досягти у боротьбі з монархією і плутократією; водночас він відчував, що голим практицизмом, класовими гаслами неможливо розбудити містику національної боротьби, неможливо захистити національну своєрідність українського руху. Д.Донцов, який мріяв про велику демократичну революцію, про очисний порив народу до свободи, писав про українське поступовство: “Ми йдемо в “Просвіти” не для співділання з ен-децією, повторяємо ще раз, а для боротьби з її впливом на маси, для ширення в масах своїх думок і поглядів в справі національній.

...Ми лишаємося в “Просвітах” доти, доки ся робота є можливою, і ні хвилини довші. Бо співділання з ен-децією, видавання книжок “про грім і блискавку”, або відчити про Антона Головатого, може, саме в собі, і є роботою, гідною всякої поваги, але з завданнями соціал-демократії не має нічого спільного”¹⁵.

Подібні думки, але гостріше й концептуальніше Д.Донцов розвиває у статті “Новий революційний фактор і соціал-демократія”¹⁶. Головний акцент публікації – ствердження вирішальної сили національного в соціально-визвольній боротьбі всіх народів. Автор передрікав, що український національний рух є “великим революційним фактором”, а на перешкоді йому стоять російська шляхта (поміщики) і плутократія¹⁷. Закінчувалася стаття таким патетичним пасажем: “Нашим завданням є: розв’язати ту національно-політичну революцію, котра вже жиє, хоч не свідома, в почуваннях широким мас нашого народу, створити могутній національний рух, злити всі невеличкі струмочки національного незадоволення в великий революційний потік, який знесе всі ті греблі, які правительство царське протягом двохсот літ нагатило на дорозі свobodного національного розвитку українського народу”¹⁸.

У статті “Російська революція і український національний проблем”¹⁹ Д.Донцов логічно переконував земляків, що український визвольний (соціалістичний) рух тоді лише стане масовим і сильним, коли позбудеться дрібничкової просвітянщини й угодовства, а стане послідовно політичним, наступальним і національним за змістом²⁰. Правда, тут же він узгоджував це положення з ідеологічною засадою соціалізму, але стратегічно, мріючи про повноцінну українську націю: “Та ж революція, котра прискорить момент національного визволення на Україні і перетворить “малороссів” в модерну націю з її поділом на класи, *створить eo ipso і умови для нормальної класової боротьби українського пролетаріату*”²¹. Автор закликав покінчити з культурництвом як із міражем, який постійно заманює українців на шлях закономірних поразок.

Вершиною полеміки Д.Донцова із російською соціал-демократією в ранній період творчості в рамках його діяльності в соціалістичному русі можна вважати статтю “Українське питання і російська соціал-демократія”. Тут він докладно проаналізував виступи і політику російських соціал-демократів, нібито найпринциповіших свободолюбців і прихильників загальної рівності, від 1902 р.; зокрема проаналізував протоколи партійних з’їздів, політичні заяви, теоретичні статті провідних діячів (в т.ч.

15. Там само. – С.8.

16. Закопанець Дм. Новий революційний фактор і соціал-демократія // Наш голос. – 1910. – Ч.2. – С.11-18.

17. Там само. – С.12.

18. Там само. – С.18.

19. Закопанець Дм. Російська революція і український національний проблем // Наш голос. – 1911. – Ч.1. – С.75-84.

20. Там само. – С.79.

21. Там само. – С.83.

Мартова, Плеханова, Троцького та ін.), позицію головної соціал-демократичної газети “Іскра”. Відтак автор виявив дивовижну суголосність і послідовність російських революціонерів в одному питанні: в невизнанні за українськими соціал-демократами права на автономію, в ігноруванні особливостей української культури і, відповідно, небажання вести пропаганду українською мовою, в невизнанні самої української національності як такої. Д.Донцов делікатно підводив до думки, що російські соціал-демократи в українській темі наближаються до офіційних російських шовіністів і реакціонерів, із “Союза русского народа”, до традиційної великодержавницької політики царату. Він послідовно опирався на думки і принципи визначних австрійських соціалістичних теоретиків – Отто Бауера, Карла Каутського та Карла Реннера, які першими так глибоко і всебічно осмислили національну проблематику з позицій соціалістичного світогляду і висунули концепцію національних автономій в соціалістичному русі. Д.Донцов ущипливо дивувався у своїй статті: “Навіть для “Союза руського народа”, навіть для чорносотенних земств на Україні вже стає поволи ясным, що вбити якусь ідею українському хлопіві чи робітникові успішно можна лише тоді, коли її буде пояснено в його мові. Російські соціал-демократи того ще не розуміють. Всі свої відозви вони видають на Україні в тій самій мові, в якій говорять в Архангельській губернії або на Сахаліні, і думають, що вони “розвивають класову свідомість українського пролетаріату”²².

Отже, ми можемо зробити перший загальний висновок про соціалістичну практику Д.Донцова в ранні роки його діяльності: він виявив нечесність і шовіністичну упередженість російських соціал-демократів в українському питанні, їхній імперський спосіб мислення і водночас намагався захищати українські національні інтереси в рамках революційного соціалістичного руху, який тоді вважав єдиною реальною ідейною та політичною силою, яка завзято й категорично боролася із царатом та цілою реакційною системою державного визиску і гніту. Однак при цьому Д.Донцов зрозумів, що українська національна проблематика значно складніша за спрощені матеріалістично-класові соціалістичні теорії і що її не можна розв’язати з допомогою лише концепції прогресу та солідарності трудящих. Власне до розв’язання української проблематики він підійшов через аналіз проблематики єврейської. Д.Донцов побачив, що столітні упередження до євреїв дають підстави сучасним соціал-демократам і різним прогресистам вважати єврейський національний рух реакційним. Він писав: “Свого часу, коли велася боротьба межі російською партією і Бундом про умови їх з’єднання, “Іскра” перенесла сей чисто організаційний спір на ґрунт загальних дебатів про жидівську національність. Аби довести своє право на певну організаційну самостійність, Бунд доводив, що жиди є нацією, з своїми специфічними прикметами: мовою, особливим складом соціальних сил і т.і. Збити сі докази Бунда старалися “Іскра”, яка твердила, що (див.ч.51) “ідея жидівської “національності” має виразно реакційний характер” і ще до того “є в противенстві до інтересів жидівського пролетаріату”²³.

Прикметно, що у попередньому числі “Нашого голосу” Д.Донцов публікує свій переклад статті австрійського соціалістичного теоретика В.Медема “Новочасний антисемітизм в Росії”²⁴. Ця стаття була світлою і полум’яною обороною єврейських національних і культурних прав як перед старим реакціонерством, так і перед хибними теоріями новітніх революціонерів, які сприяли асиміляції євреїв в розвинуті великі нації під приводом об’єктивної закономірності поступу.

22. Закопанець Дм. Українське питання і російська соціал-демократія // Наш голос. – 1911. – Ч.2. – с.182.

23. Закопанець Дм. Українське питання і російська соціал-демократія // Наш голос. – 1911. – Ч.4. – С.169.

24. Медем В. Новочасний антисемітизм в Росії // Наш голос. – 1911. – Ч.3. – С.156-161.

У цьому ж 3-у числі “Нашого голосу” Д.Донцов друкує свою статтю “Праве українство”²⁵, в якій ґрунтовно розглядає причини антисемітизму в Європі і Росії, критикує антисемітські виступи часописів “Київ” і “Рідний край”, захищає право недержавних народів, передусім євреїв та українців, на захист своїх національно-культурних інтересів. Зауважимо, що під “правим українством” він мав на увазі промонархістські середовища і патріархально-шляхетські тенденції в суспільстві, а не ті ідеї і рухи, які прийнято називати “правими” в сучасній політології.

Цікаво, що саме під час діяльності і творчості в соціалістичному русі Д.Донцов здійснює два стратегічні кроки у своїй особистій ідейній еволюції і в переорієнтації українського суспільства: він *пояснює категоричність українсько-російського протистояння і пораженьську сутність українського культурного малоросійства*. До цих істин, що є закономірним, доходить він завдяки вивченню спадщини Т.Шевченка. У статті “Шевченко і патріоти” Д.Донцов береться осмислити парадоксальний феномен: з якою винахідливістю різні ідейні табори перекручували і переінакшували особу й позицію Т.Шевченка, залежно від конкретної політичної ситуації. І тут він дає такий теоретичний засновок: “Так було з Богданом Хмельницьким: з чоловіка, котрого, якби він умер о рік пізніше, проклинала б тепер Православна Церква, як Мазепу, – з сього чоловіка зробили героя “єдиної і неподільної Росії”. Такою була і доля Маркса: нема такого ревізіоніста, котрий би найбільшу свою дурницю не старався виправдати цитаатами з “Капіталу”²⁶. Автор підіймає давню суперечну тезу: як сприймати Шевченка – як “чистого поета” чи ідеологічного трибуна нації? І відповідає: “Нас поучали, що “надуживати шевченківську музу в політичних цілях – непростимий гріх”. Наївні люди або лицеміри! Забувають вони, що в краю, де ідея національної самостійности нашого народу є державним злочином, так одверте проголошення сеї ідеї, яке ми стрічаємо у Шевченка, – є політикою! Вони забувають, що у народа, котрий не знаходить інших шляхів для маніфестації своїх політичних й опозиційних думок – як лише в літературі – шевченківська поезія мусила стати *політичною* Біблією для всіх, що прагнуть своєму краєві національної свободи. Прийдуть часи, коли кайдани національної і політичної неволі спадуть з України, – і тоді шевченківське свято стане чисто літературним святом. Але поки сі кайдани не зняті, поезія Шевченка носитиме всі прикмети політично-го злочину, а її культ *буде політичною, передусім політичною, маніфестацією*”²⁷.

Полемізуючи з позицією українських націонал-демократів, зокрема газети “Рада”, яка завжди вирізнялася демонстративним лоялізмом, лякалася чітких самостійницьких політичних маніфестацій, обмежуючись ідеологією культурного автономізму України, Д.Донцов робив свій категоричний висновок: “...*український національний рух є ворожий російській державности і в рамках існуючого політичного режиму для сього руху не можна знайти жодного modus vivendi*”²⁸. Ця стаття чітко показує, через що Д.Донцов до 1914 р. не приймав політики українських націонал-демократів Наддніпрянщини (в Галичині націонал-демократи були дещо наступальнішими і все-таки самостійниками і саме під їхнім впливом він врешті поступово перейшов до правого табору): його дратувала у їхній тактиці дрібничковість дій і завдань, відсутність революційного духу, наївне культурництво, тобто страх перед чіткою позицією самостійництва і звичайна яловість громадянської поведінки. Д.Донцов закінчував свою статтю таким ось саркастичним пасажем: “Так. Не є жодною ганьбою впасти в нерівній *боротьбі*. Се правда. Але є, рівно ж, правдою, що відмова від всякої боротьби, від тіні протесту є симптомом морального пониження і розкладу.

25. Закопанець Дм. Праве українство // Наш голос. – 1911. – Ч.3. – С.135-148.

26. Д.Д. Шевченко і патріоти // Наш голос. – 1911. – Ч.5. – С.218.

27. Там само. – С.219.

28. Там само. – С.222.

“Діло” (провідна галицька націонал-демократична газета – О.Б.) має рацію: пасивний опір російських українців не заслуговує на дешеве іронізування. Він заслуговує на погорду.

...До такої моральної прострації український буржуазний демократизм ще ніколи не опускався²⁹.

Це вельми символічно, що саме через поглиблене осмислення Шевченкових морально-ідейних художніх заповітів Д.Донцов дійшов до розуміння *історичного і національного волюнтаризму* як головних рушійних сил розвитку людства. Тобто він самостійно зробив ті історіософські та націософські висновки, які пізніше знайшов у своїх ідейних кумирів періоду активного розвитку ідеології модерного українського націоналізму, – у Ніколо Мак’явеллі, Жан-Поля Марата, Алессандро Мадзіні, Людвіга Берне, Йозефа Герреса, Артура Шопенгавера, Томаса Карлайла, Гюстава Лебона, Шарля Морра, Мориса Барре, Фридриха Ніцше, Вільгельма Дільтея, Вернера Зомбарта та ін. Коли ми переглянемо список авторів, які цитуються у статтях Д.Донцова в період 1909-1914 рр., то помітимо ось цю тенденцію зліва направо в його світоглядній еволюції, тенденцію, яка невдовзі буде визначати інтелектуальну моду і ціннісні орієнтації нового покоління українських політичних діячів після 1920 р., насамперед в Західній Україні і на еміграції.

Другий стратегічний ідеологічно-інтелектуальний крок, здійснений Д.Донцовим ще в рамках соціалістичного руху, полягав у виявленні двох мегапроблем, які стояли перед українством: *подолання ментального малоросійства і цивілізаційно-культурного конфлікту з Росією*. Парадоксально (і це ще раз свідчить про стихійний глибокий націоналізм Д.Донцова), що він свої націософські висновки робив, користуючись методологією суспільного аналізу та критеріями оцінок раціоналістичної теорії соціалізму, яка, як відомо, не заглиблювалася в сутності і закони духовного й етнічного буття. Вінцем цих роздумів Д.Донцова про таємниці і причини млявості й слабкості українського національного руху є стаття “Національні гермафродити”, в якій ми подибуємо в сконцентрованому вигляді майже всі головні проблеми його майбутньої аналітичної та пропагандивної праці: проблеми національного характеру і динаміки історії, можливої національної героїчності і задавненої охлялости, культурної вторинності і провінційності українства, подолання стереотипів провансальства (“костомарівщини”) і створення войовничої, гордої психології нового українства. Серцевиною і першопричиною української слабкості Д.Донцов вважає специфічне українське *гермафродитство*, тобто *роздвоєність національну*, затерте відчуття національної гідності і патологічне, неусвідомлюване прагнення прихилитися до якоїсь сильнішої цивілізації, культури і політико-державної традиції. Зауважимо, що з цим гермафродитством, провансальством він буде боротися усе життя, виявляючи його в різноманітних образах, скритих формах, в найнесподіваніших політичних і культурних ідеях та тенденціях. Пізніше він означуватиме це гермафродитство “драгоманівщиною”, “винниченківщиною”, “рутенством”, “скрипниківщиною”, але в сутності розумітиме одне і те ж: неухильну здібність українських еліт, навіть вельми інтелектуальних і культурно вирафінованих осіб та середовищ, до роздвоєності стермлінь, безвольного тупцювання на місці, до хаотичності і деструктивності дій, наївної благодушності і тупого примиренства, самокастрації героїчного в етиці нації та витягування на поверхню усього дріб’язкового, хворобливого, безбарвного.

Д.Донцов загострює національну проблематику у такий спосіб: “Кожного, хоч би поверхневого, обсерватора українського руху в Росії мусить вразити дивний факт: з одної сторони, безперечний поступ сього руху, захоплення ним чим раз ширших верств суспільності, з другої ж, застрашаючий занепад політичної думки в кругах ідейних

29. Там само. – С.223.

провідників буржуазного українства. Рівень політичної зрілості сучасного українства не лише нижчий від того, на котрім стояло українство в XVII і XVIII вв., але його не можна порівнювати навіть з ідеями кирило-мефодіївців”³⁰. Головною причиною української національної стагнації він вважає дивовижний аполітизм мислення українських еліт, тобто нездібність до щоденної громадянської самоорганізації, відсутність державницької мети, невміння бачити стратегічні цілі, небажання боротися, уперто й завзято, буквально щоденно, невпинно нарошуючи революційну енергію мас. Власне, це, за зізнанням самого автора у примітці, й спричинило його симпатію до українського соціалістичного руху, який завжди ставив собі передусім політичні цілі. Зауважимо, що це застереження Д.Донцова про політичну сліпоту і невмілість українських еліт підтвердила Історія у трагічних 1917-1920 рр., коли саме через політичну безпорадність і наївність “драго манівців”, які замість розбудови армії і держави будували “соціалістичну солідарність” з Росією, нація програла все.

Другого фатального причиною української закостенілості є інтелектуальне, моральне та культурне пасування перед усім російським. В Україні, на думку автора, витворився унікальний суспільно-ментальний феномен малоросійської схильності до розчинення в сусідній, слов’янській та православній, російській цивілізації (джерела і стимули якого, додамо від себе, треба, очевидно, шукати в степовій ментальності українців як нащадків скіфів і сарматів – кочових народів, що звикли були переймати щось чуже, культурно вище, оскільки створене осілими народами). Д.Донцов наводить спостереження польського консервативного філософа Мар’яна Здеховського про те, що українці при зіткненні з поляками відразу згадують свою національність і опираються їхнім впливам, натомість при зіткненні з росіянами чомусь пасивно приймають чужі впливи і уподібнюються до них.

Аналізуючи українську пресу, поведінку українських політдіячів високого рівня, українські соціальні стереотипи, Д.Донцов робить висновок про просто хворобливу сліпоту нації, про невміння її розрізнати добро і зло в політиці, натомість стале прагнення по-рабськи хилитися до своїх катів. Згадуючи шовінізм і руїнництво Росії на Україні, автор дивується, що все це терплячий український народ схильний легко забути. Він наводить історичні приклади інших народів, зокрема поляків, які свою зятяту боротьбу з Москвою опоетизували в чудовій героїчній художній літературі (Міцкевич, Словацький, Крашевський, Жеромський, Конопніцька та ін.). Водночас українці, які більше потерпіли від Москви, не створили навіть близько подібного героїчного епосу в своїй літературі, а те, що й з’явилося (антимосковство Т.Шевченка, наприклад), забули.

Д.Донцов так увиразнює проблему: “Ціле сучасне українство – преса, література, наука, публічне життя – є під гіпнозом застарілої і високо шкідливої ідеї “триєдиної Руси”, елементи якої можна дослідити майже в кожного українця. Ціле воно живе не в теперішності, для котрої воно не має зрозуміння, лише в минувшині; звідти воно черпає і свої симпатії і свої антипатії...”

Pium desiderium Катерини II, аби українці покинули “развратное мненіє” – вважати себе за самостійну націю – сталося фактом. І тепер ми маємо на Україні замість нації, колись вільної ...”ветвь русскаго народа”, котра в кожній сміливій політичній думці, ворожій Росії, бачить зраду інтересів “спільної батьківщини”³¹.

Таким чином, Д.Донцов найглибше і найгостріше серед сучасників і для сучасників усвідомив як політичний публіцист загрозу Росії, і то не лише як імперії, а й як цивілізаційної і культурно-ментальної потуги. Відповідно, він вивів наступний категоричний імператив для нації: “Сучасне ідейне українство не піднесло до себе масу. Воно

30. Дм.Д. Національні гермафродити // Наш голос. – 1911. – № 7. – С.417.

31. Там само. – С.425-426.

само спустилося до хаотичної національної “свідомості” темних, задурених віковою русифікаторською політикою мас українського мужицтва. На щастя, внутрішня логіка українського руху є сильніша за його туподумних провідників.

Найвищий час для всіх українців, котрі розуміють велику політичну вагу українського питання, котрі не бажають позістати в ролі провансальців, зачати акцію проти новітнього русофільства. Сучасне *виключне* “національно-культурне” і “поступово-безпартійне” українство мусить вмерти. На його місце має прийти *політичне* українство. Пора знати, що *тепер* російський патріотизм і український націоналізм виключають одно друге...

Національний гермафродитизм, як і фізичний, може бути цікавим об’єктом дослідів для біолога або соціолога, але до ролі виконавця і керманіча публічної opinio він рішуче не надається³².

Отже, ми проаналізували ранній, соціалістичний, період творчості Дмитра Донцова, що дає нам підстави визначити його як пристрасного шукача нових ефективних шляхів для утвердження українства, як вельми здібного журналіста, який зумів суттєво розширити й ускладнити проблематику національного поступу, яскраво вибиваючись як поза рамки традиційного суспільно-культурного народництва, так і поза рамки модерного соціалізму. Він не цурався ризикованої підпільної діяльності революціонера, і тому організував страйки і зі зброєю в руках пильнував за прядком під час масових акцій протесту чи в нічних протистояннях каральним акціям реакційного царського режиму. Та все-таки найприкметнішою рисою його громадянської поведінки і позиції є *принциповість характеру*. Мабуть, Д.Донцова можна вважати другим великим українцем після І.Франка, який би так сміливо і вперто відважувався піти проти пануючих ідейно-політичних і культурних течій доби, який би з таким завзяттям і яскравістю інтелектуальної творчості взявся переосмислювати й переорієнтовувати націю, коли зрозумів, що вона застрягла в безвиході хаосу і приземленості почувань.

Ще два роки – 1912-го і 1913-го – Д.Донцов перебуватиме в лавах соціалістичного руху, нагадаємо, найбільш революційного тоді в Україні, однак з кожним днем, з кожним ускладненням суспільної ситуації в Україні він розходитиметься з цим рухом та його ідеями. Власне його твори цього часу, які увійшли до першого тому нашого видання, й ілюструють подальшу ідейну і світоглядну еволюцію автора, спочатку – до консерватизму, коли Д.Донцов стане у 1918 р. членом партії українських хліборобів-демократів, а потім – до вольового націоналізму, коли він створить у 1923 р. і надихатиме підпільну Українську партію національної роботи (революції).

***

У 1912 р. Д.Донцова сприймають в українських колах як авторитетного журналіста і гострого політичного аналітика. Тоді він зав’язав співпрацю із новоствореним у Москві журналом “Украинская жизнь”, який редагував С.Петлюра. Це видання призначалося для пропаганди української ідеї в російськомовному світі імперії і мало позапартійний характер, хоча загалом його позиції можна визначити як ліберально-соціалістичні. Д.Донцов переважно писав до “Украинской жизни” зі Львова, де тоді мешкав, часто аналізував галицьку проблематику в рубриці “Письмо из Галиции”. Ця співпраця принесла йому ще більше ваги й популярності, як і участь від 1913 р. в новому соціалістичному журналі “Дзвін” (Київ), а згодом в “Українській хаті”. Власне, від цього року, 1913-го, й прискорюється процес розриву Д.Донцова із соціалістичним табором.

Михайло Сосновський так оцінював публіцистичну творчість Д.Донцова того часу: “Талант й ефективність Донцова як журналіста й публіциста (з перевагою публіциста,

32. Там само. – С.426.

як підкреслював колись Є.Маланюк), була від самого початку поза всяким сумнівом. Він знав не тільки *що і про що* писати, він знав також як писати. Щоправда, писання Донцова до Першої світової війни не мають ще тієї сили публіцистичного хисту, майстерності як полеміста, що заблистіла у 20-і й 30-і роки, але ерудиція, хист, оригінальність у підході до окремих проблем там дуже виразні.

Особливістю Донцова вже тоді було глибоке відчуття й розуміння суттєвого вміння в кожній проблемі те суттєве побачити й показати його читачеві в усій широті та з різних аспектів. І ще одно: Донцов ніколи не боявся висловлювати *власну* думку і *власний* погляд на справу й обстоювати цю думку навіть тоді, коли йому доводилося зводити боротьбу з партійними товаришами та з визнаними авторитетами, дуже часто із шкодою для своєї особистої кар'єри³³.

Ця характеристика найточніше розкриває проблему перебування Д.Донцова в тодішньому українському політичному таборі, як соціалістичному, так і національно-демократичному: швидко еволюціонуючи ідейно вправо, виявляючи чітку систему мислення за національними критеріями, він увійшов у конфлікт із керівництвом української соціал-демократії, демонструючи революційність мислення, самостійництво, він поглибив несприйняття і ворожість з боку табору націонал-демократичних “поступовців” (Товариство українських поступовців, ТУП – засноване у 1908 р., яке очолювали Є.Чикаленко, С.Єфремов, А.Ніковський, А.В'язлов, Ф.Матушевський). Відтак зятими ворогами Д.Донцова стали впливові в усьому українському русі діячі – С.Єфремов, М.Шаповал, В.Винниченко, М.Грушевський, Л.Юркевич, В.Левинський та ін. Зрозуміло, що цей чинник посприяв тому, наскільки ім'я Д.Донцова було демонізоване й очорнюване і тоді, і в пізніші часи, аж до сьогодні.

Найважливішим чинником, який сприяв світоглядній еволюції Д.Донцова, був уважний аналіз ним історії європейських націй та закономірностей розвитку геополітичних тенденцій у світі. Власне, в Д.Донцову ми бачимо *першого зрілого українського геополітика*. Особливо це видно в працях “Сучасне політичне положення нації і наші завдання” (1913), “Міжнародне положення України і Росія” (1918), “Українська державна думка і Європа” (1918) та в епохальній його книжці “Підстави нашої політики” (1921), яка визначила всі головні проблеми і завдання перед Україною ХХ ст. в цивілізаційному, геокультурному, міжнародному та геостратегічному аспектах.

Як жоден інший український автор, Д.Донцов вирізнявся широтою світогляду. Навіть у невеличких кількостях статтях (це добре видно із поданих у цьому томі низки статей) він умів окреслити широкі перспективи, охопити складні аспекти якоїсь суспільної, геополітичної чи культурної проблеми.

Поряд із добротним аналітизмом Д.Донцов володів талантом хронікера й оглядача. Вже у “Нашому голосі”, потім у “Дзвоні” ми спостерігаємо за його умінням гостро зреагувати на подію, осмислити конкретне явище у широкому масштабі тенденцій часу, концептуально й логічно розгорнути полеміку, і головне, завжди зі стратегічним оптимізмом оцінити ситуацію і вдихнути горіння національної надії. Пізніше, у 1920-1930-і рр., цей талант сповна розкриється в журналах “Літературно-науковий вісник” і “Вісник”, коли він вів рубрику “З прасового фільму”, переважно підписуючись криптонімом М.Л.

Співпраця із “Дзвоном” була недовгою, що й закономірно: Д.Донцов, як це ми вже показали, явно не вмщався в Прокрустове ложе ідеології соціалізму. Однак ця участь є показовою і цікавою в іншому плані: публікації в “Дзвоні” не тільки розсварили Д.Донцова із українським соціалістичним табором, а й викликали всеросійський резонанс, особливо після його виступу на 2-у Всеукраїнському студентському з'їзді у Львові (липень 1913 р.) із програмою повної сепарації України від Російської імперії (“Су-

33. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. – С. 82.

часне політичне положення нації і наші завдання” – цей виступ тут же був випущений окремою брошурою і завоював собі велику популярність в середовищі галицької молоді). Із критикою самостійницької позиції Д.Донцова тоді виступили і лідер російських лібералів Павел Мілюков, і лідер російських соціалістів-большевиків Владімір Ленін. Першого особливо розлютила брошура Д.Донцова “Модерне москвофільство” (Київ, 1913), в якій той говорив про потребу звільнення України від російських культурних впливів. П.Мілюков, який мав зв’язки із поміркованими українськими автономістами, особливо з М.Грушевським, прагнув втримати український рух в рамках вимог культурно-територіальної автономії, і тому його вельми налякав такий концептуальний та радикальний із розриванням цивілізаційних зв’язків між Україною і Росією, сепаратизм Д.Донцова. Натомість В.Ленін, виходячи із соціалістичної казуїстики, підступно доводив, що на ґрунті класової солідарності трудящим українцям і росіянам буде зручніше боротися проти спільного ворога – монархії і капіталу, а тому заклики Д.Донцова до рішучої самостійності є шкідливі і непотрібні. Він радів з приводу того, що редакція “Дзвону” виключила Д.Донцова із часопису (це була ініціатива передусім Л.Юркевича). Насправді обидва чільні російські політичні діячі сходилися в основному, хоча старанно приховували це: в шовіністичній і великодержавницькій зневазі та ненависти до українського суспільного руху і культури.

На якийсь час Д.Донцов знаходить собі трибуну на сторінках українського модерністського й ліберального журналу “Українська хата” (виходив у 1909-1911 рр., редактор – Павло Богацький), який виражав настрої молодого покоління, настрої бунту проти культурного етнографізму й народництва. Тут інтелектуальними лідерами були критики М.Сріблянський (М.Шаповал) та А.Товкачевський. Більший вплив на Д.Донцова, очевидно, мав галицький літературний критик Микола Євшан (Федюшка) (1889-1919), яки розвивав ідеї індивідуалізму, окциденталізму та динамічного естетизму у своїй теорії. Певною мірою М.Євшана можна вважати, поряд із критичними виступами Лесі Українки, передвісником естетичної концепції вісниківського неоромантизму, яку утверджував Д.Донцов і коло його найближчих авторів-одномудців на сторінках ЛНВ і “Вісника” у 1920-1930-і рр.

В “Українській хаті” Д.Донцов опублікував всього п’ять статей. Чотири з них, на політичну тематику, ми друкуємо у цьому виданні, п’ята, під назвою “Компактна більшість і Шевченко”, тематично все-таки пов’язана із літературою, надрукована у видання: Донцов Д. Літературна есеїстика. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2011. Як демонструють ці публікації, їх автора щораз більше захоплювала національна проблематика, він відверто полемізував із “Дзвоном” (стаття “Джентльменам з “Дзвону””), критикував культурницьке українофільство (стаття “Götterdämmerung українофільства”), роздумував про міжнародну опінію і тенденції у світі (“Як не повинно інформувати про нас Європу?”).

Найповнішу картину розходжень і суперечок із соціалістичним табором ми зустрічаємо в брошурі “З приводу однієї ереси” (1914), виданій коштом автора і присвяченій ідеологічній проблематиці. Тут Д.Донцов постає яскравим і вправним полемістом, політиком із широким світоглядом і глибиною аналітичного таланту. Книжка демонструє його складну ідейну еволюцію, іноді суперечливу, коли автор одночасно називав себе адептом марксизму і тут же доводив правильність ірраціоналістичного, ідеалістичного погляду на історію. Перебуваючи в середовищі домінуючих соціалістів, він ще видавав данину пануючій моді на марксизм і тут же парадоксально доводив вузькість і приземленість матеріалістичного мислення і політичної поведінки.

Того ж, 1914-го, року стрімка ідейна еволюція приводить Д.Донцова до блискої статті “Енгельс, Маркс і Лассаль про “неісторичні нації”, надрукованій спочатку у провідному українському журналі “Літературно-науковий вісник”, а згодом виданій окремою брошурою. Цю працю можна вважати етапною віхою в розвитку української

політичної думки, оскільки в ній виявлені найгостріші суперечності у філософії марксизму – суперечності в національній проблематиці. Український автор, значною мірою під впливом австрійських соціалістичних теоретиків на чолі з Отто Бауером, викривав фальш, імперсько-шовіністичні упередженості у мисленні провідних комуністичних філософів та ідеологів; він показав загрозу для малих і бездержавних народів Європи з боку цього космополітично-практицистського вчення, яке цинічно прирікало слабші нації на асиміляцію і щезнення в історії.

1914-й рік стає для Д.Донцова переломним: уважна аналітика соціалістичного руху та його ідеології приводить до поступового цілковитого розчарування в соціалізмі та філософії матеріалізму загалом; гострі полеміки з українськими народниками і демократами спонукають до висновку про фатальну замкнутість українського руху і самої його психології у колі провансальства і москвофільства, в рамках примітивного етнографізму та автономізму (про це Д.Донцов чудово написав у брошурі 1913-го року “Модерне москвофільство”, яка увійде до другого тому нашого видання як культурологічна праця). Відтак, особливо з початком 1-ї світової війни, енергійний таврієць розпочне пошуки нових ідеологічних основ для українського визвольного руху.

4-го серпня 1914 р. у Львові Д.Донцов разом із групою однодумців – емігрантів-наддніпрянців (А.Жуком, В.Дорошенком, М.Залізнякам, О.Скоропис-Йолтуховським і М.Меленевським) – створює “Союз визволення України” – самостійницьку організацію, яка ставить собі за мету ширити в світі ідею незалежності України, вести просвітницьку діяльність серед українських полонених з Росії, пропагувати союзництво українського політичного руху із Австро-Угорщиною та Німеччиною, які в силу об’єктивних геополітичних обставин були зацікавлені у бодай автономії для цілої України і виступали противниками головного ворога української нації – Російської імперії. СВУ видає низку документів, серед іншого “Відозву до публічної думки Європи” (перекладену багатьма мовами), в якій декларує свої принципи. Його центральна ідея – це ствердження, що для відведення загрози з боку Росії для Європи і тиску панмосковізму неминуче потрібною є самостійна Україна як геостратегічна противага євразійській імперії.

Фактично програмою діяльності СВУ стала брошура Д.Донцова “Сучасне політичне положення нації і наші завдання”. У ній були сформульовані наступні історичні ідеологеми для українського руху:

- 1) уперше автор ставив політологічну тезу про смертельну загрозу для України імперіалізму Росії;
- 2) він увів *національний принцип* в оцінювання внутрішньої суспільно-політичної ситуації, кардинально відкинувши провінціалізм мислення української політичної еліти костомарівсько-драгоманіського гатунку;
- 3) передбачував вихід на історичну арену недержавних народів Середньої і Східної Європи і ставив українську справу в контекст цих геополітичних зрушень;
- 4) рішуче засуджував слов’янофільство як засіб і прикриття для російського імперіалізму і форму відвертання українців від насущних національних інтересів;
- 5) першим виводив формулу, що “Росія без України – вже не наддержава”, не повноцінна імперія;
- 6) передчував світову війну і її страхітливі жертви й обґрунтовував об’єктивну потребу орієнтації на німецький світ як на єдиного противника російського імперіалізму;
- 7) ставив чітку тезу про вікову загрозу Російській імперії для європейської стабільності та демократії;
- 8) афоризм Д.Донцова – “*Найбільше гнітять того, хто найменше вимагає*” – перетворювався на гасло молодого покоління, яке пізніше склало основу стрілецького руху та підпілля УВО і ОУН в міжвоєнну добу.

На жаль, повноцінної діяльності в рамках СВУ Д.Донцову розгорнути не довелося: надто скоро виявилася дріб'язковість і сліпота його політичних соратників (це потім повторюватиметься ще кілька разів: під час Національної Революції 1917-1920 рр., при створенні Партії національної роботи (1923-1924 рр.). Про суть і причини свого розриву із СВУ Д.Донцов розповів у брошурі “До моїх політичних однодумців”, яку він видав власним накладом у Львові 1915 р.

Вже у кінці 1914 р. Д.Донцов переїхав до Берліна, відгукнувшись на запрошення двох відомих українських політиків, Миколи Василька і Костя Левицького, організувати Українську інформаційну службу (УІС) для пропаганди української самостійності в світі. Відтак протягом майже 2-х років виходив німецькою мовою тижневий бюлетень “Korrespondenz”, який подавав актуальну інформацію про українське суспільне і політичне життя для німецькомовних видань та часописів нейтральних держав. Протягом цього ж року вийшли в Берліні три німецькомовні брошури Д.Донцова: “Die Ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland”, “Gross-Polen und die Zentralmächte”, “Karl XII Feldzug nach der Ukraine” (“Українська державна ідея і війна проти Росії”, “Велика Польща і головна сила”, “Похід Карла XII на Україну”), в яких для європейського читача з'ясувалися найголовніші геополітичні особливості України, сама ідея української нації в історичному аспекті.

У 1916 р. Д.Донцов прийняв нову пропозицію українського громадського діяча і мецената Василя Степанківського про організацію в Лозанні (Швейцарія) інформаційного бюлетеня “Korrespondenz der Nationatitacten Ruussland” (“Повідомлення народів Росії”), який мав виходити основними європейськими мовами і пропагувати національно-визвольні рухи імперії.

Окрім того, Д.Донцов протягом 1914-1917 рр. регулярно друкувався у провідних часописах Європи: зі статтями про українські політичні справи, про можливість і потребу української самостійності та геополітичні результати від цього. Його статті з'являлися у “Berliner Tageblatt”, “Maerz”, “Nord und Sued”, “Des Grossere Deutschland” (всі – Берлін), “Basiler Nachrichten” (Базель), “Reichpost” (Відень), “Lemberger Zeitung” (Львів), “Bund” (Берн), “Neue Zuricher Zeitung”, “Zuricher Post” (Цюріх), “Journal de Geneve” (Женева), “Gazette de Lausanne” (Лозанна), “Czas”, “Przeglonnd Wspoleczny” (Краків) та ін.

Уся ця публікаторська діяльність перетворила Д.Донцова на найпопулярнішого українського публіциста, найвизначнішого пропагатора національної ідеї в світі. Живий темперамент світореакцій, велика ерудиція, гострота думки й аргументованість полемік забезпечували впливовість і резонансність його статтям і книжкам.

Водночас ще від 1913 р. на українському “фронті” публіцистики Д.Донцов знайшов собі трибуну в стрілецькому молодіжному журналі “Шляхи” (Львів), що виходив за редакцією Федя Федорцева. Цей часопис виражав настрої та ідеї нового покоління, модернізму і націоналізму і поступово гуртував довкола себе цікаве коло авторів – Юліян Охримович, Ростислав Заклинський, Остап Грицай, Микола Голубець, Степан Чарнецький, Михайло Яцків, Микола Євшан та ін. Власне, тут ми спостерігаємо завершення світоглядної еволюції Д.Донцова, який поступово перетворюється на мислителя *традиціоналістського типу*. На сторінках “Шляхів” розквітає його таланти політичного стратега, людини, що бачить й аналізує мегатенденції доби, уважно відслідковує світові віяння, відважно критикує усі прояви слабкості національного руху і моделює його перспективи. Д.Донцов часто буває саркастичним, володіє чудовою майстерністю іронії, уміє дошкульно викривати хибні тенденції і висміювати примітивних політиканів; сама його мова набуває особливої ритміки, виразності і сили, настільки, що його статті виявляються впізнаваними навіть без підпису. – Він щораз упевненіше виступає як культуролог та історіософ (статті “Справа унії”, “Нарід-бастард”, “Похід Карла XII на Україну”, “Культура примітивізму”).

Найбільше вражає в Донцову критицизм його мислення, уміння прочитати логіку фактів, завзяття у подоланні політико-теоретичних проблем та історичних відносностей. Він розуміє, що еліта українського суспільства загрузла у стереотипах та поверховостях, в імітаторстві та ілюзіях соціалізму й демократизму. Найстрашніше, що це відбувається з нею в епоху, коли якраз по-новому активно пробуджуються й розвиваються закони буття націй – суворі, нещадні, величні. Він усвідомлює, що на світовій арені триває гігантська боротьба геополітичних тенденцій, в площинах якої Україна мусить знайти своє місце (статті “Дещо про “орієнтації”, “Конституційна Росія і російські народи”, “Поділ Росії”, “Сепаратистичний рух на Україні”, “Польська криза”, “Український miraculum”); створюються мегакомплекси цивілізаційно і культурно об’єднаних держав і Україна повинна разом з іншими народами відродити цілісність Середньої Європи як найважливішого “геополітичного муру” для протистояння деструктивним впливам з боку Євразії (Росії).

Д.Донцов першим в українській політичній думці так нещадно розбив ілюзії українства як щодо російських соціалістів, так і щодо російських лібералів (“Русский либерализм и украинское движение”, “Українська відправа російському лібералізму”). Він пророчо аналізує стихію російської революції (“Петербурзький переворот”) і дає блискучі портретні характеристики провідним російським політикам з головних таборів – Павлу Мілюкову (“Трамтадрат імперіялізму”), Александру Керенському (“Дон-Кіхот революції”) та Владіміру Леніну (“Російський Торквемада”). Саме Д.Донцов першим, буквально через місяць від її початку, збагнув і проаналізував тоталітаристський зміст і характер російської революції і в цьому його визначна й неоціненна заслуга перед світовою громадськістю.

У період Національної Революції Д.Донцов повертається у 1918 р. в Україну: він прилучається до консервативної партії Хліборобів-демократів, підтримує військовий переворот гетьмана П.Скоропадського як бонапартистську спробу зупинити хаос і руйніництво революційної стихії, створює при Гетьманаті П.Скоропадського Українську телеграфічну агенцію (УТА), яка починає систематично інформувати про українські справи світ з незалежницьких позицій, врешті, покидає Україну в грудні 1918 р., коли гетьман зрадливо підписав угоду з Росією, а країну знов почала zalивати соціалістична анархія.

За період Революції з’являються наступні кілька книжок Д.Донцова, які, кожна по-своєму, стають подіями в українському політичному й культурному житті, а саме: “Історія розвитку української державної ідеї” (1917), “Похід Карла XII на Україну” (1918), “Міжнародне положення України і Росія” (1918), “Українська державна думка і Європа” (1918) (дві останні – це своєрідний підсумок державницьких та геополітичних екскурсів Д.Донцова щодо проблеми і закономірностей української самостійності, які він розпрацьовував в різних статтях від 1913 р.), “Мазепа і мазепинство” (1919), “Культура примітивізму: головні підстави російської культури” (1919). Увесь цей доробок засвідчував, що в Україні з’явився яскравий публіцист європейського масштабу й особливої широти мислення, переконаний державник-самостійник, який формулював завдання для нового покоління, чудовий стратег, який правильно схоплював головні світові тенденції у політиці, пристрасний ідейний борець, який доглибинно розумів усі болі і біди рідної нації, шляхетно боронив її від ворогів, який володів найбільшим даром як для публіциста й ідеолога – даром романтичного захоплення Героїкою, шляхетного устремління до Ідеалу, лицарським даром надихати на Перемогу.

Олег Баган,
керівник Науково-ідеологічного центру ім. Дмитра Донцова

СУЧАСНЕ ПОЛІТИЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ НАЦІЇ І НАШІ ЗАВДАННЯ

ВСТУПНА УВАГА

Реферат, видрукуваний сею брошурою зараз же по його виголошенню, був хибно деким зрозумілий. Не кажу про тих, які не знати, з яких причин, приписували мені те, чого я не говорив: що, наприклад, мілітарне виховання молоді, яке для мене є лише *одним*, та й то *не головним*, способом реалізації програми, і то *лише в Галичині*, має бути “центральною пунктом” мого реферату. Маю на увазі інших – тих, які винесли враження, ніби програма сепаратизму негує всякі інші постулати політичної боротьби (за сойм, автономію України etc.). Розуміється, подібного нонсенсу я не міг говорити. З тої простої причини, що боротьба за програму-махітум не може колідувати з боротьбою за програму-мінімум. Говорячи про конечність пропаганди сепаратизму, я не казав примикати очі на питання біжучої політики, скорше навідворот, як о тім свідчить останній пункт запропонованої мною резолюції. Так само, як соціал-демократ, говорячи про потребу *не* реформи, лише *на-сильного* повалення капіталізму, негує боротьби ні за вісім годин праці, на за забезпечення робітників, ні за інші, не тикаючі підстав сучасного ладу, реформи, так само, зрештою, як програма поділу Галичини не вилучає боротьби за соймову реформу, яка є, прецінь, мовчазним визнанням засади єдності і *неподільности* краю. В моім рефераті мені йшлося про спопуляризування ідеї, яка є посланницею того, говорячи словами Гереля, духу світової історії, “*der noch unterirdisch ist, der an die Aussenwelt wie an die Schale pocht und sie sprengt*”^{*}.

Рівно ж ні на чім не основана є думка, ніби погляди цього реферату знаходять собі прихильників лише в *міщанських* колах нашої суспільности, а соціал-демократичні їх не поділяють. Противно! Кожному, хто хоч трішки знає українське життя в Росії, відомо, з яким завзяттям, часто з самопониженням, відпекується міщанство російської України ідей цього реферату. Кожний рівно ж знає, що погляди на роль, яку має відіграти наша нація в евентуальнім австро-угорським збройнім конфлікті, ні в чім не різняться від поглядів на сю справу майже цілої української соціал-демократії, коли не на Україні, то бодай у Галичині.

Загалом усякі способи деяких моїх опонентів заквестіонувати допустимість голошення подібних ідей соціал-демократом свідчать або про їх незнайомість із теорією і практикою європейського соціалізму, або про нічим не оправдане ідентифікування поглядів, що панують у деяких соціалістичних партіях, з поглядами цілого Інтернаціоналу.

Автор

---

^{*} Переклади іншомовних фраз та слів, не позначені зірочкою, дивіться у словнику у кінці книги.

* * *

Кожного, хто забирає голос у справі теперішнього політичного становища нашої нації, вдаряє аналогія між нинішнім моментом і тим, який ми переживали перед чотирма літами, під час нашого першого конгресу. Тоді так само, як і тепер, щойно зачали розходитися на політичному горизонті хмари, що грозили нам бурею, якої ще світ не бачив. Як тоді, так і тепер, тривожним, непевним, повним нервового напруження життям жила наша нація. Як тоді, так і тепер ми майже фізично відчували, як по наших хребтах знову готове було переїхати важке колесо історії; як якась велика історична хвиля готова була вхопити нас на свої гребені і понести не знати де... І давніше ми знали подібні моменти, коли здавалося, що збройний конфлікт на сході Європи є неминучий, але тепер періоди часу, що відділяють один такий момент від другого, стають щораз меншими, чимраз тісніше стає зачароване коло... Тепер для кожного вже стало ясно, що той конфлікт, якого одні очікують із прокляттям, другі – з надією, прийде, *бо прийти мусить*.

У такий момент, повний непередбачених наслідків для нашої нації, є обов'язком кожного свідомого українця зосібна і всіх разом здати собі справу з сучасного політичного становища і відповісти – ясно і недвозначно – на велике, зненацька постало перед нами питання: *куди йти?*

Я, як соціал-демократ, менше, ніж хто інший, схильний визнавати універсальність принципу *загальнонаціональних інтересів*. Та суть моменти в житті нації, коли саме існування, ціла будучина її наражена на небезпеку. Таким моментом був для Франції і Польщі 1793 рік, для Німеччини – 1813, для Туреччини – 1908. Тепер цей момент настав для нас. У такі моменти є оправданим укладати одну *спільну політичну програму*, коли не для цілої нації, то бодай для її переважної більшості.

Ті покоління, що жили й діяли десь у 40–90 рр. м[инулого] віку, в цій навіки проклятій добі суспільного маразму, немало б здивувалися, якби їм сказали, що за кілька літ українська молодь з обох боків кордону буде радити над політичним становищем *цілої нації*.

Бо чим була українська нація тоді? Зневажена, розбита, під всеросійським кнутом там, під вшехпольським батогом тут, вона, за гороскопами всіх учених і невчених астрологів, йшла назустріч неминучій смерті. Ба! Навіть нації не було! Були *дві нації*: галичани, або русини, та українці – чужі, часом ворожі одна одній, без тіснішого зв'язку між собою, без спільної політичної програми, без ширшої загальної мети, що лучила б ці *membra disjecta* нації в одну цілість. Де була та спільна ідея, що одушевляла обидві часті України? “Самостійна Україна”? У Росії до цього гасла не признавалися навіть одиниці, в Галичині воно було позбавлене всякого практичного значення. Політичне життя як тут, так і там ішло під знаком вузького *провінціалізму*.

У Галичині се було безоглядне панування польської “рації стану”, в якій тоді ще не пороблено жодних виломів, тієї *гасї стану*, що звела русинів з нації рівновартної до ролі якоїсь краєвої “*Sehenswürdigkeit*”, про яку можна згадати двома-трьома словами в різних *Führer*-ах, але яку в справах публічних загалом не бралось в рахунок ні у Львові, ні у Відні. Корисність цієї *гасї стану* для держави стояла понад усякі сумніви, була просто догмою в австрійським політичним світі. Не була ще скомпрометована ця *гася стану* ні анархією в краю, ні кокетуванням із москвофілами, ні тою свіжовинайденою, опертою на традиціях Тарговиці орієнтацією, яка кожного поляка, що шанує себе і свій нарід, змушувала паленіти зі стиду.

Що ж іншого – за таких обставин – можна було робити в українській Галичині, зв’язаній по руках і ногах, як не провадити тиху боротьбу бодай за найдрібніші концесії чисто локального характеру? Гімназії, легальні вибори, університетські катедри – ось у колі яких інтересів билася тоді безпомічно політична думка в краю. Український рух у Росії був тоді заслабкий, аби тут віддаватися далекосяглим мріям, заслабкий і в Галичині, аби можна було виступити з проєктами радикальних реформ, солідних виламів у польській гасі stanu.

Нікому не хочу робити закидів. Нікого не хочу критикувати. Берне колись сказав, що і “порядна людина може бути невільником обставин”. Нічого іншого я й не хочу сказати, як лише те, що тодішні обставини змушували наше життя бігти дорогою вузького *провінціалізму*.

І не лише в Галичині, але й на російській *Україні*. Там це був час такого політичного занепаду, що його давно вже не переживав наш край. Не лише під тягарем репресій угиналося там українство, сили його підточувала і внутрішня хвороба. Се був час, коли найліпші сини України, як Стороженко, Куліш, Білозерський, йшли на службу російському урядові в його демагогічній роботі в Конгресівці; се був час сервілістично-патріотичних писань Квітки, коли такі люди, як В. Антонович, Ф. Рильський, П. Житецький, П. Чубинський та інші, стверджували, що “всяке політичне стремління за сучасного стану нашої суспільности смішне й наївне” та що революційні способи боротьби з урядом “нечесні”; се був час неподільного панування ідеї “триєдиної Русі”, коли всі українські аспірації обмежувалися до культурної праці на ґрунті повного – без застережень – визнання російської державности.

Навіть в двох найбільш дозрілих політичних програмах тих часів – Кирило-Методіївських братчиків і Драгоманова, як у дзеркалі, відбивається загальний сумний характер епохи. Обидві програми з’явилися в той час, коли одинока стояла муром серед хвильованої революціями Європи – Росія. Сильна всередині й ззовні, вона потрафила сліпити очі своєю могутністю навіть таким людям, як Енгельс і Маркс. А вже людській психіці є властивим уважати те, що є, вже через сам *факт* свого існування, за вічне і незмінне. Під *гіпнозом цього факту* (величності Росії) були і Шевченко, і Костомаров, і Драгоманов. І тому їхні ідеї значною мірою пересякнуті концепціями *панмосковітизму*. Як одна, так і друга програма виходять із засади *примату Росії* серед інших слов’ян. Повторюю: становище *Росії* було тоді засильне, *український рух* заклодий, *міжнародні відносини* були в періоді стагнації і спокою. Що дивного, що всякі *сепаратистичні ідеї* Драгоманов відкидав як “порожні розмови”, що не мають ніякого ґрунту під собою? Ціла програма Драгоманова, яка й тепер ще є альфою і омегою російського українства, вичерпувалася в двох словах: *демократизація Росії*. Драгомановці та їх учитель були свято переконані, що українці все можуть здобути від ліберальної Росії, не виключаючи *автономії* краю. Розуміється, Драгоманов мав занадто великий розум, аби не бачити, що навіть у демократичній Росії доведеться вести завзяту боротьбу з російським державним централізмом. Але, по-перше, він думав, що москалі – далеко менші централісти, як, наприклад, французи. По-друге, треба лиш було, за його-таки словами, “одурити москаля”. Треба було, не виступаючи занадто гостро зі своїми національними домаганнями, сховати на час ідею *національної автономії* і боротися – в союзі з російськими лібералами – за якнайширшу *децентралізацію Росії*. На цю програму, він думав, пристали б “усі розумні люди”. А здобувши вже *адміністративну автономію* України, нетрудно було б наповнити її *національним* змістом.

Не один дефект мала ся програма. Драгоманов мав перед собою приклади Угорщини, Хорватії, Галичини, Ірландії. З них він міг уже виробити собі поняття про ставлення панівних націй до автономістських змагань народів-паріїв. І коли він, мимо того, вірив у децентралізацію Росії, яку здобудеться в союзі з ліберальними москалями, то що се було, як не та сама *безкритична* віра в якусь вищість або иншість москалів у порівнянні з Заходом, яка була підвалиною всіх майже панславистських теорій, віри, що була спільна всім їм – від генерала Фадеева аж до анархіста Бакуніна? Наскільки Драгоманов загалом був під впливом політичних ідей офіційної Росії, свідчить його ставлення до турецької політики царату. Він апробував цю заборчу політику і навіть уважав її за корисну для України, ідентифікуючи таким чином інтереси російського імперіялізму з політичними інтересами свого краю.

Не маю тут наміру критикувати Драгоманова. Незважаючи на всі свої хиби, програма його була тоді, може, єдино можливою. Про ті причини, які казали йому виступити проти сепаратизму, я вже говорив. Має своє оправдання почасти і його віра в російський лібералізм. “Уночі всі коти сірі”. В передреволюційну ніч, коли жив і діяв Драгоманов, кожний найменший протест проти існуючого ладу був бунтом, кожний ліберал – революціонером. Що дивного, що російський лібералізм і революціонери – одинока сила, яка вела тоді боротьбу з абсолютизмом, – здавалися українцям найвірнішими союзниками?

Тим більше, що вилучена від участі в політичному житті російська суспільність просто не мала нагоди показати свою фарбу, відслонити своє правдиве “національне лице”. Революційний період 1899-1906 рр., що виявив таку несподівану силу російської опозиції, а разом слабкість українства, зміцнив лише драгоманівство в Росії.

Програма Кирило-Методіївців виглядала ніби трохи ширшою, оскільки її ідеї виходили поза межі Росії. Але й братчики у своїй федералістичній програмі не стільки виходили з тверезої оцінки міжнародної ситуації і становища своєї нації, скільки *несвідомо улягали впливові російського панславізму*. Бо духовий інспіратор Товариства Костомаров уявляв собі *слов'янство чимсь особним від иншого світу (слов'янська федерація!) і конечно зв'язаним із Росією*.

Що це, як не ті ж самі ідеї *панмосковітизму*? Адже ж офіційний панславізм та кож опирає свою політичну програму (правда, лиш *pro forma externo!*) не на спільності інтересів поодиноких народів, тільки на спільності їх походження.

Отже, як бачимо, тодішнє українство в Росії або відхрещувалося від усякої політики, або – коли вже переходило на політичний ґрунт – не йшло далі постулату автономії, лише коли-не-коли віддаючися федералістичним мріям, позбавленим усякого позитивного характеру, з сильною панславистського закраскою. Той самий локалізм, що характеризує і галицьку політику тих часів.

Ні сила українства, ні інтернаціональна ситуація, ні внутрішнє становище Росії не управнювали до конструювання ширших, реальних політичних ідеалів, що могли б служити *спільним дороговказом* для обох частин нашої пошматованої нації. Кожда жила своїм життям, своїми аспіраціями.

У свій час сі аспірації, може, були великими правдами, які могли гуртувати коло себе маси. Тепер сі правди, і методіївство, і драгоманівство є вже досить старої дати. А ще Ібсен сказав, що коли якась правда досягає 20-літнього віку, “то вона є на найліпшій дорозі стати брехнею”.

І фактично, в наші дні всі логічні підстави, на яких будував свою програму Драгоманов і галицькі патріоти його доби, хитаються. Факт універсального значення,

факт колосальної історичної ваги, всіх наслідків якого годі передбачити, захитав сі підстави, вимагаючи від нас нової орієнтації, *нової програми*.

Сей факт є *пробудження т. зв. неісторичних народів Східної Європи*: в Туреччині, Австрії, Угорщині і Росії. Сей факт, що на наших очах викреслив шойно з мапи Європи Оттоманську імперію, поставив на порядок денний ревізію дуалістичної системи в Австро-Угорщині і вніс шум і гамір національної боротьби в забезпечену досі від цього Росію, загострив у ній і *українську квестію*.

Та ж сама демократизація, бодай частинна, царату, що висунула на сцену українське питання, покликала до чинної політики і російський лібералізм. А тут з ним сталося те, що лучиться з кожним лібералізмом у таких випадках. Що більше російський лібералізм переходив з ролі мовчазного *обсерватора* політичного життя до ролі активного *в ній учасника*, то скорше один за іншим, як по осінній бурі, відлітали листочки з того вікна, якими квітчали його в час його весни наївні і легковірні люди. Пп. Мілюкови, Струве і як там вони всі ще називаються показали, зрештою, і нам своє “національне лице”, зриваючи ту гарну маску, яку вони носили в “юні дні” своєї політичної невинности. Враження було таке ж сильне, як і несподіване. Виявилося, що російські ліберали не тільки не мають жодної програми в українській справі, а й не хочуть її мати. Ще в “Освобождені” – органі російських конституціоналістів, що видавався у Штутгарті 1902 р., – так сформульовано національну програму: “рівність усіх перед законом і, як *наслідок* цього, знесення всяких *національних*, станових і релігійних обмежень”. Так само в “Проекті російської Конституції”, що випрацював “Союз освобождения”, ціле питання упхане в такий пасус: “Різниця *походження* й віри не може потягати за собою нерівности політичних прав і обов’язків”. І це все. Як бачимо, програма чисто *негативного* характеру. Очевидно, російські ліберали розуміли “освобождені” Росії лише як “освобождені” *московського народу*. Для нього вони прокламували право суверенітету в державі, іншим націям відмовляли, навіть сурогатові державности – автономії. Виразне і цинічне проголошення принципу “*Quod licet Jovi, non licet bovi!*” Не іншою в українським питанні є програма і нинішніх лібералів.

Махімум того, що вони тепер готові офірувати Україні – *се право на культурне* (не політичне!) самовизначення, що, зрештою, є *логічною консеквенцією загальних засад лібералізму*, а не жодною концесією, та право плекати свою культуру шляхом *приватної ініціативи* самого українського суспільства, *без всякої помочі держави*.

Як і чи можливо збудувати свою культуру дорогою приватних зусиль суспільности, про це ви, галичани, аж надто добре знаєте, аби я потребував над тим ширше розводитися. Особливо комічним виглядає рецепт російських лібералів у *нашій часі*, в часі колосального розширення функцій держави, коли *примусова* (а не добровільна, не приватна) організація суспільности для осягнення культурних і політичних цілей стає азбукою громадського життя. Боротися самоорганізацією суспільности, зданої на власні сили, проти воюючого націоналізму, озброєного тою міцною зброєю, що дає кожній панівній нації державний механізм, – це значить іти з голими руками на ведмедя.

Але й ці, “прихильні” до нас голоси, відосібнені й нечисленні. Вони тонуть у хорі дикого цькування всього українського, що несеться не лише з чорносотенної, але й ліберальної преси. В “Русской Мисли”, “Утре России”, “Рус. Слове”, “Московском Еженедельнике” українство вже проголошено державною небезпекою, з якою треба боротися з цілою енергією і без жодних застережень. Третя і найчисленніша частина

лібералів, стоячи на боці, систематично замовчуючи та ігноруючи найдикіші вияви україножерної політики уряду, веде супроти нас *політику Понтія Пілата*.

Замість здійснення тих надій, що покладалися на демократичний інстинкт російських лібералів, ми дочекалися надзвичайно цікавого факту: в той час, як свідомість угоди з поляками захоплює чимраз правіші верстви російської суспільності, в той самий час до табору рішучих ворогів українства переходять чимраз *лівіші російські* елементи. Мобілізація переважної частини політично активної російської суспільності проти головних постулатів українства стала фактом доконаним. Музили, зрештою, признати це й ті апостоли порозуміння між вовком і ягням, що з упертістю маньяка роками повчали нас про потребу “доброго тону” супроти російських поступовців.

Скажуть: але ж ані російська демократія, ані навіть лібералізм ще не є у владі! Коли він прийде до неї, справа зміниться!

У пророцтва не бавлюся. Не чуюся до того покликаним. Скажу лише, що надії на скору демократизацію Росії не знаходять собі оправдання в соціяльній структурі сеї держави. Що зламало революцію 1905 року? Відносна чисельна слабкість одинокого щиро революційного елемента – робітництва, зрада буржуазії і тупість селянства. Ті причини діють і тепер, з тою лише різницею, що селянство, розколоте аграрною політикою Столипіна, ще менше стало приступним революційним ідеям, та що міщанство, поклоняючись новому ідолові націоналізму, ще тісніше горнеться до уряду. За таких обставин перед Росією стелиться лише одна дорога – дорога повільної еволюції в бік конституціоналізму, дорога, що нею йшла Австрія в 1848-66 рр. А це значить, що перевага тих верств, що тепер дають тон політиці Росії, забезпечена на довгі літа, а разом з тим є забезпечений і той непевний стан, у якому перебуває, очікуючи кращих часів, українство в Росії.

Як зараз зобачимо, *і ті причини*, що попхнули російський лібералізм на дорогу антиукраїнської орієнтації, є того роду, що вони цю орієнтацію в майбутнім потрафлять скорше зміцнити, як злагіднити.

Шукаючи причин патріотичного божевілля, що охопило російське суспільство, не на останньому місці доведеться назвати *російський імперіялізм*.

Ся хвороба фактично – протягом останніх п'ятьох літ – заразила цілу московську буржуазію як правого, так і лівого табору. Досить згадати 1908 р., коли російський лібералізм виявився *plus royaliste que le roi même*, коли на стрічках усіх російських денників з болотом мішалось Извольського за його “уступливість” Австрії в час анексійної кризи; досить згадати божевільні проєкти російських панславистів, руку яких тягли, прецінь, і ліберали, про слов'янську федерацію на трупі Австрії й Угорщини; досить згадати, що ганебна політика царату в Персії і Монголії не лише не стрічається з протестом лібералів, а навпаки, знаходить у їхніх рядах своїх учених теоретиків, досить згадати останні дні в Думі, де бурею оплесків прийнято провокуюче експозе Коковцева лиш на лавах правих, але й тих, що самі себе називають “опозицією його Величності”, досить, зрештою, згадати останню промову в Думі лідера кадетів Мілюкова, що не лиш апробував політику російського уряду в часі останньої кризи на Балканах, а навіть заохочував його до анексії Вірменії, – досить се все згадати, аби усвідомити собі: що “*unparadowienie*” російського лібералізму довершилося, що віднині немає такої підлоти – аж до зради своїх власних принципів – якої б не допустилися російські ліберали там, де йдеться про попирання заборчої політики царату. Ця нова хвороба – імперіялізм – утворює перед нами грізні перспективи. Спеціально перед нами. Є знаною річчю, що заборча політика, яка

так часто любить прикриватися інтересами нації, все має більше виглядів у державах *однаціональних*. Національний кавардак, що конче буде внесений до Росії українським питанням, мусить *зменшити силу розмаху російської експансії*. Вже тепер українська опозиція закордонній політиці царату (особливо неославізмові), хоч яка слабка, стає йому трохи не вигідною. Далі ці не вигоди хіба лиш збільшаться і будуть так само шкідливі Росії, як ті, що справляють чехи й поляки політиці зовнішній Австрії. Ось для чого, власне, російські імперіялісти такі завзяті прихильники “єдиної і неподільної Росії”, ось через що ніде не знайти більших ворогів усяких спроб “расколоть єдиний рускій народ”, як власне серед імперіялістів. З їх рядів вийшов, прецінь, і Струве.

Далі, стала вже трюїзмом у Росії конечність згоди з поляками, аби і цих здецидованих ворогів Німеччини впрягти до воза російської державности. Що ця політика скаптовання поляків має всі шанси на успіх не лише серед російських, але й австрійських навіть поляків, свідчить ціла тактика Кола польського в Думах, акцептування ними неославізму “без застережень”; про це свідчить стала опозиція польська в Австрії Тридержавному Союзові, розпад якого зробив би з Австрії іграшку в руках царату; про це свідчить поведінка поляків під час останньої кризи, нагінка на д-ра Лео у варшавській пресі за його “не тактовні” виступи проти Росії, в яких народовецькі сервілісти угледіли образу маєстату російського царату; про це свідчить щойно погребана галицька угода, задушена руками польських москвофілів. *Не підлягає сумніву, що свою полонофільську політику Росія могла б вести лише коштом українства*. В противному разі неославізм стратив би для поляків цілу свою атракційну силу; відпала б одна з найважливіших причин, що робила для них Петербург з певного погляду милішим від Відня. Бо, маючи перспективу української небезпеки як у Росії, так і в Австрії, поляки ледве чи вибрали б якусь иншу політику, як політику Буриданового осла. А це не є пожаданим для російських імперіялістів. І тому, коли ці останні в своїм Drang nach Westen не хочуть розгубити всіх своїх союзників – Бобринських і поляків, – мусять узяти собі за правило “mit den Wölfen muss man heulen”. Сею дорогою вони й пішли, вітаючись у Празі з Глібовицькими і Дудикевичами як “єдиними представителями галицько-руссакого народа”, і робили в Росії змову мовчання про все, що торкається України.

Полишаючи навіть на боці російський імперіялізм, *перспективи*, які відкриває український рух перед Росією, наповнюють панічним страхом кожного російського буржуа. Випустити з-під свого контролю колосальну територію з кількадесят-мільйоною людністю, посіданню якої Росія завдячує своє великодержавне становище, соками якої досі годується російська промисловість і державний бюджет, на якій знаходять свій хліб десятки тисяч російських урядників, учителів, суддів й інших культуртрегерів; дати свободу самовизначення 30 мільйонам людности, від якої винятково залежить, чи Росія зостанеться державою однаціональною, чи перетвориться в федерацію націй, – на це жодний росіянин не піде. Прикладів такого самопожертвування не знає історія.

Історія, навпаки, свідчить, що скрізь, де якась державна нація скидала з себе ярмо чужої або своєї бюрократії, вона робила це лише для того, аби тим міцніше уgruntувати своє панування над иншими народами-паріями. В найбільш драстичний спосіб можна се обсервувати на прикладі Угорщини, яка вже виявила заборчі тенденції, щойно визволяючись від Австрії. Коли у квітні 1848 р. депутація з Банату допоминалася перед Л. Кошутом прав хорватської нації, цей змадяризований словак, борець за національну незалежність Угорщини відповів: “Я не знаю жодної

хорватської нації"! Рівно ж і пруський ляндртаг не знає польської нації. Ба, навіть Сербія, маленька країна з великими апетитами, що написала на своїм прапорі *національне* з'єднання всіх сербів, тепер, забираючи частину Албанії, устами Пашіча з погордливою усмішкою говорить про "так званий" етнографічний принцип, якого не можна, мовляв, брати в рахубу при зачеркненню границь Великої Сербії. Чи маю ще звернути вашу увагу на Галичину, на Польщу? Адже ж усі ми знаємо, що та сама "Jeszcze Polska nie zginęła", що перед 50 літами дзвеніла як пісня свободи, тепер звучить як гімн гніту і насильства.

Тепер прийшла черга і на російську суспільність, яка шойно зачинає вибиватися з бюрократичних пелюшок.

Чи будемо дивуватися, що вона виявила супроти інших націй акурат стільки сприту або туподумства, називайте як хочете, що й поляки, мадяри або серби?

Отже, розглядаючи *ставлення до нас російського лібералізму*, ми бачили, що воно є різко *негативне*. *Аналіз причин* такого ставлення до українства переконала нас, що воно (ставлення) має тенденцію зростати. *Аналіз соціальної структури* царату робить надії на будь-які гвалтовні зміни існуючої політичної системи в Росії надзвичайно слабкими.

Summa summarum – українство в Росії має і довго ще буде мати в *цілій майже* політично активній *російській суспільності* своїх рішучих і невблаганних противників.

Більш 50 літ тому К. Маркс писав, звертаючись до німецької громади: "Вина за всі лайдацтва, поповнені з поміччю Німеччини в інших краях, тяжить не лише на уряді, а й великою мірою *на самім німецькім народі*. Без його засліплености, без його раболіпства було б німецьке ім'я менш зненавиджене за кордоном, а пригнічені німцями народи давно б уже були на етапі вільного розвою". Так писав великий соціаліст. І коли ми тепер, по літах спільної боротьби за вільну Росію, по стількох несповнених надіях і розбитих мріях, кинемо сі слова на адресу російської суспільности, нікому не вільно закидати нам жодний шовінізм!

Колись, у час Sturm-und-Drang періоду європейської історії в 1848 році, великі історичні нації – французи, німці, мадяри, поляки – вели перед у революції. Слов'яни (крім поляків) натомість були найпевнішою опорою реакції.

Тепер ситуація змінилася. Борцями за національну свободу проти всіх сил реакції виступають тепер ті нації, що в 1848 році були противниками всякої свободи. Натомість народи, революційні колись – угри, поляки – імпульсивно чіпляються за старий, засуджений на смерть status quo централізму та його модифікації – дуалізму. В останні дні до тих *реакційних націй*, що боронять свої позиції від штурмуючих колон нових, повних свіжої енергії народів, *перейшла і Росія*. По тамту сторону барикади опинилися і *російські ліберали*.

Сім літ конституційного життя в Росії привели російських лібералів до банкрутства. Векселі, виставлені ними колись, виявилися фальшивими. А разом з банкрутством лібералізму *втратила рацію існування і драгомановська програма*. Драгоманов писав: "Відірвання українського населення від інших країв Росії (політичний сепаратизм) є річчю не лиш крайньо тяжкою, але й для інтересів українського народу *непотрібною*".

У наші часи противно – політичний сепаратизм не лише потрібний в інтересі нашого народу, але й – що важливіше! – навіть можливий.

Стара Росія визнавала, що лише *центральный уряд* має регулювати життя поодиноких – у тім числі і нашої – націй Росії. Нова Росія твердить, що *лише центральному парламенту* прислуговує це право.

Ні одна, ні друга, одначе, права самої нашої нації на автономію не визнає. Ліберальна Росія в ґрунті речі акцентувала національний принцип абсолютистичної. А з того часу, як нова російська державність прийняла майже без застережень національний принцип старої, українство мусило з природи речі стати в опозицію як одній, так і другій, стати ворогом російської державности загалом як такої.

Коли наша нація чує в собі силу й волю до життя, коли вона почуває в собі організаційний талан, який вона так блискуче колись виявляла; коли вона не хоче добровільно замкнутися в тій труні, яку їй готують російські молодотурки, одним виходом для неї мусила б бути програма не автономізму, лише політичного сепаратизму в тій чи іншій формі – все одно.

Не буду розважувати тут цих форм, бо вважаю це за річ другорядну. Тим самим полишаю па боці і питання “самостійної України”. Бо актуальним є не гасло самостійности! – мріяли ж колись наші українці про самостійну Україну в злуці з Росією! Актуальним, більш реальним, більш конкретним – і скорше здійснимим! – є гасло відірвання від Росії, зрвання всякої злуки з нею – політичний сепаратизм.

Еволюція українського народу по сей бік кордону підготовила і в Галичині ґрунт для сепаратистичної ідеології. Протягом останніх 20 літ українці в Галичині зросли в таку поважну силу, що могли поставити на порядок денний такі радикальні домагання, як університет і реформу виборчої системи до сойму. Але тут наткнулися на опозицію не лише шляхти, але й польської демократії. Причина сього факту є та, що демократизація краю була б рівночасно і його українізацією. Здаючи собі справу, що скорше чи пізніше навіть неповоротка Австрія муситиме поробити концесії демократії, а ео ipso – ослабити польський стан посідання в Галичині, лояльні поляки зачали глядіти за новим об’єктом своєї лояльности. “Zu Dir Majestät stehen wir”... ці слова лишилися і тепер засадою польської політики, лише з тою різницею, що дотепер не все було ясно, про кого властиво думають вони, вимовляючи цю сакраментальну формулу...

Нетрудно здогадатися, як поляки знайшли своїх нових союзників. Колись один польський політик (здається, Ашкеназі) з жалем говорив: “Moi Panowie! Jeżeli będziemy się dzielić na Polaków, Mazurów, Rusinów, to gdzie będzie Polska?” Ніби вторуючи йому, сказав недавно в Думі нащадок українського гетьмана Скоропадський: “Если будем делиться на великороссовъ, малороссовъ и белоруссовъ, где же будет Россия?” Самі, може, того не свідомі, обидва джентльмени сконстатували дуже важливий, а для себе сумний факт. А саме – що з пробудженням неісторичних націй, а особливо України, що досі була гноєм для великопольської і великоросійської ідеї, як Польща, так і Московщина мусили б відійти у свої етнографічні межі. Це, здається, зрозуміли вже і поляки, і москалі. Звідси їх entente cordiale, звідси москвофільська орієнтація поляків, що завдає стільки клопоту нам.

А втім, поляки тут не ставляють жодного виїмку. Небезпека з боку неісторичних націй зближає нації історичні одну до одної в цілях оборони status quo. Нещодавно ціла німецька і мадярська преса пережили регенерацію своєї старої приязні, давно стала прислів’ям польсько-мадярська приязнь, російська преса взяла давно полонофільський курс.

Прошу мене хибно не розуміти. Я лиш констатую факти. Я бачу певні, досить сильні причини, що пхають польський загал на дорогу угоди з Росією, я знаю з історії, з якою цупкістю тримається у владі польська шляхта – ця головна репрезентантка москвофільства, беручи собі за гасло: Vivat nobiles, pereat respublica!

Це управнює мене до моїх песимістичних висновків щодо поляків.

Але коли б польська політика перейшла в руки мудріших людей, коли б “у великих рухах світового значення польський та український прапор ішли разом”, ми б були перші, що цим людям простягли б руку згоди.

Досі, однак, так не є.

Досі російська орієнтація поляків є *причиною неуспіху всіх останніх угодових акцій у краю*. В останній момент польські партії ніби переконалися, що затикати ватю у вуха під час соймової обструкції – це ще не значить розв’язати українське питання в Галичині, і ухвалили відомий компроміс. Але тоді на сцену вийшли ті, що звикли не инакше звертатися до своєї аудиторії, як per “najmilszi w Chrystusie” – і ціла реформа пішла до чорта, на превелику втіху російського уряду і його експозитури у Львові.

Час висунув перед нами великі реформи, а виявилось, що жодна з них не може бути переведена через veto політичних дегенератів, що у своїй політиці кермуються директивами з-над Неви. Чи заходить справа українського університету, поляки недвозначно аргументують свою опозицію небажанням справляти клопіт Росії, від якої залежить, прецінь, доля російських “rodaków”. Чи вплине справа соймової реформи – вшехполяки запобігливо вказують Австрії на небезпеку з боку Росії, яку стягло б на неї “фаворизування” українців і т. д., і т. д.

Коли згадати ще про наших москвофілів, то зобачимо, що в боротьбі навіть за свої *чисто краєві інтереси* галицьким політикам довелося раз у раз напотикатися на сторонню ворожу силу, яка не лише не дозволяє краєві вийти зі стану анархії, але без паралізування якої всякі національні здобутки в Галичині стають просто *проблематичними*. Виявилось, отже, що галицькі українці, рівно ж як російські, *мають одного й того самого ворога*, з яким боротися лише на місцевому ґрунті є річчю безнадійною. Виявилось, що галичани не можуть бути певними ані тривалості реформ, ані навіть певними завтра, поки не буде знищена або ослаблена сусідня заприязнена держава, що їх будучина залежна від того, як уложаться українсько-польсько-російські відносини на *цілій території*, замешканій цими народами.

Так, переступаючи кордони Галичини й укладаючи союз із вшехполяками, московський царат сам вивів українську політичну думку в Галичині *поза межі краю* і поставив перед нею *ширші завдання, ширшу мету*. Цією метою з натури речі стало *знищення або ослаблення царату, підтримання сепаратистичних змагань на Україні*.

Так, банкрутство російського лібералізму, заборчі плани царату і москвофільство поляків не лише вивели українську політичну думку за межі вузького провінціалізму. Вони створили *ґрунт під одну спільну програму української нації по обидва боки кордону*.

Як я вже сказав, цією програмою мусить бути програма сепаратизму.

Теперішній момент якнайбільше *сприяє евентуальній реалізації сепаратистичної програми*.

Від часу приблизно російсько-японської війни європейська політика виходить із того *періоду стагнації*, в якому вона перебувала до цього часу аж від Берлінського конгресу. Наші часи є часами розкладу й загибуні старих status-ів quo, часами далекосяглих політичних концепцій, для яких не є святою жоден державний кордон, жодні, хоч і які старі, політичні забобони; ми переживаємо часи крайнього загострення міждержавних протиривств, горячкового озброєння маленьких неутральних держав – певний симптом наближення європейського конфлікту. Часи великих національних рухів, часи актуалізації найрізно-рідніших квестій – турецької, ал-

банської, австрійської, арабської, вірменської, монгольської, перської, індійської і української. Скорими кроками наближаємося до загальноєвропейського кавардаку, який нині приніс вже свободу Албанії, а завтра, хто знає, може, принесе свободу нам...

Спеціально звертає не себе увагу той застарілий європейський конфлікт, який тепер набрав надзвичайної гостроти та який відкриває перед нашою нацією далекі, безмежні перспективи.

Я маю на увазі *конфлікт австрійського і загалом німецького імперіялізму з російським*.

Викинута в 1857 р. з Італії, в 1866 – з німецького Союзу, Австрія, з природи речі, мусила скерувати свою експансію на південь. Туди її спровадив і Бісмарк у 1878 р. Але тут вона стрілася з Росією, що протягом віку вперто й консеквентно перла до Константинополя. Обидві держави стали ворогами. Кожний крок Австрії в напрямку Салонік грозив обернути нанівець старі мрії Московщини про Босфор і Дарданелли. Кожний крок Росії на Балканах грозив відтяти Австрію від дороги до Егейського моря. Тепер се Росії і вдалось. Експансія Австрії на південь спинена. Але наївний був би той, хто б думав, що поділ європейської Туреччини зліквідував австро-російський спір. Передовсім не виключена ще *боротьба* обох противників *за впливи* в новім балканським Союзі, а рівно ж в Албанії джерело безконечних інтриг, а може, й збройних конфліктів. По-друге, замість недолугої Туреччини на полудневому кордоні монархії постав *міцний Союз* з великою експансивною силою, з аж ніяк ще не заспокоєними апетитами, що все звертатимуться на північ. А ся обставина хіба що заохочуватиме Росію до останнього обрахунку зі своїм довічним ворогом. Бо поміч Німеччини Австрії почасти буде скомпенсована мільйоном багнетів балканського Союзу, якого протекторкою є Росія. По *другій* балканській війні, небезпека з цієї сторони для Австрії, правда, значно зменшується, але не зникає зовсім. З одного боку, Болгарія внаслідок цієї війни цілком потрапляє під вплив Росії, з другого – не є виключене і відновлення Балканського Союзу. Зрештою, тепер уже не підлягає сумніву, що російська політика цілком свідомо спекулює на *розборі Австро-Угорщини*, якій вона готує долю Польщі і Туреччини або, щонайменше, Швеції. Принцип “*désintéressement absolu*” який застосувала Австрія не лише в зовнішній, але й у внутрішній політиці, що допровадив до анархії в Чехії, Галичині, Угорщині й Хорватії, притяг до монархії ласкаву увагу царату. Лихий знак для Австрії!

Бо історія вчить нас, що скрізь, де лише якийсь державний організм зачинає розкладатися, де лиш засмерділо стервом, можна було бути певним, що поблизу зобачиш російського орла. Бо російський орел живиться лише трупом – може, тому так довго й живе?

Працюючи витривало на півночі й на полудні на знищення Австрії, стара міжнародна інтригантка Росія має, як усе, далеку, вражаючу своїм розмахом ціль. По трупі Угорщини й Австрії *досягти Адріатичного моря*.

Хто знає історію Росії, далекозорість і витривалість політики сеї потвори, той не зобачить у сих планах нічого дивного. Чи не добралася вже вона через труп Польщі до Чорного й Балтійського моря? Чи не добралася вона вже до *Пасифіку*, звідки лише вибила її залізна рука Японії? Чи не осягла вона майже *Індійського океану* через безприкладно засліплену політику Великої Британії? Останні події показали, що з тою самою впертістю стремить вона й до *Атлантики*. Трупом, через який веде дорога туди, має бути Швеція. Про це свідчить прекрасна книжка

Св. Гедіна “Warnungsruf gegen Russland”, що здемакувала заборчі плани царату; про це свідчать хмари російських шпигунів у Швеції, проти яких мусив недавно стертинг прийняти спеціальний закон. Знаючи всі ті факти, не будемо дивуватися з планів царату розбити Австрію і досягти Адріатики ані тому, що певне Росія не упустить щасливої нагоди *збройно напасти на свою сусідку. Є ще й третя причина російсько-австрійського антагонізму*. Як одна, так і друга держава бореться за *гегемонію* над слов'янськими народами. Чимраз то більш очевидним стає, що Австрія, коли хоче жити, мусить перетворитися на *федерацію вільних націй*...

Потреба правильного функціонування як центрального, так і краєвих політичних органів, яке є неможливе за теперішньої системи коронних країв, єднає для ідеї федералізму чимраз ширші верстви австрійської людности. Але коли реалізувати сю ідею давніше їй наказували інтереси внутрішньої політики, то тепер се стало категоричним імперативом її *зовнішньої політики*. У 1866 р., коли творилася сучасна система монархії – *дуалізм*, Австрія всіма своїми аспіраціями була обернута на *північ*. Тепер, коли вона мусила центр ваги своєї зовнішньої політики пересунути *volens nolens* на південь, дуалізм, що спирається на упослідження слов'ян (з виїмкою поляків), *став анахронізмом*.

По балканській війні політиці Чувая і Потоцького мусив прийти кінець. Австрія мусить стати, і на ділі стає, *другим по Росії слов'янським центром*, що має вже свою ідеологію (*австрославізм*), що виявляє вже досить потужну атракційну силу навіть поза своїми координатами і що стоїть у непримиримім противенстві до ідеології *панмосковітизму*, або, як його неслухно називають, панславізму. Сей факт і є тою третьою причиною, що робить конфлікт між сими взаємозаперчними принципами *коли не неминучим, то більш ніж правдоподібним*. Status quo між Росією й Австрією можливий, доки населяючі їх неісторичні нації були *quantité négligeable*, мусить тепер уступити місце іншому. *Або Австрія буде знищена, і Росія дійде до Адріатики, або Росія буде відкинута за Дніпро*.

Не хочу тут розглядати питання, чи стара й консервативна державність австрійська в стані ще еволюціонізувати? *Чи в стані приймати в себе нові ідеї?*

Думаю, що так. Правда, ще великий Наполеон, що так добре знав Австрію і яко-го ще ліпше знала вона, сказав що “Autriche est toujours en retard”. Але Наполеон знав лише Австрію Меттерніха. Ми вже знаємо Австрію 1848, 1866 і 1906 років. Ми знаємо, що часами, в критичні для монархії хвили, Габсбурзька династія виказувала надзвичайний сприт, не вагаючись іноді укласти союз навіть із революціонерами або з революційними гаслами – як-от загальне виборче право. Ці *lucida intervalla* австрійської державности дозволяють нам бути оптимістами щодо квестії: чи Австрія буде настільки мудра, щоб своє історичне завдання – стати центром федерації слов'янських народів – *не обмежити лише кордонами монархії*.

Зрештою, ні від кого відповідь на це питання так не залежить, як, власне, від нас самих, еволюції українського руху за кордоном. А цей рух, мимо всього, виказує сталий і досить скорий поступ наперед!

Вище я згадав про дві причини австро-російського антагонізму. Та на тім не кінець. Упадок європейської Туреччини став джерелом нового – *грізнішого конфлікту Німеччини з Росією*. Можна, як хто хоче, ставитися до агонізуючої Оттоманської імперії, що впала не стільки за свої, скільки за чужі гріхи, але не можна заперечувати факту, що Туреччина як держава стоїть над краєм прірви. Не маємо жодної причини припускати, щоб, зліквідована в Африці й Європі, вона чомусь саме в Азії виявила більше життєвої сили, як дотепер; щоб держава, спутана, як

муха павутинням, європейськими договорами, трактатами, умовами, позичками, задихаючись у стричку європейського капіталу, стала на власні ноги. Гори трупів і море крові освічував, заходячи, турецький півмісяць в Африці. Гори трупів і море крові освічував він, заходячи в Європі. Чи будемо такими наївними припускати, що якраз в Азії ліквідація Туреччини піде мирним шляхом? Коли поділ європейської Туреччини, де великі держави вийшли з порожніми руками, мало не допровадив до європейської війни, то що ж допіру ліквідація азійських посілостей Оттоманської імперії, де кожна держава має щось покласти в кишеню? В Європі Туреччина мала своїх, так сказати, “законних наслідників”. В Азії їх немає.

Їх місце з природи речі займуть великі держави. Ліквідація азійської Туреччини, отже, грозить *світовою війною*. Бо лише війною можуть бути розплутані перехресні інтереси великих держав в Азії. Інтереси Франції в Сирії колідують з інтересами Англії, що мріє про реставрацію арабського каліфату під своїм протекторатом, та колосальну державу від Каїру аж до Бомбея. Інтереси Німеччини, що пре з заходу до Перської затоки, колідують з інтересами Англії, колідують їхні інтереси також і в місці осідку колишнього раю – Месопотамії. Конкуренткою Франції в Сирії стає Італія. Росія, що назирає на Персію і Вірменію, є вічною небезпекою для британської Індії. Але що нас тут головно інтересує – в Малій Азії безпосередньо стикаються *Німеччина з Росією*. Німеччина з природи речі обстоює *інтегритет азійської Туреччини*, Росія свідомо пре до її розбору. Експансія першої хоче опанувати *перський ринок*, друга замикає його перед нею. Німецький капітал хотів би втягти в сферу своїх впливів *Вірменію*, Росія, яка щойно обсадила Урмію, зайняла тепер стратегічну позицію, володіючи якою, кожної хвилі може анексувати Вірменію. Німеччина прагне усадовитися добре на південних берегах *Чорного моря* – для Росії це значить забути раз на все про *протоки*.

Хто знає, з якою енергією обидва противники обстоюють свої інтереси, той ледве чи віритиме в мирне розв’язання антагонізму німецько-російського. Конфлікт між Німеччиною й Росією, а значить, і між *Австрією і Росією* стає більш як правдоподібним. Австрія як *союзницка німців* прийме на себе перші удари Росії.

Резюмую все, досі сказане. Пробудження неісторичних націй (а зосібна української) в Росії і втрата надій на російський лібералізм викликали для українців потребу *нової політичної гравітації*. Пробудження неісторичних націй в *Австро-Угорщині* і конечно її еволюція в бік національної рівноправности створює з цієї останньої *новий* – потрібний нам – *центр слов’янської гравітації*. Пробудження неісторичних націй *Оттоманської імперії* перенесло вагу турецької квестії до Малої Азії і загострило *міждержавні конфлікти*, які роблять реалізацію нашої програми дуже й дуже правдоподібною.

Яке ж становище має зайняти українська нація в тім конфлікті, що зближається на нас? Як я вже сказав, одинокою, що відповідає інтересам української нації програмою, є тепер політичний сепаратизм. Тому, коли б ми тепер у тій великій бурі, гуркіт якої вже ловить наше вухо, *не кинули всі наші сили*, хоч би які малі вони були, *на сторону противників Росії*, то був би злочин перед нашою нацією і її будучиною.

Сей висновок не є фантазмагорією. Він є опертий на уважнім розгляді європейської політичної констеляції – висновок тверезого політика. *Чинна участь в австро-російськім конфлікті по боці Австрії в цілях реалізації програми сепаратизму – ось має бути гасло нинішнього дня*.

З боку quasi-демократів нерідко підносяться голоси сумніву – *чи може бути війна* – масовий морд! – *програмою правдивої демократії!* Не входячи в детальний

розгляд сеї квестії, пригадаю лише, що збереження миру а outrance ніколи не було догмою, не було *suprema lex* європейської демократії. Маркс і Енгельс – ці передові борці європейської демократії другої половини минулого віку – відверто голосили війну проти Росії. Енгельс – війну проти Франції, англійські робітники-чартисти домагалися війни з Росією, збори англійських фритрадерів, що демонстрували за миром в Лондоні, були зірвані чартистами з окликами: “Злочином є мир, поки не здобудемо свободи!” Подібні “єретичні” думки можна знайти й тепер у польських соціалістів, хорватських і англійських (Гайдмен, Квелч). У першій книзі “British Socialist” за цей рік знаходимо цікаву статтю, присвячену сій квестії.

Скажуть: головною небезпекою для європейської демократії була в минулім віці Росія. А чи ж тепер є инакше? Чи ж під час останньої кризи не Росія була головно бурительською спокою? Чи, стремлячи до здійснення панмосковської програми, вона не входить у колізію з демократичною Європою? Чи, роблячи з французької республіки царську сатрапію і накидаючи Франції нині трилітню службу, а завтра, може, нового Бонапарта, вона не стає ворогом європейської демократії? Чи не вона змушує Швецію до колосальних видатків на мілітаризм? Чи своїми планами розширитись від Атлантичного океану до Тихого і від Північного до Індійського, не стає московська потвора загрозою не лиш європейського, але й світового миру?

І чи війна з ним не є, як і перед 50 літами, найсвятішим обов’язком європейської демократії?

Як би, зрештою, не було, кажу ще раз: ніколи не може бути, і, як я показав, не було, і не є збереження європейського миру за всяку ціну – догмою для демократії.

Ще *другий аргумент* можна почути від деяких *quasi-демократів*. Ваша справа, – кажуть вони, – є справедлива справа. Але ви маєте боротися за неї самі, не жebraючи помочі у клерикально-реакційної Австрії, яка коли й визволятиме вас від Росії, то лише задля інтересів австрійського капіталу. Не маю жодних ілюзій щодо причин австро-російського антагонізму. Але, *мимо* то, вважаю *цілком оправданою* з демократичного штандпункту певну кооперацію українських сепаратистичних змагань з Австрією. Аби промовити до переконання як тих, що звикли думати самостійно, так і тих, що звикли кланятись авторитетам, я наведу один уступ з *Ляссалья*, що дає чудову відповідь на поставлене вище питання.

У своїм “Der italienische Krieg und Aufgabe Preussens” Ляссаль, якому, сподіваюся, ніхто не закине брак демократизму, займається майже аналогічною проблемою: “Чи могла Сардинія, яка боролася тоді з Австрією, шукати помочі в Наполеона, що був тоді символом реакції?” – і відповідає: “Італія веде найсправедливішу й найсвятішу війну, вона б’ється за своє національне існування. Вона бореться проти ворожої культурі державности... Що є простішого і більш оправданого, коли вона в цій нерівній боротьбі послуговується поміччю французької нації? Коли Сардинія приймає поміч Луї-Наполеона, то чи не прийняли ми в 1813 р. поміч навіть російського царя? Коли ся справа є свята, чи вона стане менш справедливою через те, що її візьме в свої руки лихий чоловік? Коли завдання Італії – визволитися з-під австрійського ярма – є великою і цивілізаційною, чи вона менше лежатиме в інтересі цивілізації, коли Луї-Наполеон, хоч і з як нужденних мотивів, бере її у свої руки? Як можуть мотиви, задля яких хтось рішається на щось, вплинути на *об’єктивну* суть самої справи, на яку він рішається?”

Поставте у сій цитаті “Росія” замість “Австрія”, “Австрія” замість “Франція”, а замість “Італія” – “Україна”, і ви матимете, я думаю, відповідь, що задовольнить навіть *quasi-демократів*.

Бо силою об'єктивного ходу речей усяка поразка Росії, всяке відірвання хоч кавалка української території Австрією приведе до консолідації, до скріплення українського елемента в Австрії, а ео ірсо і в Росії, і наблизить час остаточного визволення нашого краю.

Хоче того Австрія чи ні, з тих чи тих мотивів вона би до того стреміла. Як Наполеон I був, мимо своєї волі, знярядям революції, яку він розносив по цілій Європі, і як Наполеон III був знярядям італійської революції, хоч і дістав за те Trinkgeld у вигляді Ніцци і Савої, так і Австрія стоїть перед дилемою: або ділити долю Туреччини, або *стати знярядям нової революції*, нових народів східної Європи. Не наша в тім вина, що історія судила нам на великім процесі між Австрією і Росією, говорячи мовою юристів, грати роль *побічного інтервенієнта*. А роль його, як відомо, обмежується лише попиранням одної або другої сторони.

Але се наше завдання маємо виконати *чесно і до кінця*, пам'ятаючи, що історія не знає прикладу, де б поневолена нація визволилася з-під чужого ярма лише *власними силами*. Всякі *слов'янофільські ремінісценції*, що, на жаль, ще живуть у багатьох українців, треба рівно ж відкинути наразі на бік. Інтереси нашої нації зв'язані не з Росією, лише з Тридержавним союзом. Нам страшний не німецький Drang nach Osten, а російський Drang nach Westen. Це мусимо собі вже раз одверто сказати, пам'ятаючи слова Енгельса, що "слов'янський нарід, якому свобода є милішою, ніж слов'янство, вже через се доводить свою здатність до життя, вже через се забезпечує собі свою будучину".

"А що станеться, коли Росія переможе? Чи одна ця евентуальність не обов'язує нас до політики миру? Це ж знищить наш культурний доробок, це ж спровадить на нас у Галичині і в Росії нечувані репресії, коли ми станем проти неї!" На це відповім: а хіба Росія і тепер не нищить нашого культурного доробку, вносячи гангрену в наш національний організм? Чи українство в Росії не зазнає чимраз нових і сильніших ударів власне в той час, як стає чимраз лояльнішим, аж до самопониження? Зрештою, наївно було б думати, що вижидаюче становище галицьких українців у час конфлікту привернуло б до них по анексії Галичини ласку царату. Бо ж не для чого иншого він стремить до цієї анексії, як на те, аби знищити в Галичині вогнище української культури. Найбільше гнітять того, хто найменше вимагає. Тому поява всякої скрайнішої партії, заініціювання всякої скрайнішої акції має все лише той результат, що висуваються наперед і протегуються урядом помірковані елементи, тобто ті, які без існування крайніх мали б брати на себе удари, призначені першим. Тому для мене є певним, що, незалежно від результату австро-російського конфлікту, ворожа позиція, зайнята нами супроти Росії, уємно на український рух не вплинула б. Гірше б не було! А коли б наша акція скінчилася навіть повним фіяском, то й тоді, за словами Енгельса, "одна-однісінька спроба революції, навіть як вона буде задушена, гасить у пам'яті народів цілі віки ганьби й боягузтва, реабілітуючи в тій хвилі хоч як глибоко погорджувану націю". Такої реабілітації ми потребуємо!

Хай нам не кажуть, що ми своєю пропагандою активної боротьби *спроваджуємо молодь* – цю одинокую надію нації на манівці "*небезпечних авантур*".

Чи й тепер наша молодь не гине в університеті, чи й тепер не мусить відбирати собі життя в різних "наукових" закладах? Або намітити свою екзистенцію в тій чи иншій боротьбі з польською рацією стану? А в Росії! У 1905-1910 рр. усе, що було активнішого в українській молоді, віддалося справі революції, в якій вона бачила як політичну, так і національну революцію. Тисячами гинула ся молодь на шибє-

ниях, по тюрмах, на вигнанні. І що ж? Минули літа революції – і українське життя заквітло там так буйно, як ніколи. Очевидно, українська молодь має в собі більше життєвих сил, як думають її непокликані опікуни.

Хай же ж не лякає нас недосяжність ідеалу. Не забуваймо, що узи спільної державності! і релігії, що лучать наш край з Росією, є *досить нової дати*. І не забуваймо, що старий національний антагонізм ускладнюється антагонізмом соціальним і політичним між українським селянином і російським дідичем або урядником.

Не забуваймо, що Росія робить і робитиме все, щоб сей антагонізм поглибити, щоб хаотичну племінну нехить “хахла” проти “кацапа” перетворити у свідомий національний протест. Є епохи, в які політичні ідеї дозрівають надзвичайно скоро. У 1789 р. всіх републіканців у Франції К. Демулен лічив на пальцях рук, а за чотири літа Франція була вже республікою!

І най ми спершу будемо провідниками *in partibus infidelium*, останні п'ять років політичного розвою Росії показують, що логіка життя за нами!

Тепер перед нами встає квестія: *яким способом маємо виповнити нашу задачу* – приготовитися до чинної участі в австро-російським конфлікті?

Засоби для осягнення сеї спільної цілі в Росії і Австрії, цілком природно, мусять бути сильні. Тут ними має бути: *мілітарне виховання і організація молоді*, в ближче обговорення якої я не входжу, полишаючи цю справу фахівцям. Скажу лише, що ся організація має мати тривалий і поважний характер. *Другий і найважливіший засіб – систематичне політичне виховання народу в дусі програми сепаратизму*. Брошурами, газетами, промовами мусить розвинутися в краю широка *антимосковська агітація*. Тим самим способом мається вести боротьба з москвофільством, аби в слушний час ми не мали своєї *Вандеї*. Коли досі жодна з політичних партій не потрапила у нас зорганізувати *поважну і сталу* антимосквофільську і антимосковську пропаганду, може, се вдасться нашій молоді!

Бо не треба ніколи недооцінювати того політичного капіталу, яким є *єдність і політична свідомість нації*. Лише через цю єдність і політичну свідомість фінського народу російський царат досі не може похвалитися жодними реальними здобутками в своїй боротьбі з маленькою нацією. І що справді, почне він в краю, який на сам лиш замах на його національні права відповів петицією, що збрала на 3 млн. населення понад 500000 підписів! Коли нам у Галичині вдасться систематичною працею підняти політичну свідомість нашого народу, свідомість *непримиримої суперечности* його екзистенції як нації з інтересами царату – сей останній не буде нам страшний!

У Росії через страшенно низький рівень національної свідомости, навіть у інтелігенції, перший рекомендований спосіб боротьби є наразі *просто неможливий*. Залишається другий – *підготовлення ґрунту* під активну акцію. Для осягнення сеї цілі було б на першій місці заснування спільного органу цілої української молоді з метою пропаганди головних думок сього реферату. Головним завданням органу було б *ширення ідеї австрославізму, поборювання панмосковських ідей, пропаганда політичного сепаратизму*. Кожний артикул сього органу, який є цілком можливий навіть легальний, мав би кінчитися одним рефреном: *Cartaginam esse delendam!* Се було б підготовленням революції в умах, що пізніше перетворилася б у *революцію* чину.

Аби об'єднати *цілу* нашу молодь, сей орган мусив би мати лише ті цілі, які я в приближенні окреслив. Усякі інші, які часом приплентуються до ідеї сепаратизму, мусять бути виєліміновані. Наш рух не має йти ні під чорно-жовтою, ні під жовтобілою фаною!

Розуміється, що, пропагуючи ідею сепаратизму, ми не маємо *ані хвили* спускати з ока чергових завдань біжучої політики. Соймова виборча реформа, університет – тут, знищення політичного абсолютизму там – сі гасла були і далі будуть на наших прапорах.

Ся програма є тим легшою до переведення, що я, властиво, не бачу, як дехто, дилеми: *культурна праця чи політика!* Я думаю, що одно дасться погодити з другим. Українська молодь мусить брати активну участь у політичному житті нації. Але розуміється, не сміє забувати і про самоосвіту, без якої вона не потрапить не лише брати сеї активної участі, а й навіть... “Шляхи” видавати.

Зрештою, панове, є такі моменти в історії націй, коли такі питання, як поставлене вгорі, не існують цілком. У 1813 р. німецьке студентство не питалося, чи воно має вчитися, чи робити політику? Не питалося воно про це і в 1848 році. Не питалося про це і російське студентство в 1905 році. Є моменти, коли одиниця, сотки одиниць потрапляють у вир великого історичного потоку, і тоді вибір тої чи тої дороги для кожної одиниці залежить від її суспільного інстинкту і совісти.

Такий момент настав тепер для нашої молоді. Революція 1905 р., що стала прологом українського відродження в Росії, 12 цвітня 1908 р. в Галичині, політичні потрясіння 1910 і 1912 р., хорватський рух, упадок Туреччини були ніби першими підземними поштовхами того великого землетрусу, що невдовзі захитає ще не один status quo і переверне догори ногами згнилу будову сучасної Європи, оперту на поневоленні молодих, що рвуться до нового життя, націй. В таку хвилю, коли ми майже чуємо важкі кроки всесвітньої історії, коли бачимо, як на нас наближається, як казав поет, “okropność przyszła, co kołysze światem”, – у такій хвилі нам не вільно сидіти тихо! Хай нас не страшить непомірність завдання, хай не сліпить нам очі величезність Росії. Великі здаються нам такими тому, що ми стоїмо перед ними на колінах.

Росія загалом не лишила нам свободи вибору. Вона поставила нас перед дилемою: або цілковита національна смерть, або – безпощадна боротьба.

Час цієї боротьби наближається. Треба, щоб він кожного застав на своїм пострінку. Щоб кожний виконав свій обов’язок перед собою і перед потомством.

Коли почуття відповідальності перед нащадками для нас не є порожнім звуком, то стережімся, аби вони, згадуючи нас, не паленіли зі встиду. Аби прокляття їх не впало на нашу пам’ять! Аби не сказали з погордою: велика хвиля застала малих людей! Аби могли сказати, що ми вложили в нашу справу цілу силу нашого чуття й темпераменту, ясність думки і незламну волю!

Недавно один із тих небагатьох великих, що дала світові Україна, питався з розпачливою зневірою, звертаючись до свого народу:

Невже тобі лиш не судилось діло

Щоб виявило твоїх сил безмірність?

Невже задармо край твій весь политий кров’ю

Твоїх борців?

Ці слова ми маємо вирізьбити в нашій мозку і нашій серці! Хай вони, як прокляття, як змора тяжать на нас, пригадуючи нам наш обов’язок і вдень, і вночі, аж поки ми не дамо на них відповіді, що була б гідною нашої нації її великої будучини!

З ПРИВОДУ ОДНІЄЇ ЄРЕСИ

ВІД АВТОРА

Сих кілька уваг pro domo sua вважаю потрібним тут зробити. Виключаючи мене з числа своїх співробітників, редакція “Дзвону” поясняла свій крок “принципіальними непорозуміннями”. Проти сього нічого не можна було б закинути: жодна редакція не є обов’язана терпіти в своїм видавництві публіцистів, ідей яких вона не поділяє. Але редакція, oprіч сього, спробувала (в ч. 9) кинути тїнь на мїй марксизм. Проти сього мушу рїшучо запротестувати.

Наскїльки ідеї, голошенї мною, суперечать засадам марксизму, читач зобачить у сїй брошурї. Тут зауважу лише наступне: коли редакція хотїла позбутися в моїй особї “немарксиста”, то чому вона досї лишила в числї своїх співробітників особи, з яких одна *брала сталу участь* у явно ворожїй марксистовї часописї, а друга – *офіційно виключена з рядїв українських марксистів*? Як про се було оповїщено в № від 15. XI 1912 р. в газетї галицьких українських марксистів. Імена сих співробітників знанї редакції і можуть бути названї мною кожної хвилї. Тут про се згадую, тїльки щоб вказати на певну “неконсеквентність” “Дзвону”. Щодо п. Рибалки, то його – в усїх позвах о марксизмї – мушу визнати за falsus procurator’a, бо він, власне, належить до тої ідейної течїї в марксизмї, яка кїлька разів виразно була осуджена на конгресах. Маю на увазї т. зв. “професїональний сепаратизм”, вогнищем якого є Чехїя і який полягає на визнаннї потреби для робїтників кожної нації гуртуватися в свої власнї професїйнї спїлки. Ось що говорив п. Рибалка в груднї 1911 р. в Празї: “Не думайте, товаришї, що обурення, яке зростає проти вас... шириться теж і серед нас. Так не є. Ми не можемо кинути на вас каменем, бо ви логїчно продовжуєте нацїонально-класовий розвїй вашого руху” (див.: “Наш Голос”. – 1911. – № 11 – 12 р.).

Чоловїк, отже, який відверто признається до “єресї”, осудженої на з’їздах в Копенгагенї, Інсбруцї й у Львовї, дозволяє собі ставати в позу оборонця “чистоти марксизму!”

Мушу ще додати, що якї б “єресї” я не голосив, я голосив їх від *свого* імени, п. Рибалка (в Празї) – від імени всїх українських марксистів. Моїх “єресей”, наскїльки менї вїдомо, не засудив ще жодний марксистський конгрес. Противно, та сама “єресь” є поширена майже серед усїх галицьких марксистів. Сього не може сказати про свою “єресь” п. Рибалка. Усї газети (в сїм числї “Рабочая Правда” і “Naprzód”), якї що-будь писали про мїй “єретичний” виступ, писали про мене як про *марксиста*, нїде мого марксизму не квестїонуючи. Сього не може сказати про себе п. Рибалка, якого за його “професїйний сепаратизм” Каутський назвав у “Neue Zeit” “ein Herr” Рибалка (себто – “якийсь пан”), відмовляючи йому імени товариша

(див.: “Neue Zeit”. – 1912/1. – С.531). У тім самім числі “Neue Zeit” говориться, що сей п. Рибалка “промовляв *нібито* від українських марксистів”, настільки в голові Каутського не могло поміститися, щоб *марксист* міг виступити з подібними думками. Так само в 10 і 11 числах “Просвещенія” Ленін немилосердно бештає п. Рибалку, рівно ж, як і Каутський, відмовляючи йому імені товариша.

Цікаво, якби мені впало в голову виступати на сторінках “Дзвону” *не зі своїми*, визнаними там за немарксистські, думками, а з осудженим Каутським та всіма іншими (опріч чеських) марксистами, але зате признаним п. Рибалкою професійним сепаратизмом? Чи редакція “Дзвону” і тоді розійшлася б зі мною?

Ся обставина, а також і наведені вище, дозволяють прийти до висновку, що мені довелося покинути “Дзвін” не через зраду принципів марксизму, лише через зраду... особистих поглядів п. Рибалки, ну й редакції, що виявила таку зворушливу спільність переконань із видавцем журналу...

Жодна шануюча себе суспільність не терпить серед себе еретиків. Се є стара аксіома, в правдивості якої всім еретикам доводиться переконуватися більш або менш неприємним для себе способом – залежно від тих засобів, якими “компактна більшість” розправляєтья зі своїми противниками. Се, одначе, не стримує мене звернутися до ширшого загалу знову з тими думками, які – за компетентним осудом “Ради” – так далекі від загальної лінії українства. Що робити! Вже віддавна всі еретики мають дивну зарозумілість уважати свою науку за єдино спасенну правду. Се хай буде мені оправданням, коли я дозволяю собі, кажучи словами одного священика – кореспондента “Ради”, озватися “до живих і полумертвих від страху” земляків моїх із сею брошурою.

Прихильне сприйняття моя “єресь” знайшла лише в Галичині (як серед українців, так і в польській пресі*. На Україні всі, в чиїх руках змонополізована громадська думка, “єреси” відrekliся. Мої опоненти є в щасливішій становищі, як я. Вони можуть про справу говорити, що хочуть і як хочуть. Я – ні. Я кажу: мої опоненти, хоч, властиво, ніхто мені не опонував, не полемізував зі мною. Правда, вони полемізували, але якось дивно. Так, приблизно, як чеховський дяк з оповідання “Архирей”, здається. Так, як той дяк, на всякі “завиральныя идеи” лише крутив головою та мурмотів: “не ндравится мне это”, так роблять і мої противники. Писали вони про нову “єресь” у “Раді”, писали в “Дзвоні”, писали в “Речи”, писали в “Українському Студенті”, писали в “Літературно-Науковому Вістнику”, писали, зрештою, в “Шляхах”. Але *полеміки* ніде не було (за винятком статті в “Укр. Студенті” і почасти ст. п. Садовського у “Дзвоні”). Кожне лиш висловлювало своє незадоволення – і баста! Кожне лише крутило з докором головою і казало “не ндравится!” І що найцікавіше – ті самі особи, які є такі gross und wild на сторінках своїх журналів, де знають, що їм не можуть відповісти, – на самім студентськім з’їзді, де ухвалено нову “єресь”, в умовах вільної дискусії – були зовсім klein und mild! І або зовсім не виступали зі своїми думками (як п. Могілянський), або коли й виступали (п. Рибалка), то з далеко меншим завзяттям і успіхом.

* До моїх однодумців у тим відношеню належать, м. и., знані й у нас Л. Кульчицький і Л. Василевський-Плохоцький (див. журнал першого “Nowy Prąd” і статю другого в X кн. “Krytyk”-и).

Але хай і так. Що ж закидали мені мої противники? Перше – що ся “єресь” є утопія, що спирається на передумовах, які не дадуться наперед обчислити. Друге – що вона є антидемократична та антимарксівська, третє – що вона здатна лише відривати нас від реальної, корисної праці. Так кажуть земляки мої, ті – знову вживу вислову другого священика з “Ради”, – що “сидять, як миша під мітлою”, для яких виглянути поза сю мітлу на широкий світ є небезпечна утопія. На всі сі закиди постараюся тепер відповісти, а мимоходом зачеплю і “модерне москвофільство”, з яким досі не можуть собі дати ради мої шановні критики.

Зачнімо, отже, від першого закиду. Що се є утопія? А що є, навпаки, реальна політика? Без відповіді на ці питання, без відповіді ясної ми не матимемо певного критерія для відрізнєння одного від іншого: утопії від реальности. Передусім жодна програма *сама собою* – своїм змістом – не є ані утопічна, ані реальна. Розуміється, коли її загалом можна назвати політичною програмою. Все залежить від обставин місця і часу. Напр., політика бойкоту законодавчих інституцій. У перші часи, може, навіть оправдана, в 1907 році вона стала в Росії цілковито утопічною. Або візьмімо справу українського університету. Домагатися безпроводочної реалізації сього домагання в Росії було б дон-кіхотством. У Галичині – се одно з найреальніших гасел української політики, оправданість якого не заперечують засадничо навіть поляки. Якихсь 10 літ перед нами і в Галичині се гасло було химерне. Або звернімся до історії Франції кінця XVIII в. В липні 1791 р. шойно заснував Кондорсе перший республіканський орган, який, одначе, скоро мусив упасти через байдужість публіки! І навіть Марат – ся, може, наймудрійша голова тої епохи, Марат, який передбачив імперію, який найглибше розумів правдиві, класові, причини перевороту – і той писав у своїм “Ami de peuple”: “Я знаю добре, що обмежена монархія є форма, яка до нинішних обставин нам найліпше пасує”. Не иншої думки був і Робесп’єр у той час. Коли в салоні m-me Роллан по втечі Людовіка XVI хтось зауважив, що ся подія приведе Францію до республіки, майбутній диктатор спитав, усміхаючись: “А що ж се таке, ся республіка?” 21 червня 1791 р. (втеча до Варену) зробило з гасла, що досі вважалося наймудрішими людьми утопією, – реальне домагання дня. Герої Конвенту, ославлені цілою міщанською пресою як людоджерчі, які врятували Францію від роялістичної коаліції, за кілька літ заслужили від Наполеона погордливе прізвисько “ідеологів”, себто крайніх утопістів і фантастів. І дійсно, тоді вже їх роль скінчилася.

Безустанно, невпинно життя йде наперед. Часом повільно, часом скоками. У сі повільні, так звані органічні епохи вириватися з різними карколомними гаслами, значить, осмішувати себе як непоправного утопіста, в епохи критичні ті самі гасла набирають чисто реального характеру. Біда тому, хто сього не знає, хто лише з *самого змісту* якоїсь програми, абстрагуючись від обставин місця і часу, судить про її реальність або химерність. Так сталося, напр., зі славнозвісним наслідником гр. Еренталя в уряді міністра закордонних справ. Його великий попередник, гр. Андраші, який займав сей пост у часі російсько-турецької війни і Берлінського конгресу бачив, що емансипаційні змагання балканських слов’ян, що, як сказав би один мій опонент, будувалися “на піску всяких дипломатичних міжнародних комбінацій”, були з огляду на очевидний занепад Туреччини – найреальнішою річчю у світі. Тому на них він опер свою східну політику, незважаючи на те, що, на перший погляд, така політика мала всі прикмети авантюризму. Коли на засіданні австрійської делегації 6 грудня 1878 р. йому робили викиди за окупацію Боснії, за те, що він виступив проти Туреччини – сего, як казав Леопольд II, “старого муру,

що відділяв Австрію від Сходу, гр. Андраші відповів: “Я ніколи не був тої думки, що ми маємо підпирати сей старий мур так довго, аж поки він не впаде нам на голову”. Так говорив сей міністр, так він і робив, укладаючи Райхштадський договір (15 січня 1877 р.) з Росією, здобуваючи від неї за нейтралітет Австрії у майбутній війні згоду на анексію Боснії і Герцеговини. Можна осуджувати всякий імперіялізм, але треба визнати, що з погляду того класу, якому служив Андраші, його політика була дуже реальною; власне, тому, що він спекулював не на “нормальному” перебігу речей, а на “фантастичних комбінаціях”. На “нормальний” біг подій і на вічність та непорушність турецького status quo числив гр. Берхтольд і того зробився найулюбленішою фігурою всіх карикатурних листків цілого світу. Кому сих прикладів мало, може звернути увагу на польську політику. Польські міщанські партії в Австрії і Росії по 1905 старалися щодо обох держав робити ту саму політику *do ut des*. В Австрії ся політика показалася дуже реальною, в Росії – утопією найчистішої води.

Тепер уже, думаю, ми знаємо, в чім є об’єктивний критерій реальности якої-небудь політичної програми. Реальна програма є та, яка пристосовується до історичних тенденцій свого часу. Реальна політика будує свої жадання на тих силах історії, які – за уважною оцінкою моменту – здобувають собі ґрунт, розвиваються. Такими були республіканські тенденції у Франції кінця XVIII в., децентралізаційні в Туреччині XIX і XX віків, тенденції усупільнення засобів продукції в цілій сучасній Європі й Америці тепер. Старатися використати для себе рушійні сили історії – ось що значить бути реальним політиком. Відкидати ж якесь гасло (як се роблять деякі з наших політиків) просто задля того, що воно, *на перший погляд*, не стоїть у зв’язку з черговими завданнями дня, – значить негувати можливість скоків в історії. А се за “Наукою логіки” Гегеля, написаною сто літ перед нами, було б трохи смішно...

А тепер до суті речі: що ж є в моїй “ересі” утопічного?

Для одної часописі – те, що кажу я, се є “ширняння в політичній фантастиці”, бране під увагу “хвиливих настроїв і течій”, для другої – будовання “на піску різних дипломатичних комбінацій”, для інших – ще гірше, для п. Винниченка загальною якась “кумедія”, щось як французький балет для “наших за границей” Лейкіна. Дивне взагалом у нас ставлення до сих “комбінацій”. За п. Жаботинським (див. його відповідь на мою статтю в “Укр. Жити”), се просто – “туманное пятно”, про яке нічого позитивного ніхто сказати не може і на яким, розуміється, нічого не збудувати: хто ж буде на плямі? Хто втягає його у свої рахунки? Не инакше думають і наші “політики”. Вони, очевидно, уявляють, що живуть ще в часи Мстислава Удалого або Людовіка XI-го, коли непорозуміння між князівствами або королівствами залежали від примхи королівської метреси або честилюбности міністра. Вони, певно, переконані, що франко-пруська війна вибухла лише через кандидатуру Гогенцоллерна на еспанський трон, і, можливо, нітрохи не дивувалися б, якби між Італією і Францією дійшло до зірвання дипломатичних зносин... через вкрадену “Джоконду”. Бо ся сфера – “туманна пляма”, в якій нічого зобачити не можна, ні причин, ні наслідків, нічого не обчислити, ні передбачити. Може бути так, а може й инак! Всі події останніх часів на екрані світової історії уявляються нашим “політикам”, як образи у кінотеатрі – без всякого внутрішнього зв’язку між собою. З’явиться сумний образ – сумують, веселий – тішаться, снуючи рожеві гороскопи на будучину: якийсь психічний *danse macabre!* Ні спроби розібратися у рушійних силах великих фактів, ні бажання знайти їхню тенденцію, ні – се вже найменше! –

оперти на ній свою програму. Замість залізних законів історії вони бачать “хвилеві настрої і течії”, замість тенденції – “інтригу”.

Не маючи страху перед сим таємничим для тих противників царством, я постараюся до нього проникнути, а тоді зобачимо: чи *передпосилки* моєї “єресі”, чи їхньої ортодоксальної науки, або, скорше, ортодоксальних забобонів, є слухні? Чи Європа (щодо тих відносин, про які мова) є в періоді органічним чи критичним?

З кінцем XIX віку та доба релятивного спокою і стагнації в міжнародній політиці, в якій перебувала Європа аж від Берлінського конгресу, зачала уступати місце іншій. Кінець минулого віку приніс нам греко-турецьку війну, початок нинішнього – російсько-японську, італійсько-турецьку й кілька дипломатичних конфліктів, що ледве не допровадили до поважніших непорозумінь, зрештою, прийшли перша і друга балканські війни. Прийшли і минули. І ледве що минули, а наші “політики”, які в оцінку сих питань вносять акурат стільки далекоглядности, що й герої “Ревізора”, – вже спішать проголосити “на землі мир і в чоловіцех благоволення”. Отже, зі спокійним серцем і ясними очима дивімся в рожеву будучину! “Браття слов’яни” визволилися щасливо з “турецької неволі”, “діло свободи і цивілізації” dokonano, а “Літературно-Науковий Вістник” (кн. IX) заповідає навіть зближення між найбільш заангажованими у щойно минулі події великими державами. Пригляньмося трохи ближче до ситуації, що постала в Європі внаслідки двох війн. Пригляньмося спершу до того нового status quo на Балканах, що прийшов на зміну старому. Чи він остаточно врегулював усі досі не рішені проблеми? Чи він усунув усі причини дотеперішніх конфліктів? Чи мають рацію наші політики, що не пам’ятають себе з утіхи?

Головні, вічно відкриті рани європейської Туреччини, що робили з неї величезну скирту сіна, готову шохвилі вибухнути вогнем, були два питання: македонське і албанське. Тепер сі питання як питання внутрішньої політики Оттоманської імперії не існують. Сі країни дістали інших суверенів. Але чи ж се значить, що сі справи зовсім зникли з лиця землі? Що вони основно й остаточно розв’язані? Що вони вже не будуть причиною непорозумінь, обсяг яких виходив би далеко поза межі балканських держав? Смію думати, що й найбільший оптиміст не дав би притакуючої відповіді на се питання. Не кажучи вже про те, що мільйон албанців опинився в Чорногорії і Сербії, себто в державах, чужих їм мовою і релігією, до яких вони не виявляли найменшої охоти дістатися. Поминаючи се, чи відносини в самім князівстві (чи королівстві?) Албанії вже впорядковані? Чи се не є публічною таємницею, що Албанія, хоч би й з принцом zu Wied як королем, трактується європейською дипломатією як hereditas jacens? Історія з непорозуміннями на сербському і грецького кордонах Албанії, ультиматум Австрії в Білгороді і австро-італійська пресія на Грецію, зрештою, останнє невдале турецьке пронуціяменто у Валоні – все се свідчить, який чудовий ґрунт для всяких непорозумінь і конфліктів є Албанія, яка правно навіть ще не існує. справи не змінить навіть і консолідація нової держави, на яку як Італія, так і Австрія віддавна дивляться, як на свою певну здобич, у якій віддавна приготавлиється обома великими державами відповідний настрій і сприяючий для всяких можливих експериментів ґрунт. Знаючи, яке колосальне значення має для Австрії (й Італії) побережжя Адріатики, знаючи, що в сій справі мала би голос також і Греція, яка знайшла б раду підтримку у держав потрійного порозуміння, можемо як слід оцінити вартість оптимізму наших “політиків”. Я вже не згадую, що, як кожний край, наражений на інтервенцію ззовні, Албанія повна всяких пройдисвітів (як, напр., Ессад-паша), готових кожної хвилі – за відповідний еквівалент – внести

анархію в без того заплутані стосунки нещасливого князівства. Я не згадую й про той сервітут, що дістала Сербія в Албанії у вигляді залізниці до моря, який також з певністю не спричиниться до внесення миру і спокою до краю. Не згадую, що як за Сербією, так і за Албанією стоять інші держави. Все се найбільш непоправного оптиміста змусило б відкинути набік свій оптимізм, але наші політики твердять про “зближення”, а вони є, певно, дуже далекоглядні і досвідчені політики...

Або македонська справа! Тут ситуація лише настільки змінилася, що, замість турецького, маємо сербське питання. А що Сербія вже засвоїла собі модерні способи нищення національних меншостей та їх денационалізації, то дуже рожевих гороскопів для нових македонських підданих короля Петра ставити не доведеться. І коли Болгарія є по війні з п'ятьма державами заслабка, аби поставити македонську справу зараз на порядок денний, то наївно було б думати, щоб вона від сього загалом відмовилася. Крім того, турки таки ще не викинуті з Європи. Туреччина лишилася, може, найважливішим політичним чинником на Балканах, готова кожної хвили почати *manu militari* ревізію так фатального для неї Лондонського миру. Не брак певних даних думати, що між Портою і Болгарією прийшло до формального союзу на випадок війни одної з них із якою-будь іншою балканською державою. Зрештою, в ревізії Лондонського (відповідно Букарештського) миру зацікавлена не сама Туреччина. Не кажу вже, що кожна майже з балканських держав дістала національну меншість – предмет побожних зітхань сусідів. Але чи всі аспірації давніх союзників вже заспокоєні? Про Болгарію, що важить на Македонію, і Туреччину, що важить на Тракію, я вже згадав. Але й Сербія не здійснила ще всіх своїх мрій, особливо ж найголовнішої з них – власного моря. Рівно ж Греція. Греція з усіх союзників з найменшою затратою сил найліпше вийшла з війни через те, що вона є нацією історичною, через те, що в значній частині поділеної турецької території міське населене було грецьке. Але греки творять масу міського населення (і не лише міського) також у Тракії, поліщеній султанові, рівно ж на егейським побережжі Малої Азії, а також і на островах. Уже тепер, за англійською пропозицією, зайняті Італією острови будуть, певно, звернені Туреччині й дістануть автономію. До чого ж ся автономія доведе, вчить приклад Криту. Що нова, зміцнена Греція потрапить вести щодо сих островів таку саму гру, яку вела вона колись на Криті, не підлягає жодним сумнівам. Посідання ж Хіуса й Метилени лише полегшить Греції її провокаційну роботу навіть у Малій Азії.

Не треба також закривати очі на внутрішній стан балканських королівств по війні. Конечні наслідки сеї останньої – загальне незадоволення людности – може повести до поважних розрухів, до загострення соціальної боротьби (див. результати останніх виборів у Болгарії) і політичних конфліктів (антидинастичний рух там же), себто стосунків, які відкривають таке широке поле до діяльності різних непокликаних опікунів балканських народів. Не зменшує небезпеки і знищення єдиного Балканського Союзу. Тепер є їх два, готових кожної хвили звести взаємні порахунки, до того ж, звичайно, не залишилися б набоці їхні протектори.

А які пертурбації викликало б дуже можливе сполучення Сербії з Чорногорою, яке одним ударом перекинуло б догори ногами всі “здобутки” на Балканах віденської дипломатії та яке, певно, не позостало б лише хатньою балканською справою. Як бачимо, в результаті балканської війни, замість одного – східного питання, питання про турецьке панування в Європі, виникла ціла низка східних питань, аж ніяк ще не порішених, які приховують у собі великі несподіванки, великі небезпеки...

Але мої противники віщують настання органічної доби і “мир, і любов, і блаженство”, а вони, без сумніву, є мудрі політики...

На наших очах – в крові й болоті – згинув турецьке панування в Європі. Замість міцної Туреччини, на полудні Австро-Угорщини – сього форпосту Німеччини на півдні – постали, зміцнені й збільшені, держави, що ненавидять “швабів”.

Сей факт надзвичайної історичної ваги захитав політичну рівновагу в Європі. А се мало звичайні в таких випадках наслідки: коли сила одного з противників збільшується (в цьому разі потрібного порозуміння внаслідок погрому Туреччини), се лише додає йому охоти до використання своєї переваги. І дійсно, ми вже бачимо непевні зірниці, що то тут, то там спалахують на політичному овиді Європи: алярмуючий, часто провокаторський тон французької преси, публікація сербсько-болгарського трактату в “*Matin*”, кокетування Трипльантанту з Румунією, агітація данєвців й гешовців (і їх протекторів) у Болгарії... Пригадується доля Баттенберга, Стамбулова, знову встає мара Балканського Союзу – лише сим разом від Букарешту до Цетинья – знову ніби вертають часи Едварда VII-го і його “*Einkreisungspolitik*”.

Шанси “європейського миру” падуть чимраз нижче...

Але наші оптимісти бачуть перед собою рожеву будучину, а вони є, певно, далекогляді політики!

Але на тім не кінець. Ліквідація турецького панування в Європі не роз’яснила політичний горизонт, навпаки – лише його захмарила. Бо на зміну турецького питання в Європі виникло турецьке питання в Азії. Може, ще небезпечніше. Колись сказав Мольтке: “Туреччині з усіх боків пропонують раду й поміч, навіть більше, як вона їх потребує. А по кожній такій допомозі вона виходила ще слабшою, як у тій нужді, з якої її та поміч мала вирахувати”. Тепер усі держави спішають до імперії Османів, що хитається, з пропозицією допомогти, і результати будуть, певно, такі, про які говорив Мольтке. На різні частини малоазійської Туреччини вже зголошують свої претенсії всі великі держави. В Сирії стрічаються інтереси Франції з інтересами Англії, інтереси Німеччини в Месопотамії колідують з інтересами Англії. Зголошує свої права в Сирії Італія. Міцною ногою в Малій Азії стає Німеччина. Ми знаємо, як поділили європейську територію Туреччини. Чи маємо припускати, що поділ азійської Туреччини піде іншим шляхом? Чи сміємо мріяти, що всі сі арабські, вірменські, сирійські та інші питання будуть так само легко порішені, як, напр., конфлікт між Ватиканом і Французькою республікою? Особливо ж грізні форми приймає спір між двома певними державами, з яких кожна належить до іншої групи держав. Німеччина стремить – з погляду своїх інтересів – до неподільности, до інтегральности Туреччини, Росія... – до “реформ” у Вірменії. Німеччина стремить розширити свій вплив на полудневі береги Чорного моря і навіть на Персію, але се все – признана сфера інтересів іншої держави. Росія наполягає на “реформах” у Вірменії, але не може згодитися на “реформи” у Вірменії Німеччина, тому що сього вимагає цілість її “стану посідання” в Малій Азії. Хто є паном Вірменії, той є паном Малої Азії, Месопотамії і Західної Персії. А се є якраз ті області, що належать до сфери впливів Багдадської дороги. З другого боку, противники Німеччини за ніщо не можуть дозволити консолідації Туреччини. Раз тому, що се загалом суперечить цілій їхній дотеперешній політиці, а друге – для того, що се знову на бозна-який час відсунуло б остаточне полагодження питання проток, яке багатьом видається вже таким близьким. Факти потверджують мої гадки. Вже тепер найделікатніша спроба порушити вірменську проблему стрічається з різким протестом Берліна, і переговори про вірменські “реформи” мусять вестися над Шпрее, а не над Босфором. З другого боку, кожна спроба Німеччини зробити щось для консолідації Туреччини (див. місія ген. Сандерса) викликає цілий рій нот,

меморандумів і протестів від зацікавленої сторони. До чого сі меморандуми й протести сконсолідується, покаже найближча будучина... У кожному разі, наростаючий конфлікт займає цілий європейський політичний світ, але для наших політиків це все “містифікації”, а вони є, безперечно, надзвичайно мудрі політики!

Я вже вказав на ті противенства, що виникають між Німеччиною з її східною сусідкою в азійській Туреччині. Але Німеччина не стоїть одинцем – вона має союзників. Спаралізувати силу цих останніх є, отже, давньою ціллю дипломатії тридержавного порозуміння! Особливо ж одного з цих союзників.

Звідси те надзвичайне зацікавлення Франції та її спільника внутрішніми справами т. зв. “лоскутної монархії”. Звідси та сатисфакція, з якою французька преса підраховувала “мільйон штиків балканського союзу”, звідси замкнене портмоне паризьких банкірів для потреб тої ж таки “лоскутної монархії”, звідси почасти й акція генералів Скугаревських, Вергунів й ин. “Лоскутна монархія” мусить розплачуватися не лише за свої “гріхи”, але й за тримання з Німеччиною, яка має і справа і зліва ворогів. Незаспокоєні апетити в Ельзасі й Вірменії відбиваються гучною луною не лише в Берліні, але й у Відні.

Власне, в сій неприхильності до Німеччини тридержавного порозуміння й лежить *перша причина* напружених відносин між двома найбільш заангажованими на Балканах імперіями, названими колись п. Марксом – “the naturaly enemies” (“The Eastern question”). *Другою причиною* є їх конкуренція на Балканах, що її, як я старався показати, ні Лондонський, ні Букарештський мир далеко не відсунули. Про *третю причину* див. “Нове Время”, “Светь” і “Прикарпатская Русь”.

Живемо в критичну епоху. В часи великих концепцій і вражаючих своєю широтою планів. Англія стремить до реставрації арабського каліфату, натурально, під своїм протекторатом, що обіймав би величезну країну від вершків Нілу – через Малу Азію і Кувейт аж до Бомбею. Франція мріє про підпорядкування Малої Азії, де вона є протекторкою католиків, Італія носить теорією про *mare postro*, думаючи загарбати обидва береги Адріатики, Німеччина займається – поки що теоретично – питанням про середньоевропейську федерацію з Австрією і Балканами, від Гельголанду до Месопотамії, Російська дипломатія виступає пропагаторкою автономізму у Вірменії і Монголії, рівночасно не забуваючи за протоки. Навіть малі держави пливуть за загальною течією: постають нові ідеї “Великої Сербії”, “Великої Греції”, зачинається боротьба за гегемонію на Егейському морі... Чимраз більше вибухового матеріялу нагромаджується у старій Європі... Не брак і чисто зовнішніх симптомів явища, яке я характеризую: малі держави, що досі безжурно дивилися в будучину, – Бельгія, Швеція, Голландія, Норвегія, Данія – вгинаються тепер під тягарем мілітаризму. А що ще є знаменніше – вони чуються самотніми і зачинають шукати заздальгідь опертя, чийсь дужчих плечей: Еспанія готується офіційно стати членом тридержавного порозуміння, Швеція не нині – завтра приступить до тридержавного союзу...

Атмосфера стає важкою для дихання. Кожний день несе нові непевності. Кожна дрібниця викликає нервовий неспокій і тривогу: якась нова інтрига Іззета або Ессада-паші, місія ген. Сандерса, збори Вірменського комітету в Парижі, непорозуміння на албанському кордоні, переговори з Сербією про тарифи у здобутих провінціях, новий крок Енвера – і цілий світ охоплює неспокій і розденервування. Скрізь дозрівають нові проблеми, про се кричить щодня преса цілого світу, лише наші доморослі політики спокійно перевертаються на другий бік. Що їх обходять сі “хвилеві настрої і течії”, їх, що потраплять так міцно, так безжурно спати? Коли

б вони могли подивитися незаспаними очима на ту грандіозну картину, що показує нам екран світової історії, тоді б вони здали собі справу, чи сей калейдоскоп образів є хаосом, чи в нім видко якусь тенденцію і яку? Тоді б вони інакше оцінили свій “реалізм” і мою “утопію”.

Але їм здається, як я вже сказав, що вони в кінематографі. Припадково перед ними веселий образ, і вони тішаються. А від усякого, хто їм звертає увагу, що програма ще не скінчена, відмахуюються, як від докучливої мухи.

Хай і так, скажуть мої противники. Але що ж то все обходить нас, демократів? (бо вони є демократи). Або що ж то обходить нас, марксистів? (бо деякі з них є марксистки – з тих, що за кожної нагоди стають у позу, кричачи: “ми марксистки!”). Чи є ділом демократії, – кажуть вони, – спекулювати різними “фантастичними комбінаціями” й пертурбаціями? “Метою справжньої демократії є організовувати розсіпані маси, викликати самодіяльність і виховувати надію і віру в *самих себе!*” “Праця у підстав – одиноке наше завдання”... Хай буде! Але тоді хай наші демократи витягають усі консеквенції зі своїх думок. Можна триматися за всяку ціну і при всяких умовах політики баронеси Зуттнер, але хто безумовно пішеться на таку політику, той мусив би, напр., (щойно два літа тому) *писатися на гамідовський status quo в Македонії та Старій Сербії*. Сі консеквенції витягав пр. Енгельс, який писав до Бернштейна у 80-х роках про балканських слов’ян: “Коли повстання сих хлопців (Burschen) загрожує світові війною”, яка знищить нам цілу нашу революційну ситуацію, то мусимо без пардону пожертвувати їх правом красти худобу (Viehraub) для інтересів європейського пролетаріату”. До того ж таки адресата писав Енгельс: “Ельзасці є також пригнічені... Але коли вони в переддень певної революції спровокують нам війну між Францією і Німеччиною, то я кажу: стривайте! Можете мати бодай стільки терпеливості, що й європейський пролетаріат. Визволить він себе – тоді і ви є вільні” (гл. “Aus dem lit. Nachl”. III В. – 77 – 78). Подібні думки голосив і Віктор Адлер, який пр. сказав на Засіданню міжнародного соціалістичного бюро 28/X 1912 року: “Status quo має свої вигоди не лише для дипломатії, але також і для нас... Ми маємо інтерес відкласти конфлікт на якнайпізніше, поки робітництво зможе сказати своє останнє слово”. Як у межичасі складеться доля турецьких сербів і болгар – річ другорядна. І цілком логічно: хто без застережень визнає політику “позитивної праці” наших демократів, той без застережень мусить ad infinitum продовжувати існуюче status quo, і в дальшій консеквенції, як ми бачили, в цьому випадку ігнорувати неможливе становище гамідовських підданих.

Ще більше! Аби бути консеквентними, мусили б наші демократи підтримувати status quo не лише на Балканах, але також в Австро-Угорщині, status quo поневолення націй неісторичних націями історичними. Бо як боротьба балканських слов’ян за свою незалежність грозила порушенням європейського миру, так емансипаційні змагання неісторичних народів Австро-Угорщини грозять миру в середині краю, а, як каже О. Бауер, “робітники історичних націй бажають поперед усього внутрішнього миру, який створює найліпші умови класової боротьби пролетаріату... Безперестанні ж виступи неісторичних націй зі своїми жаданнями видається робітництву націй історичних порушенням миру” (“Kampf”, August, 10).

І проти сього “порушення миру” воно всіма силами протестує, а бодай його деякі провідники. Напр., боротьба українців за виборчу реформу (отже, за зміну status quo) в Галичині, перенесена до Відня у формі парламентської обструкції стрінула-ся з протестом не лише інших партій, а й соціал-демократичного клубу. І се знову

зовсім логічно! Хто і як проведе обов'язкову для всіх межу дозволених форм боротьби, за якими зачинається “порушення миру”? Адлер застерігався лише проти порушення європейського миру, а його товариші на останньому партайтагу у Відні й у цілій парламентарній діяльності виступали вже проти обструкції проти шкідливого для “позитивної праці” порушення хатнього миру. Той “боронив” status quo на Балкані, сі – status quo в Галичині, з яким вони (як і Адлер з балканським) звичайно не солідаризувалися, але який, прецінь, за сучасних порядків в Австрії не дасться змінити акцією на самім галицькім терені. Така вже логіка становища сих політиків. Проти своєї волі з проповідників миру обертаються вони на толеруючих національну анархію, панування одних (турецької, відповідно, польської) націй над іншими (сербською, відповідно, українською). Quos ego! Всім сим “ельзасцям”, “буршам” та ин. – конечний висновок для кожного, хто, як Адлер, пише на своїм прапорі непорушність status quo або “позитивну працю” без застережень за термінологією наших демократів.

Добре схарактеризував сю політику О. Бауер в “Kampf” (März, 10): “Робітництво історичних націй, яке вже здобуло ті права, за які шойно борються інші народи, часто не бачить у національній боротьбі нічого, окрім перешкоди соціальному поступові. Домагання неісторичних націй, що змагаються за свої права, здаються йому свавільним порушенням миру. І тому воно їх відкидає. *Інтернаціоналізм стає національним консерватизмом*”, стає тим консервованим status quo за всяку ціну, на яке хворіють мої противники. На практиці ся політика “національного консерватизму” значить підтримання панування турецьких аг на Балкані, німецької буржуазії і мадярського джентрі в Хорватії, польської шляхти в Галичині. *Се же не є і не може бути програмою марксизму**. Енгельс оцінював національні рухи залежно від їх користи (або некористи) для західноєвропейського пролетаріату. Те саме в суті речі твердить і Бауер, різко виступаючи на останнім конгресі у Відні проти української обструкції в парламенті. Але тепер історію роблять не тільки нації історичні. Тепер з початком колосального процесу відродження низки неісторичних народів доля цивілізації не є залежна лише від розвитку, напр., французів, англійців і німців. Навпаки, на сході Європи, ми бачимо, що нації колись революційні (німці, мадяри, поляки) відверто переходять до табору реакції, а їхнє місце в лавах борців за поступ займають колишні попихачі ретроградства (під “нацією” розумію тут ті її класи, яким за або проти своєї волі нарід доручив ведення своєї політики). Власне мадяри, німці і поляки є в Австрії опорою клерикалізму, мілітаризму, політичного напівабсолютизму і соціальної реакції. І навідворот – хорвати, серби, українці борються за демократизацію виборчого права, волю зборів, преси, автономію націй, за соціальний і політичний поступ. З погляду соціального і політичного поступу ми, власне, і відкидаємо сю, як її назвав Бауер, політику національного консерватизму.

Ся політика не є політикою неісторичних націй. Але рівно ж не сміє вона бути політикою марксистів націй історичних. Ті, кому залежить на інтересах поступу й цивілізації, ті мусять допомогти розвинути народам-плебейам, розвинути їх продукційні й культурні сили, піднятися матеріально й духово. Бо се все є конечною передумовою сили і значення *нижчих верств* неісторичних націй. Зробити з сих

* Загалом я цілком поділяю вихідний пункт погляду на національні справи засновників соціалізму. Гл. мою невелику розвідку “Енгельс, Маркс і Лясаль о неісторичних націях” // ЛНВ. – I. – 14.

верств силу – ось є політика марксиста. *А така політика жодним способом не дасться погодити з “національним консерватизмом”.*

Загалом погляди Енгельса і Маркса на неісторичні нації були зовсім слушні – підпорядкування їхніх національних стремлень інтересам соціального поступу. Вони лиш помилялися в оцінці ролі, яку грають у сім поступі нації неісторичні. Тепер ся помилка (як бачимо, зовсім другорядного значення) визнана і Каутським, і іншими видними марксистами, що змінили свою думку про сю справу.

Менгер, напр., каже в “Aus dem litter. Nachlass” (В. III. – S. 76 – 78), що так ставити справу, як її ставив Енгельс, не можна вже тому, що все заходить ще небезпека, що великі нації зі свавільною байдужістю ігноруватимуть життєві інтереси націй менших, ідентифікуючи свою будучину з будучиною поступу загалом. Головною помилкою Енгельса, на думку Мерінга, було то, що він “залегко” оцінював причини емансипаційних змагань неісторичних націй.

Я сказав щойно, що марксизм не може писатися на програму “національного консерватизму” без застережень, на програму status quo за всяку ціну. Тепер я хочу, бодай побіжно, вказати, що ся програмка якраз *колідує з тенденцією історичного розвою.*

Мушу знову вказати на Австро-Угорщину. Повільно, але певно там відбувається великий процес переоцінення вартостей, певного політичного здвигу на користь неісторичних націй. Сила і влада в державі німецької буржуазії, польської шляхти і мадярської олігархії крок за кроком мусить поступатися місцем своїм противникам. Стара традиція австрійської державної мудрости – союз з польською шляхтою – не є вже певною аксіомою. З’являються люди й органи, що додумуються навіть до постулату поділу Галичини на дві частини: польську й українську. Поволі нові ідеї національної рівноправности торують собі дорогу й у життю: хто знає, яким було становище галицьких українців перед 1906 р. і яким воно є тепер, той не зможе не побачити колосального здвигу щодо сил між обома народами, що населяють край. Уже недалекий той час, коли сей фактичний здвиг знайде свій вираз у правній сфері (соймова реформа, університет й ин.). Не дурно вшехпольські газети співають “вічну пам’ять” status quo польської супремації в Галичині. Той самий процес відбувається в Угорщині. Незважаючи на мадярський шовінізм, незважаючи на трактування “національностей” в Угорщині per non sunt залізна історична конечність виявляється і там міцнішою від мідяних чол Тіса і Кошутів. І – о іронія долі! – той самий гр. Стефан Тіса, що зробив з пештенського парламенту петербурзьку Думу, що панує в Пешті, як той турецький паша, який резидував там перед 200 літами, сей самий Тіса уклав щойно компроміс із хорватами, привернув нечинну вже там від двох літ конституцію! Рівночасно зачинаються переговори з румунами, а мадярська преса зачинає трохи поважніше й мудріше трактувати українське питання в Угорщині (див. цікаву з сього погляду статтю в “Budapesti Hirlap” у січні 1913 р.). Виборча реформа, запровадження якої є лише питанням часу в Угорщині, завдасть нового міцного удару панмадярському status quo. Конечність нормального розвою держави, правильного функціонування парламенту, в чім зацікавлені всі класи людности, пхає Австрію на дорогу національної федерації. Конечність зміни у трактуванні сербів і румунів – з огляду на зовнішню політику – приводить австрійську політичну думку до ревізії системи дуалізму. З’явилася ідея триалізму, status quo в обох половинах монархії ясно хитається... П. Садовський у “Дзвоні” твердить, що се все лише нічим не доведені гороскопи. Звичайно у брошурі, яка порушувала стільки питань, не можна було широко розводитися над кожним з них,

зауважу лише, що еволюція наддунайської монархії до союзу вільних націй ясна для кожного обсерватора її політичного життя. Не заперечена ніким, зростаюча життєва сила її неісторичних націй і, як уже сказано, потреба нормального функціонування державного механізму – головні чинники сеї еволюції. Зрештою подібні ж погляди читач може знайти й у Бауера, й у Реннера, й у Вебера, й у Пернерсторфера та й в інших австрійських марксистів, не виключаючи чеха Шмерля. До них і відсилаю п. Садовського.

Звернімося тепер до ставлення Австрії до Сербії. В попереднім викладі ми бачили, як невпинний розвій неісторичних націй з konieczністю веде до зміни існуючого status quo. Тепер прослідимо те саме з'явище, лиш в трохи одмінній формі. Як відомо, сербський нарід є двоєдиний. Він є розбитий на два головні відлами – хорватів і сербів. Відмінності витворені історією. Хорвати підпали впливові західної, серби – східної культури. Хорвати прийняли католицизм, серби – православіє. Перші горнутья до західноєвропейської культури, перейнятої від мадярів і німців, другі пожинали культуру від Візантії. Перші засвоїли латинську писовню, другі – кирилицю. Суперечки щодо писовні й навіть мови ще й досі не припинялися в сій оригінальній (проте не зовсім позбавленій аналогій) нації. До Балканської війни ся нація мала чотирьох суверенів – австрійського цісаря й угорського короля, короля сербського, чорногорського й султана, і сім урядів (Австрія, Угорщина, Хорватія, Боснія, Сербія, Чорногорія і Туреччина). Для народу в 7 мільйонів рішучо забагато.

Не дивно, отже, що скоро постали серед сербів змагання до національної консолідації. Дві програми мають на своїм прапорі сю консолідацію – великохорватська і великосербська. Кожна з них хоче влити життя цілого народу в одну з тих двох форм, які створила історія для його відламків. Перша має на меті сполучити всі сербські і хорватські землі в одну цілість, зв'язану в тій чи тій формі з наддунайською монархією. Першим етапом у реалізації сих планів мав би бути триалізм – система, яка стремить створити з Хорватії поруч із Австрією й Угорщиною рівноправний з ними третій член державного зв'язку. Дальшим етапом було прилучення до сього союзу балканських сербських земель. Державна конституція Німеччини вказувала хорватським патріотам на форму, в якій се сполучення могло б бути проведене без порушення суверенітету і династичних привилеїв окремих членів союзу. Анексія Боснії і Герцеговини сильно перехилила терези на бік сеї програми. Але остання війна знову дала велику поживу великосербським аспіраціям, бажаючим сполучити всі сербські і хорватські землі під скіпетром Караджорджевичів. І ся, власне, обставина, що обидві програми можуть здійснитися лише з перемогою або австрійської, або сербської ідеї, цілком змодифікувала проблему з'єднання різних шматків сербохорватської нації. Спір усередині самої нації став через зовнішні обставини життя спором між двома державами (Австрією і Сербією), а в дальшій консеквенції – між цілими групами держав, бо жодна з названих вище не стоїть самітною. Се зв'язує проблему сербохорватської нації з питаннями міжнародної політики. “Але, власне, через се, – пише Weber в “Kampf”-і (April, 09) – гине всяка надія, що національна сербохорватська проблема знайде своє розв'язання в мирній дорозі”. І коли хорватські патріоти числяться з сим фактом, то не тому, що над їхніми умами запанувала якась “легенда”, як сказав би п. Ignotus з “Літ.-Наукового Вістника”, не тому, що “в вищих колах настав повний перелом” або lucida intervalla, як сказав би п. Садовський, у поглядах на хорватське питання, а через щось инше. Тому, що невпинний розвиток хорватсько-сербської нації допро-

вадить (уже допроваджує) до ідеї консолідації нації, а історичне становище народу означає уже, як се слушно зауважив Weber, форми і шляхи реалізування сеї ідеї. Означить цілком механічно, незалежно, чи в якихсь там “колах” зайшов перелом у поглядах на хорватське питання, чи ні. Досі Сербія була для Австрії п’ємонт південно-слов’янської ідеї, який треба було знищити, чи, як се було плановано в 1908 або могло бути переведено в 1903, – анектувати. Тепер (бодай так думають хорвати) вільно-національна Хорватія, де жила б більша частина нації, користаючи з усіх вигід великого господарського району, мала б велику притягальну силу для своїх сербських братів на Балканах. Се робило б Хорватію небезпечною для Сербії. Відень і Білгород помінялися б ролями, але суть справи від того не змінилась би. І коли в Хорватії фактично допускають можливість реалізації своєї програми, то не для якогось чорно-жовтого патріотизму, як сказав би п. Рибалка, а для того, що, як писав Renner (“Kampf”, I, 09): “Австрія, незважаючи на всі спроби, жодної з середньо-європейських націй не зденационалізувала або політично уярмила, лише – з волею або проти волі – зберегла їх, випосажила в нижчі, середні й вищі школи..., підготовляє державну консолідацію південних слов’ян на демократичній базі – проти волі державних керівників, просто завдяки властивій інтернаціональній своїй природі”.

З усього попереднього висновок: політика “національного консерватизму”, засадничої негачії всякої зміни status quo, як політика, санкціонує панування польської шляхти, малярської олігархії, турецьких феодалів та ин.. над нижчими верствами неісторичних націй, – *не може бути політикою марксизму*. І не з погляду якогось абстрактного “права кожної нації на самовизначення”, а тому, що неісторичні нації стають важливим чинником соціального й політичного поступу. Полишаючи на боці навіть сі чисто теоретичні міркування, сей “консерватизм”, як щойно я старався показати, *колидує з тенденціями історичного розвитку*, з тенденціями розвитку неісторичних націй. Quasi-реальна програма наших демократів є, отже, в суті речі консервативною й утопічною.

Закидують хорватським політикам, що та програма все ж таки не може бути програмою марксизму. Се їм закидають quasi-демократи, які з крайности “національного консерватизму” не хочуть потрапляти в крайність “національного авантюризму”. Хай за вікном шаліє буря, кажуть вони, припустімо навіть, що вона є кінечним наслідком певних атмосферичних і метеорологічних законів, але не нашою річчю є втручатися в гру розгуканих стихій, яких ні дії, ні напрямку ми змінити не в змозі”. Хай собі Посейдон з Бореєм нищать і ламають усе навкруги, не маємо причин ставитися з особливою симпатією до одного чи до другого. Обидва роблять нам шкоду, *ambo meliores*.

Буря бурею, а ми сидітимемо коло коміна з томом баронеси Зуттнер у руках. На жаль, я не можу входити *in meritum* справи. Можу лише тут сконстатувати, що сі погляди зовсім не є панівні в теперішнім марксизмі, а в давнішнім ніколи не були. Напр., німецькі марксисты (як Німеччини, так і Австрії) зовсім не тримаються політики Буриданового осла в інтернаціональних справах. Ось що читаємо в “Kampf” (IX, 09): “Ми не можемо жадати розв’язання Тридержавного союзу, бо се цілком би перетяло ту нитку, що лучить нас з Італією, збільшило б небезпеку війни з нею й, опріч того, змусило б Німеччину шукати інших союзників, результатом чого було б скріплення реакції в Європі”. Отже, не *ambo meliores!* Подібне пише Hielfering у “Neue Zeit” (27/XII 12) “Цілком зрозуміло, що сей договір (Тридержавний Союз), який у першій лінії спрямований проти експансивних планів ин-

ших держав, може знайти симпатії в Німеччині, а навіть і серед соціалдемократів”. Отже, знову не *ambo meliores!* Хай, далі, панове quasi-марксиста спершу, ніж закидати іншим немарксизм, познайомляться ліпше з тими творами вождів марксизму, про які (як і про марксизм) вони не мають найменшого уявлення. Хай прочитають, напр., “*Po und Rhein*”, “*Aus dem literarischen Nachlass*”, “*The Eastern Question*”, “*Der italienische Krieg*” Лассалья та ин.,* а тоді вже забирають голос у справах, у яких вони поки що цілком не орієнтуються. Тоді вони зобачать, що Маркс у 1853 р. стояв на боці імперіялізму Англії і Франції, що аж до 1890 р. Енгельс покладав усі надії для європейської демократії на Німеччину й Австрію. Той самий Енгельс у 1857 р. в конфлікті між Австрією і Наполеоном III ставав виразно проти останнього, вважаючи французького імператора найгрізнішим ворогом європейської демократії. Подібної думки був і Маркс, стаючи на бік противника Наполеона за його “безпорадний, неконсеквентний, боягузливий, але впертий опір” головному представникові реакції в тодішній Європі. (III том “Літературної спадщини”, ст. 92 – 93). З тих самих причин ставав Маркс спершу по боці Оттоманської імперії. В усіх цих випадках згадані автори думали *передусім* про справу європейської демократії і лише її інтереси мали на оці. Лассаль, правда, думав інакше. Він був зовсім по боці Італії, що разом із Наполеоном боролася з Австрією. “Чи могла Сардинія, – питається Лассаль, – яка боролася тоді з Австрією, шукати помочі в Наполеона, що був символом реакції?” і відповідає: “Італія веде найсправедливішу й найсвятішу війну... Що є простішого, коли вона в сій нерівній боротьбі послугується поміччю французької нації? Коли завдання Італії – визволитися з-під австрійського ярма, є великим і цивілізаційним; чи вона менше лежатиме в інтересі цивілізації, коли Луї-Наполеон, хоч і з яких нужденних мотивів, візьме її ув свої руки?” Так писав Лассаль в ґрунті речі стоячи на одній засадничій позиції з Енгельсом і Марксом, себто на якраз протилежній, як панове quasi-марксиста. Байдужости з них не проповідував ніхто. Різниця заходила лише та, що вони різно оцінювали вартість обох ворогуючих сторін для європейської демократії. Тих самих ідей тримаються, як я вже зауважив, деякі хорватські марксиста, між иншим, також і англійський соціяліст *Квелч*. Пишучи, про австро-сербський конфлікт (“*British Socialist*” XII, 12 і 1/13), каже він: “Твердити, що обидві сторони є тут однаково винні, – значить твердити неправду”. Ілюструючи свої висновки прикладом англо-бурської війни, *Квелч* каже навіть, що в деяких випадках марксиста мають зайняти становище, яке у праві характеризується назвою *tertius interveniens*. І що найдивніше – *Квелч* і на далі лишився співробітником “*British Socialist*”, його навіть не посадили на паль! Що більше, всі сі Вебери, Дашинські etc і досі пишуть і в “*Kampf*”, і в “*Neue Zeit!*” Світ перевертається догори ногами...

Усе се, розуміється, не перешкоджало ні Енгельсові, ні Лассалеві, ні *Квелчу* бути противниками мілітаризму. Так само не перешкоджало ним бути і Бебелеві, який у своїх великих промовах проти світової політики Німеччини не раз заявляв, що, коли його народові грозитиме небезпека, він потрафить виконати свій обов’язок. Так, мої панове, писали й думали велетні марксизму, з творами яких ви зобов’язані познайомитися, бо тепер методи полеміки навіть у Росії трохи змінилися. Давніше вистачило б назвати свого противника “пан” замість “товариш”, назвати його марксистом у наведенню, відшукати відповідний параграф партійно-

* Примітка для п. Єфремова. Я не “хвалюся” прочитанням цих книжок, лише наводжу їх як джерело, звідки я беру свої дальші твердження.

го карного кодексу, і за певної глупоти аудиторії – справа скінчена. Тепер сього замало.

Тепер уже треба бодай знати ту річ, про котру говориться. А тоді вже й знатимемо, хто “компрометує свій напрям”, – чи ті, що *bona fide* стараються розібратися у великім матеріялі, що нам несе життя і писання старих учителів, чи ті, які не знаючи сих писань і закриваючи очі на життя, без розуміння в сотий раз бурмотять свій старий “*Pater noster*”?

Я не хочу сказати, щоб всі цитовані мною марксистки були прихильниками імперіалізму принципово. Ні, всі вони були його противниками. Не можуть навіть їм закинути, аби вони хотіли роздмухати маленьку іскру в велику пожежу (хоч щодо Маркса і Енгельса сього говорити не можна). Одиноке, що вони радили, – се, коли б такі пожежа мимо і проти нашої волі вибухнула не лишатися пасивним обсерватором, не лишатися у становищі осла, хоч би й Буриданового.

Скажуть: таке можна було говорити 50 літ тому, тоді й ситуація була зовсім инша, а тепер сі рецепти перестаріли. Се що иншого, але, кажучи так, наші демократи самі признають, що се є просто *questio facti*, себто квестія, що розв’язується від випадку до випадку, в кожному конкретнім випадку окремо, залежно від обставин, а не якесь принципове питання. Се ж, власне, кажу і я. Казати ж, що кожний марксист має *принципово* відкидати погляди Енгельса, Квелча та інших, більше – що марксистки ніколи сих поглядів не визнавали, *се значить бити в лице історичній правді. Значить бути неуком у цій справі*. Рівно ж не можна думати, що “прийнята і допущена для послідовного демократа може бути лише така акція, яка б не виключала можливості участі в ній широких народних мас”, що “для послідовного демократа не може бути дозволеним відійти від лозунга: все через маси і з масами”. Бо ж щойно ми бачили – один із незаперечених демократів підставляв у вище наведену формулу замість “мас” “Луї-Наполеона”. Не инакше робили і його товариші. Правда, се вони робили лише тоді, коли думали, що підставлений ними член формули, хоч і проти своєї волі, буде служити справі демократії; буде, як писав Енгельс про Бісмарка, “своїм способом робити, сам того не хочаючи, частину нашої роботи” (див. його лист до Маркса від 15/VIII 1870 р.). Тому справа зводиться до того, чи в цьому конкретному випадку заходить така ситуація, яку мали на увазі згадані вище автори, чи ні? Але тоді справа знову стає *questio facti*, а не якоюсь принциповою, як думають наші quasi-демократи..

А тепер назад до моєї “єресі”. Кажуть, що ся “єресь” відтягає увагу від чергових справ дня, радить пасивність до панівної політичної системи. Справа тут зводиться до суперечности між програмою-*maximum* і програмою-*minimum*. Розуміється, ся суперечність існує лише в голові таких марксистів, як п. Рибалка. З такою самою рацією міг би хтось сказати, що боротьба за вісім годин праці і свободу коаліцій суперечить кінцевим цілям марксизму або що загалом негація капіталізму не може погодитися з боротьбою за певні реформи, не чіпаючи підстав системи приватної власности. В суті ж речі здійснення програми-*maximum* не виключає змагання за програму-*minimum* так само, як боротьба за ширше виборче право й ширшу компетенцію парламенту не виключає участі у виборах до 3-ої або 4-ої Думи; навпаки, сама ідея демократичнішого народного представництва може зародитися в масах не скоріше, як по досвіді цензової і куріяльної Думи. Та й загалом жодне ширше гасло не прийметься в масах скоріше, ніж вони самі не прийдуть до нього шляхом боротьби за свої *елементарні щоденні потреби, боротися за які є обов’язком кожного демократа, хоч би які максимальні лозунги стояли на його прапорі*. Инакше

думають лише анархісти, т. зн. люди, що не мають найменшого уявлення про закони політичного виховання мас. Крім того, саме ширення якихось ідей вимагає вже для себе певного демократичного мінімуму (свободу преси, організацій etc). Панове Рибалки, що закидають “відірваність від життя” моїм ідеям, відтягання від чергових завдань дня, або не розуміють цілком щиро того, що я щойно сказав. Тоді се свідчить дуже зле про них. Або вдають, що не розуміють – з метою успішності полеміки. Тоді се ще гірше свідчить про них. Скоро я вже заговорив тут про п. Рибалку, мушу спростувати одну вкладену ним мені в уста нісенітницю. З присвяченої мені статті п. Рибалки в ч. 9 “Дзвона” виходило б, що я є прихильником одної спільної для нас і для українського міщанства програми – загалом, в усяких питаннях. Подібної нісенітниці я, розуміється, ніколи не говорив. І се найліпше знає автор статті. Я лише говорив, що вкладати таку програму можливо в деякі моменти в життю нації, які трапляються раз на 100, на 200 літ. Окрім того, сю спільність я обмежив лише на певні, цілком виразно названі питання, до яких, розуміється, ні вибори до Думи або до сойму, ні парламентська тактика, ні маса інших не стосуються.

Се знає досконало і п. Рибалка, і коли він, мимо того, старається представити мене прихильником “спільної програми” з міщанством, се значить покладатися не на силу своїх аргументів, лише на глупість своєї аудиторії. Однаково мудро було б звинувачувати у зраді марксизму цитованого вже Hielferinga – за його ставлення до Тридержавного союзу, яке у нього є спільне з усіма міщанськими партіями Німеччини і яке не перешкоджає йому виступати проти сих останніх в усіх питаннях біжучої політики.

Про російський лібералізм п. Рибалка не згадує. Згадує зате про нього п. Садовський. Для сього останнього – “лібералізм” є “міфічною особою”, бо “процес утворення і формування *єдиної цілісної* ліберальні партії в Росії ще далекий до свого довершення”. Отже, “говорити, таким чином, про програму російського лібералізму (в українських справах – Д.Д.) як про закінчене і довершене ще трохи рано”.

Дивна аргументація! “Процес утворення і формування” *єдиної* партії російської буржуазії також “далекий від свого довершення” і, певно, ніколи не буде довершений. Але чи се значить, що ми не можемо говорити про певні спільні пункти в програмі різних міщанських партій, пункти, що роблять із сих останніх певного роду цілість?

Те саме і з російським лібералізмом. Є певні погляди на справи внутрішньої політики, певний програмовий мінімум, який єднає в певну цілість лівих октябристів, з правими кадетами (Маклаков), сих останніх з рештою своєї партії в одну групу, яку я, власне, і називаю *ліберальною*.

Що вони ще не мають сталої програми в українським питанню, це цілком природно. Лише акція викликає контракцію. Зі збільшеною активністю українства задекларують своє ставлення до нього й панове ліберали. Але се не значить, щоб ставлення до українства лібералів було “ніяке”. Так було, але тепер уже так не є. Існує вже певна – досить велика – течія в російським лібералізмі, явно до українства ворожа. Досить назвати імена Струве, Погодіна, кн. Е. Трубецького, Кашкарова, досить назвати кілька поважних газет і місячників. Але течії, *прихильної* до українців, серед лібералів нема. Хіба що вважати за прихильників тих, що мовчать. П. Садовський каже, що се не слушно, що “є (лише) виступи й настрої окремих людей із поступового табору, які ще далекі від свого оформлення (!)” та що не можна “робити за кожний індивідуальний виступ публіциста, що признається до поступових

поглядів, відповідальними всі поступові політично активні групи”. Стара пісня про “винятки”: Погодін – виняток, кн. Трубецький – виняток, Струве – виняток. Повторю тут сказане колись у “Дзвоні”: виступи сих панів фактично були б винятками, коли б решта їх однодумців сі виступи рішучо засудила або бодай виразно заманіфестувала свої симпатії до українства. В дійсности ж нічого подібного не було.

Зрештою, треба ж мати і трохи логіки. Кожний зі мною згодиться бодай, що антиукраїнських виступів лібералів було набагато більше, ніж українофільських. І коли мої противники, не зважаючи на се, не хочуть мені признати права висновувати про ворожість лібералів до українства, то тим з меншим правом можуть вони говорити про якусь їхню прихильність до нас! Більше вже, в кожному разі ширости виявив п. Садовський у своїй рецензії на мою брошуру в “Украинской Жизни”. Там він відверто бодай признається, що “в реальной действительности больше фактовъ говоритъ за автора (себто за мене – Д. Д.) и противъ насъ”, та що, “мы более полагаемъ надежду на будущее, чемъ основываемся на реальныхъ фактахъ настоящего”.

Шаную горячу надію моїх противників, але коли вони, опрiч сеї надії, нічого не можуть протиставити фактам життя, то вони просто не мають права забирати голосу in rebus politicis. Віра й надія належать до зовсім иншої сфери.

Зрештою, не слушно думати, що антиукраїнство лібералів обмежується самими “індивідуальними виступами”, уживаючи слів п. Садовського. Ціла “неославянська” акція, в якій велику участь брали й кадети, навіть і після п. Садовського – виходить, думаю, поза рамки “індивідуальних виступів”. Так само й кооперативний централізм.

Загалом у наших інтелігентських колах панують якісь дивні поняття про соціальні й особливо політичні системи. Вони, очевидно, думають, що сучасний політичний лад у нас (а зокрема теперішній курс національної політики) опирається лише на матеріяльній, а не також і на моральній силі. Так, ніби який-небудь режим міг триматися, не маючи підтримки в певних класах суспільности. У теперішній національній політиці, думають вони, зацікавлена лише бюрократія, ну, може, ще й шляхта. А инші класи, коли б вони керували громадськими справами, певно, зачали б инший курс. Ся наївна думка, яка ні на чім не є оперта, і є підставою тої віри, що її з такою наївною щирістю уняв п. Садовський у формулу “credo, quia absurdum est”.

Єдине, в чім наші віруючі мають рацію, се є те, що кожне розширення громадянських прав у Росії – права особи, слова, преси, коаліцій, демократизація краю загалом – чисто механічно йтиме на користь недержавних народів. Се слушно. Але й тут треба стерегтися, аби не переоцінити значення сього факту. Бо розв’язання суспільних сил, ліпші умови для їхньої самодіяльности – сей наслідок демократизації країни піде на користь не лише народам недержавним. Спроби самоорганізації одної сторони викличуть такі самі спроби сторони другої. А тоді емансипаційні змагання національностей будуть мати до діла – так, як у Галичині, – не лише з бюрократією, але й з організованим суспільством. П. М. Кушнір в “Укр. Студ.” помиляється, коли думає, що у нас до того не прийде. Прийде! Бо коли самооборона російської суспільности ще далеко не поступила, то се треба брати не на карб якоїсь вищости російського лібералізму в порівнянні з польським, лише на карб квоности українського руху. Але все ж і в нас не брак певних фактів, щоб свідчили про справу, про яку тут говоримо. Асигнування Каменецьким земствам 3000 рублів на “голодающихъ русскихъ” у Галичині, видавання таких органів, як “Почаївський

Листок”, обходи на Берестецькім полі, конфлікти українців із російськими поступовими студентами, вчителями, просвітніми товариствами, якими багата хроніка нашої щоденної преси, все се перші ластівки того суспільного націоналізму (в протилежність до офіційного), який у вигляді різних “eksponówek”, “obchodów pogodowych” і т. ин. так буйно розвинувся в Галичині і якого не минути й нам.

Навіть лишаючи сей факт на боці – коли б навіть російський лібералізм задовольнив усі вимоги національностей, обняті чисто механічно програмою лібералізму (свобода національної преси, національних культурних товариств та ин.), то, прецінь, лишається ще сила інших жадань: права національної мови в публічному життю, школі etc., – які не є istotною частиною ліберальної програми. Припустімо, одначе, що й вони будуть полагождені в бажанім нам дусі. Але се ще не передрішає становища лібералізму в такій кардинальній для нас справі, як справа красвої самоуправи. Де, які підстави для віри маємо в сій справі? Не треба забувати, що тут ідеться про великий край, з якого московський капітал тягне немалі зиски. Сі зиски він може тягнути лише з поміччю політичної централізації, коли такі справи, як цілий бюджет, залізні справи, оподаткування, ціла господарська політика загалом, сконцентровані в однім осередку. Справа ні трохи не зміниться, хоч би хто репрезентував московський капіталізм – дияволи реакції чи ангели лібералізму. Не треба рівно ж спускати з ока той численний клас культуртрегерів (урядники, лікарі, адвокати, професори, учителі, редактори), які не пристануть із легким серцем на ущуплення свого стану посідання і які з такою самою заїлістю будуть боротися проти краєвої самоуправи на Україні, як ціла польська демократія проти поділу Галичини. Або, може, панове ліберали захочуть зробити з Думи друге видання вчительського з’їзду, внести в законодавчі палати шум і гамір національної боротьби, яка б надовго паралізувала їхню працю й авторитет? Бо поки на нашій території українці вибирають до Думи членів “Союза русскаго народа” або пп. Іванових, Дума буде лише тереном соціально-політичної боротьби. Коли ж на їхньому місці засядуть національно свідомі елементи – такі, як поїхали на вчительський з’їзд, у тій хвилі справа зміниться. Кожна справа, питання набере національного характеру, і панове ліберали зобачать нових ворогів у цілій низці питань: школа, бюджет, університет, Холмщина, виборча система. Думати, що пп. Мілюкови зичать собі щось подібне, – значить бути дуже наївним. А коли так, то не лише краса самоуправа (де вже там!), але все (навіть народна школа), що могло б привести до такого неприємного для панів лібералів стану, стріне в них своїх противників. Особливо ж серед імперіялістів, успішність акції яких залежить від *внутрішньої сили* держави та її *національної єдності* і які тому все будуть (так, як Струве) *противниками національного відродження* України.

П. Садовський думає, що “імперіялістичні тенденції, які, безумовно, існують у деяких колах російського громадянства, навряд чи можуть мати таке поширення, як се гадає автор” (себто я). Я думаю, що можуть. І коли я се тверджу, я лише констатую загально звисний факт. Прошу мені назвати кілька впливових ліберальних газет, не заражених імперіялізмом! “Речь” – явно імперіялістична. “Русское Слово” – також. Імперіялістичне “Утро Россії”. Не зовсім чужі імперіялістичним мріям і “Русскія Ведомости”. Кадети в Думі – переконані імперіялісти. Отже, до чого тут “деякі кола”? П. Садовський каже, що “ідеться тут, урешті, про можливість для російського капіталізму розвиватись на підставі (?) зовнішніх ринків. На скільки сей останній розвиток міг би бути успішним і можливим, настільки міг би мати успіх й імперіялізм серед російського громадянства, маючи перед собою

певну реальну економічну підставу. Підкреслюємо лише, що марксизм сю справу (“про можливість розвитку російського капіталізму на підставі зовнішніх ринків”) розв’язує негативно; Д. Донцов, думаючи про великі перспективи імперіялізму, думає, очевидно, інакше”. Навмисне навів сей довгий витяг, щоб показати цілу наївність її автора. Отже, через те, що марксизм відмовляє рації існування імперіялізму, сей останній має зникнути з місця землі! Се було б не зле, але на жаль ледве чи можливо. І так довго, як для пп. Струве і Мілюкових у справах зовнішньої політики будуть міродатними не погляди марксизму, а їхні власні, так довго нам доведеться рахуватися з їхніми апетитами на протоки, Вірменію, Монголію і т.д. Коли б у сих справах мали значення погляди марксистів, ми би, певно, не мали японської війни. А як може наш ліберальний імперіялізм відбитися на українстві, про се багато можуть оповісти ті з кадетських лідерів, які брали участь у неослов’янським фарсі, разом із Бобринськими і Дудикевичами. На скільки їхня акція лежала в інтересі українства, не потребує тут ближче вияснювати. Рівно ж не потребує згадувати, що з такою політикою, політикою під прапором Бобринського і Меншикова, трудно сполучити політику концесій на користь українців у Росії.

Інтереси, отже, великого капіталу, середньої і почасти дрібної буржуазії, що достачає культуртрегерів на окраїни, інтереси, зрештою, імперіялізму, яким заражені й ліберальні кола московської громади, – ось головні чинники, яким належить рішальна роль у справі самоуправи й загалом національного питання на Україні, не згадуючи вже бюрократію. Оцінка ролі сих чинників і приводить мене до моїх висновків. Питання про характер майбутньої еволюції Росії, яке так акцентує п. Садовський, не вважаю за істотне. Як прийде на свій ліберальна Росія – питання другорядне. А суть речі полягає на тому, що пануючий клас у ній буде власне та велика або середня буржуазія, про яку я згадував вище. Бо взаємні відносини класів у Росії такі, що демократія (пролетарська і дрібнобуржуазна) може там за певних умов викликати радикальні зміни в політичному життю, але довго ще не буде могла надавати йому тон. Мої опоненти “вірять”, що буде інакше. Хай, але в сю сферу я вже за ними не піду: там аргументам немає місця.

Що ж перешкоджає їм розглянутися в фактах, що змушує їх воліти віру? Відповідаючи на се питання, доведеться вернути до того ж самого десять разів хованого й усе ще не похованого “модерного москвофільства”.

І справді. Спершу взяв се “москвофільство” під мікроскопічний розгляд п. Єфремов і ствердив, що такого загалом не мається. Просто містифікація з мого боку! Здається, чого ще більше? Roma locuta, causa finita! Так ні: п. Єфремов знову вертається до поваленого ворога, щоб ствердити вже остаточно його смерть. Скоро потім з’являється рецензія в “ЛНВ”, в якій проголошується, що “москвофільство” таки є! А слідом за тим у тім самім журналі – ціла стаття, присвячена тій самій брошурі в 30 сторінок. Панове, з міфом так не воюють! Щось тут не тее. З двох експертів, що видали свій осуд у справі “модерної містифікації”... pardon! “модерного москвофільства”, безперечно, консеквентніший є п. Єфремов. Він бодай ясно каже: містифікація – і кінець. Натомість п. Залізняк* розглядає справу за знаним російським рецептом: “съ одной стороны, нельзя не признаться, однако жъ, нельзя и не сознаться”. І ніби є “москвофільство” (“на мою думку, сучасне українське

* М. и., закидає мені п. Залізняк, ніби одної з наведених у “Модернім москвофільстві” книжок (Самаси) я не читав. Ні, не лише читав, а навіть маю сю книжку у своїй бібліотеці. З огляду ж на те, що і як каже про сю книжку п. Залізняк, сильно сумніваюся, чи він читав її дійсно, чи, може, лише так, як читається, аби написати рецензію в деяких наших журналах.

життя, справді, сильно пересякнуте російськістю”), і ніби його немає (“Коли ж він говорить про російкість у самім українським життю, то се закид у часті зовсім безосновний, у часті впливає з перебільшених домагань”). У суті ж речі обидва вони погоджуються: того, що я нібито відкрив, немає, а є лише звичайне й сучасними обставинами цілком оправдане користання з того, що є під ручками. Для того, щоб ясніше показати, що я розумію під “москвофільством”, дозволю собі зацитувати кілька чудових фраз Венгерова про Гоголя, що введуть нас відразу *in medias res*. “А можетъ быть, – пише Венгеров в “Речи” (27/II, 13), – самое малороссийское въ Гоголе – это... общее отношеніе къ русской действительности. Ведь Гоголь не имелъ ни капельки любви къ той жизни, которую онъ такъ безпощадно изобразилъ. Обличеніе обличеніемъ, но если обличается родное, то и сквозь обличеніе должна прорваться любовь. Щедринъ на что бичеваль пошехонскую старину, однако же несомненно и привязанъ былъ къ ней. ...Про Гоголя можно определенно сказать, что онъ не любилъ ни русскихъ людей, ни русской природы... А ведь для Малороссіи, для малороссийскаго быта, для малороссийской природы, для малороссийской исторіи... Гоголь имелъ въ сердце своемъ неизсякаемый родникъ любви и снисходительности”. Для теперішнього українського інтелігента се ледве чи зрозуміло. Для нього, як се компетентно свідчить “Рада” (9/XI, 13), “російська література, як і вся російська культура..., далеко не чужа, а рідна”. Зіставте сі дві цитати і зобачите, в чім є “москвофільство” нашої інтелігенції. Неправда, як се кажуть мені п. п. Залізняк і Єфремов, ніби тут грає роль лише утилітаризм: беремо з ближчої культури, бо се і економічніше, і легше etc. Неправда. Не можемо визволитися з чужих впливів тому, що *не хочемо*, що для багатьох із нас сі впливи зовсім *не є чужі*. Як кажете розуміти, напр., сей акафист, що вийшов з-під пера також українця: “...Польска нація обернена до минулого, тоді як Московщина вже заглядає очима в *майбутність*. І тому вона, власне, утворює тепер такі вартості, що перед ними з дивом і замилюванням спиняється ціла Європа й Америка. Отже, москвофільство є не тільки на Україні та в Галичині – на нього тепер слабує певною мірою цілий культурний світ... Відвертаються од Москви й дивляться на Європу, а Європа (й Америка) сама дивиться на Москву і чекає од неї нового слова”. Звідки се? з Хомякова? Аксакова? Киреевскаго? Або вільний переклад з якогось листа Івана Грозного? Ні, се ідеї *московського месіянства*, що має покорити під нозі світ, голосить українець, навіть ворог українофільства, в брошурі, що вийшла в 1913 році! (гл. П. Коряк. “Добрами”, ст. 108 і 109). У ч. 2 “Українського Студента” читаємо: “Як би не нападали на московську культуру (збірник “Russica”, Львів, 1913), все-таки се культура значна. Вона нам найближча, і довго ще доведеться користуватися нею або через неї як джерелом розвитку і утворення власної, навіть коли б ми одділились од Росії” (ст. 17 – 18). Коли таке говорить, то до чого тут *утилітаризм*, пане Залізняк? Ще один приклад “утилітаризму” наших “москвофілів” знаходимо у п. Могілянського, що ставить як приклад нашої молоді... молодь москвофільську (без наведення!). Осуджуючи течії, ворожі російській культурі, п. Могілянський із признанням наводить спостереження одного галицького студента, “что въ последнее время часто москвофильская молодежь бываетъ развитее и культурно выше украинской, *ибо (! – Д. Д.) первая черпаетъ изъ русской культуры, которой начинаеть цураться последняя*”... (“День”, 4/VIII, 13).

Коротко:

*Наш уділ Сенаар та Гарран,
А наш шлях до востоку,*

А на захід у твій Канаан

Не поступимо й кроку.

Було би безличністю вкладати свої думки нашому найбільшому тепер поетові, але... чи часом не думав автор “Мойсея”, пишучи сі вірші, про своїх земляків з-за кордону?..

Ні, хоч би яких оборонців “модерне москвофільство” вишукувало собі, ясно, що се з’явище з жодним утилітаризмом нічого спільного не має або коли й має, то в далеко меншій ступені, як думають. Бо про який утилітаризм може бути мова, коли рекомендується російська культура навіть там, де вона ніколи не мала історичного коріння (в Галичині), де власне з поглядів утилітарних скорше надається користання, напр., польською або німецькою культурами? Про який утилітаризм може бути мова, коли на 111 ступенях воюється з українофільством, з його половинчастістю і поклонінням чужим богам, щоб потім упасти на коліна перед поваленим Перуном, благаючи “прийти і володіти нами”? (Коряк). Чи ж не можна мати подиву перед якоюсь культурою, скажуть мені, і бажати зміцнення її впливу на культуру рідну? Розуміється. Се, власне, я і хочу сказати, що в духовій залежності наших демократів від чужих впливів грають роль не стільки погляди практичні (і вони є), скільки, власне, та любов до Пошехонья, яке було таке рідне Щедринові і таке чуже Гоголеві.

До сього матеріялу я міг би ще додати масу особистих спостережень. Знав, напр., одного письменника-українця, який говорив про галицьких земляків: “Подивіться-но, як вони говорять, як тримаються, які в них манери! Се ж поляки! Поляки!” За дослівність переданого не ручусь, бо се було десь перед трьома літами, але ручуся за сенс. Галичани, на яких вказував письменник, не були поляками. Вони були українцями. В товариських формах їхніх також не було нічого специфічно польського ані “буржуазно-польсько-австрійського”, говорючи за Драгомановим, – було лише те, що відрізняє від росіянина не лише кожного пересічного галичанина, а загалом кожного європейця. І сього, власне, не міг знести наш письменник. Товариські форми “пошехонской старины” були б його серцю ближчі. Не ходить тут, зрештою, про самі “форми”. Ходить про цілу психіку, цілий душевний стрій, ціле розуміння життя, що відбивається в сих формах. У Галичині – серед земляків – українець, про якого оповідаю, чувся чужим, як серед поляків. А в Пошехоньї, десь у Самарі або Саратові, певно, чувся б, як свій. Власне, про цю внутрішню, що пересякає цілу істоту сучасного українського інтелігента, спорідненість із російською культурою я і говорю. Сього, власне, у Гоголя й не було, певно, ні. Знав я і іншого українця, який також нарікав на “фальшивість” польського товариства і “щирість” російського.

Я вже колись звертав увагу на те, що під сею “щирістю” приховується властиво брак пошанування до іншого, а під “фальшивістю” – окреслена самим індивідуумом межа, за яку, не ображаючи його, не сміє переступати чужий. Але не в тім річ. Річ знову в тім самім духовнім спорідненню з російщиною, на яке хворіють майже всі інтелігентні українці. Знав я не одного російського українця, з тих, що мусили перебувати в Галичині довший час. Здається, вже чисто з утилітарних поглядів (правда, пане Залізняк?) мали б вони вивчитися по-польськи, ходити до польського театру, читати польську літературу. Декотрі з них так і робили. Але багато з них і досі спроваджує собі. “Сборникъ Знання” і “Журналь для всехъ”, не виявляючи ні найменшого зрозуміння, ні цікавості до навколишнього життя*. Ні, на се ніколи не хворували ні Гоголь, ні Стороженко, ні Руданський. Читайте сього останнього!

Як він ставився до “російської дійсности”? Як у Гоголя – в кожному томі його творів видко не лише мовою, але й цілим складом своєї психіки, способом мислення людини іншої нації! Читайте ж деяких наших сучасних письменників. Можу закластися, що, якби від читача сховати ім’я, він вагався б сказати, чи се оригінал, чи переклад з російської.

Наслідком явища, про яке мова, є крайній опортунізм наших демократів у питаннях національного життя, який є так характерний і для Квітки, і Костомарова, і почасти Драгоманова, загалом інтелігенції, і який ніколи не був властивий *правдивій* українській демократії, переходячи у неї у свою протилежність – крайню інтрансигантність (Шевченко!). Особливо помітний є сей опортунізм у сфері політичній. У таких питаннях, як школа, урядова мова, тощо, наші демократи вже додумалися до власної ідеології. Але в багатьох інших задовольняються шаблонами російського лібералізму, приймаючи їх без критики, без ближчого розгляду, як щось таке, що само собою розуміється, чого навіть доводити не треба.

Я вже вказував у своїй брошурі й у статтях у “Дзвоні” на неподільне панування над українською суспільністю політичних концепцій російського лібералізму. Найліпше се показалося в тім, як прийняла наша преса резолюції студентського з’їзду. За одним-одніським винятком ніхто не пробував навіть виступити з їх критикою. Вони видавалися настільки дивними, що навіть полемізувати з ними не уважалося за потрібне. Зневіритись у російському лібералізмі? Се ж, прецінь, щось так дике, що заслугоує лише найгострійшого осудження. І “ересь” осудили. В боротьбі зі спільним ворогом опинилися і “буржуазія” (“Рада”), і “пролетаріят” (п. Рибалка),** і “Киевлянинь”, і “Новое Время”, а один із “наших знаних письменників” не посоромився навіть убраться в блазенський ковпак із дзвіночками, аби посміятися разом зі своєю аудиторією з того, з чого щодня сміються Волкови і Меншикови. Треба було виступити з “ерессю”, відбігаючою від шаблонів, апробованих “Русскими Ведомостями” і “Речью”, щоб на сю “ересь” посипалися прокляття і... майже ні слова критики. А може, се є містифікація? Може, й се не є залежність? Може, й тут говорить якийсь утилітаризм? П. Залізняк каже, що “з чисто тактичних мотивів українська преса не веде проти російських лібералів тої кампанії, яка їм часом належала б”. Невже? Але ці “чисто тактичні мотиви” не перешкоджають вести українцям кампанії проти, напр., польського лібералізму (напр., недавній випад у “ЛНВ” проти Л. Кульчицького)? У тім і є “москвофільство” наших “демократів”, що проти російських лібералів вони коректні, говорять з ними лише в білих рукавичках, бояться наступити їм на ногу, а бештати польських демократів (навіть соціал-демократів) дозволено, “чисто тактичні мотиви” там не зобов’язують. П. Залізняк каже, що чи одно говорить у пресі, але треба ж пристосовуватися до рівня національної і політичної свідомости читачів! На се відповім, що я в перший раз чую, щоб газета мала пристосовуватися до нерозвинености читачів, а не підносити їх до свого інтелектуального рівня.

Візьмімо друге питання нашого життя – ставлення до російської громадської думки (переважно ліберальної). Знову та сама безкритичність, та сама “вера в несуществующее, какъ бы въ существующее”. Ніколи у нас не пробували ближче приглянутися до соціальної суті лібералізму, постаратися з його класових підстав

* Певно, тому, що разом із п. Коряком думають, що “польська нація обернена до минулого, тоді як Московщина заглядає очима в майбутність!”.

** “Дзвін” похвалила навіть “Прикарп. Русь” за його патріотизм.

випровадити його евентуальну позицію в національнім, а зокрема в українськiм питанню. Приймалося на віру, що “ліберал не зрадить!” Лібералізм, “визвольний рух” мав врятувати Росію і всі її язика – се так уперто і систематично повторялося ліберальними газетами, що їм повірили і наші демократи. Тепер се – communis opinio української демократії. Пошана перед лібералізмом досягла таких розмірів, що з нього загалом зробили якогось знавця, експерта в українськiм питанню, що мав давати своє placet на ті чи інші наші домагання. Коли у нас хочуть довести ко-нечність народної мови в школі, то в першій лінії називають побожно ім’я Ушинського. Коли хочуть довести право на свою мову і літературу загалом, з глибоким реверансом поминають *Петербурзьку Академію Наук* і з переможним виглядом дивляться на противника: ану, мовляв, чи в тебе вистане одваги повстати проти сього ареопагу російського лібералізму?

Коли зайде мова про націоналізацію культури, то запобігливо впевнюють російських лібералів, щоб вони не дуже собі то брали до серця, бо, прецінь, націоналізація ся зовсім “нікому б не пошкодила, а “великоруська культура мусила б... трохи (лише трохи! – Д. Д.) звузити межі свого розповсюдження” (Єфремов “За рік 1912”, ст. 51). Проф. Вовк серед аргументів за народну школу називає на першiм місці, що література московська, навіть по націоналізації школи на Україні, не втратила б доступу туди; на другiм – що вивчення московської мови йшло б легше в національній школі, і аж на третiм – що національна школа піднесла б грамотність нашої людности! (“Russian Review”. – 1912 Nov., С. 118). Хто знає українську пресу, згодиться зі мною, що наведена аргументація є характерна для наших демократів.

Насовується питання: яку власну політичну ідеологію можуть мати люди, що навіть у справах чисто культурних не хочуть обійтися без куратора, що апробував би кожний їхній крок? Які навіть найневинніші свої постулати стараються виправдати не стільки корисністю їх для свого народу, скільки хосенністю (або бодай нешкідливістю) їх для російського лібералізму?! І фактично, вони ніби й мають політичну програму, говорять про автономію, але, здається, трактують се гасло так само поважно, як європейські уряди гасло роззброєння і скасування сталих армій. Зовсім несвідомо, але, може, найбільш характерно відбилося се в одній французькій публікації нашої демократії (“Les Annales etc.”). За виїмком одної статі (“Les Revendications des Ukrainians de Ruine”) решта, що трактує про Україну російську, майже нічого не говорить про політичні змагання нашого народу в остатні часи. Кожний француз, що прочитає сей збірник, набере (і цілком оправдано) враження, що має перед собою в особі українського руху друге видання свого провансальства. “Просвіти”, театри, газети, брошури, поети, концерти, академія наук, “найзнаменитіші філологи” – ось про що майже винятково говорять згадані статті. Ну, і про історію, річ природна. Деякі згадують про політичні змагання, але переважно кінчать їх історію на... Кирило-Методіївськiм братстві. Читач думатиме, що се був останній вияв політичних аспірацій в краю.

У такiм трактуванні української проблеми відбився дуже важкий факт, про який я говорив у “Дзвоні”: українці поки що вважають свій рух чисто культурницьким, живучи у сфері *політичній готовими концепціями російського лібералізму*. Коли наші демократи таки зважуються від часу до часу витягти на світ Божий свою “автономію”, то і тут у першій лінії понесуть її до експерта з метою отримання належної апробати. Що автономія краю зміцнить Росію, про сі аргументи вже не говорю. Се, так сказати, обов’язковий аргумент кожного що шанує себе українського демократа. Але деякі з них посувають ще далі, аби дістати пожадане placet.

Навіть до інтересів російського імперіялізму апелюють вони. Напр., читаємо в “ЛНВ” (кн. IX, ст. 332): *“Російським імперіялістам треба відкласти надії на те, що якась міжнародна комбінація виведе російський корабель на простір, піднесе її великодержавний престиж, надасть сили і ваги впливам Росії. На се нема надій у близькій будучині; така Росія, як тепер, засуджена на те, щоби плисти у хвості й прилучати свій голос до “європейського концерту”, яким диригують інші – Англія з Німеччиною в данім моменті. Силу і значення Росія може здобути тільки через внутрішнє оновлення, через усе те, про що стільки говорилося: конституційні гарантії, піднесення селянських і робітничих мас – і розв’язання національного питання на основах широкої федеративності”*.

Навіть імперіялістів російських хочеться поректати про потребу задоволення національних вимог. Те саме робить і пр. Вовк. Він так просто і каже, що автономія України принесла б користь заборчим планам імперіялістів, бо притягла б до них і інші слов’янські племена. (“Russian Review”. – 1912, Nov. С. 117 – 118). Те саме старання позискати для своїх постулатів апробати не лише російського лібералізму, але навіть *імперіялізму!* Той самий страх оперти свої домагання винятково на інтересах і добрі своєї нації. Той самий страх виступити з жаданнями, прийнятність яких для російських лібералів могла б бути ними хоч на хвилину взята під сумнів. І чи розуміють наші демократи, до кого вони звертаються, апелюючи до російського імперіялізму? Та ж ви, панове, звертаєтеся до Струве, Кашкарова, Погодіна, та ж ви в них хочете знайти послух...

Ся нездатність унезалежнитися від того, що скаже або подумає той чи інший ліберал, нездатність, яка свідчить про повний брак віри в життєву міць свого народу, робить таких демократів сліпими на всі факти життя. Вони можуть, правда, побури-тися і на Струве, але виступить, напр., єпископ Никон з законопроектом, частину тексту якого позичено зі статті Меншикова, і український демократ забуде все, чується на сьомому небі. “Коли про школу і про мову, – каже він, – почули ми від таких людей, як Никон, то зовсім недалекий той час, коли пекучі чергові потреби українського народу будуть задоволені, хоч би се сталося силою самих педагогічних та логічних аргументів” (цит. з ЛНВ, X, 173).

Деякі з наших демократів (напр., п. Садовський) одверто признають, що хоч, напр., їхня віра в лібералізм зовсім не опирається на фактах, що факти скорше свідчать на користь моїх поглядів, але *“мы более полагаем надежду на будущее, чем основываемся на реальных фактах настоящего”!*

Де причина сьому? Причина та, що український демократ (як Щедрін), хоч цілий час і “бичеваль Пошехонскую старину, однако же “несомненно и привязанъ былъ къ ней”.

Вони, наші демократи, так вірять у російський лібералізм, що навіть з приводу одного крайньо поміркованого законопроекту готові простити йому всі вини і дзвонити про нову еру!

Вони так вірять у сей лібералізм, що навіть до його імперіялістичної фракції стараються промовити до серця!

Вони так у нього вірять, що, як самі признаються, віритимуть всупереч фактам, всупереч щоденному досвідові життя!

Але мої противники кажуть, що модерне москвофільство – се міф, що невірлива залежність від чужих ідеологій – се містифікація!

Не можу відмовити собі тут приємности ствердити, що “легенду” про “модерне москвофільство” ширять навіть не мої однодумці. В ч. 2 “Українського Студента” є

дві полемічні статті *проти* мене, а серед фактичного матеріалу з життя студентства знаходимо, м. и., такі вислови: “Загалом поки що харківське українське студентство слабо диференціюється від російського” (ст. 71), на ст. 51 – скарги на аполітизм варшавського українського студентства, на іншому місці читаємо: “модерне москвофільство”, себто великий вплив і, що гірше, духовна залежність від росіян відчувається на кожному ступні” (ст. 72). На 84 ст. доводиться потреба “відірвання від магнетної індукції на нас загалу великоруського студентства”. Що ви на се, п. Єфремов? Се ж “голос життя”, правда?

Або візьмімо ще інше питання, в якому невільнична залежність від чужих політичних ідеологій так різко виступає. Я маю на увазі останні події на Балканах. Драгоманов майже ідентифікувався з російською політикою на Близькому Сході. Але він бодай – слухно чи ні, інша річ – уважав, що ця політика лежить в інтересах його краю. В оцінці цієї політики він все виходив з погляду інтересів свого краю. А теперішнє українство? Теперішнє просто приймає майже без застережень погляд на східне питання конституційних демократів, як свої власні. Прошу, напр., пригадати собі софійські кореспонденції “Ради” в час балканської війни.

Якась Немірова-Данченкіяда! Там можна було знайти і про підступних швабів, і про слов’янську взаємність, і громи проти держав за те, що вони противилися зайняттю Чорногорією албанського Скутарі, і проти “вимудрованої” незалежної Албанії. У “Прикарпатської Русі” можна було б сі дописи друкувати!

Ні тіні зрозуміння великих історичних подій, ні – що головне – найменшої спроби подивитися на них не через позичені скла. Або сей окричаний *Drang nach Osten*. З легкої руки Драгоманова, ціла українська преса оспорює у “Нового Времени”, “Речи” почесну монополію боротьби з сею марою. Перестерігала проти нової небезпеки не раз “Рада”, перестерігає “Літерат.-Науковий Вістник” у IX кн. м. р. (“Після балканської війни, *in fine*) перестерігає проф. Волков у “Russian Review” (1912 November. С. 117). “Утро Росии” ліпше б не написало, Баян з “Русского Слова” не потрапив би так красномовно на сю тему написати! У своїй патріотичній старанності “Рада” часом загалоповується так далеко, що викликає навіть загальне обурення в Галичині. (Говорю про “понеділкову” статтю* в ч. 254 цієї газети 1912 р. від 19 (6) листопада) своїм безглуздом і непотрібним сервілізмом.

Summa summarum: пересякнення нашої суспільності чужими впливами допроваджує до повного браку самостійності в розв’язуванні найбільш пекучих і важливих справ, які обходять так чи інакше українство. Ставлення українства в Росії до студентських резолюцій, до російського лібералізму загалом, до минулих подій на Балканах etc. лише перші, які кинулися мені увічі приклади. Але і в них ся шаблонність думання, ся духовна залежність так яскраво виступає, що хіба сліпий не сконстатує тут явища, яке за всяку ціну хочуть заперечити мої противники і яке заперечити не дається.

Модерне москвофільство є факт, на жаль, факт, але факт... Найліпшим доказом, може, є то, що його вперто не хочуть бачити на Україні.

---

* Як може зобачити п. Єфремов, се “понедікове” число “Ради” зовсім не є понеділковим. Інші аргументи мого опонента в останніх фельетонах “Ради” також дуже подібні до цього з “понеділковим” числом. Тішуся, що мій діагноз п. Єфремова як публіциста зівстав підтверджений п. п. Рудницьким і Томашівським: подібно, як і я, вони також сконстатували, що найбільш характеристичною методою полеміки п. Єфремова є чіплятися дрібничок, поодиноких виразів і старанно уникати суті справи. Зрештою, самий тон згаданих фельетонів п. Єфремова свідчить, що моя оцінка (у “Дзвоні”) його публіцистичної манери була досить влучна.

Даремно, одначе, стараються оборонці нашого “москвофільства” представити його як продукт містифікації одної особи. З Галичини і в Галичині се “москвофільство” видно навіть для неозброєного ока. “Діло” передрукувало “Модерне москвофільство”, очевидно, з його думками до певної міри солідаризуючись. “Громадський Голос” рівно ж негативно ставиться до пануючого курсу української політики в Росії і, зокрема, до курсу “Ради”.

Негативно до нього ставляться і галицькі марксистки. Лише наші його оборонці вдають сліпих і глухих... *не хочуть* нічого бачити!

Я кінчу. Завдання брошури буде виконане, коли вона змусить читача задуматися над “ерессю”, яку різко осудила ціла communis opinio doktorum як антидемократичну утопію; поставитися критично до того мішка недоречностей і просто дурниць, якими “ересь” стрінута.

Висловлюючи ніби думку цілої української громади, один з рецензентів моєї останньої брошури, писав: “Непонятно то, что свои планы онъ (себто я) хочеть навязать украинской демократии. Смеемь надеяться, что по пути, указанномъ г. Донцовымъ, украинская демократія не поидеть”! Ще б пак! Розуміється, “не поидеть”! В ч. 46 “Современной летописи Русскаго Вестника” Каткова 1862 р. з’явився “Отзывъ изъ Кіева”, в яким українська демократія старалася виправдатися з приводу “незаслуженныхъ упрековъ, несправедливыхъ обвинений, подозрений, сплетень, ложныхъ анекдотовъ, нелепыхъ слуховъ, гонений и преследований”.

Між иншим, “отзывъ” ознаймує: “Не менее вреднымъ для нашего народа считаемъ проповедуемая “молодою Россією” революционныя средства, какъ препятствующія всякому положительному спокойному труду общества... тратящія силы ... вместо того, чтобы применять ихъ къ честному и плодотворному труду... Никто ведь изъ насъ и не помышляеть о политике, но всякое политическое стремление при настоящемъ состоянии общества до того смешно и ребячески наивно въ нашихъ глазахъ, что серьезно даже считаемъ лишнимъ возражать на этотъ упрекъ”. Сей “Отзывъ” підписали В. Антонович, П. Чубинський, П. Житецкий, Ф. Рильский, А. Стефанович та инші.

Бачите, панове, якими дорогами колись ходила так звана українська демократія? Тому, коли ви мені грозите, що духовні спадкоємці сеї демократії за мною не підуть, се не є для мене жодна образа. “Українська демократія, за Донцовим не піде”... Але, Боже коханий, за ким лиш вона не ходила! Вже бачили, що вона “ходила” і з Катковим, пробувала ходити, як я вже показав, і з “Кієвляниномъ”, ходила і з кн. Святополком-Мірським у 1904 р. Трошечки і з Евлогієм, кульгикала, і з Скугаревським, а тепер вибирається в довгу дорогу з Никоном... Де лиш ся “демократія” не ходила! Що зі мною вона не піде, більше як певно! Бути носителем традицій сеї демократії мені зовсім не усміхається. Але я вірю в *иншу демократію*. Сучасну російську дійсність вона цінитиме не очима “Ради”, тільки очима Гоголя. Вона не буде пересякнута гуманно-плаксивим сентименталізмом теперішньої “демократії”, і мова, якою вона заговорить, виступаючи на арену суспільного життя, різнитиметься так само від косноязычія сучасних “демократів”, як мова Шевченка від сервілістичної мови авторів “Отзыва изъ Кіева”. Вона потрафить зрозуміти вимоги свого часу і злучити свою будучину з будучиною своєї нації. У сю демократію я вірю, бо я вже чую її важкі кроки... Вона прийти мусить, бо зневіритися в ній, значить, зневіритися в будучині цілої нації. За якими гаслами вона піде – даремне питання. Відповідь на нього дасть історія.

Сим наразі кінчаю розмову зі своїми противниками. За сеї нагоди можу їм згоди вказати легкий спосіб знищити мою “ересь” і вийти переможцями з полеміки.

Вони можуть (се було б найбільш модерно!) просто замовчати брошуру. Можуть “збештати” мене, надаючи моїм думкам вигляду найбільш вигідного для успішної полеміки (як “Дзвін”), або урочисто констатувати в третій раз, що я голошу містифікації (як “Рада”). Перемога була б певна. Бо щомісяця видавати брошури я не можу. Полемізувати ж в органах самої “компактної більшості” я не можу. В одних – тому, що там загалом не пишу, в других – для того, що хоч і писав, але з метою легкоти й успішності полеміки зі мною, був задалегідь із числа співробітників видалений. Чи схочуть із цього мого рецепту скористати мої противники, не знаю. Одно лиш є певне: хоч би що вони робили, хоч би скільки разів кидали анатему на нову “єресь”, хоч би як від неї відпекувалися, знищити її вже не вдасться. Вона зайняла вже своє місце в сучасній ідеології українства. Питання, що вчора здавалось не існуючим, уже дебатуються в українській пресі і дебатуватися, хоч і зі скреготом зубовним, буде. Се питання стало на порядку деннім українського життя і вже з нього не зійде. У сім я бачу найважливіший результат мого “лжеученія”.

Але “компактна більшість” все-таки не є з вами! – скажуть мені. Ні, не є, відповім я. У своїм “Ворозі народу” каже Ібсен: “Більшість ніколи не має рації на своїм боці, кажу я. Се є одна з тих всіма визнаних брехень, проти яких мусить повстати кожна вільна, думаюча людина. З кого складається більшість людности якогось краю – з розумних чи...?” Я прошу моїх шановних противників вибачити мені. Я не хочу бути вульгарним, і мені ані сниться робити тут якісь натяки. Я хочу лише сказати, що від того часу, як я прочитав відповідь Ібсена на поставлене вгорі питання, відтоді вороже ставлення до моїх ересей з боку більшості перестало бути для мене болем, який не можна було б переболіти...

У грудні 1913 р.

ЕНГЕЛЬС, МАРКС І ЛАССАЛЬ ПРО “НЕІСТОРИЧНІ” НАЦІЇ

Велика історична епоха, сучасниками якої нам судилося бути, епоха дозрівання політичної активності забутих історією народів, поставила перед кожним (як міщанським, так і суспільним) демократом в Україні цілу низку питань, що вперто домагалися свого розв’язання. З них – спеціально для нас – висунулось наперед одне досить старе питання, яке, однак, у наші дні набрало особливої актуальності. Це питання є: як маємо ставитися до національного руху України? Чи вважати сей рух за явище поступове, що заслуговує на наше попертя, чи, навпаки, за факт соціально реакційний, щось неприродне й штучне, що жодним способом на симпатії правдивого демократа претендувати не сміє?

На перший погляд саме поставлення такого питання може видатися комічним. Український рух, прецінь, в останні літа виявив для всіх незасліплених людей таку інтенсивність, що світла будучина української нації стала лише питанням часу. Але незважаючи на це або, може, власне задля того, що українське питання саме тепер набрало такої надзвичайної актуальності, старі суперечки про життєвість або штучність, демократичність або реакційність українства ніколи не провадилися з такою пристрасстю, ще ніколи не зацікавлювали такі широкі кола суспільности, як власне тепер. Сим питанням регулярно займаються кілька російських грубих місячників, не кажучи вже про російську й польську газетну пресу, що не опускає обговорити жодного факту, жодної нової публікації, які могли б кинути нове світло на стару справу. Дискусія перенеслася навіть на сторінки закордонних часописей, змушуючи й європейців розбиратися в часом дивних для них аргументах “за” і “проти” існування окремої української нації та її права на вільний розвій.

З другого боку, спеціально в марксистських колах це питання й досі не дочекалося свого остаточного розв’язання. Ні для кого не є тайною, що багато російських марксистів ще й тепер щодо українського питання дотримуються погляду п. Струве або проф. Погодіна. Що ж до марксистів українських, то багато з них, які вирішили поставлене вгорі питання інакше, ніж Струве, все ж мали замало послідовности, щоб єднати в одну цілість свою теорію й практику. Як відомо, у своїй практичній діяльності наш марксизм ніколи не акцентував, як належалося б, цілої ваги національних постулатів для класу, інтереси якого він брався заступати.

Найбільш характерним є те, що свої негативні погляди на українство багато з російських марксистів в’язало з іменами великих засновників соціалізму – Енгельса, Маркса і почасти Лассаля. Авторитетами цих людей старалися російські марксисты прикрити своє незнання в національних справах. Особливо ж, майже без застережень акцентували вони погляди й гороскопи вождів соціалізму щодо так званих *неісторичних народів*.

Енгельс і Маркс уважали національні рухи неісторичних націй (за невеликими винятками) в половині XIX віку за рухи виразно реакційні, а всіх цих хорватів, українців, чехів – колодою в ногах великих історичних народів (німців, мадярів, поляків) у їхній дорозі до політичної свободи. Аналогічних поглядів у Росії тримаються російські марксистки у XX віці, плямуючи національні змагання українців, білорусинів та ин. як такі, що лише гальмують осягнення загальноросійських політичних постулатів. Саме слово “національний” майже ідентифікується у російських учнів Маркса зі словом “націоналістичний”, а це останнє – зі словом “реакційний”. Майже самотнім праведником, якого знайшов Маркс у слов’янським реакційним Содомі, були поляки – велика історична нація, що мала, на його думку, всі дані на майбутній розвій і всі права на самостійний національний розвиток. Роблять цей виняток для поляків і російські марксистки. Не думаю, щоб усі або навіть багато російських марксистів були ознайомлені з тими писаннями Енгельса, Лассаля і Маркса, що присвячені національним питанням; але, не вважаючи на те, загальна (лихо зрозуміла) концепція великої соціалістичної трійці у національним питанню й досі тяжить над умами їхніх російських прихильників, доходячи туди через другі або треті руки.

Національні рухи націй неісторичних прийшли до нас з тою печатю зневаги, що витиснули на них Маркс, Енгельс і Лассаль – з печатю реакційности. У нас знають, що ці люди *боролися* з сими національними рухами, а не підтримували їх; у нас знають, що національні рухи недержавних народів у державах багатонаціональних осуджувалися вождями соціалізму. І ось напівсвідомо переносять наші доморослі марксистки без усякої критики ці погляди на національні рухи в Росії.

З огляду на блискучий публіцистичний хист Лассаля, Маркса й, особливо Енгельса, на їхню велику ерудицію й уміння розбиратися в складних питаннях історії, спеціально ж з огляду на це пояснення, яке дають поглядам сих людей на національне питання і долю “неісторичних” народів російські марксистки для оправдання оригінальних поглядів на українство, думаю не від речі буде українській публіці ознайомитися з *фактичними* думками про ці справи трьох великих німців. Як вони *фактично* дивилися на майбутнє, на змагання різних націй європейського континенту? Чи фактично визнавали змагання деяких народів за *безумовно* реакційні, чи лише з певними застереженнями? Чи дасться всі їхні погляди в сій справі застосувати без зміни й тепер? Що в цих поглядах було стійного, а що мусить бути зревідоване?

Зрештою, last not least, який був їхній метод, з яким вони підходили до розв’язання всіх сих питань, їхній загальний штандпункт, вихідна точка?

Відповідь на це останнє питання є навіть важливішою від того, як дивився Маркс чи Енгельс на ту або иншу націю, чи відмовляв їй права на існування, чи ні. Бо коли деякі погляди Маркса і товаришів у справі, що нас цікавить вже давно відкинуті як неслухні або такими соціалістичними авторитетами, як Каутський, Реннер і Бауер, або самим життєм (його погляд на чехів), то метод його, яким він керувався в рішенню сих питань, (як я постараюся показати) і *тенир* може бути ключем до них. Цей метод допоможе нам відповісти й на фатальне для нас питання: чи український рух лежить в інтересі демократії?

У ту “весну народів”, у котру писали Енгельс, Маркс і Лассаль про національну справу, ся остання була актуальна тільки в Австрії, Угорщині і Туреччині. Росія була лише трохи зачеплена нею. Тому цілу свою увагу наші автори присвячують тим національностям, що жили поза межами Росії. Небагато в їхніх писаннях зна-

йдемо і про українців. У той час мертвим сном спала наша нація. І дивуватися скоріше треба, що її загалом зауважили. Серед різних ворогуючих національних стихій (націй “революційних” і націй “контрреволюційних”) українці поважної ролі не грали ні по одній стороні, ні по другій. Це і є причиною, чому про українців знаходимо у наших авторів небагато, чому вони не стягали на себе ні такої ненависти, як, приміром, чехи, ні такого ентузіазму, як поляки. Та все ж Україна і тоді не була цілковитим трупом. Тому як у Енгельса, так і й Маркса ми все ж здимуємо деякі досить цікаві й часом несподівані погляди та думки про українців і їх будучину.

Цих кілька уваг хай вияснять читачеві ціль сеї брошури та її зміст.

За порядком я постараюся дати: *зміст* поглядів Енгельса, Маркса і Лассаля на “неісторичні” нації – розділи I – III, спробу критики цих поглядів – розділ IV, і загальну характеристику їх *методу* та його значення *в оцінці ваги українського руху для демократії* – розділ V.

Матеріал, що ним я користувався для цієї брошури такий: 1) “Aus dem literalischen Nachlass von K. Marx, F. Engels und F. Lassal”, Herausgeber Fr. Mering. 2) “The Eastern Question. A reprint of letters written 1853–1856 dealing with the events of the Crimean war” by Karl Marx, London, 1897: 3) F. Engels – Die auswärtige Politik des russischen Zarenthums; F. Lassal. Der italienische Krieg und die Aufgabe Preussens (Reden und Schriften); 5) K. Kautsky. Der Kampf der Nationalitäten und das Staatsrecht in Oesterreich; 6) K. Marks. Revolution und Kontrevolution Deutschland; 7) F. Engels. Internationales aus dem Volksblatt; 8) “Common in walth”, 1866.

I.

Сентиментального політика, який звик до кожного громадського з’явища світового значення підходити з моральним критерієм маломістечкового *pater familias*, неприємно мусить вражати самий тон цих статей, у яких наші автори забирають голос про неісторичні нації. “Відпадки націй” (Völkerabfälle), “ці хлопаци” (dies Burschen) – це ще найделікатніші епітети, уділювані неісторичним народам. Їх змагання до рівноправності або висміюються як боротьба за “право грабувати худобу” (Recht auf Viehraub), або осуджуються як рухи реакційні, що мають бути знищені безпощадним терором. Для філістерів, що з задоволенням вишукують у великих людей брак цих моральних чеснот, які посідають вони самі, аби хоч таким способом довести свою над ними вищість, – твори Маркса і Енгельса про питання, яке нас цікавить, дають дійсно багатий матеріал. Кожний, у кого брак оригінальності думки заступає “шляхетне обурення”, міг би написати цілі статті про “національну нетолерантність” Маркса або “тевтонську зарозумілість” Енгельса. Наскільки він мав би рацію, до цього я ще верну. Тут зазначу лише, що для зрозуміння та оцінки поглядів обох авторів, також Лассаля) на національні питання, конечно потрібно уявити собі те історичне оточення, серед якого вони зродилися і постали.

Це оточення була Європа 48-го і пізніших років минулого віку. Це був час, коли вперше голосною луною розкотилися в німецьких і слов’янських краях перші кроки паризької революції. Це був час конвульсивного пориву європейської демократії назустріч новим ще тоді засадам лібералізму. Перемога буржуазної демократії мала, на думку Енгельса й Маркса, розчистити дорогу демократії соціальної. На дорозі цьому переможному походіві демократії, що так блискуче зачався над Сеною, стояли три консервативні сили тодішньої Європи: Прусія, Австрія і Росія. Що дивного, що всіх, хто виступав проти цих сил, усі щирі демократи (а між ними Енгельс і Маркс) вітали як пожаданих союзників, як революціонерів, переоціню-

ючи часто і їхню фактичну силу, і їх дійсну революційність. Боротьба між демократичною й реакційною Європою в 48-ім році досягла свого найвищого пункту. І ось у сей час, коли гаслом обох противників стало або пан, або пропав, у сей час з'являються на історичній арені якись відпадки нації – “Völkerabfälle”, про яких досі майже нічого не чулося, історії яких не зналося, які явно для всіх виступали в ролі звичайних шахових фігур у руках офіційних грачів із Відня або Петербурга. Чи то в австрійській армії, що билася в Італії і в Угорщині (хорвати), чи то в хлопських ватагах, що мордували польську шляхту (українці), – скрізь революційний рух великих історичних націй напотикався на цих попихачів обскурантизму, на ту саму темну масу, що досі сиділа тихо й лише тоді виявляла свою активність, коли ходило про подання допомоги реакції. У такій ситуації нема чого дивуватися, що ці неісторичні народи, що дали себе вжити як знаряддя реакції сконцентрували на собі цілий гнів, цілу ненависть Маркса й Енгельса – цих передових борців європейської демократії. Не потребуємо дивуватися й тому, що наслідком цієї суб'єктивної оцінки була, з одного боку, непотрібна ідеалізація революційних змагань поляків і мадярів, з другого – брак глибокого розуміння головних пружин контрреволюційності націй неісторичних.

Тою вихідною позицією, з якої засновники наукового соціалізму оцінювали різні національні рухи, були *інтереси західно-європейського пролетаріату*. У 80-х роках XIX в. писав Енгельс до Бернштайна: “Ми маємо працювати раз для *визволення західно-європейського пролетаріату* і цій меті пожертвувати все інше. І якби нас не цікавили балканські слов'яни, скоро їх змагання до свободи стануть всупереч з *інтересами пролетаріату*, можуть вони про мене хоч згинуть (können sie mir gestohlen werden). Ельзасці також пригнічені, але коли б у переддень явного наближення революції захотіли спровокувати війну між Францією і Німеччиною, порізнити ці два народи і через те відкласти революцію, тоді я кажу: “Стій! Ви можете мати бодай стільки терпеливості, що й *європейський пролетаріат*. Визволиться він, будете вільні й ви... Таке ж і зі слов'янами. І коли з повстання цих хлопаків (балканських слов'ян. – Д.Д.) має вибухнути світова війна, яка зіпсувала б нам цілу теперішню революційну ситуацію, то ми мусимо без пардону їхнє право грабувати худобу принести в жертву інтересам *європейського пролетаріату*”¹.

У 48-ім році інтереси європейського пролетаріату часово покривалися з інтересами революції, з інтересами демократії. Особливо так було в Німеччині й Австрії. Ось чому в цих краях робітничий клас виступав у цей період як скрайнє крило демократичної партії. Для того ж і на національні питання наші автори задивлялися з погляду інтересів демократичної Європи. Відповідно до того, всі нації європейського континенту ділено на дві категорії: нації революційні – мадяри, німці, італійці, французи, поляки, будучина яких була тісно пов'язана з перемогою революції, і нації контрреволюційні – всі, з невеликими винятками, слов'яни, що перекинулися на бік реакції й тому мали бути стероризовані і знищені щасливими переможцями. Ось чому Енгельс дозволяє собі виступати навіть в обороні антихорватської політики Угорщини, а дозволення говорити в угорським парламенті по-хорватськи було, на його думку, “одинокі, що можна (в цій політиці) закинути мадярам”.

Наведені вище слова, що характеризують ставлення Енгельса до неісторичних націй (“мали бути знищені”), були до нього рівночасно і формулюванням *політичного завдання* дня і ствердженням *історичного факту*. Знищення, занепад неісто-

1. Aus dem liter. Nachlass von K. Marx, F. Engels u. F. Lassal. – B. III. – S. 77–78 u. ff.

ричних націй уявляв собі Енгельс (і Маркс) не лише як ціль політики європейської демократії, але і як *історичний процес*, не лише як щось, що має настати, але як щось, що вже стає. Кажучи словами Гегеля, змагання неісторичних націй у цей період стали всупереч з “духом світової історії” або, як сказали б тепер, з головними тенденціями розвою тої епохи, які полягали на здійсненню ідеалів революції. Неісторичні нації виступили проти “духу часу”, проти демократії, тому мусили бути роздушені колесом історії.

Серед усіх народів і народців Австрії, читаємо в Енгельса, – є лише три, що були носіями поступу, які ще й тепер здатні до життя. Се німці, поляки і мадяри. “Всі інші менші й більші племена і народи мають передусім місію загинути в революційній світовій бурі”². Кілька сторінок далі, ті самі народи називаються “рештками роздушених історією націй”, які аж до їхньої “повної денационалізації або вигублення” мають грати роль контрреволюційних сил. З-поміж цих націй не виключає Енгельс південних слов’ян³. Тому одинока перспектива, що стелеться в будучині перед сими народами, – це “бути зметеними з поверхні землі”⁴. Ще різкіше висловлюється Енгельс в уміщеній у “*Neue Rheinische Zeitung*” статті про “Демократичний панславизм” (NRZ. – 1849. – 14/II), де безапеляційно проголошується, що “опріч поляків, росіян, хіба ще турецьких слов’ян, жодний слов’янський нарід не має майбутнього”.

Майже ті самі думки здибаємо у Маркса. Чехи у нього є “після свідоцтва всіх знаних нам фактів... нація умираюча”⁵. Говорячи про розпуск кремзирського союму з його слов’янською більшістю, Маркс пише: “Тож скінчилися тепер і, певно, назавше спроби слов’ян Німеччини здобути самостійне національне існування”⁶. Розбиті рештки численних націй, “яких національність і політична активність яких давно була притлумлена і які були змушені через це вже від тисячі років йти слідами могутніших націй”⁷, – ось загальна характеристика, дана Марксом сим народам, які він далі порівнює з уельсьцями, басками, бретонцями і креолами. У “*The Eastern Question*” Маркс навіть відмовляє права називатися націями тим слов’янським народам Австрії, що цілим своїм національним організмом живуть у межах цієї держави; вони лише “додатки (appendages) або до німецької, або до угорської нації і більше нічого”⁸. Стоячи майже на тій самій лінії, що й Енгельс, в оцінці історичного значення слов’ян, Маркс, одначе, у своїм песимізмі не посувався так далеко, як перший. Не лише за поляками і москалями признавав Маркс право на будучину. Це право, за ним, посідали рівно ж і турецькі слов’яни (і греки). За його словами, греки і слов’яни були тими, що “несли поступ в усі часи європейської Туреччини”⁹. Лише вони були там *носіями цивілізації*, а турки, коли б не мали у своїх руках адміністративного й воєнного апарату, давно б зникли з європейської Туреччини. А втім, ці похвальні атестації Маркса цивілізаторським здібностям балканських народів (опріч турків) стосувалися лише слов’ян і греків. Про албанців, наприклад, Маркс був цілком іншої думки – їх він уважав “зовсім не пригтованими до цивілізації”¹⁰.

2. Aus dem liter. Nachlass z. Marx, Engels u. Lassall. B. III s. 236.

3. Ibidem. – S. 241.

4. Ibidem. – S. 245.

5. "Revolution und Kontr-Revolution in Deutschland" (S. 62).

6. Ibidem. – S. 98.

7. Ibidem. – S. 98.

8. "The Eastern Question". – P. 546–47.

9. "The Eastern Question". – P. 26.

10. Ibidem. – P. 6.

Третій із наших авторів, Ф. Лассаль, ні щодо змісту своїх поглядів на неісторичні нації, ні щодо сили й енергії висловлювань, мало чим різниться від перших двох. Австрійських слов'ян (окрім поляків) він називає “дикими і варварськими шматками народів” або “наційками” (цей останній епітет припадає, між іншим, і галицьким українцям), “дикими силами природи (rohe Naturkräfte), яким Австрія скористалася для придушення вільнолюбних змагань культурних народів – німців, італійців і угрів¹¹.

Що тичиться зокрема українців, то ці нечисленні згадки про них, які спотикаємо в Енгельса, Маркса і Лассаля, часом суперечать одна одній. Вище я вже згадав, чому українцям присвячено в цікавій для нас літературі розмірно мало місця. Инакше й не могло бути, коли зважити, яка маленька була політична вага нашої нації в тодішні часи. Нація “хлопів і попів”, темна маса, серед якої шойно зачинав блимати перший вогник національної свідомості; маса цілком політично пасивна в Росії, ставлячи перші непевні кроки на дорозі політичного самовизначення в Австрії, не могла притягати до себе великої уваги. За таких обставин треба лише дивуватися з історичної інтуїції Маркса й Енгельса, які в цій аморфній масі все ж угледіли окрему націю, а не рівняли її з креолами та басками і не залучували її як “додаток” до москалів або поляків.

Знаходимо одне місце у Маркса і два в Енгельса, які недвозначно промовляють за тим, що обидва великі соціалісти фактично бачили в українцях націю *осібну й самостійну*. В “The Eastern Question” ділить Маркс австрійських слов'ян на дві частини. Одна складається з “кавалків племен, історія яких належить до минувшини і яких теперішній історичний розвиток пов'язаний із націями іншої раси і мови”¹². Такі народи, до яких автор, між іншим, зачисляє словенців і чехів, не можуть навіть претендувати називатися окремими, сепаратними націями. До частини другої належать “фрагменти різних племен, що в бігу історії відділилися від gros своїх націй і які наслідком того мають свій центр тяжіння по-за Австрією”¹³. До них Маркс залічує поляків, сербів і українців (Ruthenes), які (себто українці) мають свій центр тяжіння “в інших малоруських (Malo-Russian) провінціях, з'єднаних (united) із Росією”¹⁴.

Зіставлення обох частин цієї цитати приводить до цікавих висновків. Передусім Маркс уже через те одне приймає осібність української нації, що не зачисляє її до першої групи австрійських слов'ян, якій він відмовляє права називатися націями незалежними. Застостовуючи цей самий *argumentum a contrario*, зобачимо рівно ж, що Маркс *не відмовляв* будучини нашому народові, як це він робив, наприклад, щодо словінців, спихаючи їх до націй, яких “історія належить до минувшини”. Уміщаючи українців до другої групи австрійських слов'ян, Маркс, очевидно, далекий був також від думки бачити в них якийсь додаток до чужих націй, подібно сехам або словінцям. Зрештою, якби Маркс бачив у нас лише “частину великого російського народу”, то не писав би, що галицькі українці гравітують до “інших українських провінцій”; написав би був просто – до Росії. У ті часи про Україну і про українців так мало знали на Заході, що подібну скрупульозність у термінології, подібне відрізнявання “українських провінцій” від властивої Росії могло дик-

11. F. Lassal. Der italienische Krieg u. die Aufgabe Preussens (Politische Reden u. Schriften". – В. II. – S. 381).

12. "The Eastern Question". – P. 546–7.

13. "The Eastern Question". – P. 546–7.

14. Ibidem.

тувати авторові лише його переконання, що він фактично має тут діло з різними народами.

Коли Маркс говорить про російських українців лише принагідно, то в Енгельса знаходимо кілька рядків, у яких безпосередньо говоряться про нас. Ці кілька рядків містяться в його статті “Die auswärtige Politik des russischen Zarenthums”, уміщені в “*Neue Zeit*”, у зв’язку з польським питанням. Пишучи про російську політику в Польщі у XVIII в. та про переслідування грекокатоликів у Речі Посполитій, Енгельс каже: “Це дало великоросійським царям бажаний привід рекламувати для себе колишні литовські, але пригнічені поляками землі як землі чисто російські, хоч бодай українці (Kleinrussen) (з мешканців цих земель – Д.Д.), за найбільшим живим славістом Міклошичем, не говорять жодним російським діалектом, лише окремою (aparte) мовою”¹⁵.

Як бачимо, Енгельс визнавав українців настільки самостійною нацією, що дозволяв собі навіть квестіонувати *правоважність* анексійних титулів Катерини II на “литовські” землі. Друге місце в Енгельса, яке посередньо говорить про нас, надibuємо в “*Volksstaat’s*”. Хоч і там він уважає Україну сферою польських впливів, але, говорячи про соціальні стосунки в Росії, він виразно зазначає, що під Росією “треба розуміти не цілу російську державу..., а тільки Великоросію, себто край, що тягнеться на заході до Пскова і Смоленська, на південь до Курська і Воронежа” (Internationales aus dem Volksstaat. – S. 49).

Ці два уступи мають, безперечно, своє значення, одначе мусимо стерегтися перебільшувати їхню вагу. Щодо думки Енгельса, то вона може служити рішальним аргументом у питанні самостійності української нації хіба у тих, що звикли будувати майбутнє нації на філологічних аргументах, Маркс, правда, висловлюється трохи ясніше, але й тут не треба забувати, що – у наших авторів – *саме визнання* якогось народу за націю *зовсім ще не передрішало* питання, до якої з двох ворожих національних стихій (націй революційних і контрреволюційних) дана нація має бути зачислена?

Що ж до цього питання, то не підлягає сумніву, як це зараз побачимо, що як Маркс, так і Енгельс, рівно ж Лассаль, дивилися на українців (правда, лише галицьких) як на націю *контрреволюційну*, яка вже тим самим *esse delendam* (має бути знищена). Говорячи про реакційні “нації і наційки” Австрії, яким історія судила почесну долю – згинуті з поверхні землі, Енгельс не робить жодного винятку і для австрійських українців. Дотичний уступ є настільки, з усякого погляду, характерний, що наводжу його в цілості: “Щоб здавити їх (поляків. – Д.Д.) революційний дух, – пише Енгельс, – уже Меттерніх апеллював до українців (Ruthenen), племена, що відрізняється від поляків трохи відмінним діалектом, а головно – грецькою релігією, яке здавна належало до Польщі і яке від Меттерніха довідалося, що поляки є його гнобителями”¹⁶.

Не потребуємо зупинятися на деяких історичних неточностях наведеного уступу, як, наприклад, на згадці про “грецьку релігію”, коли насправді треба було сказати “грецький *обряд*” (католицької релігії); рівно ж не потребуємо аж доводити, що українці й без Меттерніха і ще задовго перед ним “довідалися”, що поляки є їхніми гнобителями. Ці історичні неточності важні лише на стільки, на скільки вони допоможуть нам розв’язати питання; чи та наскільки мав Енгельс право, не

15. Die Neue Zeit. – 1890. – VIII.

16. "Aus dem liter". В. III, s. 237.

знаючи історії України, ставити гороскопи щодо її нації і будучини? Та до сього питання я буду мати нагоду ще вернутися. Тепер обмежуся на сконстатованню, що так само “pollice verso”¹⁷, як на інші “наційки” Австрії, поглядав Енгельс і на українців. Вони були для нього лише знаряддям меттерніхівської політики, скерованої на приборкання революційних рухів великих історичних народів – німців, мадярів, італійців і поляків. У цьому аспекті погляди на українців Маркса, Лассалья й Енгельса цілком ідентичні. Перший також бачить у них, подібно як у румунах, інструмент австрійської влади, який вона з’єднувало “обіцянками і подарунками для своїх контрреволюційних цілей”¹⁷.

Лассаль навіть називає Австрію “реакційним принципом” за те, що уряд віденський здушив революцію протегуванням і з поміччю різних варварських народів (до них віднесені й українці), які ледви чи не Відневі мають загалом завдячувати своєю появою на арені історії¹⁸.

Summa summarum, погляди великих соціалістів на Україну суперечні. Там, де вони *sine ira et studio* підходять до оцінки станновища і значення української нації, вони виявляють, як ми бачили, досить несподівану історичну інтуїцію; там, де вони мають діло з українцями – супротивниками революційно налаштованих іноді поляків, у них говорить лише європейський демократ 48-го року, для якого цілий світ ділився лише на два табори, який для ворогів революції мав лише одне гасло – “*regeat!*” (хай згине). Що в сім смертнім присуді неісторичним націям дуже часто “*der Wunsch der Vater des Gedankens war*” (бажання було батьком думок), не потрібно додавати.

На сім і закінчую перегляд думок наших авторів в українській справі, застерігаючи собі остаточний висновок щодо цього наприкінці статті, бо як характеристика загального методу Енгельса і Маркса в національній справі, так і загалом *інші місця* з їхніх творів дадуть можливість *зовсім змодифікувати* їхні безпосередні висловлювання про українську націю. А тепер перейду до іншого питання, яке, правда, пов’язане з питаннями, що досі були предметом нашої уваги, але яке, з огляду на його важливість, розглядатиму окремо. Маю на увазі ставлення наших авторів до панславізму у зв’язку з їхнім ставленням до неісторичних націй.

II.

Як я вже зауважив угорі, три сили старої Європи стояли на перешкоді національно-революційних рухів 48-го року: Прусія, Австрія і Росія. Тому коли Енгельс і Маркс виступили ворожо проти неісторичних націй, то се було не лише через те, що вони були знаряддям у руках австрійського уряду, але також через те, що майже всі слов’яни Австрії в той час (опріч поляків) були *авангардом панславізму*. 1848 рік, коли в Празі радив слов’янський конгрес за участю Михайла Бакуніна, був роком весни панславістичного руху. Але ні ся обставина, ні участь Бакуніна в панславістичнім руху в Австрії не виключали, що серед прихильників сього руху було досить людей, які готові були з метою повалення революції офірувати свої послуги не лише Відневі, але й Петербургові. Як загалом Енгельс дивився на панславізм, найліпше доводить його стаття “*Демократичний панславізм*” в “*Neue Rheinische Zeitung*” (1849, 14/II), де, між іншим, знаходимо таке речення: “Так звані демократи серед австрійських слов’ян (під якими автор розуміє власне панславіс-

17. The Eastern Question. – P. 6.

18. "F. Lassal's politische Redeng, u. Schriften". – B. II. – S. 381.

тів) є або драби, або фантасти, до того ж драби завше водили за ніс фантастів” – характеристика, що не зостаріла й понині. Незважаючи, одначе, на те, що Енгельс (і Маркс) схильні були дивитися на панславізм як на течію, ще не оформлену і не сконсолідовану, вони, особливо останній, надавали йому величезне значення для Австрії і для слов’янських народів не лише цієї імперії, але також і Туреччини. Щодо цих останніх, то всі ці серби, болгари, босняки, македонці “дивляться на Петербург, сподіваючись звідти приходу месії, який визволив би їх від всякого лиха”¹⁹. У другім місці ми вже читали, що, за Марксом, Росія була “природним центром тяжіння” для деяких австрійських слов’ян. Уміла політика з боку Росії, політика збудження й підтримання слов’янської ірреденти в Австрії, не лише, на думку Маркса, може числити на успіх, але просто загрожує існуванню австрійської імперії. Звертаючись до можливих наслідків австро-російського конфлікту, Маркс пише: “Одна перемога над австрійцями, і вони (“дев’ять або десять мільйонів австрійських слов’ян”. – Д.Д.) були б в стані повної інсurreкції”²⁰). Сталий вплив Росії на слов’янські народності Австрії є “сталою небезпекою для цілості і великості Австрії”²¹. Трохи далі, згадуючи про погрози Росії і Наполеона підняти проти Австрії повстання слов’ян з одного боку, Італії, угрів і поляків – з другого, Маркс пише: “Хоч би куди Австрія повернулася, скрізь вона знаходить революцію... і з цілою своєю армією в 60000 штиків, найліпших у світі, ведених генералами, досвідченими на полях битв, вона була б засуджена на фактичну безсилість”²²). Таке величезне значення надавав панславізмові Маркс. Ця небезпека з боку панславізму для Австрії ще збільшувалася через ту обставину, що, як думав Маркс, кожний із цих фрагментів австрійських націй, більшість яких живе в Росії, як магніт, буде тягнутися на північ²³. У цих поглядах Маркса на панславізм і лежить друга причина його різко негативного ставлення до національних змагань неісторичних націй (перша, як ми вже бачили, був союз цих останніх з австрійським урядом). Слов’яни мають бути тримані в узді, скоро вже перші їхні кроки на дорозі вільного національного розвою грозять Австрії zalивом панславізму і знищенням діла революції. Тільки гегемонія германізму і безпощадний терор супроти реакційно-панславістично налаштованих слов’ян урятує справу свободи в Німеччині й Австрії. Неісторичні нації мусять бути зметені з історичної арени, бо вони зв’язали свою справу зі справою панславізму. А панславізм у самій своїй суті є рухом реакційним: “Панславізм є не лише рухом, який змагає до національної незалежності, – він є рухом, що обернув би нанівець зроблене протягом тисячі років історією, що не міг би реалізувати себе без стертя з мапи Європи Угорщини, Туреччини та значної частини Німеччини”²⁴.

III.

Передше ми сформулювали погляди наших авторів на неісторичні нації таким робом: ці нації зв’язали свою справу зі справою *реакції* (*меттерніховщини і панславізму*), тому вони, як і сама реакція, *засуджені на смерть*. Але Енгельс фор-

19. "The Eastern Question. – P. 8.

20. Ibidem. – P. 544.

21. Ibidem. – P. 552.

22. Ibidem. – P. 553.

23. Ibidem. – 547. Загалом Маркс розумів велике значення слов’янської проблеми для австро-російських відносин, як і навпаки: значення австро-російських взаємин для будучини поодиноких слов’янських народів. Ці дві держави Маркс називав "природними ворогами".

24. "The Eastern Question". – P. 544.

мулював це ставлення ще инакше: неісторичні нації *не мають жодних кінцевих підстав для дальшого розвитку*, цілим ходом історії вони засуджені на згин, і тому вони *контрреволюційні*. Така формула, що, як бачимо, є така сама, як перша, лише поставлена догори ногами, приводить нас до нового питання, яке пізніше допоможе нам оцінити стійність різко негативного ставлення Енгельса – Маркса – Лассалья до занедбаних історією народів. Питання: *чому, на думку наших авторів, – плебейські нації Австрії нездатні до поступу, до дальшого розвитку, до консолідування в міцний національний організм?*

Детальної вичерпної відповіді на це питання ми у наших авторів не знайдемо. А втім, така відповідь і не могла бути дана в газетних статтях. Та проте ті кілька місць, де порушується питання, що цікавить нас у сім розділі, щодо ясності й визначеності висловлених там думок, не залишають бажати нічого ліпшого.

Слов'яни, поминаючи поляків, москалів і балканських слов'ян, через те не мають перед собою жодної будучності, що “їм бракує первісних історичних, географічних, політичних та економічних умовин самостійності. Народи, що ніколи не мали власної історії, які від того моменту, як осягли перший примітивний ступінь цивілізації, вже дісталися під чуже панування або що через чуже ярмо були насильно втягнуті на перший щабель цивілізації, не мають жодної здатності до життя. Якби ще австрійські слов'яни творили одну компактну масу, як поляки, мадяри, італійці, якби вони потрапили збудувати державу з 12 – 20 мільйонами населення, тоді їх претензії ще мали б поважніший характер”²⁵. Але такої компактною території слов'яни не творять. Клином врізалися між них мадяри й німці; в Богемії чехи цілком перемішані з німцями, а чеські міста мають німецьку буржуазію. Національне з'єднання слов'ян, посілості яких сягають аж до побережжя Адріатики, є вже через те утопією, що ні німці, ні мадяри не можуть дати відтяти себе від Адрійського моря з географічних і комерційних поглядів, що для Німеччини й Угорщини є таким самим питанням життя, як наприклад, для Польщі береги Балтики. В ті часи, коли складалась Австрійська монархія й Угорське королівство, з'єднати всі сі народці в одну велику державу – що одне дало б їм можливість брати участь в історичнім процесі – було ділом цивілізації. Що слов'яни були втягнуті в австрійській державній організм насильством – це не має значення: без насильства, без залізної безоглядності ніщо не робиться в історії”. В наші ж часи “політична централізація, наслідком колосального поступу індустрії, торгівлі й комунікації є ще наглішою потребою, як тоді – в XV і XVI вв”²⁶.

Це пише Енгельс.

Маркс звертається до значення історичної традиції в національних змаганнях поодиноких народів.

“Де є хоч одне з сих племен (австрійських слов'ян. – Д.Д.), не вилучаючи чехів, що мало б національну історичну традицію, яка живе в народі і яка виходила б поза дрібні змагання чисто локального характеру? Коли вони не могли здобути собі незалежність і створити державу, яку можна було б утримати ще тоді, коли їхні обидва вороги, мадяри й німці, шарпали один одного, як вони хочуть зробити це *тепер* по тисячолітнім гнобленню і денационалізуванню?”²⁷ Домагатися сього тепер – це значить “старатися повернути status quo, що був року Божого 800”. Тим часом “іс-

25. "Aus dem lit. Nachl." В. III, ст. від. 14/2 р. 49.

26. Aus dem lit. N.

27. Ibidem. – В. III. – S. 240, 241.

торія останнього тисячоліття мусила б їм (австрійським слов'янам) показати, що такий крок назад неможливий”; що асиміляція слов'ян німцями є “історичною тенденцією”, та що “ся тенденція аж тоді перестане діяти, коли процес германізації наткнеться на кордон великих, замкнених у собі, нерозбитих націй, що здатні вести самостійне національне життя, як угри й певною мірою поляки, і що через те природна і неминуча доля сих умираючих націй – дати довершитися сьому процесові знищення й асиміляції їх сильнішими сусідами”²⁸. Отже, неісторичні нації мають бути асимільовані вже через те, що їм бракує “перших умов національного життя: великого числа населення і одноцілості (Geschlossenheit) території”²⁹.

Отже, брак історичної традиції, брак елементарних політичних, економічних і географічних умов – ось головні причини, які, на думку Маркса й Енгельса, робили будучність неісторичних націй дуже проблематичною. В такому поставленні питання мусить передусім вдарити плутання двох, близьких, але все ж окремих питань: можливості існування якогось народу як нації, його національної незалежності, і можливості існування сього народу як державного організму, його державної незалежності. Та до цього я ще верну. Дотепер мені ходило лише про можливо вірне подання поглядів трьох великих соціалістів проблему, що нас цікавить, без жодних критичних зауваг.

Тепер переходжу до сих останніх.

IV.

Деякі думки Енгельса й Маркса про національні справи давно вже спростовані самою історією, деякі – такими загально визнаними соціалістичними авторитетами, як Каутський, Бауер і Мерінг, інші самими ж Енгельсом і Марксом.

Уже вихідний пункт поглядів сих останніх на національні рухи – підпорядкування сих рухів інтересам західноєвропейського (навіть не цілоєвропейського) пролетаріату – ледви чи може бути поставлений у такій абсолютній формі, як це ми стрічаємо в Енгельса і Маркса. Ніколи-бо тут не виключена небезпека помилкової, чисто суб'єктивної оцінки сих інтересів. Добре би вийшли “diese Burschen” на Балкані, коли б вони, за порадою Маркса, чекали на своє визволення аж до соціалістичної революції. Жодних рожевих перспектив не відкриває і перед недержавними націями Росії знаний рецепт: здержатися з поданням своїх національних домагань аж до здобуття політичної свободи в Росії. Наскільки навіть серед самих соціалістів може різною бути оцінка – чи активізація певних національних рухів суперечить інтересам західноєвропейського пролетаріату, чи ні – свідчить дуже проречисто остання загальноєвропейська криза. Не згадую вже про відмінності, які заходять між українськими та російськими марксистами в оцінці значення національних рухів у Росії для інтересів робітництва. У своїй передмові до “літературної спадщини” Маркса, Енгельса і Лассаля *Мерінг* так відповідає на питання, чи, коли та наскільки визвольні змагання окремих націй втрачають своє право на здійснення, стикаючись із вищими культурними інтересами.

“Саме питання, – читаємо там, – за яких обставин, самі в собі оправдані, самозберігальні змагання маленької нації мусять піти в кут, щоб не стояти всупереч із умовами революційного розвитку великих, культурних народів, – у кожному конкретнім випадку тяжко розв'язати. Небезпека, що визвольна боротьба якоїсь да-

28. Revolution und Kontr-Revolution in Deutschland. – S. 98, 99.

29. Ibidem. – S. 99.

лекої нації зашкодить найважливішим інтересам історичного розвитку у великих культурних центрах, ся небезпека має проти себе іншу: що великі нації зі свавільною байдужістю (*mit souveräner Gleichgiltigkeit*) перейдуть до порядку денного над життєвими інтересами малих народів³⁰.

Як ми вже знаємо, “інтереси західноєвропейського пролетаріату” покривалися в той час у Маркса й Енгельса з “інтересами великих культурних націй”, з їхнім “революційним розвитком”, тому відповідь Мерінга може бути з повним правом віднесена до тих теоретичних розумувань Маркса (суперечність з інтересами західноєвропейського пролетаріату), якими він (і Енгельс) узасаднювали своє різко негативне ставлення до визвольної боротьби менших народів. Хоч би як на це питання відповісти, воно є чисто *формального, другорядного* значення. Багато важливіше від того, чи визвольні рухи неісторичних націй мають бути підпорядковані культурним інтересам більших народів, інтересам поступу та демократії, які ці останні репрезентують, багато важливіше є питання, чи ці визвольні рухи народів-паріїв *фактично* миналися в той час з інтересами демократії. Чи ті загибаючі нації, яким нічого не залишалось, як крутити назад колесо історії, як бути контрреволюційними, *фактично* були *morituri* (призначені на смерть)? А коли навіть і так, коли сі всі “наційки” були справді якоюсь реакційною голотою, що ніколи не мала навіть історії, то чи були наші автори управнені твердити, що сей стан, у якому перебували ці “наційки”, є чимось *природним*, а не *перехідним*? Іншими словами, чи міг Енгельс або Маркс казати, що коли українці, припустімо, були в *48 році* підпорою реакції, то вони й повік нею будуть? Або, що коли, наприклад, чехи не мали історії, то й не будуть її вже мати?

Ці питання приводять нас до *кардинальної помилки* Енгельса і Маркса в їхніх поглядах на неісторичні нації, на котру вже звернув увагу О. Бауер. Ся помилка полягала в тому, що *хвилевий, випадковий* момент у життю австрійських слов’ян, момент занепаду, коли їхні інтереси випадково лише зв’язалися з інтересами абсолютизму, наші автори взяли за *тенденцію історичного розвитку*, за щось *стале і конечне*. Для пояснення того, як Енгельс і Маркс могли впасти в таку помилку, зауважу хіба, що на силогізмі, що призвів їх до сеї помилки (“те що є, то й буде, то і є нормальне”), будується ціла модерна наука і прикладні знання.

Нам тепер легко зауважити сю помилку Енгельса, бо вона справлена самим життям. Особливо ся помилка видна нам, сучасникам ХХ віку, який буде колись названий в історії “віком пробудження неісторичних націй”. І, що найхарактерніше, тою рушійною силою, яка вивела сі, мовляв Енгельс, “*Volkerabfäller*” з небуття, була власне та сама демократія, що, на його думку, мала принести їм смерть. Демократія (що сама з’явилася наслідком неустанного розвитку розвитку капіталізму), як ми се слово розуміємо, має своїм гаслом не лише *teut pour le peuple*”, але й “*par le peuple*”. Ці останні слова – категоричний імператив всякої демократії, а конечною умовою його здійснення є підвищення *активності мас*, їхньої самодіяльності – економічної, інтелектуальної і політичної. У націй неісторичних цей процес у тій хвилі тягне за собою потребу національної літературної мови, національної преси, науки, загалом національної культури, зрештою, потребу організуватися в окреме національне тіло. Цей процес, що захопив тепер колосальну територію від Ельби до Кавказу і від Сейму і Сяну до Чорного та Егейського морів, захопив чотири великі держави і з добрих два десятка, здавалося б, на смерть роздушених колесом

30. "Aus dem lit. Nach." В. III. s. 76–78.

історії націй, змусив і учнів Маркса й Енгельса зревідувати їхні погляди на можливість національного існування неісторичних націй і бодай *post factum* визнати їм право, яке вони вже здобули. Сю ревізійну роботу виконали головню *К. Каутський* і *О. Бауер*. Детальний розгляд їхніх поглядів щодо сього не входить у завдання цієї статті. Можливість національного буття неісторичних націй не лише Австрії, але й Росії настільки не заперечується сучасною соціалістичною літературою Заходу, настільки є там трюїзмом, що вистане покликатися лише на відповідні праці з національного питання двох названих вгорі авторів³¹.

Погляди Маркса хіба настільки були стійними, що *в той час* (40–60 роки) фактично завданням часу було утворення кількох нових *багатонаціональних* держав (Австрія, Угорщина) або їх сурогатів (Галичина), та що иншим слов'янським націям Австрії, з огляду на їхню соціально-політичну квоість, справді не залишалось нічого більше, як впрягтися до тріумфального воза переможців. У сім сенсі вони дійсно були *morituri*, дійсно виступали проти "духу часу".

У 48-м році, коли в Угорщині й Польщі шляхта була майже одинокою носителькою національної культури, одиноким політично активним класом, ще можна було говорити про "некультурність", про відсутність будучини у таких націй, що, як українці, складалися з "попів та хлопів". Невільно цього, одначе, робити *тепер*, коли в державі приходять до значення маси. Бо не треба забувати, що той державний устрій Австро-Угорщини, який постав як наслідок визвольної боротьби старих культурних націй (ліберальний дуалізм), не був вічним. Означуючи поступ в порівнянню з поваленим ним меттерніхівським абсолютизмом, він все ж був лише *етапом* у розвитку демократії. Тепер демократія поставила нові цілі, нові гасла й тут, як на закляття, образ зовсім змінюється. Борцями за ці нові гасла виступають уже нові нації – сі "відпадки народів". Вони в перших рядах борців за національну автономію, за загальне виборче право, за федеративний устрій Австрії, себто за всі ті вимоги, за які бореться і соціал-демократія. Натомість нації колись революційні, поляки, німці, мадяри, відверто переходять до табору реакції. Вони є противниками загального й рівного виборчого права, вони є проти автономії націй, для них існує славнозвісний §14, який допомагає їм за помічу уряду ламати обструкцію пригнічених націй у парламенті, вони є найзавзятіші противники соціального законодавства, найвірніша підпора мілітаризму і династії. "Der Weltgeist" Гегеля є тепер рішуче за молодими націями Австрії, вони є "одержимі" ним, сим духом, який покинув своїх улюбленців із 48-го року. Те, отже, що Маркс і Енгельс говорили про контр-революційність неісторичних націй, що вони "аж до їхнього повного загину або винародовлення зостануться носіями контрреволюції" – так само вже спростовано історією. Та причина, яка гнала в 48 р. українців, словінців, хорватів й ин. на поміч реакції, це був страх перед національною смертю, перед політичним і соціальним гнітом, страх бути зданим на ласку і неласку своїх відвічних ворогів, бути поглинутими ними. Або, иншими словами, змагання за власне національне існування, себто *той самий момент, що є тепер головною підоймою перебудови Австрії на демократичну, оперту на рівності всіх націй державу* – одним із важливих чинників її демократизації. Флірт українців і хорватів з Віднем у 48-ім році був хвилевою інтригою, що зовсім не впливала з природної взаємної схильності сторін. Тепер ці дві нації, може, найбільш неприєднані противники сучасної

31. "Der Kampf der Nationalitäten u. dás Staatsrecht in Oesterreich" – v. K. Kautsky – "Vorrede" до "Revoluion und Kontr-revolution in Deutschland". Bauer. "Nationalitätenfrage u. Sozialdemokratie".

реакційно-дуалістичної Австро-Угорщини. Історія вчить, між иншим, нас одного надзвичайно цікавого факту, який свідчить про те, що в аналогічній ситуації, в якій були українці в 48-ім році, *кожна нація*, а не лише “реакційні слов’яни” стає “нацією реакційною”. У Славонії мешкають близько 145000 німців, які досі зазнали дуже мало доброго від конституційного режиму в Хорватії. Бо хорвати, самі пригноблені мадярами, як лише можуть, стараються денационалізувати своїх німців, обмежуючи їхні права на власні школи і т. ін. Тому, коли конституцію в Хорватії скасували і запровадили комісаріат, хорватські німці поставилися до сього факту доволі байдуже, а подекуди з неприхованою симпатією. Все це цілком зрозуміло, як рівно ж зрозуміло, що галицькі німці й українці дуже мало захоплюються крайовою автономією, воліючи замість близького польського, далекий німецький централізм.

Зачисляти за се ці нації до націй реакційних за своєю природою загалом, звичайно, немає жодних підстав. А коли це робив Енгельс, то це впливало як із уже зазначеної, *так і з другої його кардинальної помилки, з ідентифікації об’єктивних інтересів неісторичних націй з інтересами націй панівних*. Говорючи, що українці щойно від Меттерніха довідалися про гніт поляків над собою, Енгельс пише слідом за тим: “Так, ніби в Польщі самі поляки так само, як і українці, не були гноблені, так, ніби під австрійським пануванням не був Меттерніх їхній спільний ворог”³². З цієї цитати видно, що Енгельс бачив у демократизації держав ледве чи не панацею від національного гніту. Його слова про Меттерніха, що аж мусив переконувати українців про гніт поляків над ними, рівно ж свідчать, як недооцінював Енгельс фактичні причини національних антагонізмів між націями більшими і меншими. Це недооцінювання й було причиною такого поспішного зарахування неісторичних націй до націй контрреволюційних. Енгельс думав, що як поляки, так і українці мають лише *одного* ворога і мають іти лише *одною* політичною дорогою. Не дивно, що кожне збочення з сеї спільної дороги, яке диктувалося зовсім оправданою підозрілістю плебейських націй щодо добрих намірів націй історичних, видавалося йому зрадою справи революції.

Як я вже зауважив, тут ми маємо справу не з переконаною реакційністю політично вишколених класів, лише з тим напівсвідомим протестом пригніченої маси проти своїх визискувачів, який нині дається експлуатувати темним силам реакції, але завтра мусить конечно вилятися у свідомо революційні форми.

Побачити це перешкодила Енгельсові й Марксові та обставина, що вони не звернули належної уваги на *соціально-економічну структуру* неісторичних націй, на соціальні антагонізми між австрійськими народами, які скоріше чи пізніше мусили вивести плебейські нації на дорогу демократії й революції. І це було *третьою помилкою* наших авторів, що привела їх до хибної оцінки історичного значення народів-плебей.

Рівно ж життя не виправдало гороскопів Маркса щодо *панславістичного руху* й опертого на них прогнозу щодо будучини неісторичних націй. У поглядах великого соціяліста на цей рух є багато влучного і слушного, та все ж вони грішать певною однобічністю. В однім місці, наприклад, Маркс пише, що ці фрагменти (націй – поляки, українці і серби) будуть і далі тяжіти кожний до свого природного центру, само собою розуміється (*is a matter of course*), і стає чимраз більш очевидним мірою того, як шириться між ними цивілізація, а разом з нею потреба в історичній, національній активності”³³. І хоч під цим “природним центром” автор розумів врешті-решт Росію, то все ж це місце можна ще розуміти як констатування тільки

32. Aus dem lit. Nachl. – S. 237.

33. "The Eastern Question" p. 547.

природного факту, що кожна нація змагає до своєї консолідації, до з'єднання всіх своїх частин в одну цілість. Про визнання якоїсь надзвичайної сили панславистичного руху серед австрійських слов'ян тоді б не було й мови. Але зостаються інші висловлювання Маркса щодо цієї справи, зацитовані мною в II-му розділі, які не лишають жодного сумніву в тому, що Маркс фактично бачив в австрійських (поминаючи поляків) і турецьких слов'янах *авангард панслов'янського “Drang nach Westen”*. Історія і тут справила погляди Маркса, і то досить несподіваним способом. Знову бачимо цілковиту перемену: нації (поляки), які були такими рішучими ворогами панславізму, що їх навіть не вважали за слов'ян, грають одну з перших ролей у панславистському русі; навпаки, нації, що за Марксом, мали зостати на все піонерами панмосковитизму (українці), виступають його завзятими ворогами. Причина помилки Маркса та сама. *Хвилеву ситуацію*, певні відносини між окремими слов'янськими народами, що носили лише *тимчасовий* характер, він уважав за щось *стале, конечне*. Тоді – ми мали перед собою поляків, у яких ще не вигасли повстанчі традиції, українців, хорватів і балканських слов'ян, повна безсильність яких супроти їхніх могутніх гнобителів робила з них рабів яких-будь ідеологій, від яких вони сподівалися свого національного визволення. Тепер інша ситуація. “Засилля” українців, жидів, білорусів і литовців штовхнуло *багати* класи Польщі до запобігання ласки тої держави, де вони могли б собі знайти найліпшу оборону як проти “соціальної”, так і проти “національної анархії”. Навпаки, зріст інших неісторичних націй Росії і Балкан, що зачали чути в собі власні сили, зробив для них панславізм або непотрібним, або просто крайньо шкідливим. Колишні панславісти й революціонери помінялися ролями. Легенда про “природне” москвофільство неісторичних націй розвіялася так само, як і байка про їх “природну” контрреволюцію.

Переходячи до тих причин, на підставі яких Маркс і Енгельс відмовляли неісторичним націям, так би сказати, рації існування, треба зауважити, що тут ми зустрічаємо властиво *сплутування понять*. Автори дуже часто вживають слово “національна незалежність”, а думають “*державна незалежність*” – так, ніби ці два поняття покриваються. Сю неточність треба все мати на увазі, розглядаючи проблему, що нас цікавить.

Для осягнення національної незалежності слов'ян, на думку Енгельса, бракує передусім *конечних економічних* умов. Вони не мають власної буржуазії. Цей аргумент можемо просто поминути, бо він, властиво, є лише констатування факту, яке було слушне в ті часи, але яке абсолютно нічого не говорило ні за, ні проти народження сеї буржуазії в майбутньому. Важливішим уявляється другий аргумент про нівелювальну силу *централізму*, який робив безвиглядними змагання слов'ян до федералізму, роблячи їхні надії на сепаратне національне існування дуже проблематичними. Входить в ближче обговорення питання, на скільки новочасна капіталістична держава дасться погодити з автономією своїх провінцій, лежить поза темою і рамками цієї статті, становлячи цілком окрему проблему про себе. Тут вистане зазначити, що сучасна соціал-демократія Австрії і Німеччини – в особах своїх найліпших представників – залишила погляди Маркса в цій справі. Каутський, приміром, каже, що “Австрія може ще існувати тільки як *держава федеративна...* Модерна з'єднана держава дасться дуже добре погодити з *якнайдалі* просунутим самовизначенням своїх провінцій, але лише з таким, яке встановлює для всіх частин рівне право³⁴. Однакових поглядів тримаються Реннер, Бауер і ціла австрійська соціально демократія, в програмі якої стоїть вільний союз автономних націй.

34. K. Kautsky. Der Kampf der Nationalitäten und das Staatsrecht in Oesterreich.

Цілковиту слушність має натомість Маркс, коли він каже, що передумовою для “національного існування” є “велика кількість населення й одноцільність території”. Але лише тоді, коли під “національним існуванням” розуміти існування в характері незалежної держави. Та й то з певними застереженнями, бо, хоч ми і бачимо, що державна незалежність маленьких держав є або фіктивна (Сербія перед останньою війною, Чорногора), або непевна, завсіди виставлена на небезпеку бути знищеною сусідами (Бельгія, Швеція), та проте такі держави існують, а існування їхнє часто більш тривале й певне, ніж великих держав (Швейцарія в порівнянні з Польщею або Туреччиною). Коли ж під виразом Маркса “національне існування” розуміти менш досконалі його форми, тоді і велика кількість населення і замкнутість території – як умови національного існування – майже цілком відпадають: історія знає цілу масу дрібних народців (чехи, словінці, словаки, угорські румини), які скоро поступають наперед, не маючи ні одноцільної території, ні поважного числа населення.

Щодо значення *історичної традиції* як умови національного існування, то і ця обставина має певне значення, тільки коли будемо говорити про існування нації як держави. Маса ж нових народців Австрії, властиво, не мають жодної неперерваної історичної традиції, що не перешкоджає їм досить уперто і з успіхом відстоювати свій національний побут.

Більшу, як на перший погляд видається, вагу мають вказівки Маркса на роль *географічної* констеляції, в якій живе нація, на шанси її розвитку. Нація, що не має певних конечних для неї географічних умов, засуджена або на смерть, або на вегетування, як, наприклад, Московщина, поки вона не здобула Балтійського і Чорного морів. Одначе тут треба бути надзвичайно обережним в ставленні гороскопів: чи нація має згинути, чи ні через те, що їй бракує конечних географічних умов? Маркс пише, що незалежність слов'ян є утопією з тої причини, що ні Австрія, ні Угорщина не дадуть ніколи відтяти від них Адріатики. Ці аргументи недавно трохи відсвіжила віденська преса з нагоди останньої балканської війни і зв'язаних з нею велико-сербських і тріялістичних планів. Однак уже дальші слова згаданого вгорі вислову Маркса позбавляють його аргументацію всякої сили. Маркс каже, що слов'яни тому не дістануть ніколи берегів Адріатики, що ці береги так само конечні для Австро-Угорщини, як для Польщі береги Балтики. Отже, коли конечність посідання австрійських берегів так само мало буде в стані утримати їх за Австрією, як конечність володіння Балтійським пебережжям для Польщі була в стані гарантувати їй це володіння, тоді справа з національною незалежністю слов'ян не стоїть ще так погано!

Річ у тім, що багато територій або пунктів буває разом географічною конечністю для *кількох націй*. Для якої з сих націй ся конечність виявиться “конечнішою” – це в кожному конкретному разі сказати наперед досить складно, аби від таких непевних даних робити залежним право і шанси нації на національну незалежність. Чеський король Оттокар Пшемисл ціле життя намагався добратися до Адріатики, а через нього – до світового ринку. Його спроби не вдалися, і Чехія, щоб не бути відтятою від моря (і від світового ринку), мусила ввійти до складу *чужого* державного організму, який відділяв її від Адрії. У таких обставинах все рішається взаємним відношенням сил конкурентів. Для Чехії море також було “географічною конечністю”, одначе – так само, як і Польща, – робити ужиток із цієї конечности вона змогла лише в рамках чужої держави.

Не потребує згадувати, що певне географічне положення так само, як і число населення, є конечною умовою для державного, але не для національного існуван-

ня загалом даного народу. Підсумовуючи погляди Маркса і Енгельса на причини, завдяки яким вони заперечували можливість національного існування неісторичних націй, мусимо констатувати, що деякі з них (політичний централізм) у суті речі не існують, деякі знову (географічні, територіяльні) вправді існують, але як конечні умови лише одної (правда, найдосконалішої) з форм національного існування народів.

Мій перегляд думок Маркса й Енгельса в порушеній справі був би неповний, якби я не взяв під увагу тих поправок і застережень, які вони самі внесли у свої погляди. Зважати на ці поправки тим конечніше, що окремі з них *значно змінюють* або бодай ослаблюють категоричність деяких тверджень наших авторів.

Ці уваги торкаються першою мірою тези про т. зв. контрреволюційність слов'ян та реакційність національних рухів неісторичних народів. Захоплення австрійських слов'ян панславистичними ідеями було для Енгельса й Маркса одним із головних виявів цієї реакційности. Однак з деяких статей, писаних Марксом до "New York Tribune", можна переконатися, що залежність слов'ян від панмосковських впливів не була вже такою догмою для Маркса, як це могло би здаватися з уже цитованих уривків його творів. Підносячи поступ, який зробила Сербія на всіх полях громадського життя, Маркс звертає увагу на постання у слов'янській і православної Сербії антиросійської поступової партії. Далі, переходячи до висновків загального характеру, пише Маркс: "Нема сумніву, що коли греко-слов'янське населення (Туреччини) здобуде владу в країні, яку воно залюднює та де воно творить три чверті цілого населення, з тою самою конечністю народиться антиросійська поступова партія, існування якої все було неминучою консеквенцією частинного унезалеження від Туреччини якої-будь її часті"³⁵. Подібні ідеї висловлював Маркс і щодо слов'ян австрійських, лише не в такій категоричній формі. Признаючи "велику небезпеку" для Австрії від панславізму та конечність для неї самооборони, Маркс із жалем зауважує, що хоч Метерніх і ставив опір панславізму, але "одинокий властивий засіб (боротьби з цим рухом) – *повна свобода розвитку* (австрійських слов'ян) не належала до системи його політики"³⁶. Отже, тим самим автор визнає, що небезпеку панславізму за певних умов можна відвернути!

Ці висловлювання стоять у різкім контрасті з загальними висновками Маркса в цій справі. Замість безнадійности – віра в можливість для слов'ян власними силами увільнитися від чужих політичних впливів. Замість анатеми "вічним реакціонерам" – несмілива надія, що, може, ці "відпадки народів" таки знайдуть силу визволитися з пут реакції і панславізму. Цілком несподівана у Маркса віра в можливість самостійної, *поступової* еволюції тих, кому відмовляли у всякій будучині, яких називали "природними реакціонерами". Ще більш характерне висловлювання знаходимо щодо слов'ян балканських, там де Маркс обговорює політику європейської дипломатії супроти Оттоманської імперії. Сміючись із безсилости дипломатії посунути хоч на крок в розв'язанню східного питання, з її змагань за всяку ціну утримати status quo на Балканах, Маркс пропонує свій спосіб розв'язання цієї проблеми. Цей спосіб є "реконструкція Оттоманської імперії через заснування грецької імперії або *федеральної республіки слов'янських народів*"³⁷. Про "федерацію незалежних держав" Німеччини писав і Лассаль. Отже, те гасло – федералізм, – за висунення

35. "The Eastern Question". – P. 9.

36. "The Eastern Question". – P. 549.

37. The Eastern Question. – P. 75. Lassal. Reden und Schriften. II B. – S. 401 – 402.

якого австрійськими слов'янами, безповоротно зачислено їх до націй умираючих, що тримаються старих реакційних кличів, це саме гасло (федералізм) поручає сам Маркс як форму майбутнього устрою балканських слов'ян! Хоч би як дивитися на щойно наведену думку Маркса, в кожному разі вона *значно ослаблює* ту його аргументацію, де він старається показати реакційність австрійських “наційок” власне їхнім змаганням до федералізму. Федералізм для балканських бодай слов'ян – це є порожнє місце, це є непослідовність у загальній концепції Маркса в цій справі, яка позбавляє її певної викінченості й цілоти. Подібну непослідовність здибаємо і в Енгельса. З одного боку, слов'яни австрійські зостануться, на його думку, *завжди* (“аж до їхнього повного загину або винародовлення”) носіями контрреволюції³⁸. З другого боку він дивується, чому українці в 48-ім році звернулися проти поляків, а не проти Меттерніха, який, прецінь, є їхній “спільний гнобитель”! Ergo, реакційність слов'ян (українців) пояснюється тут не їх соціально-політичним становищем (а тільки тоді й можна було б говорити про їхню *природну* реакційність), а *браком політичної свідомості* (бо мали б пізнати, хто є їхній “спільний ворог”). А цей факт *сам собою* ще ніколи не був причиною смерті жодного класу, жодної нації. А вже цілком неоправданим було б приписувати сьому моментові перманентний характер. Що Енгельс загалом сам не брав своїх поглядів на неісторичні нації за догму, видно з багатьох місць “Літературної спадщини”. Так, говорячи про конечність політичної централізації і, ergo, повну безвиглядність національних (федеральних) рухів неісторичних націй, Енгельс пише: “*Це все, одначе, не мало б рішального значення. Коли б слов'яни в яку-будь епоху свого пригнічення зачали нову революційну історію, вони вже через це довели б свою здатність до життя... Від того часу революція мала б інтерес у їхнім визволенню, і спеціальні інтереси німців і мадярів зникли б перед важливішими інтересами європейської революції*”. Формула, щоправда, унята в гіпотетичну форму, одним ударом перекидає догори ногами всі безапеляційні засуди автора неісторичним народам. Ця формула не могла б бути написана, коли б Енгельс *безумовно* вірив у слушність своїх гороскопів про *природну* реакційність слов'ян, що заперечує всяку можливість революційного їх піднесення.

Загалом, може це бути велика смілість, але я думаю, що у своїх розумуваннях про долю і політичну вартість неісторичних націй Енгельс і Маркс (а що більше – Лассаль) виходили не стільки з об'єктивного досліду їхніх соціально-економічних і політичних відносин, їхніх історій (цеї останньої, як ми бачили на прикладі українців, вони не все добре знали), як піддаючись, може, несвідомо *гіпнозові факту*. Народам, що нічим майже не виявляли себе в історії, що у великій історичній драмі 48-го року грали лише негативні ролі, наші автори відмовляли у будучності і здатності до розвитку. З усіх слов'ян (крім поляків) найбільш енергійно відстоювали своє національне існування слов'яни турецькі, і ми вже бачили, як під впливом сього факту змінювали супроти них Маркс і Енгельс свої загальні національні концепції. Найбільшу ж революційну енергію розвинули в тім часі поляки, тому погляди на них наших авторів зовсім відмінні від поглядів на інших слов'ян. У Енгельса читаємо: “Що Польщу не дасться умертвити, це вона довела в 1863 р. і доводить що дня. Її претензії на самостійне існування в європейській родині народів незаперечне”³⁹ Ясніше важко подати залежність поглядів Енгельса на живу-

38. Aus dem lit. Nachl. – S. 237.

39. F. Engels. Internationales aus dem Volksstaat. – S. 39 – 40.

чість цієї нації від *фактичних* доказів, наданих нею на уgruntування свого права на існування. Не потребує згадувати, що між фактичною активністю цієї нації та її здатністю до життя є дуже щільна залежність. Тому погляди Енгельса почасти узасаднені. Але, з другого боку, ніколи не є оправданим заперечення права на існування якоїсь нації єдино на підставі її хвилевої політичної безсилости. Цей *ginnos факту*, під яким були й Енгельс, і Маркс, не дав їм зрозуміти, що ціла т. зв. "контрреволюційність" слов'ян особливо австрійських українців) була ні що інше, як *протест проти реакційної* сторони революційно-національних рухів 48-го року (польського, мадярського); тої реакційної сторони, яка для стороннього ока була ще невидною і яка (в вигляді польського і мадярського гніту над іншими національностями) щойно тепер стає очевидною для всіх.

На перший погляд, може здатися дивним, що Маркс і Енгельс оперували такими сумарними поняттями, як "нарід", "нація", дивними в устах ідеологів певного класу, теоретиків класового погляду на явища суспільного життя. Перша причина цього, розуміється, є та, що, правда, рідко, але є моменти в історії націй, коли з повним правом можна говорити про загальнонаціональні інтереси цілого народу. Подібних "єресей" з погляду вульгарних марксистів можна знайти досить не лише у названих авторів, а також, наприклад, у Лассаля, який, напр., називав італійське повстання корисним для німецької нації, а війну проти Данії "життєвим інтересом німецького народу"⁴⁰. Власне, у 48-ім році стояли перед німецькою і мадярською націями цілі, які можна було назвати загальнонаціональними, в обороні яких ставала (або мала стати) ціла нація – без різниці класів. Крім того, з деяких місць у Енгельса видно, що під "нацією" він розумів *активні* її класи, що виступають як свідомі актори в історичній драмі. Решту народу (яка ідейно може бути навіть в опозиції до "акторів") зачисляти до цієї активної частини й обіймати їх одним поняттям "нації" дає право власне *пасивність* цієї другої частини, що своїм чинним протестом не відбере іншим легітимації виступати в її імені⁴¹. (У сім сенсі слово "нація" вживається й у нашій статті). У тих обставинах, здається мені, належить шукати пояснення термінології наших авторів. Крім того, розуміється, ще й у тім, що *за тих часів* деякі нації, як українці, в яких процес соціального розрізнення щойно зачинався, фактично скоріше можна було назвати класом, як нацією. Обидва ці поняття фактично покривалися одне з одним.

Заки перейдемо до *методу* Енгельса й Маркса, пригадаємо в пам'яті головні висновки з їхніх поглядів на неісторичні народи.

Ці висновки будуть такі:

1) *застереження й поправки*, зроблені нашими авторами, відібрали їхнім твердженням про неісторичні нації категоричний характер.

40. Lassal. Reden u. Schriften. – II B. – S. 402–442.

41. Ось ці місця: "Вина за всі підлоти, зроблені в інших країнах з поміччю Німеччини (автор говорить про національні утиски. – Д.Д.), падає не лише на самі уряди, але й великою мірою на німецький нарід. Без його заслплення, без його рабськості німецьке ім'я не було б так зненавиджене за кордоном, а пригнічені Німеччиною нації давно осягли б стан вільного розвитку" (Aus dem lit. Nachl. – S. 113).

У ті часи *пасивність* німецької громади дала право *активнішій* її часті (в цьому разі урядові) репрезентувати "німецьке ім'я", промовляти від імені німецького народу.

В іншому місці Енгельс каже: "Якщо коли-небудь робітничий клас у Росії... створить політичну програму і та програма містила б у собі визволення Польщі, тоді, але не *скоріше*, і Росії як народу не треба буде винити (за гніт над Польщею), наш акт оскарження спаде тоді тільки на російський уряд" (Ф. Енгельс. "Роб. клас і польське питання). Те саме ідентифікування нації з її активнішою частиною.

Це стосується як до т. зв. *контрреволюційності* неісторичних націй, так і загалом до їхнього *права на існування*.

2) Деякі з цих рухів вважалося можливим *навіть* підтримувати, як такі, що лежать в інтересах поступу і цивілізації.

3) Заперечення можливості національної незалежності неісторичних націй стосувалося скоріше не до цієї незалежності, як такої загалом, лише до одної з її форм.

4) Згадані вище *три кардинальні помилки* наших авторів, а також *недоведеність їхніх головних аргументів* (роль централізму й географічних умов) значно ослаблюють вагу їхніх некорисних для неісторичних націй поглядів.

5) Усе, що писали Енгельс, Маркс, а навіть Лассаль в питанню, що нас обходить, переймає якесь *темне, неясне передчуття*, що та реакційна сила слов'янства, яка допомогла задушити революцію, все ж *є рухом нижчих верств*, рухом *демосу*, який лише хвилиночку може мати антидемократичний зміст. Це передчуття нових великих національних рухів, нових історичних бур, що стають тепер *історичним фактом*. Це ж передчуття й позбавляло твердження наших авторів їхньої безапеляційної сили, не згадуючи вже про поправки самої історії.

V.

У певних українських колах є дуже поширений сентиментально-прекраснодушний погляд на національні справи, який за кожною нацією, навіть за кожним напівкультурним плем'ям визнає “право на самовизначення”. Цей квазіліберальний погляд знайшов надзвичайно різку оцінку Маркса й Енгельса, які підходили до національного питання з цілком іншим, здоровішим критерієм. У цій справі обидва великі соціалісти були, як і в багатьох інших, під сильним *впливом Гегеля*. Особливо насмішки Енгельса з тих сентиментальних душ, що з “моралістичного” погляду осуджували всякий поступ в історії, коли він був сполучений із “насильством”, пригадують геніальний сарказм Гегеля (у “*Philosophie der Geschichte*”) про професорів-моралізаторів, які не могли дарувати великим людям брак тих маленьких чеснот, що їх посідали вони самі.

Як ми вже бачили, наші автори підпорядковували справу визволення неісторичних націй інтересам великих культурних народів. Лише ті національні рухи діставали *placet*, що не суперечили революційним змаганням цих більших націй. Звідси це *Quos ego!* – кинуте Енгельсом на адресу балканських “хлопаків”, що були так не делікатні не рахуватися з цією найвищою засадою. Що безумовне застосування цієї засади не дасться перевести, згадував я вже вище. Тоді ж наводив я і негативне ставлення до цього принципу Менгера. Зрештою, пізніше прийшло до змодифікування вихідної позиції, з якої оцінювалися національні змагання тодішніх націй: не їх згідність чи розбіжність із вищими культурними інтересами великих народів, лише їх – безвідносно до будь-кого – *революційна чи реакційна роль в історичнім процесі*; міродатним стало: чи йде певний національний рух на користь цивілізації, чи ні? Чи завдання, які він має здійснювати, не суперечать *тенденції історичного розвитку*? Цей критерій застосував, між іншим, Маркс вже у своїх поглядах на турецьких слов'ян. Цей критерій і можна вважати як одиноко слухний і об'єктивний, що майже робить неможливою чисто випадкову оцінку вартості національних симпатій та антипатій. Практичну ж директиву для демократії в національних справах Енгельс сформулював так: “*Виступ в обороні кожного революційного народу*”... Значення й цінність методу Енгельса полягає, опріч

того, на тім, що він раз на все зробив порахунок із цими сентиментальними політиками, які оперували у справах національних поняттям абстрактної “справедливості” та іншими моральними категоріями. Аматорами сего останнього методу були передусім тодішні панслависти з Бакуніним на чолі, тому проти них головно звертається Енгельс. Висміваючи Ламартина та інших чулих політиків, у яких раз-у-раз була на устах фраза про “братерство і щастя всіх націй”, Енгельс пише: “На сході... все ще існують ніби демократичні, революційні фракції, які ніколи не перестають носитися з цими фразами і сентиментами та проповідувати євангеліє братерства народів”⁴². Тим часом історичний процес не має з цими сентиментами нічого спільного. І найліпша “прекрасна ідея”, в тім числі і “свобода народів” або народу, засуджена на смерть, коли не має по своїй стороні нічого, крім “права” і “справедливості”. У такому разі ця ідея лишається тільки “Ieres Traumgebilde” (пустим образом під час сну). Незалежність і цілість Мексики (як і всякого іншого народу) є дуже справедлива й гарна річ, але це не перешкодило й не могло перешкодити тому, що в сорокових роках минулого віку частину мексиканської Каліфорнії анексували Сполучені Держави. “Незалежність” деяких еспанських каліфорнійців або техасців мусила від того потерпіти, “справедливість” і моральні засади могли бути також тут чи там ушкоджені, але що се все значить супроти великого факту світової історії?”⁴³. Справедливість була, може, на боці Мексики, але інтереси світової цивілізації – на її противників. Так само в інтересах цивілізації (європейської!) у XV і XVI ст. було стопити всі маленькі нації Австрії в одну централізовану державу, незважаючи на се, що “справедливість”, певно, промовляла за “свободою кожної нації на самовизначення”. Подібна річ мається з чехами. Можуть собі прихильники чеського державного права, скільки хочуть, рекламувати право на державну самостійність земель “корони св. Венцислава” – тенденція історії всупереч засадам “справедливості” йде своїм шляхом, і то в напрямку, цілком протилежному історичним фантазіям сентиментальних політиків. Чехія настільки економічно зрослася з Австрією, що політична сепарація була б для неї економічною руїною. Це починають уже розуміти там, і тому такі визначні чеські політики і публіцисти, як К. Крамарж і Ю. Пеніжек, у спеціальних розвідках відверто виступали як австрійські патріоти і противники чеського державного права. Крім того, мусить абстрактна справедливість спасувати перед конкретними обставинами міжнародної ситуації, яка зробила б незалежну Богемію васалом одного з її могутніх сусідів і, таким чином, її “самостійність” чисто фіктивною. На це вказує, між іншим, Каутський у своїй “Nochmal über Kampf der Nationalitäten in Oesterreich”, друкованій у “Neue Zeit”.

Що більше, перед цим вищим критерієм – інтересами поступу цивілізації мусила схилити чоло і та одинока серед слов’янських націй, що вважалася Енгельсом і Марксом носителькою поступу, поляки. У 48-ім році Маркс був рішучим прихильником відбудування Польщі в історичних кордонах, хоча б для того треба було пожертвувати частиною німецької території. Кілька літ пізніше він уже сумнівається, “чи можуть цілі краї, заселені переважно німцями, цілі зовсім німецькі міста бути видані нації, яка ще не виказала себе здатною вийти зі стану, заснованого на неволі сільського населення, – феодалізму”⁴⁴.

У кількох інших місцях узалежнює Енгельс можливість нації самій порядкува-

42. F. Engels. Der demokratische Panslavismus. (Aus dem Lit. Nachl.).

43. F. Engels. Der demokratische Panslavismus. (Aus dem Lit. Nachl.).

44. Aus dem lit. Nachl. – S. 38.

ти своєю долею від її “ступеня цивілізації”, від її “історичного становища”, “ступеня суспільного розвитку”. Можна було б спершу прийняти, що ці слова виражають ніщо інше, як звичайні погляди наших авторів: право на життя тих, що живуть (великі історичні народи), присуд смерти напівмертвим народам. Але так не є. В дійсності “ступінь цивілізації”, що дає нації легітимацію на існування, не міститься тут стаціонарно, лише *еволюційно*, як комплекс певних умов, що дають нації вигляди досягнути, бодай у будучині, певний ступінь цивілізації як властиву (не кожній!) нації *потенційну* енергію, що з часом може змінитися на енергію кінетичну, як здатність нації до розвитку загалом. Доказом того є хоч би щойно наведені слова Маркса про поляків, у яких припускається, що певні народи, що навіть уже досягли потрібний “ступінь цивілізації”, у своїм дальшій розвою можуть з нею розминутися. Доказом можуть бути й думки Маркса про турецьких слов’ян (і греків), у яких він бачив авангард цивілізації, незважаючи на те, що “ступінь цивілізації” цих народів ледви тоді був вищим, ніж тепер албанців. Це видно, зрештою, з одного вже цитованого місця з “Літературної спадщини”, де Енгельс каже, що коли б слов’яни зачали “нову революційну історію”, “революція мала б інтерес у їхньому визволенні”, а “партикулярні інтереси німців і мадярів мусили б зникнути перед вищими інтересами європейської революції”⁴⁵. У цих словах є ніби передчуття тих великих бур XX ст., в яких колишнім “революційним” і “реакційним” поглядом довелось помінятися місцями. Тут же цілком виразно визнається, що найвищим, суверенним критерієм живучості нації є не той факт, чи її змагання суперечать, чи ні змаганням більших культурних націй, лише чи її справа зв’язана зі справою революції соціально-політичного поступу, чи ні. Або, іншими словами, національний рух лише тоді має право на існування, коли має здійснити гасла революції, спричинитися до піднесення, до поступу цивілізації *незалежно від його стосунку до інтересів великих націй*. Установлення цього критерію є найважливішою заслугою наших авторів. Абстрактну ж засаду загального “братерства народів”, сентиментальне обстоювання прав кожної нації й племені незалежно від конкретних обставин Енгельс не вагається назвати засадою *реакційною*. Сю останню засаду Енгельс називає “засадою національностей” у протилежність до “національного принципу”. Перша засада “підносить... питання права національного незалежного існування тих численних дрібних позostalостей народів, які існували довший або коротший час на історичній арені, але остаточно були поглинуті як інтегральні частини більш потужними націями, які були більше здатні – через свою більшу життєвість – до поконання більших перепон”⁴⁶. За сею відкиданою Енгельсом засадою національностей “уельські або мешканці острова Мен, коли б собі того бажали, мали б – хоч то би й було нонсенсом, рівне з англійцями право на самостійне політичне існування. Є це вже абсурдом, убраним у популярні шати, аби милити очі людям з плитким розумом, служити до ужитку, як вигідна фраза, або бути відкинутим набік, коли обставини того вимагають”⁴⁷. Сю засаду засвоїла собі й Росія, яка виставила її проти Польщі, а тепер проти Австрії. Проти поляків Росія висуває право на самовизначення ... кашубської “нації”, застосовується ця реакційна засада й супроти українців. Знана річ, що коли націоналістам російським бракує аргументів, наприклад, проти націоналізації школи на Україні – в тій хвилі вису-

45. Aus dem lit. Nachl. ст. I від. 14 – п. р. 49.

46. "The Commowwealth", 1866 (Енгельс – робітничий клас; польське питання).

47. Ibidem.

вається "право на самовизначення"... киян, чернігівців, прилучан, мови яких, прецінь різняться між собою занадто, аби їм можна було накинути одну літературну українську мову.

Відкинення, отже, чисто абстрактного погляду, погляду "моральної справедливості" в національнiм питаннi, відкинення реакційної "засади національності" – це є перша заслуга Енгельса й Маркса, їхньої методи. Другою, як я вже сказав, є усталення певного критерія, для оцінки вартості певного національного руху, критерія, що його й тепер ще може прийняти кожний демократ (згідності або незгідності з головними тенденціями розвитку доби).

Прикладаючи сю методу до теперішніх національних відносин в Європі, мусимо визнати, що національні рухи неісторичних народів сходу Європи є, безперечно, рухами, що заслуговують на підтримку кожного послідовного демократа. Як я вже вгорі сказав, – політична ситуація тепер змінилася. Під впливом демократичних змагань неісторичних націй старі, колись революційні, народи починають звертати свій зір не в будучину, лише в минувшину. Не вільний союз націй – лише дуалізм і автономія Галичини в Австрії, "единая и неделимая" в Росії – стають їх гаслами. Цей здвиг у бік реакції (і власне під впливом національних рухів підбитих народів) зауважив ще Енгельс. "Щодо Пруссії, – читаємо у нього, – то части Польщі, що до неї належить.. тяжить на ній, як змора. Це прив'язало її до тріумфального воза Росії, дозволило урядові пруському, навіть у 1803 і 1864 р., у пруській Польщі без опору ламати закон, робити замах на особисту свободу, права зборів, вільність преси, що так скоро потім застосувалося до решти Пруссії; *здеморалізувало цілий ліберальний міщанський рух, який зі страху перед утратою кількох квадратних миль над східним кордоном дозволив урядові не рахуватися супроти поляків із жодним правом*"⁴⁸. Про цей самий здвиг у бік реакції згадує і Каутський, кажучи, що "ті самі німці, які поборювали якнайрішуче абсолютизм там, де він був звернений проти німців, давали свою згоду на нього там, де він поневолював інші національності"⁴⁹.

На подібний факт вказував і Бауер в Австрії. Зрештою, кожний уважний обсерватор галицького життя легко зауважить, яке "здеморалізування цілого ліберального міщанського руху" польського там викликало загострення українського питання. В Росії та сама причина викликала ті самі наслідки: "тріхопадіння" російського лібералізму, зрада ним елементарних принципів демократизму стала фактом доконаним. Усе це управнює нас говорити щодо цього про певну неприпадкову *тенденцію* в еволюції політичної ідеології панівних націй. Причиною сеї еволюції, сього "здвигу вправо" історичних націй є конечність зміни деяких застарілих (як, наприклад, австрійський дуалізм або російський централізм) інституцій, які лежать в інтересі виключно націй пануючих (колись революційних) і які стоять на дорозі вільного розвитку плебейських народів. Давніше реакційні, тепер ці останні є передовими борцями європейської демократії. Тому підтримувати ці рухи неісторичних народів є елементарною повинністю цілої правдиво демократичної Європи.

Цього висновку дійшла тепер і західноєвропейська соціал-демократія. "Модерна національна ідея, – пише Каутський, – розцвіт якої йде в парі з еволюцією модерної держави, не є жодним ошуканством... лише лежить глибоко в потребах

48. Ibidem.

49. К. Kautsky. "Der Kampf der Nationalitäten und das Staatsrecht in Oesterreich".

народів... Пролетаріят не лише не ставиться ворожо до цього роду національних рухів, але якнайживіше зацікавлений у їх вільнім розвою”⁵⁰.

Навіть з погляду інтересів західноєвропейського пролетаріату право націй на самовизначення не може бути неговане. Навпаки, нормальний розвиток класової боротьби всередині кожної нації становить передумову сили й поступу пролетарського руху. Що цей поступ майже неможливий там, де увагу робітничого класу відвертають набік національними справами, найліпше свідчать приклади різних конфліктів між національними соціал-демократичними організаціями: російської з жидівською і з українською, української з польською, чеської з німецькою, румунської з мадярською etc. – явище, яке не є випадкове і яке дається усунути лише національним унезалежненням нації. Каутський пише: “Самостійність нації є коначна і природна підстава кожної модерної класової боротьби; нарід мусить бути вільним із кожного погляду, щоб пролетаріят був у змозі й хотів із цілою силою виступити проти свого соціального противника”⁵¹.

Коли підтримання національних рухів неісторичних націй загалом лежить в інтересі європейської демократії, то спеціально на це заслуговує *український рух*. Ми вже знаємо, що коли Енгельс і Маркс писали про нашу націю *sine igit*, вони визнавали її віддрубність. Навіть більше, визнаючи велику роль географічного положення нації, її числа і величини території, вони *посередньо визнавали* нашу націю здатною до вищих форм національного існування.

На це маємо, зрештою, і *безпосередні* вказівки у Маркса. Я вже цитував те місце з “The Eastern Question”, де Маркс констатував, що українці (також поляки й серби) – мірою розвою їхньої цивілізації й політичної активності з коначности змагатимуть до консолідації в одне національне тіло.

Не можуть, розуміється, промовити на некористь українців також такі аргументи, як брак історичної традиції, бо українці її мають. Рівно ж не підлягає сумніву, що лише брак належного знання історії перешкодив Марксові бачити в українцях націю революційну не лише в будучині, але й у минулому. Маркс уважав, що польська революція є заборолом європейської демократії. Рівно ж визнавав він, що, аби бути переможною, ця революція мусить бути *аграрною* революцією. Піонерів сеї аграрної революції він бачив помилково в польських графах, князях і загалом повстанцях. Знання історії нашої нації вказало б йому на єдиний *революційний чинник Польщі – українське селянство*. А це могло б цілком змінити його думку як про польсько-українські взаємини, так і про роль українців як нації загалом. Що український рух тепер є рухом живим, про це не може вже бути двох думок. *Демократизація* публічного життя у краях мішаних, де демос належить до нації упослідженої, в тій хвилі прибирає характер *націоналізації* цього життя. Беручи участь в публічному життю, маси витискають на нім свою національну печать. У нас на Україні ми могли обсервувати цей процес на різних з’їздах (кооперативний), згромадженнях (дума), політичних стоваришеннях (політичні партії, селянська спілка etc), пресі. Що цей рух лежить в інтересі європейської демократії, на це вказують усі, хто цікавився українським питанням, як Шерадам, Бауер, Самаса, Сетон Вотсон, Рафалович. Як рух, що змагає до прилучення до цивілізації і культури великанської народної маси, він є в інтересі поступу і цивілізації.

50. Kautsky K. Ibidem.

51. Ibidem.

З огляду на *причини* цього руху (розвиток капіталізму і демократії) він є історично конечний.

З огляду на свої цілі (політична свобода, автономія націй) він є, уживаючи термінології Маркса, – революційний, тобто такий, що змагає до радикальної зміни існуючих реакційних політичних відносин. З огляду на свої *наслідки* (паралізування панславістичного руху) він лежить в інтересі європейської демократії.

Цими висновками стаття може бути закінчена. Коли вона бодай у загальних рисах вияснить основні погляди вождів соціалізму на національні справи, завдання її виконане. Бажано було б, щоб російські марксисті, говорячи про погляди Маркса й Енгельса на неісторичні нації, коли вже не хочуть зважати на ті модифікації їхніх поглядів, які зробило життя, вони самі і їх великі учні звернули увагу на *метод*, яким керувалися наші автори в порушеній нами проблемі. Тоді б вони побачили, що повторювати безкритично у XX ст. те, що писали й говорили Маркс і Енгельс у національній справі в XIX-му ст., – це значить ігнорувати цілу історію східної Європи за другу половину XIX в.; це значить понижувати себе до ролі вченого папуги; це значить бути вірним не духові їх науки, лише її букві. Особливо ж було б пожаданим, щоб російські доморослі марксисті (і деякі з наших) з більшим респектом ставилися до великих імен засновників соціалізму й не надуживали їх великої тіни для оправдання власного неуцтва в усім, що тичиться одної з великих проблем нашого часу – української проблеми.

МІЖНАРОДНЕ ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНИ І РОСІЯ

O mes concitoyens: Une occasion unique se présente
de rentrer dans vos droits: connaissez une fois
le prix d'un instant!

Marat

Мої співгрожани!
Тепер одинока нагода здобути собі свої права!
Пізнайте вже раз вагу хвилі!

Marat

В 1914 році, від котрого нас відділяють лише чотири роки, а здається – ціла вічність, ледве чи хто передчував, що велика світова війна прибере той оборот, який вона фактично прибрала. Уважне ухо обсерватора схоплювало вже й тоді елементи європейського конфлікту. Ослаблення тридержавного союзу, нечуваний розмах панславістського, гесте панмосковського руху, російська агітація в Галичині, мобілізація Балканів спершу проти Туреччини, далі проти Австро-Угорщини, порозуміння Великої Британії з Росією – ось були події, що тримали тоді, кільки літ перед війною, Європу в стані сталого нервового напруження, не дали заснути думці, що, як не нині, то завтра мусить з лоскотом і грюком завалитися стара будова Європи.

Але елементи сих конфліктів були розірвані, непов'язані один з другим, як в оперовій увертюрі розрізнені кусники мелодій. Ніхто не знав, в які потрясаючі акорди виллються сі мелодії по піднесенню завіси, яку драматичну акцію мають вони ілюструвати. Ніхто не передчував, що зіткнення ворожих інтересів скінчиться таким кривавим хаосом. Як темним серпанком вкрита була таємна, неясна, тривожна будуччина...

Війну 1914 року можна назвати війною, що мала ліквідувати спадщину сумної пам'яті Віденського конгресу, що поклав підвалини під теперішню перевагу Росії і Великої Британії. Під знаком конфлікту сих обох імперій (та їх союзників) з центральними державами (та їх союзниками) і почалася велика війна.

Що ворожив сей конфлікт для України? Що се були за сили, зіткнення котрих привело до світового пожару? З одної сторони, се були Австро-Угорщина й Німеччина. Перша – упертий і консеквентний ворог Росії, за що їй багато гріхів дарував навіть К. Маркс. Але се був ворог зі спаралізованою державною волею, ослабленою ненастанною внутрішньонаціональною боротьбою і зі спиненим розмахом на

вні. Держава з великими історичними традиціями світової імперії, але оточена безліччю ворогів і тому аж до самопониження миролюбна. Доступна для великих історичних концепцій, але в їх реалізації, – як казав Наполеон, – *toujours en retard* (завжди спізняючися). Готова на всякі уступки для воюючого панславізму, аж до легалізації російської ірреденти у своїх границях, і рівночасно свідомо трагічної непримиримості своїх інтересів з інтересами царату. Зі смілими думками про поділ Росії, але занадто зайнята ягеллонською ідеєю, аби ставити се питання в його цілій ширині, аби поважно думати про Україну. Такою була Австро-Угорщина. Позбавлена колоній, овіяна романтикою ще не пережитого феодалізму, чорножовта монархія інстинктивно чула свою деяку непристосованість до ХХ віку з його пануванням капіталу, з його гонитьбою за океанськими ринками, – і мимоволі шукала опертя в дужих раменах свого північного союзника.

У противність до Австрії сей союзник не мав ясно вироблених великодержавних традицій. Щойно перед сорока літами вилуплена з пруського яйця, Німеччина була наймолодшою великою державою на континенті. В той час, як Габсбурги билися за панування над Бельгією, Ломбардією й на Балканах, Гогенцоллери займалися щойно тим, чим займалися свого часу московські Івани й Василі: “збиранням” своїх земель. Але в 1871 р., коли це збирання довершилося, Німеччинна відважно й рішучо виступає на шлях світової політики й конкуренції. Слова теперішнього цісаря: “*die Zukunft Deutschlands liegt auf dem Wasser*” (будуччина Німеччини лежить на воді) звістували, що Німеччина скінчила дитинячий континентальний період своєї історії і пускається на бистру воду міжнародної, світової політики. Стиснута з обох боків старими імперіями – Францією, Англією й Росією, – мусила вона з природи речі шукати виходу для свого економічного генія в одинонім свобіднім напрямку – на півдні, в Малій Азії, шлях до котрої вів через Габсбурську монархію. Там, в сій колісці людської цивілізації, і зав’язався той вузол міжнародного конфлікту, котрий тепер розрубється мечем. Константинополь і Туреччина взагалі, де перехрещувалися три лінії експансії: Берлін – Багдад, Петербург – Середземне море та Капланд – Каїро – Бомбей – стали перепорою, о котру розбилися всі спроби порозуміння між центральними державами з одної сторони, – їх теперішніми противниками з другої. Сей новий напрямок німецької політики висунув перед нею і українське питання та поділ Росії. Бо коли для Росії дорога до Константинополя вела через Відень і Еранценбурзьку браму, то для Берліна ся дорога ішла через Варшаву, Петербург і Київ. Але не треба думати, що німецькі експансивні плани були глибоко передумані, що ославлений німецький “*Drang nach Osten*” (пертя на схід) був консеквентним напрямком політики Берліна. В новім курсі було більше галасу і театральних жестів, як свідомості своїх цілей і далекозорости, якими, наприклад, відзначалася все політика Великої Британії. Більше експансивности й самовпевнености “*parvenu*” (доробкевича), як упертости і сталости досвідченого політика. Крім сього Німеччина не визволилася ще з пут бісмарківської традиції, політична думка німецька в силу інерції працювала переважно в напрямку, вказанім першим канцлером, для котрого ціле східне питання не варта було костей одного поморського гренадера, для котрого згода з царатом, з огляду на поляків, була політичною аксіомою. Через те і прийнято конфлікт з Росією в Німеччині яко “*malum necessarium*” (конечне зло), котре, як думали там, удасться усунути в дорозі компромісу. Великі цілі, які присвічували, напр., Карлу Х Густаву або Карлу XII шведському, або Ягеллонам (розбиття Росії на її складові частини), – сі цілі були, як в 1914, так і довгий час пізніше, чужі для переважаючої більшости німецької по-

літичної думки. Чужою була для неї, як і для Австро-Угорщини, і українська проблема. Німеччина, може, могла би взятися за її розв'язання, на те їй стало би сили, але *не думки*, що привикла досі займатися лише питаннями такої міри, як Шлезьк, Шлезвіг-Гольштайн або Ельзас-Лотарингія.

Австрія, навідворот, цілою своєю історією була підготовлена ставити й розв'язувати великі проблеми світового значення і могла б поставити в цілій її ширині українську проблему, але, як колода в ногах, тяжіла на ній її теперішня політична кволість. Для жодної з центральних держав у переддень війни й у перші її роки, хоч се питання і накидувалося їм цілим ходом подій, українське питання не існувало. Можна говорити про анексіоністичний напрямок в Німеччині й Австро-Угорщині *тепер*, але *тоді* його в дійности не було: головним завданням обох держав було розірвати смертельний перстень, що стискався округ них. Але сій миролюбивості Відня, особливо ж Берліна, ніхто не вірив! Навпаки, всі були свято переконані, що вони хочуть проковтнути цілий світ, або бодай європейський континент. Ясно, чому се було так. Ще задовго до війни знав цілий світ, що Франція має претенсії на Ельзас-Лотарингію, Росія – на Галичину, Італія – на Трієст. Але ніхто не знав, які цілі мала б в евентуальній війні Німеччина? Бо вона їх не мала! Окружена через своє центральне положення ворогами, вона мовчала і збрілася, збрілася до зубів. Не дивно, що її сусідам ставало жаско і неохвітно... Загальне недовір'я до Німеччини зростало, мимо того, що вона ніякої конкретної програми на випадок війни не мала: ані щодо загальноєвропейської політики, ані щодо питань національної політики Середньої і Східної Європи.

Сю позитивну програму мала зате коаліція. Не хочу входити тут у розбір справи: хто завинив війну? Уважаю наївним погляд, що подібні конфлікти залежні від волі або примхи поодиноких людей, або навіть груп, як тої або іншої династії, або того чи іншого імперіялізму. Причини війни глибші. Їх ділання конечно, як ділання сил природи. Але мимо того мушу ствердити, що безпосередній привід до теперішньої війни дала Росія. По ревеляціях Сухомлінова і товаришів ледве чи в сім можна сумніватися. В 1914 р. Росія представляла ту велику силу, ласки котрої запобігали всі держави, гніву котрої лякалися в Константинополю й Білгороді, в Тегерані й Пекіні. Спритна, неперебірлива в средствах дипломатія, її чисто азійська підступність і хитрість забезпечували сій дипломатії успіх за успіхом. Метода була протягом соток літ одна і та сама: знищити *свого* сусіда за поміччю *його сусіда*. Так стерла Росія з карти Європи Україну за поміччю Польщі. З Австрією і Прусією поділила вона Польщу. З Францією *тепер* збиралася ділити Німеччину, з балканськими слов'янами – Австрію, кокетуючи рівночасно з Італією проти балканських слов'ян, зосібна проти Сербії. В кінці XVIII віку і з початком слідуєчого розірвала вона перший перстень держав, що ділив її від заходу та від морів. Се були Фінляндія, Польща, Литва, Україна і Крим. *Тепер*, 1914 р., думала вона, що прийшов момент на другий: Швецію, центральні держави й Туреччину. “Національний принцип” став модний над Невою. Говорилося про “визволення” слов'янства та про “возсоєдіненіє” “руссаго” народа Галичини, Буковини й Угорщини, а думалося про Атлантик і Адрію.

Був момент, коли здавалося, що програма Росії та й союзників готова була здійснитися. Війська царя стояли в Ерзерумі, Трапезунді, у Львові й у Чернівцях, і все-російському самодержавцеві припало рідке щастя проголосити з балкону галицького намісництва у Львові перед стягнутою звідусіль бандою шпіонів, – з'єднання “единой и неделимой России”. Се був дійсно страшний час для української справи,

як і для справи європейської демократії. Се був час, коли державні мужі республіканської Франції і свобідної Англії наввипередки старалися придбати собі ласку царської Росії; коли французькі, англійські й італійські юристи, журналісти та учені творили ідеологію російського імперіялізму, аби зробити його “salonfähig” (гідним салонів) в демократичній суспільності модерної Європи; коли соціялісти з Ерве на чолі відкривали неоціненні скарби думки і серця в суспільності, що скоро потім мала видати з себе большевизм; коли найпоступовіші і найнезалежніші голови Великої Британії як Seton Watson (Сетон Вотсон), Mackenzie Wallace (Мекензі Волес) добачали в російськiм примітивізмі ідеал народоправства, а в цараті – трохи не візрєць соціяльної монархії. Се був час, коли походові царату на захід приплескували російські поступовці з Мілюковим і Єфремовим на чолі; коли Троцький-Бронштайн, конкуруючи з “Новим Временем” і “Кієвлянином”, домагався поділу Австрії; коли князь Крапоткін, Бурцев, Плеханов та інші соціялістичні сторонники “единой и неделимой России” займалися пропагандою ідеї російського месіянства. Се був час, коли, засліплені ненавистю до німців, англійські, французькі та російські демократи готувалися, з облудною фразою про самоозначення націй на устах, віддати пів Європи під кормигу царя. Українське питання було тоді поставлене в усій його широті. Воно мало бути розв’язане так, як того домагалася панславістична доктрина: знищена і зрусифікована українська нація була призначена стати розгоноювою дошкою до дальшої експансії Росії в напрямку до Адрії, а може й до Єгипту.

Так стояла українська справа в інтернаціональній політиці, коли наступив для многих несподіваний погром Росії під Горлицями й відворот царських армій у глибину власної держави. Як дим, розвіялись мрії російських імперіялістів про злучену Польщу й Україну, ідея російської державности з зайняттям Варшави, Вільна й части Волині була захитана у своїх підставах. Великі дороговкази, що значили тріумфальний похід російської державної ідеї на захід, стовпи з написами 1793, 1795, 1815 один за другим переверталися й падали додолу, звалені залізним німецьким п’ястуком. Діла цілого ряду царів, дипломатів і полководців, блискучі епохи Петра і Катерини перечеркнуто в 1915 і слідуєчих роках грубою червоною чертою. Московське море зачало входити у свої етнографічні береги. Так звана західна Росія знов виринула в очах здурнілої Європи під своїми старими іменами: Литви, Польщі й України. Для цілого комплексу земель від Ризької затоки до Чорного моря прийшла, здавалося, пора великої “restitutio in integrum” (повернення попереднього стану).

Як поставилася до того Німеччина? Спершу ніяк. Спершу чулися німці в положенню карликів, котрим проти їх власного сподівання удалося зв’язати Гулівера. В остаточне зламання його сили вони самі не вірили, а землі російські, здобуті їх мечем і кров’ю, розглядали вони лише, як “Faustpfand”, як ручний застав, що мусить бути звернений назад його правному властителеві по поверненню добросусідських відносин із Росією, в чім жоден розсудливий німецький політик не сумнівався. Дух першого канцлера ще неподільно панував у головах німецьких політиків найрізномірніших напрямків. “Le cochemar de la coalition”, кошмар коаліції, що не давав спати Фридриху Великому, він дусив і його нащадків. Зробити вилам у рядах коаліції через з’єднання собі Росії – ось була найбільш шляхетна, важна і, як тоді думали, найскорше досяжна ціль війни. Наполеон став одним із найпопулярніших постатей у Німеччині; Єну й Ауерштедт забули, а великий корсиканець став тим генієм, котрий перший пізнав і мало не реалізував ідею хрестового походу народів

Європи проти “вампіра континенту” “перфідного Альбіону”. Сей Альбійон став головним, ба, властиво, єдиним ворогом Німеччини. В міродайних німецьких кругах поважно обговорювалася думка континентального союзу проти Англії. Одним із головних стовпів сього союзу й мала стати Росія, з’єднана, як Австрія в 1866 р., ціною великих уступок великодушного побідника. Ідея сепаратного миру з царатом стала популярною, як ніколи й не один сентиментальний берлінський професор мріяв у той час, коли б то його вітчизна могла знову з довір’ям схилити свою голову на широких грудях північного ведмедя “Wie einst im Mai!” (“Як колись, в маю!”).

Не вхожу тут у те, чи ся політика Берліна була добра, чи ні? Після мене було найбільшою помилкою припускати хоч на хвилину, що з Росії можна було, хоч не знати якими уступками, зробити собі приятеля. Що з державою, котра рівночасно змагала до панування в Монголії і Манджурії, в Персії, Малій Азії та на Балканах, до поділу Туреччини й Австрії, до завоювання Константинополя, – думати, що з сею державою можливий був який-будь довший, не хвилевий лиш, компроміс – було дійсно досить наївно. Англійський посол при дворі Петра I-го Whitworth (Уайтворт) говорив свого часу, що “москалі лиш через те небезпечні, що їх бояться, і що найліпше средство привести їх до розуму – се не уступати їм”. Се була, мабуть, правда. Сю правду зрозуміла Японія, але не Німеччина. Не хотіла вона зрозуміти й того, що “перфідний Альбійон” зовсім не був вже такий неспосібний до угоди. Ще перед війною були в Англії групи, що воліли порозуміння з Німеччиною. До них належали Asquith (Аскіт), Grey (Грей), Lord Haldane (лорд Галдан) і більшість міністрів радикального кабінету, а рівно ж головні ліберальні органи, як “Westminster Gazette” (“Вестмінстерська газета”), “Manchester guardian” (“Манчестер гардіан”), “Daily Chronicle” (“Дейлі Кронікл”). Компроміс дійсно був можливий, і то навіть щодо найважнішої точки, де стикаються німецько-англійські інтереси: в Малій Азії, котру мала Німеччина влучити у сферу своїх експансивних виливів із поміччю Багдадської дороги. Бо коли Росія заінтересована в *середньому* куснику німецької дороги Берлін-Багдад (Константинополь), то Англія в *кінцевім* – в Басрі і Кувейті коло Перської затоки. Втрата Константинополя значила фіяско цілого німецького проекту. Тут не міг Берлін робити ніяких уступок. Але Англія зовсім не потребувала переходу Константинополя в російські руки. Вона з чистим серцем могла проголосити своє *desinteressement* (незаінтересованість) у сій справі. Їй важно було лише утримати у своїх руках Басру й Кувейт, що переривають połącнення між Єгиптом та Індіями. А в сій точці порозуміння між Німеччиною і Англією було можливе. Вже в маю 1913 р. заключила Велика Британія Кувейтський трактат із Туреччиною, а в 1914 р., незадовго перед війною, прийшло й до безпосереднього порозуміння між Англією та Німеччиною в малоазійській справі. Отже, противенство межи сими державами можна було нейтралізувати. Але як би там не було, ідея сього порозуміння в Німеччині не була популярною. Переміг антианглійський напрям, антианглійський і русофільський. А се не могло не відбитися на відношенню офіціальних німецьких кругів до національних проблем Східної Європи і зосібна до *проблеми української*, яка, здавалося, по погромі Росії мусила стати перед центральними державами в усій широті.

Сей русофільський настрій не можна хронологічно прикласти до якогось певного часу. Раз він збільшувався, раз уступав місце іншому. З початку революції він досяг свого zenіту, і той самий канцлер фон Бетман-Гольвег, котрий ще в літі 1916 року говорив про “визволення всіх поневолених царатом народів від Балтійського моря аж до Волинських баген”, той самий канцлер навесні 1917 року відпекувався

від усякого вмішування у внутрішні справи Росії. Його наступник скінчив знова поворотом до старої програми поділу Росії. На перший погляд таке представлення німецької політики може видаватися хибним: чи могла виявити таку нерішучість найсильніша на континенті мілітарна держава? Але се був дійсно факт. Мілітарно була Німеччина найсильнішою, тут вона не була ані кволою, ані нерішучою, тут вона з блискавичною скорістю ішла до раз вибраної цілі, не вагаючися. Але в політиці вона йшла напوماцки, оглядаючися по сторонах, ніби сама дивуючися власній силі, не здібна обняти думкою безмежі одвертих їй її мечем перспектив. Звідси – її хитання в східноєвропейських питаннях.

Усі ці хитання в берлінських настроях мали, одначе, для нас, аж до повного розвалу Росії, порівнюючи невелике значення. Бо, чи коли німці стояли на точці збереження інтегральности Росії, чи її поділу, вони майже ніколи не включали по-важно у свої плани української комбінації. В першій випадку, аби не зразити собі Росії, в другім, тому, що на перешкоді до здійснення українських комбінацій стояв *польський проєкт*.

Нелегко було Німеччині взяти новий курс у польській справі, нелегко навіть за допомогою Австрії, що напирала на реставрацію Польщі. Білий орел ніколи не міг собі знайти місця в історії побіч чорного. Status quo в польській справі було до-тепер освяченим авторитетом великого Фридриха й Бісмарка догматом пруської зовнішньої політики. Але Польщу дійсно завойовано.

Росія нічого не хотіла чути про мир. Треба було щось робити! І тут зачалася та велика трагедія польсько-німецьких відносин, яка не скінчилася й досі й у якій обом сторонам бракувало доброї волі. Спершу здавалося, що давні сні польських патріотів дійсно зачали здійснитися. Вільно оголошено польським містом, 5 листопада 1916 року проголошено Польське королівство, до котрого, правдоподібно, мала би бути прилучена відрублена Галичина. Означити границі Польщі на сході полишалася польській зброї, Холмщина й кусник Волині віддано під польський заряд, в Німеччині противники гакатизму з Delbrück-ом на чолі піднесли голову. Здавалося, що старі скам'янілі, давно забуті постаті і емблеми з образів Матейка убралися в кров і тіло і зачали рухатися. З піснею “Dla ciebie Polsko i dla twej chwały” переходили польські легіоністи Карпати, заливаючи українську Східну Галичину, Холмщину і Підляшшя. Сон і дійсність зливалися в якусь фантастичну, осліплюючу феєрію! У блиску сеї феєрії зачала поволі гаснути *українська ідея*.

Але феєрія тривала недовго. Катастрофа наступила досить скоро. Ревізія процесу, що скінчився в 1795 року упадком Речі Посполитої, не удалася. Причини були, поперше: слабкість Австрії, що не могла перепровадити своєї польської програми (унія Польщі з Австрією); по-друге: небезпека польської ірреденти в Пруссії; по третє: неможливість для поляків зректися ягеллонської ідеї, тим самим, неспосібність їх до якого-будь компромісу з центральними державами. Але найважнішою подією, котра поставила хрест над політикою, заініційованою 5 листопада, був *невстримний* розвал Росії і рівночасно незмінність на французько-англійським фронті. Професорська зарозумілість Мілюкова, політичне дилетантство Керенського і не знаючий собі рівного в історії ідіотизм правительства народніх комісарів привели Росію на край пропасти, в котру вона тепер поволі і ссувається. Розпад російської армії і сепаратистичний рух у колишніх “окраїнах” імперії, отворили, зрештою, очі й німцям, які до того ж на Заході вперлися о залізний французько-англійський мур. З трупом не можна було вже заключувати союзів, і центральні держави нарешті відважилися одверто взяти сторону народів Росії проти неї. Акт поділу Росії, заосмотрений підписами народних

комісарів, довершено в Берестю. Скоро по тім українське правительство звернулося до центральних держав із просьбою про інтервенцію.

Берестейський мир створив зовсім нову ситуацію на Україні. Більше силою подій, як волею своїх політиків, стала Україна незалежною державою, бороненою від закусів своєї колишньої метрополії німецькою армією. Велика проблема, обриса котрої вже зачеркувалися задовго перед війною: чи Росія дійде до Адріатику, чи буде відсунена за Дніпро, розв'язана була тим часом у сім остатнім напрямку. Україну, що хотіла бути нейтральною, *via facti* (дорогою чину) втягнуто до союзу з одною з ворожих груп держав і примушено до одвертої війни з соціалістичними російськими імперіялістами. Німеччину, що хотіла миру з цілою Росією, змушено провадити війну з одною її частиною, в обороні України, про котру вона ще недавно не хотіла нічого знати.

Така є ситуація, в якій ми находимося тепер. Вона є наслідком, з одної сторони, розвитку воєнних подій, з другої – нашої власної немочі, наслідком паралізу, не хочучи гадати, часового чи перманентного, гуртової енергії нації, що в критичну хвилю не здобулася на чисто відруховий чин самооборони, властивий кожній живій істоті.

Що ж буде далі? Ясно – бо, що такий стан довго тривати не може. І німці, і ми, і національні меншості уважаємо його за провізоріум, за щось тимчасове. Як з цього тимчасового стану вийти? Де шукати своєї політичної орієнтації і якої? Від того часу, як військо запорозьке просило царя московського “для православных веры и святыхъ Божихъ церквей” прийняти Україну “подъ государскую, високою руку”, не стояв наш край перед таким важким, таким відповідальним завданням. Бомбастична фраза про самоозначення народів, котра голосною луною розлягалася протягом сеї війни з усіх європейських парламентів та офіціозів і за котру, як за останню дошку рятунку, хапалася не одна розтоптана потворою імперіялізму нація, ся фраза, се марево в пустині стало дійсністю в нас. Чи ми зуміємо використати се право самоозначення так, як того вимагатимуть інтереси народу? Чи нація знайде в собі силу власними руками викувати собі свою будучину?

Два шляхи провадять до сеї будучини, два шляхи стеляться перед нами. Один провадить до повної державної суверенности, другий – до федерації чи взагалі до якого-будь тіснішого політичного, чи лише економічного зв'язку з Росією. Волею обставин і нашого правительства першим шляхом мали б ми йти разом з німцями.

Я хочу зупинитися спершу на другім. Бо всі ми гаразд знаємо, як розвивалася в нас самостійницька ідея, ми всі знаємо, що тих, хто щойно вчора дозволяв собі сю ідею одверто голосити, уважали за маньяка. Ми знаємо, що й тепер в нас є люди, котрі так довго змагали “через федерацію до самостійности”, як довго ся остання була утопією. Коли ж самостійна Україна стала дійсністю, вони обернули свою програму догори ногами, змагаючи вже від “самостійности до федерації”. Ми знаємо, що в нас є люди, котрі стоять за самостійність, але проти творення армії, яка би сю самостійність боронила. Ми знаємо, що в нас є партія, що стремить (на разі) до тіснішого економічного зближення з Росією. Ми знаємо, як багато в нас ще є людей, течій і партій, думаючих, кажучи словами Франка, що

*Наш уділ Санаар і Гарран,
А наш путь до Востоку.
А на захід у твій Ханаан
Не поступимо й кроку.*

Тому мушу зупинитися на сій “восточній” орієнтації, що, на жаль, і досі не страшила в нас своєї актуальности.

Кожного, хто розуміється на політичній географії, вражає сама постановка питання про федерацію України з Росією. Федеруються між собою обшари, що представляють одну *господарсько-географічну цілість*. У сім треба, м. и., шукати і причин довшої політичної єдності Австро-Угорщини з Німеччиною до 1867 р. і їх теперішнього союзу. Бо політичні границі, що ділять сі держави, перетинають рівночасно річні області Лаби, Вісли і Дунаю, а се обезвартнює те значення, яке великі водні шляхи мають для економічного розвитку краю. Чи такі є взаємні відносини між Україною й Росією? Ні! Росіяне заселяють область Волги й Дону. Мати сі ріки на цілім їх просторі – може бути конечністю для Росії. Але не є для неї господарсько-економічною потребою посідання річної системи Дніпра – областей українського й білоруського народів. Російська держава звернена своїми етнографічними умовами й географічними підставами на полудневий схід, а не на захід. Географічно ані Україна не є частиною Росії, ані Росія частиною України.

Насувається питання, чи, може, *економічно обидві* держави являються доповненням одна другої, так, що злука їх представляла би ся конечною? Може, вони так здані одна на другу під взглядом економічним, що їх насильний розрив був би гальмом для господарського поступу?

Відповідь на се можуть дати лише цифри товарообміну України з Росією – з одної сторони, України з заграницею – з другої. Сі цифри кажуть, що мимо політичної спільности з Росією, мимо того, що український експорт за границю напотикався на великі перепони – Росія була краєм, із котрим Україна удержувала *найменши інтенсивні торговельні зносини*. Збіжжя ішло з України за кордон 208 міл. пудів, до Росії – 30 міл. Із того до властивої Росії – найменше, а переважно – до Польщі, Литви та Білої Руси.

Подібно малася річ із другою підставою нашої валюти – залізною *рудю*. Вивіз цієї руди за кордон зростав із кожним роком, досягнув у році 1903 понад 55 міл. пудів. Із внутрішнього запотребування йшло до інших районів, головню до Польщі, 25 міл., до Росії – лише 1 міл. пудів! Марганцевої руди з України діставала Росія 1/10 з того, що йшло за кордон. І лише чавун експортувалося в більшій кількості до Росії. Але се не впливало на наш торговельний баланс, бо більш, як 3/4 продукції чавуну зужитковувалося на території самої України. Точно так само стоїть справа з вивозом вугілля. Головним споживачем донецького вугілля є українські металургійні фабрики й ті численні залізниці, що збудовані головню для потреб сих фабрик, також пароходства Чорного й Азовського морей та цукроварні Правобережжя. Область збуту сього вугля в Росії ограничена або місцевим вугіллям, або нафтою і торфом, або конкуренцією довоженого морем і через те дешевого англійського вугілля. Що тичиться *цукроварного промислу*, то й тут ми надibuємо, хоч инший трохи, але подібний образ: 40% цілої продукції цукру на Україні ішло (1911–1912 р.) за кордон, переважно до Англії, Персії і Туреччини, 25% споживалося в краю. І лише решта йшла до Росії – переважно знов на Закавказзя і до Середньої Азії. Так само стоїть справа з вивозом *худоби, безрог і яець*. Отже, головні витвори краєвої продукції або вивозилося переважно за кордон, або до Польщі, або зуживалися на власній території. Мінімальний процент йшов до Росії.

Коли ми звернемося до тих предметів, які Україна потребує для свого народного государства, як метали, нафта, обробна промисловість, то побачимо майже аналогічне з'явище. Задовольнити свої потреби *в металах* через Росію Україна не може, бо продукція цілої Росії невелика і навіть не задовольняє власних потреб. *Нафту* одержуємо не з Росії, а з Кавказу. Отже, і тут, як і в нашім експорті, ми

здані на світовий ринок і лише в *оброблячій промисловості* були ми у великій залежності від Росії і творили для неї гарний ринок збуту. Але ця залежність є чимсь штучним. Вона існує лише через високі прогібівні ціна на витвори заграничної мануфактури; лиш через своє монопольне становище держалася Росія на українськiм ринку; монопольне становище, яке ми оплачуємо мiльоновими стрататами в наших національних доходах.

Такі наші торговельні зносини з Росією. Як відбилася би на нашому національному господарстві при таких обставинах тісніша злука з Росією? Сю тіснішу злуку можна розуміти всiяко, чи в формі спільної цлової границі, чи в спільній зовнішній торговельній політиці, чи взаємних умовах і торговельних полегшах, що не поширювалися би на інші держави. В усіх сіх випадках наслідки будуть такі: нам не вільно буде включати в торгові договори з іншими державами т. зв. клавзули найбільш упривілейованої держави (*Meistbegünstigungsklausel*, “наиболее благоприятствуемой державы”). Нам не вільно буде ті уступки в торгу, які ми робимо Росії, чинити й іншим державам. У результаті матимемо цілком певно цлову війну. То значить цлову війну з державами, де йде коло 7/10 нашого експорту. І для якої цілі? Для того, аби мати евентуальні торгові улегшення в краю, в який ми ввозили досі лише незначний мінімум нашої продукції та з якого ми спроваджували за горендальні ціни лихі витвори обробляючої промисловості? Що се поведе до руїни нашого експорту – ясно як день. Ще більш утерпить на сім *наша валюта*, бо хоч експорт наш за границю через тіснішу злуку з Росією буде втриманий, але імпорт з-за кордону – ні, бо множество речей Москва, хоч би й хотіла постачати нам, то не буде могли. *Ушкодження валюти й поважне загроження експорту* – ось будуть результати нашого так легкодушно пропонованого деякими економістами “наближення” до Росії. В подібнім положенню, як ми до Росії, стоїть Німеччина до Австрії, до котрої вона вивозить ледве 1/10 свого цілого експорту, і се була головна причина, о котру розбився цілий проєкт т. зв. *Mitteleurop’u* (Осередня Европа), тіснішого економічного зв’язку межі центральними державами. Вказують на се, що обставини по війні зміняться, що ані українське збіжжя, ані українськiй цукор не будуть могли конкурувати на заграничних ринках з іншими. Але це річ непевна. Зрештою, коли *перед війною* Росія щодо споживання предметів нашого вивозу не могла конкурувати з заграницею, котра, прецінь, була в інших услів’ях, бо мусила оплачувати ціна, то як зуміє зубожіла і зруйнована Росія тепер заступити нам заграничний попит?

Але найважнішим наслідком економічного зближення з Росією буде політичне зближення. Бо кожний економічний блок потребує спільної оборони своїх господарських інтересів назовні. Се приведе нас до політичної федерації з Росією. А ся федерація стане могилою для нашої політичної, а, може, й національної самостійности. Як се станеться? До того приведе нас *регенерація російського імперіалізму*, яка неминуче наступить у разі відбудування Росії в її передвоєнних межах. Зовнішню політику держави роблять не її державні мужі, лише її *географічне положення*. У 1721 р. стала Росія твердою ногою на Неві й перенесла там свою столицю. Скоро по тім показалося, що її можна боронити лише під тим услівієм, як Росія матиме Фінляндію. Рік 1809 був логічним наслідком 1709-го. Логічною консеквенцією завоювання Фінляндії було знов захоплення Аландських островів і загроження Швеції. В середині XVII віку підбила Москва Азов і зараз по тім поставила на порядок денний питання азовських проливів і вільного виходу в Чорне море. Ледве ся справу разв’язано, а вже стала нова – дарданельська і т. д. Осягнення одної цілі

автоматично тягло за собою поставлення іншої. В одній своїй англійській брошурі писав Карл Маркс: “У своїх давніх границях була Росія старою Москвою, через перенесення столиці над Неву зробилася з неї Росія, через опановання Вісли готова вона стати Панславонією”. І так було в дійсності! Кожна з трьох держав – Польща, Україна та Московщина – були ослабі, аби використати свою “натуральну лінію експансії”: по Вислі – до Гданська, по Дніпру і Чорному морю – до Дарданелів, через Волхов і Велику – до Балтики. Росія, що злучила під своїм берлом всі три країни одразу, виписала на своїм прапорі: Гданськ, Галичину, Константинополь і Атлантийське побережжя. Те саме неминучо повториться і тепер, коли стара Російська імперія, хоч в частині, буде реставрована. Нам се принесло б політичну, а може, і національну смерть. Бо федерація Росії з Україною – така сама нісенітниця, як федерація Англії з Ірландією, або Прусії – з Великопольщею. Петербург не стерпів би ніякого, хоч лише автономного, державного новотвору на найважливішій шляху своєї експансії – в Києві. Для того екзистенція українського народу мусила б бути знищена наново, як вона була знищена 27 червня 1709 року. Можуть наші сентименталісти дурити себе якимись надіями й чекати, як зачарована королівна на свого принца або як жиди на свого Месію, на прихід “правдивої” російської демократії, яка подасть руку згоди братньому українському народові, але для нас ясно, що за російським “Drang nach Süden” (пертя на полудне) стоїть *незломна воля цілого російського народу*. Стреміти до федерації з ним або управляти політику, яка до сеї федерації привела би, значить свідомо помагати російській експансії на Україну, яку з такою тяжкою бідою наразі вдалося затамувати.

Ті, що змагають до відбудування Великої Росії, не можуть навіть мати того оправдання, що се відбудування принесе нам бодай мир замість тої війни всіх проти всіх, яка, як многі думають, конче наступить внаслідок балканізації Східної Європи, розбиття її на ряд держав. Миру не буде! Бо може Вільсон виставляти в міжнародній політиці ідею “спілки держав” (community of power), фактом життя завше була, є і буде їх *рівновага* (ballance of power). А сей факт не терпить свого нарушення. Заснований Наполеоном Ренський союз, що оснував політичну перевагу Франції в Європі, не потривав довго: він мусив упасти, бо нарушував закон європейської рівноваги. Для тої самої причини мусила вицофатися Австрія з Ломбардії і Венеції. Для того ж ні одна держава, ні Іспанія, ні Габсбурги, ні Франція, не могли довший час втримати у своїх руках Бельгію. Для того не втримає її і Німеччина. Для того ж не зможе утримати у своїх руках Росія України. Одна держава за другою билася з Москвою о посідання сього краю, розуміючи, що се посідання є підставою колосальної препондеранції Росії, небезпечної для існування її сусідів. Спершу се була Польща, далі Туреччина, відтак Швеція, тепер Австрія і Німеччина. О посідання України лилася кров цілих поколінь, як навесні вода! І помиляється той, хто думає, що тепер було б інакше, коли б Україна знов перейшла в посідання Росії. Зачалося б да саро (на ново) все, що вже було: і Конотоп, і Чуднів, і Полтава, і Таненберг.

Я зумів би ще зрозуміти федераційну ідею, коли б страшні часи 1914-1918 р., подібно, як часи великої революції у Франції видобули би з дна душі російського народу та “іногородців” велику іскру загальноросійського патріотизму, коли б вони створили з сеї різнобарвної мішанини племен одну націю, що готова була б битися до загибуні за цілість і неподільність своєї спільної держави. Я б зрозумів сторонників зближення з Росією, коли б в обороні сеї держави – їх спільного добра – всі народи Росії, як колись марсельці, провансальці й парижани ішли в бій із гаслом – “liberté, égalité, fraternité ou la mort!” (“вільність, рівність, братерство або

смерть!"), коли б так, як у Франції Лазара Карно й Бонапарта ми дійсно бачили би в нас титанічні подриги загроженого смертю *одного і того самого національного організму*, що єдиний і неподільний яко такий і далі хоче жити і вмерти. Коли б... Але чи щось подібного бачили ми в Росії протягом кривавих літ війни? Замість Карно бачили ми Сухомлінова, замість Лафайєта – Родзянка, а замість Бонапарта – Криленка, замість Мірабо – Керенського. Зрештою, мали ми новітнього Пугачова в робесп'єрівським фракту – в трійці єдиного Ільїна-Леніна-Ульянова. Чи всі ці люди зуміли й зуміють надихнути новий дух у тіло держави? Чи вони знайшли чарівне слово, котрим би зуміли, як середньовічні Rattenfänger'и (шуролови) своєю дудкою мишей, повести за собою всі народи Росії до одної великої цілі, як се вдалося зробити тим великим французам, котрих вони так бездарно і так наївно мавпують? Ні! І причина лежала не в них, не в сих людях, лише в невикональності самої задачі. Франція передреволюційна, хоч поділена на існуючі провінції, існувала яко цілість. Росія ХХ віку, хоч давно знищила історичні краї, ділячи державу на губернії, яко цілість не існувала. Вона була мітом, в який вірилося в Зимовім палаці та в чорносотенних, ліберальних і соціалістичних редакціях російських газет і в який приказувалося вірити в школах і університетах. Тепер в сей міт пересталося вірити. Впав царат, і части імперії відпали від центру. Найліпший доказ, що вони трималися разом лише фізичною силою, лише фактом сили, а не силою факту. Не сміємо бути ані на стільки необачними, ані настільки легкодушними, щоб сю фікцію, сю Росію знов будити до життя.

Не треба ніколи забувати, що в'язати далеко легше, як розривати. Що, коли наново зв'яжемося з Росією, а сей зв'язок треба буде розірвати, чи се так гладко удасться зробити? Чи думаєте, що тоді признає нам петербурзьке чи московське правительство, хоч би з яких ідеалістів складалося воно, *право сецесії*? Право, яке не здібуюмо в жодній конфедерації світу. Погляньте на французьку демократію, перед котрою ми ще недавно, як перед ідеалом народоправства, гнули коліна. Чи вона признає Ельзас-Лотарингії право означити свою державну приналежність? Чи признає їй право плебісциту? Ні! А тут розходиться о маленький кусник землі. Візмім далі Сполучені Держави. Згадаймо, що кривава домовна війна, що шаліла там в р. 1851, власне, і велася за взглядно *проти* права сецесії полудневих держав, котрі хотіли виступити з Унії і котрих гвалтом змусили в ній лишитися.

Як бачимо з альтернативи: самостійність чи федерація лишається нам лише перша можливість. Бо я противник всякого "Anlehnung", всякого постійного зближення до якої-будь з воюючих груп. Входить в блок або, як кажуть німці, "auf Gedeih und Verderb", з душею і тілом в'язатися з Німеччиною нам немає змислу вже зі взгляду на економічну силу коаліції тепер і її можливу торговельну політику по війні. Ще фатальніше було б, одначе, для нас шукати притулку в коаліції, як се роблять, напр., поляки навіть по погромі Росії. Кожна з держав, що хотіла з коаліцією щось мати спільного, падала забита, мов громом ражена: так впала Чорногора, впала Сербія, впала Греція, впала Бельгія, впала Румунія, зрештою, сама велика Росія. Сі приміри говорять досить проречистою мовою, аби ми мали охоту збільшувати собою їх число. Одиною можливою для нас реальною лінією нашої політики є, отже, ні *федерація*, ні жодне "Anlehnung" (оперте), лише *кооперація* з тим, хто в *даній момент* боронитиме республіку від реваншу зі сторони Росії. Такою державою наразі є Німеччина, завтра вона нею може не бути: коли б Росія, відсунута від Заходу центральними державами, від Сходу Японією, захотіла шукати собі "теплого моря" в Індійській затоці, межі нею й Німеччиною могла б установитися навіть

приятельство на ґрунті спільного антагонізму до Англії. Тоді б нам з Німеччиною не було б по дорозі.

Другою державою, з котрою ми могли би кооперувати проти Росії, могла би бути *Велика Британія*, бо Росія все ставала на її дорозі. У 1801 р. задумувалася остання разом із першим консулом французької республіки похід на Індію. В 1815 готова була Англія видати Росії війну за анексію Польщі. В 1855 р. провадила Велика Британія одверту війну з царем, підбунтовуючи проти нього його польських і кавказьких підданих. Після паризького миру викинула вона Росію з Балкану і накиннула їй нейтралізацію Чорного моря. В 1878 р. гармати британських панцирників стримали побідний похід російської армії у самої брами Царгорода. Зрештою, в 1903-1905 роках побила Англія японською зброєю Росію на Далекому Сході. І навіть у сій війні не раз займала вона, наприклад, у питанні *польським* і в справі проливів, позицію, котру ніяк не можна було назвати прихильною до Росії. Зачинаючи війну, Англія з властивою собі далекозоростю стреміла до двох цілей: офіційальної і не офіційальної. Перша була – ослаблення Німеччини, друга – ослаблення Росії. Теперішнє положення України не виключає для неї можливості кооперації із Англією. З одної сторони, Україна може втримувати експансію Росії до Чорного й Середземного моря, себто до Єгипту, з другої – до Персії, себто до *Індії*. А Англія занадто добре розумілася і розуміється на величезній ролі *états tampons* (держави буфера, як Бельгія!), аби не витягнути для себе всіх консеквенцій із географічного положення української республіки. Се географічне положення має в собі ще й *инший політичний змисл*. Україна може заступити для Німеччини дорогу Берлін-Багдад, котра тепер, по зайняттю англійськими військами Багдаду та Єрусалиму, готова усунутися з-під німецького впливу. Буде Україна союзником Німеччини, то центральні держави творитимуть разом з нею і Туреччиною величезний блок, дві руки якого, обіймаючи Чорне море, сходитимуться майже у стін Кавказу, загрожуючи Індіям. Навідворот, зверне республіка свій фронт замість на схід – на захід, вона клином вріжеться в блок центральних держав і Туреччини, загрожуючи, як колись Росія, розірвати його в найбільш небезпечнім місці і, з другої сторони, творячи охороний вал проти німецької експансії до Малої Азії, Персії та Індії. Як бачимо, міжнародне положення республіки одвирає перед нами найрізномірніші перспективи. Кооперувати ж вона буде, й повинна лише з тим, хто для свого політичного інтересу остаточно погодиться з думкою, що Росії яко такої не існує та що на її полудні повстала нова держава, котра своєї суверенности не зречеться й у жадні тісніші звязки з бувшою метрополією входити не буде. Погодитися з сею думкою не хочуть ні Франція, ні Італія, бо як одній так і другій потрібна Велика Росія, щоб через Варшаву й Київ служила їм тараном проти Німеччини й Австрії. Може, колись із тою думкою погодиться натомість Англія, як я вже зазначив.

Наразі тими державами, котрі з сею думкою погодилися і, навіть більше, будованню української державної сили активно допомагають, є Німеччина й Австро-Угорщина. З сього факту повинні ми виходити при виборі нашої теперішньої орієнтації.

Ми, слов'яни, вносимо непотрібно багато чувства в політику. Забагато керуємося симпатіями й антипатіями. І для того в нас не люблять німців. Я зовсім не їх безкритичний адоратор. Я так, як, певно, і ті люди, що прикликали їх до краю, уважаю їх прихід за *malum necessarium* (конечне зло). Ліпше б було, якби республіка власними силами справилася з російським наїздом. Не думаю рівно ж, що *Deutschland* (Німеччина) повинна бути *über alles in der Welt* (понад все в світі). Так само не ува-

жаю Берестейського миру з Росією тріумфом засади національності, як, зрештою, і мир який міг би диктувати Троцький, не був би таким тріумфом. Не здається мені також, що, як думають деякі сентиментальні професори, німецька нація має повісти світові нове Євангеліє. Замикаю очі на симпатії і антипатії і бачу лиш *salus rei publicae* (добро республіки). Сей *salus rei publicae*, думаю, і мав на увазі бувший кабінет, коли він звернувся о поміч до центральних держав.

Будувати незалежність нашої молоді держави, відкидаючи всяку федерацію чи економічне зближення з Росією, відкидаючи на бік всяке Anlehnung (опертя) до якої-будь з воюючих груп, спираючися на активну поміч кожної держави, яка в даний момент готова боронити інтегральності республіки проти замахів зі сторони Росії – ось має бути наша політична програма. Її диктує нам здоровий політичний розум, наші історичні традиції й ціла політична ситуація, в якій край опинився в результаті чотирьох років сеї страшної війни.

Події останніх днів викликали сумніви щодо слухності нашої офіційальної закордонної політики. Мимо волі, в не одного з нас зродилася тривожна думка: чи Німеччина є свідомо величезної ваги незалежної української держави? Чи вона підходить до розв'язання сього питання лише з точки видження своїх хвилимих інтересів, не бажаючи палити за собою всіх мостів? Сі сумніви, на жаль, оправдані. На жаль, українське питання, після всякої імовірності, не вирішено остаточно Берестейським миром. Події на західному театрі війни і темп, яким ітиме консолідація Росії – ось ті важні чинники, що впливатимуть на таке чи інше рішення української проблеми. Але найважливішим із сих чинників є, безперечно, *наша власна сила і свідомість національних завдань*. На жаль, сеї свідомости якраз і не можна в нас спостерегти! Ідея української самостійности знов зачинає хитатися. А ідея федерації з Росією відкидається (як в правительственних, так і в деяких українських кругах) лише для *даного моменту*. Наслідки нашої неконсолідованости дають вже себе знати! Бесарабія відходить від нас. Справа Холмщини непевна. Непевною є справа Криму, без якого Україна ніколи не буде самостійною державою, а все чимсь васалом.

Далі може наступити ще щось гіршого, коли ми не сконсолідуємо наші внутрішні стосунки. Сю консолідацію муситься перевести залізною рукою. Наполеон, коли він будував новий порядок у Франції, ішов просто й сміло до своєї мети. Він не лякався брати до свого ковчегу, в котрім він вирятував Францію з революційного потопа, і чистих, і нечистих звірят. Він змусив собі служити всіх. І скоро по 18-м брюмера бачимо ми в юрбі придворних в Тюільрі і нововипечену бонапартівську аристократію, і фешенебельних достойників монархії, і бувших жирондистів, і освоєних якобінів, перед котрими ще вчора тремтіла ціла Франція. Як німфа Цірцея своїм гостям, надав їм Наполеон всім одну постать, змушуючи служити собі, своїй, будь-що-будь, великій ідеї. Шлях, яким він ішов, був шлях угоди межі партіями і класами на ґрунті збереження всіх неутопійних здобутків революції. Сила і блиск держави – була його головна мета.

Ми згинемо, коли не підемо тою самою дорогою! Мусимо згуртувати всі творчі сили краю під синьо-жовтим прапором, пам'ятаючи, що силами самої соціалістичної інтелігенції держави не збудувати. Мусимо бути більше державниками, як націоналістами, пам'ятаючи, що жид, поляк або москаль, що твердо стоять на ґрунті української державности, є її ліпшою підпорою, як українці, що марять про федерацію. Мусимо йти дорогою соціального компромісу, коли хочемо бути безкомпромисовими щодо ідеї української державности. Розуміється, наша угодовість

не сміє посуватися аж так далеко, щоб неукраїнські елементи захопили політичну керму в державі. Коли б се сталося, то се був би для нас casus belli. Чи сей casus belli наступить? Недалека будучина покаже се. Стоїмо перед загадкою сфінкса, яку мусимо розв'язати, аби потвора не пожерла нас. А се розв'язання неможливе, поки в нас пануватиме той розбрат, який панує тепер. Швайцарська девіза каже: un roug tous, tous roug un! ("один за всіх, всі за одного!"). Її маємо взяти за свою, коли не хочемо потонути в калюжі міжпартійних сварок, коли не хочемо прогавити випадково сприяючого нам моменту! Моменту, що, може, вже ніколи не повториться... А передусім не забувати нашого сталого praetereo senseo, переказаного нам нашими прадідами, що наложили головами під Конотопом, Соснівкою, Чудновим і Полтавою, під зрошеними кров'ю оборонців мурами Батурина, і не вкладати на наш край наново ярмо, за котре проклинав Богданову пам'ять Шевченко.

Час на нарікання, на вибір орієнтацій минув. Настав час праці й чину. Історія вложила нам у руки дарунок, що його рідко отримують народи. Від нас, у першій мірі від нас, залежить, чи сей рік буде записаний в історії буквами, що, як горицивіт у темному лісі, яснитимуть у вдячній пам'яті нащадків, чи яко рік ганьби, рік національної катастрофи, не знаючої собі рівної...

Київ, друга половина мая 1918 р.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА ДУМКА І ЕВРОПА

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА ДУМКА

“Від вашої найближчої генерації буде залежати слава, яку лишите по собі в історії: вона буде голосною, коли нащадки з честю носитимуть ваше ім’я; навпаки, ганебною буде пам’ять о вас, коли найближча генерація мовчатиме про вас і переможці писатимуть вашу історію. Ще ніколи переможець не мав охоти справедливо оцінювати подоланих. Чим більше він їх понижує, тим справедливішим ставав він сам. Хто може знати, скільки шляхетних діл сеї чи тої нації пішло в забуття через те, що їх нащадків уярмлено, а переможець, відповідно до своїх цілей, видав о них свій безапеляційний осуд”.

Такими словами промовляв колись Фіхте до своїх земляків. Коли ми звернемося з тими словами до нашої нації, то нам зразу стане ясно, чому Україна зникла поволі з політичного овиду Європи. В кривавих змаганнях межи Московщиною й Україною, яких початок губиться в XII віці (зруйнування Києва Андрієм Суздальським), Московщина лишилася переможцем. Вона робила нашу історію від кінця XVIII віку, вона ж інформувала про нас світ. Для того він до недавна так мало знав про нас!

Занепад України як самостійної нації припадає на XVIII вік. До того самого часу відноситься й безприкладний зріст Російської імперії, сього “третього Риму”, після слів їх ідеологів. Епоха енциклопедистів і Великої французької революції, епоха проголошення “прав чоловіка і горожанина”, засад, якими ми живемо й досі, ся епоха застала лише Росію на цілім просторі Східної Європи від Білого до Чорного моря. Сей факт занотовано в історії і переказано нащадкам, а все, що було перед ним, зникло з пам’яті Європи так само, як Франція Некера, пудрованих перук і Марії-Антуанети. Україна як поняття культурне, географічне й політичне перестала існувати, зливаючись із поняттям Росії.

Чи сей стан речей був нормальний? Ні! Мимо того, що тривав аж двіста років, він був усе чимось штучним, випадковим. Доводить се не лише буйний вибух народної енергії на Україні в четвертім році війни, що перевищив найсміліші сподіванки, доказує се цілий розвиток української державної ідеї. Для розвитку кожної державної думки важні два моменти: внутрішній і зовнішній, матеріальний і моральний. До першого відносяться: географічне положення, число населення, земельні багатства даного краю; до другого – та воля творити самостійну державу, яка ближче не дасться означити і яка виявляється в безнастанних змаганнях до здобуття або утривалення власної державної організації. Є, однак, ще третій

момент, котрий надає певній державній ідеї (навіть тоді, коли їй бракують два перші моменти) надзвичайної сили й відпорності. Се вимоги політичної рівноваги. Лише тим моментом тримаються досі такі держави, як Швейцарія або Бельгія, чи там Данія, завдячує сьому моментови своє існування почасти і Австро-Угорщина. Коли б ті держави перестали існувати, і були б заанектовані в цілості або в части дужчими сусідами, то се рівнялося би уярмленню Європи одним паном, одним володарем. Таким паном Європи був свого часу Наполеон I, що заанектував Бельгію й почасти Швейцарію, був пострахом континенту і тримав під своєю властю пів світа. Творення таких імперій загрожувало б політичній рівновазі європейських держав, роблячи їх *всіх* васалами одної. Тому кожна державна думка, що стояла на дорозі здійснення планів європейських імперіалістів, все знаходила в ідеї політичної рівноваги своє оправдання й найвищу санкцію. Кожда така державна думка втілювала в собі якусь ідею, певну історичну місію: та сама Бельгія була охоронним валом Німеччини проти Франції і на відвороть – габсбурзька монархія була передньо сторожею західної Європи проти Османів. Подібну ідею, подібну місію репрезентувала й українська державна думка, котра також знаходила своє оправдання, свою найвищу санкцію в ідеї європейської рівноваги.

Що се була за місія? Се була охорона Заходу й цілої окцидентальної культури від потопу панмосковізму.

Серед многих проблем європейської історії, котрі судилося, здається, розв'язати нашій генерації, найважливішою, може, є безупинне пертя Росії до полудневого моря і стремління те досягнути, а тим самим і політичну гегемонію в Європі.

З подиву гідною консеквентністю й упертістю промошувала собі Росія протягом віків дорогу до незамерзаючих морей, лишаючи за собою зруйновані держави й поневолені народи. Вправді, ціль російської політики була ясно сформульована, щойно в так званім заповіті Петра I, але довго ще перед ним глибоко запали вони у свідомості московських царів, які зробили з них провідну лінію всіх своїх акцій в Європі. Одна велика держава за другою, захищаючи власну екзистенцію, ставила розпачливі зусилля – затамувати московський потоп. Спершу Польща, потім Швеція і Туреччина. Коли ж побідна Московщина або знищила отсих своїх противників, або їх зізолювала, тоді досягла вона границь осередніх держав. Завдання поздержати небезпечну московську експансію припало в уділі Австро-Угорщині, а відтак Німеччині. Се й було зав'язком великої війни, що почалася в 1914 році. До яких взнеслих цілей не стреміли б Петро I і Катерина II, ведучи свої війни, щоб наблизитися до західної цивілізації, та результат сих воєн – колосальний зріст російської потуги – був для Європи порушенням “*équilibre dans le nord*”. Се далось скоро взнаки. Ряд конфліктів (1790, 1854, 1878, 1887) межі Росією і центральними державами привів, зрештою, і до остатньої війни.

При всіх тих конфліктах західних держав (а серед них Франції та Англії) вдаряє особливо в очі, що кожного разу, коли ходило о ослаблення російської переваги, впливало й українське питання. Кожна держава, що гляділа на знищення російської переваги, як на свою історичну задачу, роздумувалася й над самостійністю України – держави, що належить до найбагатших провінцій Росії, ділить її від Чорного моря й від Константинополя.

Уже Польща мусила признати незалежність своїх, відпалих від неї українських провінцій, щоби в союзі з ними поборювати Московщину (1659 р.). У 1669 і 1711 роках вимусила Туреччина на Польщі й Росії признання самостійности України, аби здобути в сій останній природного союзника проти двох інших. Турецькі плани

відбудування України сягають майже в половину XVIII віку. Скоро до противників Росії прилучилася й Швеція, що за Карла Густава X і його внука Карла XII заключає оборонний та зачіпний союз із українською республікою, щоби сотворити противагу Московщині, яка поширювалася на північ. Рівно ж і пруському королеві Фридриху-Вільгельмові II та його канцлерові графові Герцбергові не була зовсім чужою ідея самостійної України, як і великому лорду-протекторові британської республіки Оліверу Кромвелю. Здається, та ідея займала й великого Корсиканця. Коли в 1854 р. справа великодержавного становиська Росії в цілім його значенні для Європи знову стала актуальною, проекти відбудування України виринають у деяких політичних кругах Німеччини (пр., у партії Бетман-Гольвега). Тій ідеї не судилося тоді бути зреалізованою, але вона віджила знов, коли Росія в 1887 р. захотіла зробити новий крок по дорозі до Константинополя (проект Бісмарка-Гартмана). Також в останніх часах, кілька літ перед війною, стала та ідея, особливо в Австрії, предметом міркувань у політичній літературі. В остатніх роках війни займалися, зрештою, сею думкою в Англії і Франції, надаючи, щоправда, українській ідеї не протиросійський, а протинімецький характер.

Можна вже а рїгої прийняти, що питання, яке все виринає, як тільки гамування російської переваги ставало на денному порядку європейської політики, не лише в головах дипломатів, але й у дійсності стоїть із сею перевагою в причиновім зв'язку. І так є дійсно. По-перше, ціле великодержавне становисько та імперіялістична політика Росії були б немислимі без посідання України, на якій спочиває ціла економічна й політична сила Росії. По-друге, без України не могла би Росія цілком мати до розпорядимости бельгійських, французьких та англійських мільярдерів; тих мільярдерів, котрі їй дозволяють удержувати на відповідно високім шаблі свою збройну силу. Крім того, є історичним фактом, що лише втілення України уґрунтувало домінуюче значення Росії у слов'янстві та сотворило підставу для панславістичного (гесте панмосковського) руху. Щойно при кінці XVII в., коли Україна тріпотіла в цупких обіймах сягаючої до Чорного моря Московщини, постала байка про "історичну місію" Росії визволяти слов'янські народи. Щойно тоді почали балканські слов'яне звертати благаючи погляди на далеку Москву, котра виступає з далекосхідними планами, у первий раз щойно в 1672 році. По нещасливій битві під Полтавою (1709 р.), коли по 50-літах безперервної боротьби підпорну силу України зламано, стало здійснення Петрових мрій чимсь можливим. Конечні передумови воєнних цілей Росії в 1914 р. положено таким чином у той день, коли підприємство Карла XII і Мазепи знайшло, перед двома століттями, свій несподіваний і страшний кінець.

Нам можуть закинути: чи на часі тепер, по перевороті в Росії, розглядати українське питання на тлі міжнародніх відносин? Чи на часі розглядати українську державну думку як постулат європейської рівноваги тепер, коли хитається і паде російський імперіялізм, коли відносини межі націями, здається, полягатимуть не на взаємній неутралізації, тільки на обов'язуючих всіх договорах. На се можна відповісти, що, по-перше, українська ідея представляється по розгромі Росії не лиш як охоронний вал проти російського, але й проти німецько-австро-польського імперіялізму. По-друге, забувається, що межі демократизацією та імперіялізмом нема непримиримих суперечностей; що імперіялістичну політику провадила і провадить демократична Англія, Французька республіка і Північноамериканська федерація, що, отже, не можна з певністю твердити, що російська демократія конче робитиме виїмок у тім відношенні. Тим більше не можна, що не лише кадети і трудовики (Керенський!), а навіть Плеханов, Дейч, Алексинський та інші соціялісти з пе-

реконтинуація – апостоли імперялізму. Зовнішня політика держави дефініюється не її формою правління, а її географічним положенням. “Наклін до територіяльної експансії, – каже в одній своїй книзі Свен Гедін, – подібний ДО СИЛИ природи, за яку не можна робити відповідальними поодинокі особи”.

Так само, як Англія стреміла й стремить до сполучення Єгипту з Індіями через Малу Азію в одну цілість, так само, як Сербія стреміла й стремитиме до моря, а Польща до Данцігу, так само, мабуть, і Росія не так скоро покине свої константинопольські плани, поки її напроваджує на них біг ріки Дніпра, Буга й ростуче економічне значення України. А коли так, то й українська державна ідея, – як ідея охоронного валу проти Росії, не втрачає свого значення як постулат європейської рівноваги.

Сей момент української державної думки і має бути темою сеї брошури разом із двома іншими: матеріальними і моральними, географічно-економічними передумовами української державности і тими, що полягають у свідомій і доцільній волі нації вибороти собі державну незалежність.

Обнятий одною загальною ідеєю зусиль цілого ряду поколінь вибороти незалежність нації, се задачею автора.

РОЗВИЙ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ДУМКИ¹

1. Розвиток до занепаду староруської держави

Ідея української державности вродилася на світанку європейської історії. Стремління до власного політичного життя виявлялося в українській нації в різних формах: спершу в будіванні таких державних організмів, як Київське князівство, Галицьке і Володимирське королівство (до половини XIV віку) та Гетьманщина (1654-1734), далі – у формі автономної провінції під зверхністю чужої держави (1734-1781), то знов у кривавих, періодично повторюваних повстаннях проти кожної держави, що силоміць підбили собі Україну (змагання проти Литви, Польщі і Росії), коли знеможений і вичерпаний безнастанною боротьбою край, – подібно як по 30-літній війні Німеччина, – лежав безсильний і спустошений, зачала українська самостійницька думка шукати собі нових доріг. Се були дороги тайних товариств і підземної пропаганди. З початком 20-го віку (1905 р.), коли в Росії заносилося, як здавалося, на нову еру, на еру легальної національної боротьби, український рух прийняв форми, подібні до національних рухів у Західній Європі по 1848 році: народно-просвітну, організаційну і парламентарну діяльність. В останніх літах, у роках війни і революції, українство знову пішло на шлях легальної боротьби, виступаючи одверто зі своїми правно-державними ідеалами. Форми сеї боротьби, отже, мінялися, як мінялися й державні форми, в рамках яких отся боротьба велася. Мінялися, як, зрештою, всюди, й ті суспільні класи, що виступали як носителі й передові борці державних аспірацій нації, але ціль тих аспірацій лишалася одна й та сама. Сею ціллю було здійснення раз слабше, раз сильніше відчуті потреби великого народу вибороти незалежну, власну державну екзистенцію.

Уже в 10-му віці нашої ери злучилися різні східнослов'янські племена, що сиділи по обох сторонах Дніпра, в одну руську державу зі столицею в Києві. Спільна

1. Пор. твори: М. Костомарова, І. Соловйова, А. Брікнера, І. Х. Енгеля, М. Грушевського, Бар. Нольде: “Очерки русскаго госуд. права” та проф. Сергієвича “Русскія юридическія древности”.

небезпека зі сторони кочових орд злучила сі землі в одну державу під проводом фахових державоположників – норманських князів. Ся держава, що складалася з різних напівсамостійних уділових князівств під зверхністю Великого київського князя, досягла свого найбільшого розквіту за Володимира Великого. Сей князь, що потрапив далеко від своїх границь тримати орди степовиків, злучив свої народи в одну більшу цілість вузлами запозиченої русинами² з Візантії культури й релігії, оживив торгово-політичні зносини Києва зі західноєвропейським світом, відтягнув, одначе, князівство Володимира від одностороннього впливу візантійської культури і відкрив шлях від Києва на захід, а спеціально – до Риму. Се визначило пізніше напрям цілого культурно-історичного розвитку України і привело до розквіту буйної західноєвропейської культури на її землях.

Суперечність між зовнішньою експансією держави та її внутрішньою консолідацією втримав сей інтересний культурний процес і, що найважливіше, допровадив до політичного ослаблення Володимирової держави. Зміцнення північних (російських) князівств, які вже тоді хотіли здобути собі політичне першенство Києва (зруйнування Києва російським князем Андреем в 1169 р.) – завдало Київській державі невилічиму рану, від якої вона під ударами татарів поволі й умерла.

По здобуттю татарами Києва (1240 р.) віджила українська державна думка знову у формі Галицько-Волинської держави. Ся держава брала живий уділ в історії Заходу, а її князі підносили навіть претенсії на австрійський престол. Але й тій державі судилася та сама доля, що й її попередниці. Галицьку державу повалила та сама татарська інвазія. Українські території дісталися почасти під панування Польщі (Галичина), почасти – Литви (Волинь і Київщина). У Литві положення українства було ліпше. Вищий культурно-український елемент (разом із білорусинами) здобув собі незабаром домінуюче значення в державі. Українська (взгл. білоруська) мова панувала при дворі литовських князів, у приватнім життю магнатів, ба, навіть у литовським законодавстві й судівництві. Цілком певно, що невеличкий числом, нижчий культурою литовський нарід мусів би згодом уступити й політичний провід у державі руському (взгл. білоруському) елементові, коли б суворі конечність не змусила Литву шукати получения з Польщею.

15 серпня 1385 р. злучив литовський князь Ягайло (який між тим став польським королем) свої литовські (та білорусько-українські) землі з польськими. Се дало гасло до розпучливої боротьби о першенство в державі між (католицьким) польсько-литовським і (грецьким) українським елементом, – боротьби, котра скінчилася на користь Польщі в битві під Вількоміром 1 вересня 1525 р. У тій битві згинула майже ціла українська шляхта, а українсько-державні аспірації здушено в зародку.

По сій битві втілення українських (і білоруських) земель до Польщі було лише чистою формальністю. Так прийшло буцімто до добровільного акту Люблінської унії в

---

2. Ім'я "Україна", "український", хоч постало вже в XII віці, стало поширеним, як назва руського народу не скорше, як у XVII віці: зміна імені не є чимсь безприкладним в історії (приклад Румунії, що передше звалася Молдавією, згл. Валахією). Зрештою, ціла ся kwestія номенклатури і сполучений з нею спір про яzikову і народну відрубність українців від москалів має для оправдання державних претенсій перших другорядне значення. Приналежність до різних націй не перешкоджає швейцарським німцям, французам та італійцям творити одну державу. З другої сторони, ближче своєюत्वом німців із голландцями, яке ще донедавна виявлялося в спільнім імені (майже до 1600 року уходила голландська мова за німецьку – "doetsch", по-англійськи "голландський" досі буде "dutch"), – не перешкодило тим двом племенам одній і той самій нації організуватися у дві різні держави.

1569 р., яка злучила Польщу, Литву й Україну в одно політичне тіло під проводом першої. Політична комбінація, яка не проіснувала навіть сто років. Збудована на руїнах української державної ідеї, ця комбінація розвалилася 80 літ пізніше, коли українська державність робила за Хмельниччини перші кроки на дорозі свого відродження.

2. УКРАЇНСЬКА РЕСПУБЛІКА (1654-1734)

а) Союз із Московщиною

Положення нової польської провінції не було того роду, щоб вона могла погодитися з доконаним фактом. Ще не згасли традиції колишньої самостійності, щойно втрачена рівноправність українців у Литві, зрештою конфесійні різниці – все те не давало українцям із легким серцем допасуватися до зовсім чужих їм відносин та уряджень Польщі. Тодішня Польща, горда своєю культурною та мілітарною вишестістю над Сходом, недооцінювала відпорну силу українського народу. Наклін молодій республіці до експансії, свідомість, що перед нею стоять великі історичні завдання, не лишали їй часу займатися менше приємними внутрішніми стосунками держави. Завданням дня було беззглядне злиття всіх трьох народів в одну велику польську націю. Щодо України ся справа не повелася. Вже того самого віку, коли переведено унію, почалися на Україні повстання, які лиш через ужиття великої воєнної сили могли бути здавлені. Останнє з тих повстань під проводом Б. Хмельницького (1648 р.), привело, зрештою, до повного відпаду зревольтованих провінцій і (1654 р.) до проголошення української республіки, котра, в безперервних боротьбах на трьох фронтах – проти Польщі, Московщини і Криму – зуміла повних сто літ утриматися незалежною. Програма повстанців спершу не мала за ціль відділення від держави. Навпаки, їх бажання не йшли поза границі національної рівноправності вищих верств української нації та їх релігії і ще територіяльної автономії краю (Зборівський договір 20 серпня 1649). Та на таку радикальну зміну своєї конституції тодішня Польща не була вже спосібна. З другої сторони, революція виросла понад голови її провідників. До неї прилучилася не лише шляхта і Запорозжя, але й сотки, тисячі селян-кріпаків. Вони, ті останні, й накинули Хмельницькому свою власну програму. Ся програма була: скасування панщини і усунення польських панів-дідичів з України. Іншими словами: ліквідація цілої, започаткованої за часів Люблінської унії, колонізаційної політики республіки і зречення з провідної ролі польського елемента в полудневих провінціях держави. При таких услів'ях всяка угода між поляками та українцями була лише завішенням зброї. Логіка подій і несподівана колосальна сила нації похнула провідників руху на шлях боротьби за незалежну українську державу. Богдан Хмельницький часто називав себе “князем”, а свій край, який після нього мав простягатися “аж по Львів, Холм і Галич”, – “князівством”. Зв'язь із Польщею розірвано – і на полудні Східної Європи постав зненацька новий державний твір, правда, ще правно не признаний, але який опирався на велику, побідну армію. Появлення нової християнської держави зауважено молдавинами й сербами, які послали своїх послів до Хмельницького. Туреччина, Московщина, Семигород, Молдавія і Волохія, рівно ж і Швеція зразу оцінили ціле значіння нового політичного чинника на Сході Європи, що міг бути дуже помічним їх політичним планам. Україну втягнуто у заколот міжнародних конфліктів тодішньої Східної Європи, які вона стреміла використати для справи своєї незалежності. Але тій незалежності нової, ще несконсолідованої, вчора ще неіснуючої держа-

ви бракувало солідного *опертя*. Се опертя думав знайти Хмельницький у союзі з тою чи іншою з сусідних держав. По невдалих спробах із Туреччиною заключив гетьман союзний договір із Московщиною. Російські вчені називають сей договір “присоединением Малороссии”, представляючи справу так, немов то Хмельницький свідомо стремів до такого, власне, розв’язання справи, тим часом, як се “присоединение” наступило щойно пізніше і в планах гетьмана ніколи не лежало. Вже побіжна аналіза Переяславської умови з 17 січня 1654 року показує цілу безпідставність тверджень російських учених.

Переяславський договір був, після своєї правової природи, добровільне отримання двох незалежних держав на підставі реальної унії, в значенні, яке надає сьому поняттю модерна наука, себто, що лише фізична особа монарха була обом державам спільною³. Україна зовсім не творила одної держави з Московією. Вона була лише, як се стояло в царському посланні, “принята під Нашу Високу руку і зобов’язалася служити Нам, Нашому синові і Його наслідникам”, – отже, признавала лише московського царя своїм паном. Друга обставина підкреслює се ще остріше, і Україна по “присоединению” не підлягала жодним загальнодержавним інституціям (як пр. Хорватія підлягає до певної міри пештському сойму). Вона творила “землі гетьманського рейменту”, у відрізненню до земель царського правління; урядові зносини з нею провадило московське правительство через “посольські прикази” (міністерство заграничних справ), відтак через “иностранныю коллегию”, отже, таким самим способом, як із чужими державами. Після умови затримала Україна власну адміністрацію, судівництво, законодавство (через гетьманські “універсали”), військо й церковну організацію. Голову республіки (як і інших урядників) вибирано на ціле життя, затвердження царя не вимагалось, що особливо цікаве, Україна посідала навіть певне право самостійних дипломатичних зносин із чужими державами, з чого, як побачимо, вона дуже часто й охоче користалася. Окрім двох, вже згаданих елементів держави – власної території і зверхньої влади на ній – не бракувало Україні і третього: українську націю признано “політичною нацією”, і московські царі зверталися до неї, як до “нашого малоросійського народу”, підкреслюючи тим самим її відрубність. Права української держави були, отже, ширші, як навіть управління Угорщини в подвійній монархії.

Новий союз, про який його творець, Хмельницький, думав, як про щось переходове, не тривав довго. Забагато сил працювало в протилежному напрямі, аби сей неприродний зв’язок міг існувати без заколоту. Українська нація занадто зрослася зі західноєвропейською культурою, щоби з легким серцем кинути в обійми напівазійської деспотії. “Присоединение” наступило з тяжкою бідою. У многих містах, як свідчать самовидці, боярів, що прибули для відобрання присяги, “гонили палицями”. Київський митрополит та архімандрит Києво-Печерської Лаври казали, що готові “скорше вмерти, як присягнути цареві”. Українське духовенство поважно заперечувало релігійну спільність із Московщиною. Лише як сувору конечність прийнято союз із Московією, який при першій нагоді готові були розірвати.

Ся нагода скоро з’явилася. Велике завдання, що собі поставила Україна, було, як вже згадано, з’єднання всіх українських земель “аж по Львів, Холм і Галич” під

3. Реальна унія, в протилежності до персональної, заходить тоді, коли одна й та сама особа (або династія) є пануючою в обох державах не випадково, через особні в кожному краю закони престолонаслідства (як се, напр., було в Англії та Ганновері в 1714–1837 роках), а на підставі умови через спільне обом державам право престолонаслідства. Спільність інших органів влади буває при реальній унії, але може й не бути.

владою гетьмана. Ще більше! Добре спільне життя з білорусинами на Литві привело до піднесення українських аспірацій також і на білоруські землі. Але здійсненню цих аспірацій перешкоджала Москва, яка сама мала ті самі претензії. Протиповно, вона була не від того, щоби частину українських земель лишити при Польщі, аби бути тим певнішим паном на решті української території. Окрім того, для Москви була Україна лише розгоною дошкою для її заборної політики супроти Туреччини, тому незалежність України була для неї сіллю в оці. Всі ті обставини мусли допровадити до розриву з Московщиною. На Україні почалася доба горожанської війни, в якій брали участь всі сусіди, – доба надлюдських зусиль української нації, що злучена раз з одним, раз з другим із тих сусідів, з незламаню волею старалася осягнути свої цілі – державну незалежність. У цих замішаннях, очевидно, заломлювався не раз Переяславський договір раз одною, раз другою стороною. Україна не хотіла нічого знати про яку-будь злуку з Москвою, знова ся остання хотіла її звести до ролі своєї звичайної провінції. Все ж таки договір двічі відновлювано (17. X. 1659 та 22. VIII. 1728 pp.), і він уходив аж до смерти гетьмана Данила Апостола (1734 p.) за Конституцію української держави.

Значіння Переяславської умови для історії української державної думки полягає на тім, що вона була першим пактом інтернаціонального значіння, який Україна – від часу втрати своєї незалежності – заключила з другою державою. Се вже не була угода (як, прим., Зборівський договір) межі “Військом Його Королівської Мости Запорозьким” і його правительством, але дипломатичний трактат, на заключення якого дві незалежні держави дали свою суверенну волю. “Переяславські статті” стали історичною традицією, за якою йшли многи пізніші визвольні рухи на Україні.

б) Союз із Польщею

Довге співжиття України з Польщею і Литвою, мимо уполслідження українського народу, зробило великий вплив на його культуру і на формування його політичних ідеалів. Не для одного українського шляхтича була недосяжним ідеалом “золота свобода” польської шляхти, а державна організація Польщі була гідним наслідування взірцем. Се й було головною причиною, що зараз-таки по смерті Хмельницького (в 1657 p.) допомгла вибиватися вгору сильній партії, що змагала прилучитися назад до Польщі. Другою причиною був уже згаданий опір московського правительства проти політики Хмельницького зробити з усіх українських земель міцний державний організм під гетьманською зверхністю. Сю політику сподівалися тепер реалізувати українські провідники (головно новий гетьман Виговський) в порозумінню з Польщею. Приймалося, що з тою останньою легше тепер було б пактувати, як перед втратою України. Так прийшло до голосної Гадяцької умови 16 вересня 1659 року. Наміром творців сеї умови було збудувати конституцію Польщі, до котрої прилучилася тепер Україна, на засаді тріялізму. Королівство Польське, Велике князівство Литовське і покликане до життя нове Велике князівство Руське (українське) мали творити складові частини республіки. Трактат поширював територію князівства Руського майже на всі етнографічні землі, замешкані українським племенем – на Полтавщину, Чернігівщину, Київщину, східну частину Волині і полудневу половину Поділля, разом три польські воєводства. Король мав вибиратися всіма трьома народами. Кожда частина республіки мусила, правда, зрестися права самостійних дипломатичних зносин, але, зрештою, користало руське Вел. князівство з усіх прав суверенної держави. Зверхня влада спочивала в руках вибраного

гетьмана. Найкраща законодавча власть належала українському соймові, вибраному населенням усіх трьох воєвідств. Далі мала дістати Україна: власного канцлера, маршала і скарбничого, усіх трьох із гідністю senatorів, власну монетарію і військо. Панські відділи не сміли стаціонувати на Україні або мусли бути під командою українського гетьмана, коли їх присутність на Україні вимагалася воєнною konieczністю. Опріч того, умова передбачала заснування двох українських університетів, гімназій, колегіїв, свободу преси, грецької віри й заложення друкарень.

Коли б ми хотіли шукати аналогій до Гадяцької умови, то її можна було б порівняти, *mutatis mutandis* – з обов'язуючою нині конституцією Австро-Угорщини. Впрочім, устрій державний Польщі – Литви – України так само тяжко зачислити до якої-будь категорії державних получень, як і устрій Габсбурзької монархії. В кожному разі була се реальна унія в тіснішому розумінню, бо не лише особа короля була спільною всім трьом державам, але деякі інші органи влади (сойм республіки й сенат). Рівно ж бракувало кожному з членів союзу, як уже зауважено вгорі, права дипломатичних зносин. Одначе отсі обмеження не зменшували державний характер Великого князівства Руського так само, як брак права заключувати міжнародні трактати не перешкоджає Угорщині бути незалежною державою.

Творці нової тріалістичної республіки були щиро переконані, що Гадяцький трактат заініціює нову добу в житті української нації. В 1658 р. вислало українське правительство універсал до всіх європейських дворів, в якому пояснювалися причини розриву з Москвою, і Україна “кликала Бога на свідка”, що вона була змушена “розпочати справедливу оборонну війну за свободу і шукати помочи у сусідів, аби скинути зі себе московське ярмо”. Нова доба в українському житті заповідалася якнайкраще. Дві московські армії під проводом двох князів, що мали покарати “зрадника”, вирубав Виговський впень (під Конотопом і Соснівкою), московських воєводів на Україні або вимордовано, або вигнано, і Україна знов була більша. Але гарний будинок Польської республіки, оновленої в крові українських повстань, завалився так само скоро, як і постав. Час, що минув від того дня, коли Україна була звичайною польською провінцією, показався закороткий, щоби він міг переконати польську шляхту в добродійствах нової конституції. Не всі поляки стрінули Гадяцьку умову з захопленням. Много боялося (і мали рацію!), що нове Велике князівство не занедбає піднести свої претенсії і на решту українських територій, не обнятих Гадяцькою умовою. До того ще попала Польща в міжнародні замішання (з Туреччиною та Швецією), які приневолити її шукати порозуміння з Московщиною. При таких обставинах не могла Гадяцька ідея, з натури речі ворожа Москві, знайти серед польських політиків багато прихильників. Тодішня Польща була вже заслаба, аби вона могла жертвувати свої сили для далекосяглих великих планів повстання, що почалося проти Москви на Україні, тому не зазнало відповідного попертя з польської сторони і було здавлене. Гадяцький договір скінчився фіяском. Спроба відновити його (Чуднівська умова Юрася Хмельницького з Польщею 8 вересня 1660 р.) також не мала успіху.

Лінія польської політики, яку відтак засвоїла собі Московщина, – здусити всі прояви самостійницької думки на Україні, – робила безвиглядними всякі зусилля останньої здобути свою незалежність, опираючись на одну з тих держав проти другої. Але так само безвиглядним було підбиття цілої України Польщею або Москвою. Небезпека, яка грозила обом тим державам від консолідації України приневолити колишніх ворогів до заключення Андрусівського договору (в 1667 р.), яким край безперестанних повстань поділено на дві часті: Дніпро став границею

між Польською республікою і Московським царством, наслідком чого Україну розшарпано.

Від цього страшного в історії нашого краю момента, всі змагання розбитого на часті народу о нове здобуття минулої єдності і незалежності звертаються у зовсім інший бік. Ті змагання мали, однак, лише переходовий успіх, і обі частини України жили аж до упадку Польщі, коли Правобічна Україна (окрім Галичини) також припали Росії, – кожда своїм особним життям.

Щоби правдиво оцінити гадки Гадяцької умови, належить прочитати ті умови (Зборівську 1649 р. і Білоцерківську з 1651 р.), в котрих Україна пару літ назад бачила здійснення найвищих своїх політичних ідеалів.

Щойно тоді зрозуміється, який колосальний поступ у розвитку української державної думки представляв твір гетьмана Виговського. Ми навчимося цінити сей твір ще вище, коли згадаємо, що ідея Великого князівства Руського, обіймаючого майже цілу етнографічну українську територію, зродилася в нації, що перед 300 літами втратила державну самостійність і яка, розшматована межи Литвою і Польщею, майже двіста літ не жила спільним життям. У Гадяцькій умові бачимо рівно ж, правда, несміливу, але першу пробу сотворити з незалежної держави на Дніпрі греблю проти грізної сили зростаючої Московщини. Внутрішній змісл української державної думки знайшов тут своє перше інтернаціональне признание.

в) Україна і Туреччина

Османська держава грала в українській історії величезну роль, зовсім відмінну, як серед інших слов'янських народів. Як протектор з'явився півмісяць на Україні в XVII віці і як оборонець вільномодних змагань її народу. Андрусівський мир межи Польщею і Росією (в 1667 р.), яким обі держави обов'язалися взаємно тримати на узді розшматовану Україну, спровадив українських політиків на дорогу, досі ледве їм знану. По російсько-польській угоді не можна було вже балансувати межи сими двома державами, й очі українських патріотів звертаються поволі до Порти. З її поміччю надіються вони осягти свої ідеали. Туреччина все зі заздрістю гляділа на спроби інших держав стати твердою ногою на берегах Чорного або Азовського моря. Спершу се була Польща, яка посувалася в напрямі до цього побережжя. Тому кримський хан (васал султана) був усе готовий підтримувати збройною рукою всі українські повстання проти Польщі. По 1654 році виріс для Туреччини на півночі новий небезпечний ворог – Москва, яка, здавалось, переймала на полудні завдання, що були не під силу Польщі. В Константинополі догадалися скоро, що нарушена перевагою Московщини східноєвропейська рівновага найліпше може бути повернена назад через відбудування незалежної України. Отже, політичні інтереси Туреччини й України сходилися тут разом. Вже Хмельницький піддався був під протекторат султана, котрому він, як свому союзникові, зложив навіть присягу вірності. Але ідея союзу з Туреччиною знайшла свого найвиднішого й найзавзятішого оборонця в особі гетьмана Петра Дорошенка. В 1669 році заключив він договір із султаном, який був, властиво, воєнним союзом. Загрожена зі заходу і зі сходу Україна не мала часу виробляти собі, передуману до дрібниць, Конституцію. Мимо того, самостійницька ідея, – суть і ціль Дорошенкової політики, – ясніє виразно в договорі з Туреччиною. З цісарсько-оттоманського послання до гетьмана виходить, що Україна вступала в такі самі відносини до Порти, як Молдавія або Волощина, себто у відносини васала. “Посилаю вам, – стояло в листі султана, – гетьманську бу-

лаву і прапор не на знак підданства, лише як знак приятельства і на пострах нашим ворогам”. Дорошенко відповів, що його нація не є ані невільником, ані васалом, та що вона хоче бути свobodною. Переслані йому символи його гідності він уважає за “знак союзу межі Україною і Портою”, котрий особливо має бути скріплений поміччю, що її принесе Україні турецька армія. Обидві договірні сторони годилися, отже, щодо правно-державної оцінки пакту, котрий був звичайним приреченням оборони, даним одною суверенною державою другій. Межі пунктами сього пакту особливо цікавий той, який говорить, що “ані султан, ані хан не сміють без порозуміння з гетьманом заключати які-небудь умови з сусідними суверенами”.

Довгі війни з Польщею і Росією, в які замішалася Порта внаслідок її договору з Україною, спочатку були дуже успішні, і ціла Україна, яку Дорошенкові удалося знов з’єднати, стала на час зовсім самостійною державою під номінальним тільки протекторатом султана (1672 р.). Українська державна думка святкувала свої найбільші тріумфи. Погроза Порти польському послови, що “її слова і честь накладають на неї обов’язок дотримати віри Україні, яку вона перед цілим світом обіцяла боронити”, – стала дійсністю. Проте українському гетьману, певно, одній із наймудріших голів свого часу, не судилося дожити повної реалізації своїх сміливих планів. Сили Османської держави, що тоді знаходилася у війні з пів світом, не вистарчали, щоби боронити успішно нову велику провінцію. Двічі відновляла Порта свій союз із Україною, але була-таки приневолена зректися своєї цілі – відреставрування України. Ще в 1677 р. з’явилося турецьке військо на Україні разом із армією Юрася Хмельниченка, якому султан надав титул князя, – але їм не судилося досягнути тривалих успіхів. Пересунення сил на користь Московщини було очевидне. В 1699 р. залишила Туреччина своє підприємство офіційно. Межі нею, з одної сторони, а Польщею і Росією, з другої, заключено мир, на підставі якого Туреччина зреклася своїх претензій на українські землі. Лише маленька епізода зайшла 12 років пізніше, що дала привід думати, що все-таки не зовсім залишила Туреччина свою українофільську політику. В 1711 році, в третім параграфі мирного договору межі Петром I і султаном постановлено, що московський цар не мішатиметься на будуче у внутрішні справи України. Сей параграф, втягнений на жадання українців, уложено, однак, дуже неясно, так, що Петрови I кілька літ потім було досить легко (між иншим, з поміччю англійського посла при султанським дворі) витолкувати сей параграф так, немов він мав відноситися лише до польської України.

Українські післанці, розуміється, нападчували султана і пригадували йому, що за Прутським миром “*Ukraine ab utraque parte Boristhenis sit ab omni extera dominatione libera*”, що сього – і тогочасна Україна має бути вільною від всякого чужого панування; але надаремне! Сила відтягнутої в дефензиву Туреччини, так як і Польщі, хилилася до упадку.

Се була вже друга велика держава, з котрою злучила свою долю Україна, щоби з оружжям в руці зупинити силу російської експансії. Показалося, що і на неї покладані надії завели. Українська самостійницька думка дізнала тяжкий, але не невилічений удар.

г) Україна і Швеція

Запутане політичне положення Східної Європи в XVII віці, сеї доби всіх проти всіх, привело до наближення України до Швеції. Проти претензій Польщі і Московщини, боронила свою екзистенцію Україна і своє великодержавне становисько Швеція. В першій випадку ходило о посідання чорноморського побережжя, в другім

– о домінуюче становисько над Балтиком. До двох, поборюючих Польщу ворогів (Україна і Москва), прилучився в 1655 р. і шведський король Кароль Густав. Се змінило цілком політичну ситуацію. Цар уважав шведів за більш небезпечного ворога, чим поляків. А що він сподівався, крім того, здобути польську корону, на що йому натякали самі поляки, то він заключив з польською республікою у Вільні (3 жовтня 1656 р.) завішення зброї, щоб зробити свого небезпечного суперника над Балтиком нешкідливим. Се нищило цілий план українського гетьмана. Його план був за всяку ціну поборювати Польщу, аби прилучити до себе також Правобічну Україну. Хто допоможе йому сей план доконати, було йому байдуже. Не хотіла сього зробити Москва, що бажає тепер іти власною дорогою, але зате знаходив гетьман у далекій Швеції можливого союзника, якого політичні цілі покривалися з планом гетьмана. Лють на царя міцніла на Україні ще й тому, що українських післанців не допущено до переговорів у Вільні. В тій нетактовности московського правительства угледіли українці порушення своїх прав і приниження значення України як суверенної держави. Пертрактації зі шведським королем зачалися; Карло Густав признав цілковиту самостійність України, яка мала стояти в таких самих відносинах до Швеції, як курфюрст Бранденбурзький або Курляндський герцог до Польщі. Шведський король був готовий навіть признати Хмельницькому титул князя Київського і Чернігівського і як гетьмана Запорізького війська. Шведсько-український союз розширився також через приступлення нових членів: 20 жовтня 1656 року заключено умову, в котрій брали участь, опріч Карла Густава і Хмельницького, Бранденбург і Семигород. Змістом умови був поділ Польщі. Шведський король мав держати Великопольщу, Помор'я, Лівонію, Литву і частину Білої Руси; курфюрст – польську частину Пруссії; Ракочий – Малопольщу з Краковом і Хмельницький – усі українські та частину білоруських земель. Свої зносини зі шведами, розуміється, укривав гетьман перед царем, але свої війська він посилав на підмогу Ракочому й королеви шведському. Постала досить дивна ситуація, що з двох держав, маючих одного і того самого пануючого – одна (Україна) завзято підтримувала ворогів другої (Московщини), а її союзників (Польщу) поборювала зі зброєю в руці. Звичайно, непослух Хмельницького викликав велике обурення в Москві, з волі якої гетьман дозволяв собі глумитися. Відносини межі царем і гетьманом загострювалися. Але до розриву наразі не прийшло, бо дня 27 липня 1657 р. старий гетьман умер. Його наслідник Іван Виговський, сей, що в 1659 році заключив голосну Гадяцьку умову з Польщею, спершу продовжував політику Хмельницького. Союз зі Швецією відновлено і затверджено на соймі в Корсуні. Спеціально було ще раз підкреслено, що українці є “свобідним і нікому непідлеглим народом” (*pro libera gente et nulli subjecta*).

Ми вже бачили, що вже рік пізніше шукав Виговський щастя свого краю в новім полученні з Польщею. Причини, що його спонукали залишити вже розпочату акцію із Швецією, лежали в тім, що Швеція тоді саме знаходилася в дуже грізнім положенні. На неї напали рівночасно не тільки поляки й москалі, але також і данці. Заскочена зі Заходу, вона мусіла залишити свої далекосяглі проекти на Сході. З тим моментом історія Швеції та України іде різними шляхами. Обі отсі країни стрінулися знову на своїй політичній дорозі щойно пізніше, в той час, як їх доля попала в руки людей, що належали до найвидатніших особистостей світової історії: Карло XII і Мазепа⁴. Се було підчас великої Північної війни. Тодішнє інтернаціональне положення Європи було разючо подібне до часу з 1914 року. Московщина, ведена залізною рукою Петра I, розвинула колосальну силу, щоби досягнути береги

Чорного і Балтійського моря. І так само, як в 1914 р., стали на її послуги дві великі держави – Польща й Данія, аби знищити перевагу Швеції. Міцна Швеція на півночі і незалежна Україна на півдні, що готова була йти з кожним противником Росії, – ось були вороги, яких передовсім треба було поконати, щоби збудувати нову європейську потугу – Російську імперію. Зріст Росії, що вийшла зненацька зі свого замкнення, **щоби** брати діяльну участь в європейській історії, сильно вразив старі держави континента. В тих, власне, часах виринула ідея “північної рівноваги”, якої прихильники брали сторону Швеції. Молодий шведський король, якого дипломатичні спосібності недооцінювали нащадки, думав, що російський напір у напрямі до Балтійського моря, далось би, може, найліпше знеутралізувати через підтримання українських самостійницьких змагань. Час сприяв сьому планові якнайкраще. Політика Петра I, що нехтував стародавними, запорученими умовами, правами української республіки знову вивів там на арену людей, що хотіли силоміць позбутися зненавидженої царської зверхности. На чолі тих людей став сімдесятилітній гетьман Мазепа. Межи ним і молодим шведським королем, як за часів остатнього діда, прийшло до збройного союзу. Головні пункти договору були: 1) оборона Карлом XII Мазепа та його краю; 2) взаємна військова поміч; 3) застереження, що ані мир, ані завіщення зброї не може бути заключене без узгляднення України і 4) тільки на тих услів’ях, що Україні, визволеній з-під влади царя, будуть привернені ті старі права і привілеї. Сей договір, що мав забезпечити на довший час державну екзистенцію України під протекторатом далекої Швеції, не мав довгого віку. Мимо добре передуманого плану, мимо прихильного до шведів відношення українського населення і війська, мимо досконалих воєнних приготувань Мазепа, мимо, зрештою, помочи 7 000 гетьманських військ і 15 000 запорожців – підприємство Карла і Мазепа завдяки нещасливому збігу непередвиджених обставин і завдяки заведеним надіям на турецьку і польську поміч не повелось. Союзницьке військо знищено під Полтавою (1709 р.), судьбу похода рішено. Та мимо сього, ані українці, ані їх новий протектор не уважали свою справу за страчену. Вже в слідуючій році договір межи Швецією і Україною відновлено королем і Пилипом Орликом, якого по втечі Карла і мазепинців до Турції, вибрано там гетьманом *in partibus infidelium*. Сей, заключений вже на турецькій території договір, гідний особливої уваги. В історії української державної думки належить йому спеціальне місце. Він був дальшим кроком наперед у конструюванні поняття сеї думки, а рівно ж поняття суверенности української держави. В протилежність до інших інтернаціональних договорів, що визначували Україні становисько хоч би й номінальної, але все ж васальної держави, установлено тепер, що “жодна чужа держава не сміє мати ніяких претензій ані на пановання на Україні, ані на васальну залежність остатньої; ненарушимість її границь, вільностей, прав і привілеїв мусить свято респектуватися”. 10-го мая 1710 р. договір був підписаний шведським королем як протектором України.

Як бачимо, творці договору 1710 р. розуміли трохи ширше суверенність своєї держави, як їх попередники в XVII віці. Так само змодернізовано й внутрішній зміст української державної думки. Політичний устрій України мав опиратися на

---

4. Трагічна фігура Мазепа, котрий велике історичне завдання XX віку хотів розв’язати ще в XVIII-ім столітті, стала одною з найулюбленіших персонажів європейської літератури, штуки і навіть музики. Готшаль, Фрайліграт, Гюго, Байрон, Пушкін, Словацький і ціла плеяда інших українських, шведських, польських, чеських і російських поетів писали про Мазепу. Він же ж натхнув чудові табло Гораса Верне, Луї Буланже, Шассеріана та інших. Йому присвятив свою захоплюючу симфонічну поезію Фридрих Ліст.

основі парламентаризму. Право законодавства на Україні мало належати особному соймови, якого представники вибиралися після полків і сотень. Без згоди сойму не сміли ані гетьман, ані його міністри робити жодних постанов, ані переводити їх в життя. Се була перша в модернім змислі того слова – Конституція України. Ся Конституція, так як і інші постанови договору, були випрацьовані 79 літ перед великою французькою революцією і лише 21 рік по появленню “Declaration of Rights” – факт, що робить велику честь політичному розумові наших предків. Переведений в життя сей проект ніколи не був. Повстання, яке в 1711 р. підняв Орлик і його прихильники на царській Україні, мимо доброго початку, не удалося. Здавлення сього повстання і поразення під Полтавою зачало нову добу в історії України взагалі, в українській державній ідеї, зокрема.

ОСТАННІ РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ І УКРАЇНА ЯК АВТОНОМНА ПРОВІНЦІЯ РОСІЇ (ДО 1781 Р.)

Полтавська битва була подією, якої наслідки тяжать ще й досі над Європою. В огні сеї битви викувано Російську імперію, забезпечено її будучину найменше на двіста літ. Мазепа, що хотів загородити дорогу тріумфальному походу царя на полудне, впав, його старі плечі не подужали, і весь тягар звалився на плечі українського народу, якого нащадкам судилося лише розв’язати отсе завдання. Ще тяжчим, чим для Європи, були наслідки поразення для України. По знищенню шведської армії зійшла з політичного овиду остання велика держава на сході Європи, яка могла приходити в пору як союзник при всяких протиросійських комбінаціях. Бо дні Польщі були вже почислені, а Туреччину відперто в дефензиву. Інші потуги були задалеко, ще до того й Росія майже не втягнута в круг їх суперечних інтересів, щоби можна було числити на близький конфлікт межи нею і західними державами.

Україна була відтепер віддана у своїй розпачливій борні проти російських забаганок на власні сили.

Що то були за сили! Через спустошення краю, конфіскацію дібр, страчення й заслання на Сибір мазепинців стремів Петро винищити український сепаратизм. Та частина нації, яка досі вела провід у всіх національних змаганнях, – українська шляхта й козацька старшина, – була безсильна: многі з тої верстви, – і то найбільш активні одиниці, – вивандрували (перша українська політична еміграція), другі наложили головами під Батурином, Полтавою, Переволочною. Росія думала, що хвиля була найвідповідніша, щоб розпочати консеквентний і безглядний похід проти самостійницьких змагань на Україні. За обставин, що запанували там по Полтаві, ціла сила і розум українських патріотів скеровані на оборону значно обмеженої автономії краю. Раз вертаючи до значіння незалежної держави (1728 р.), то знова затрачуючи всі свої свободи, провадила Україна сю нещасливу боротьбу аж до 1781 року, коли-то всі її автономні права остаточно скасовано. Але все ж була Україна XVIII в. дуже не вигідним і все неспокійним пограничем, що при кожній нагоді або жадала відновлення “Переяславських статей”, або кувала через своїх емісарів тайні уклади з Туреччиною, яка стала притулком для досить великого числа вигнанців з України. Отсі вигнанці або цькували Порту проти Росії, або провадили протиросійську пропаганду на Україні, яка всіма силами опиралася замірам Петербурга звести її до ролі звичайної російської провінції.

Коли взяти під увагу сей стан речей на Україні, то не буде дивно, що колишня Гетьманщина, хоч і перестала бути фактором міжнародної політики, то все ж мала величезний вплив на цілу внутрішню та зовнішню політику Росії. Так, наприклад, під час вступлення на престол цариці Анни (1730 р.) в правительственных і шляхетських кругах Росії дуже боялися сепаратистичної акції на Україні. Як бачимо, стреміла вища російська шляхта в той час, користаючи зі зміни на троні, обмежити абсолютизм на річ “дворянства”. Але ціла акція розбилася. Як доносили чужоземні послы своїм державам, “дворянство боялося, що його акція відживить сепаратистичні стремління української шляхти”. Се й врятувало абсолютизм у Росії. Так само за часів Катерини II, коли скликано “законодавчу комісію” з вибраних представників населення, мусілося її якнайскорше розпустити додому: українська й лівонська шляхта занадто голосно й рішучо жадали в комісії повернення скасованих привілеїв своїх країв. Сей непевний, все неспокійний настрій в Гетьманщині приневолив правительству Катерини II одним ударом знищити решту автономічних прав України. Але перші наслідники Петра боялися йти шляхом отвертого насильства, їх політика була іншою. Петро I, заплутавшись у війну з Туреччиною, повернув в 1721 р. українські привілеї й гетьманську гідність. У сім році виключено всі українські справи з-під компетенції петербурзького сенату й віддано знова до “иностранный коллегии”, через що признано державний характер України. Скоро по тім повернено також уряд гетьмана, особливо характеристично було при тім, що сей уряд віддано Данилові Апостолові, тому самому, який свого часу перейшов разом із Мазепою до Карла! Завершенням сеї політики уступств був виданий в 1728 р. маніфест, після якого договір Хмельницького знова дістав правну силу як підстава Конституції Гетьманщини. Але се вже були остатні роки української незалежності. Гетьманові правда, прислугувало право приймати чужоземних послів, але пертракувати з ними могло тільки російське правительство. Так само і многі інші пункти поверненої Конституції звучали інакше, коли (в 1734 р.) зійшов із політичної арени останній володар – хоч номінально тільки – самостійної України. Потім починається доба провінціальної автономії, яка тривала лише до 1781 року.

Катерина II, яка в тому часі прилучила вже цілу Польщу як свою домену, почувалася досить сильною, щоби відібрати своїм “малоросійським” підданним їх старі, не вигідні привілеї. Останній гетьман, граф Кирило Розумовський, мимо того, що його власть була лише тінею влади його попередників, був дуже не вигідною особою для цариці. Для успішности уніфікаційних планів правительства треба було його усунути. Розумовський був типовий українець, що міцно тримався за старі привілеї і звичаї та робив завзятий опір всяким спробам розширити компетенцію російського правительства на Україні. Його підозрівали о намір заснувати нову династію Розумовських у планованім українським князівстві. В 1763 році почався серед українського духовенства і шляхти рух за дідичністю гетьманського уряду в родині Розумовських. Представники автономного українського правительства та старшини з'їхалися в Глухові (тодішній резиденції гетьмана) на нараду, резолюції якої переслано до Петербурга. В тих резолюціях жадалося повернення гетьманства і реформ, конечних для “збереження признаних прав, вольностей і привілеїв України”.

У Петербурзі зрозуміли зараз наміри “малоросійських підданих” цариці і зважилися розпочати широку акцію, яка мала на цілі, як казала цариця, “Малую Росию къ рукамъ прибрать”. Ся акція представлялася тим більш потрібною, що рівночасно й запорожці почали даватися взнаки. Вони безперестанно конспірували з

українськими емігрантами в Туреччині, Волохії і Польщі. Від запорожців йшла при кождім поважнім міжнароднім замішанню, завзята сепарастична пропаганда. Перестороги перед агітацією запорожців і емігрантів з України приходили до Петербурга від російських дипломатів за границею безперестанно. Ті перестороги, що не вгавали аж до кінця XVIII віку, а також правдиві або вигадані заміри Розумовського й спонукали Катерину зовсім покінчити з автономією України.

Зачалося від скасування гетьманського рейменту⁵. Замість нього покликано до життя “малоросійську колегію” (10. XI. 1764), якій від тепер належала найвища адміністраційна влада в краю.

Сей крок правительства викликав остру протидержавну маніфестацію українських автономістів, а привід до того дало скликання згаданої вже законодатної комісії.

Маніфест про вибори до сеї комісії не зробив доброго вражіння на Україні, в противенстві до Росії, де сподівалися від комісії – сього першого російського парламенту – всіляких полегшень.

Українці ж не бажали собі ніяких нових прав, вони жадали лише привернення давніх. “Глибоко в українськім народі вкорінена ненависть до москалів, – слова Катерини, – не давала йому належно оцінити всі “благословенства”, що ними хотів Петербург ушасливити Україну. Українці попросту боялися, що їх участь у комісії означувала би уступлення зі становиська незалежности України. Голова “малої колегії”, граф Румянцев, писав до цариці (2. III. 1767 р.), що українці “кождий царський закон або указ уважають за “нарушення їх привілеїв, прав і вольностей”, та що серед них дуже поширена є думка, що “се все (комісія й вибори до неї) їх не обходить”. Румянцев боявся навіть бойкоту виборів на Україні. Але до того не прийшло. Українці рішилися брати участь у виборах, але не тому, щоби виконувати законно дану діяльність в комісії, тільки щоби заініціювати автономістичний рух. У многих виборчих зборах, у многих інструкціях даних делегатам їх виборцями, жадалося (після донесення Румянцева), щоб “їх права, вольності і привілеї признано, і російське військо виведено з України”. Часто жадалося від послів вимагати вибору гетьмана, “бо без гетьмана грозить Україні біда і небезпека”. Таку саму мову провадили послы й у самій комісії. Пізніше (28. X. 1764 р.) доносив Румянцев своєму правительству, що прибувши на відпустку українські делегати “дуже хвалилися тим, що лівонці є в обороні своїх давніх прав і свобод, з ними, українцями, одної думки”, та що ті останні “міцно тримаються своїх претензій” (вимог автономії).

Тільки завдяки безглядній енергії Румянцева, який “свобідно вибраних” представників української нації казав або поарештувати, або позасилати, рух, що грозив прибрати поважні розміри, здушено. Скоро по тім розв’язала “ліберальна” цариця і законодатну комісію, аби ту вже ніколи не скликати.

Вибух автономістських аспірацій на Україні, що йшла рука в руку з побідними аспіраціями лівонців, здавлено, але не зовсім. Міри правительства спровадили тільки рух на інші дороги.

---

5. Позбавлений свого уряду, останній гетьман України вмер в 1801. р. Від нього походить родина графів Розумовських в Австрії.

4. УКРАЇНА ЯК РОСІЙСЬКА ПРОВІНЦІЯ (ВІД 1781р.)

а) Україна і канцлер граф Гертцберг⁶

Скасування гетьманства було лише першим кроком, що підготував цілковите втілення України до Росії. За ним пішли й інші: скасування українського війська, з котрого утворено 28 російських полків кінноти, зруйнування Запорозжя (1775 р.), далі поширення на Україні “постановлення о губерниях”, через що Україну зрівняно під зглядом адміністраційним із Росією і, нарешті, запровадження панщини (1783 р.). Деякі окремі приписи цивільного права, що обов’язували в деяких околицях України, – се було одиноке, що лишилося від українського партикуляризму.

Такий стан речей був на Україні. Сепаратистичні ідеали, правда, й тепер не втратили популярності в краю, але суспільні сили, що могли виписати їх на своїм прапорі, або знищено, або здавлено. Але, рівночасно з тим, як ідея української державности дізнала важкий удар в краю, Україна промощувала собі дорогу до політичного світу Західної Європи.

При кінці XVIII в. деякі держави, сусідні з Росією, починають занепадати. Їх роля при утриманні східноєвропейської рівноваги кінчиться. Але се завдання переймають інші.

Австрія і Прусія були державами, над котрими тяжів тепер цілою своєю вагою північний колос. Від того часу майже автоматично, з konieczністю закона природи, починає німецький політичний світ цікавитися ідеєю, перейнятою від старих сторожів східноєвропейської рівноваги, – ідеєю української самостійности.

Першу спробу українських ірредентистів з’єднати для себе нову сходячу зорю на європейським політичним небозводі – Прусію – піднято в кінці XVIII віку. У квітні 1791 р. посилає українська шляхта свого представника, маршалка В.Капніста, до Берліна, де він був прийнятий у тайній авдієнції міністром Гертцбергом. Посол представив сумне положення своїх “доведених до розпуки” земляків і питався міністра в їх імени, чи могла би Україна на випадок війни межі Прусією та Росією числити на “протекцію короля” та чи він поміг би їй “визволитися з-під московського тиранства”? Положення українців у той час, час катеринських “реформ”, було дійсно розпачливе. Права, свято їм приречені, кров’ю їх батьків здобуті, – права відобрано, їх край зведено до ролі одного з численних російських пашаликів. Українські самостійники чекали тільки на відповідну хвилю, на відповідне уложення міжнародних відносин, щоби скинути з себе московське пановання. Такий момент скоро надійшов. У той час, як Капніст удався до Берліна, провадила Австрія і Росія війну з Туреччиною. Становисько Прусії, особливо ж Гертцберга, було з початком війни виразно русофільське. Його плани здобути для Прусії Данціг і Торн із поміччю Росії, не дозволяли міністри, зірвати з Росією. Навпаки, він думав, що буде міг винагородити прихильну неутральність Прусії відповідними концесіями в Польщі. Та всі приятні заміри канцлера розбилися о впертість Росії, яка й спровадила пруську політику в противний бік.

2-го вересня 1788 року заключила Росія договір із Польщею. Цілею його було запобігти всякому розширенню Прусії коштом Польщі. Опріч того несподівані турецькі побіди перевернули цілий план Гертцберга догори ногами. Канцлер мав замір взамін за Данціг і Торн, що мали відійти до Прусії, віддати Польщі Галичину, за яку

6. Поп.: E. F. Hertzberg, *deren Leben und Werke* von I.W.Wolf, Berlin, 1795; Gr. Hertzberg, *Quoires politiques*. – Berlin, 1795; Dr. B. Dembiński. *Tajna misja Ukrainca w Berlinie 1791*, Kraków. – 1896.

Австрія мала бути відшкодована турецькими провінціями. По турецьких побідах сей план мусів упасти сам собою. Коли ж до того почала Росія підбурювати Данію проти Швеції, прийняла пруська політика, може, навіть проти волі її провідників, протиросійський характер. У 1788 р. прийшов Гертцберг до думки, що Прусія не сміє приглядатися з заложеними руками, *“que la Russie subjuque au même temps la Pologne, la Suède et le Danemark et que l'équilibre du nord ainsi renverse”* (Що Росія підчиняє під своє ярмо рівночасно Польщу, Швецію і Данію і нищить таким способом північну рівновагу). Трохи пізніше писав король Фрідріх Вільгельм II султану Селімови III про свій намір видати війну Росії та що він чекає лиш на появлення англійської флоти на Балтиці, яка б мала боронити пруське побережжя.

У тому моменті з'явився український делегат на пруському дворі. В той сам час, коли Прусія збиралася рятувати *“l'équilibre du nord”*, з'явився там представник нації, якої незалежність була програмою всіх держав, що в ім'я сеї північної рівноваги вели війну з Росією. Капніста прийнято добре, і український посол, що свobodно говорив по-французьки і був вихований на французьких енциклопедистах, зробив на пруського міністра найліпше вражіння. Але до розриву з Росією Прусія не була ще приготована, і канцлер Гертцберг, хоч і не відмовив виразно жаданій помочи, але й не дав українцеві ніяких в'язучих зобов'язань. З другої сторони, не хотів він зразити собі Капніста й тих, хто стояв за ним. Він дав йому зрозуміти, що се залежатиме від самої України, яке становище супроти неї займе Прусія. *“Поки що тримає король мир із Росією, але коли б межі ними прийшло до війни, то се буде річєю України – зробити все, щоби отримати пруську поміч”*. Сю відповідь свого міністра апробував і король, що був утаємничений у цілу справу. До війни не дійшло, не прийшло й до повстання на Україні боротися сам на сам із побідною Росією.

Ледве чи сконсолідувалися тоді українські плани пруського правительства (коли вони взагалі існували) до ідеї відбудування України. По-перше, займалася тодішня пруська політика того часу (поділ Польщі!) дуже мало відбудуванням нових держав. По-друге, межі Прусією і Росією не було ніяких непримиримих противенств; межі ними не лежали (так, як се було межі Росією та Польщею) жодні спільні для екзистенції держави, необхідні провінції. Щойно в 1791 р. була приневолена Прусія до ворожої супроти Росії політики. На сю політику дивилися в Берліні, як на щось неприємне й часове, до чого не дуже охоче призвичаювалися. Але мимо того, прийняття Капніста Гертцбергом і спеціальне справоздання королеви, а також і кореспонденція в тій справі межі пруським послом із Петербурга фон дер Гольцом та його правительством – все те свідчило про певне заінтересовання українською справою в правлячих німецьких кругах. Чому Капніст звернувся саме до Прусії – ясно. Франція через революцію не брала участі в європейській політиці; Австрія була занята повстанням у Брабанті, замішаннями на Угорщині, в Чехії та Італії і війною. Майже одинока Прусія мала в той час свободу рухів, котру й хотіли використати у своїх цілях українські сепаратисти.

Не знати, що за конкретні плани й проекти привіз із собою до Берліна Капніст; не знати також, яка була остаточна ціль українців. Але вже ціле тодішнє положення України, як і місце, до котрого вони звернулися (чужоземна держава) промовляють за тим, що цілею української акції могло бути відреставрування незалежної України. Мабуть, Прусія мала в планах української шляхти катериненської доби відіграти ту саму роль, що Швеція під час Мазепи. Як би там не було, але факт, що українці звернулися до нової, щойно зростаючої в силу держави, свідчить про них, як про людей, що з великим зрозумінням слідили за бігом інтернаціональних подій.

Видно, що Україна, хоч і згноблена Петербурзьким правительством, не впала ще в політичну летаргію; що вона уважно приглядалася кожній зміні європейської політичної констеляції, аби бути готовою кожної хвили вмішатися в біг подій.

Від сього часу ідея відбудування України не сходить вже з денного порядку європейської політики.

б) Україна і партія Бетмана-Гольвега⁷

Політика гвалту, що її управляла Катерина II, здусила всяку опозицію в публичному життю на Україні. Від того часу мусіли самостійницькі змагання, що ніколи там не завмирили, шукати собі відповідніших форм. Ті форми були ті самі, в яких знаходили свій притулок ірредентистично-революційні акції тодішньої Європи, (особливо ж Італії): тайні стоваришення та масонські ложі. Два перші десятиліття XIX-го віку були надзвичайно важні в політичному життю України й Росії. Французькі походи 1813 і 1814 років, особливо ж вступлення до Парижа, привели російських офіцерів у ближчий контакт із революційною Францією, контакт, що не міг на них лишитися без впливу. Наука про “droits de l' homme et des citoyens” мусила справити велике враження на горожан держави, де взагалі не було жадних “горожан”, “тільки “піддані”, де недавно, ще (за Павла I), слово “горожанин” приказано повикидувати з російського словника. Понуре російське життя на початку XIX віку привело, нарешті, російське офіцерство, що познайомилося з ліберальними ідеями Заходу, зараз по закінченню війни на дорогу заговорництва. Цілею сього заговорництва була насильна зміна існуючої системи правління. Цілий край вкрився сіткою тайних товариств, підніс голову революційний рух (т. зв. декабристів), який у грудні 1825 р. скінчився відомим невдалим повстанням.

На Україні прийняв сей рух виразний національно-український характер⁸. Його ціллю було те, що даремне старалося досягнути цілий ряд українських генерацій: політична незалежність краю. Масонські ложі були найбільш улюбленою формою сього руху на Україні. Революція Еспанії, Неаполю і П'ємонту, а також протиреволюційні зарядження Лайбахського та Веронського конгресу проти тих многих, скомпрометованих в руху, спричинило, що багато з них вивандрувало на Україну. Тому й масонський рух, що постав тут, носив той самий характер, як і в Італії, де многі ірредентистичні товариства (Карбонарі) вижичили собі від масонів як організаційні форми, так і ритуал.

Ті ложі були скрізь по Україні. У 1818 р. założено ложу “любови до правди” в Полтаві, а одним із майстрів сеї ложі був український дідич С.Кочубей, оратором – майор Іван Котляревський, той самий Котляревський, від якого починають звичайно цілу новітню українську літературу. Членами були – переяславський маршалок шляхти В. Лукашевич, підполковник Глинка та інші. Трьох з них (Лукашевича, Кочубея та ще одного) арештовано в 1825 р. Той самий Лукашевич належав також до ложі “З'єднаних слов'ян” у Києві, котра лічила 87 членів. Окрім того, знаходилися ложі в Житомирі та Кременці (на Волині) та по інших містах тої самої губернії.

7. Див. “Preussisches Wochenblatt” 1851–54; Ch. K. Bunsen, Aus seinen Briefen und nach eigener Erinnerung - von seiner Witwe. Deutsche Ausgabe von F. Nippold. – Leipzig, 1868; L. v. Ranke, Aus dem Briefwechsel Friedrich Wilhelms IV. mit Bunsen, 1873; “Unter Friedrich Wilhelm IV.,” “Denkwürdigkeiten des Ministerpräsidenten Otto v. Manteuffel”. – Berlin, 1901; Dr. W. Schmidt, “Die Partei Beth-mann-Hollweg und die Redaktion in Preussen”. – Berlin, 1910.

8. Див. Семевській – “Политическія идеи декабристовъ”, сб.1909; “Изъ писемъ и показаній декабристовъ.”; Библиотека декабристовъ”, Москва, 1906-7.

Крім того, як то слідує зі зізнань многих російських декабристів перед судом, існувало ще якесь тайне українське товариство під проводом Лукашевича, що стреміло до виборення самостійної України. Місцем осідку сього товариства й областю його долання була переважно Чернігівщина. Діяльність українських товариств і лож була, здається, в деякім зв'язку з польськими; з російськими – навпаки, стояли вони в дуже далеких відносинах. Усякі спроби російських революціонерів вступити в ближчі стосунки з українцями були безуспішні, і остатніх відстрашував централістичний дух росіян.

Вибух грудневого повстання наступив скорше, чим того хотіли заговорники. Вони хотіли скористати з межичарствования, що наступило через зречення Константина прийняти корону. Сей поспіх і був одною з головних причин неудачі революції. По Петербурзі найширші розміри прийняло повстання на Україні, де прийшло до бунту чернігівського полку у Василькові. Полк маширував уже на Житомир, щоби получитися з восьмою дивізією, коли зненацька був нападений і побитий правительственними військами. Процесами о головну зраду і смертними судами скінчився сей рух. Сепарастичний рух на Україні зазнав страшного удару. Але вже в 1840 р. підносить він наново свою голову під час, коли зірниці, що попереджували бурю 1848 р., то тут, то там спалахнули на політичнім овиді тодішньої Європи. В 1846 р. постало в Києві (т. зв. “Братство св. Кирила і Методія”) стоваришення, до котрого належали найліпші українські патріоти, а між ними – і Тарас Шевченко. За тодішніх часів найтемнішої реакції першого Миколи, коли навіть українське слово проскрибовано, а кожний натяк на який-будь національний рух п'ятновано як зраду, – в той час гарячі слова поета, що у своїх віршах, палаючих вогнем ненависти проти Росії, звеличував боротьбу за свободу своєї нації, стали політичним чином, політичною програмою. Ся програма була і програмою кирило-методіївців взагалі – була боротьбою за незалежність України, яка, як рівний між рівними, мала входити у загальнослов'янську федерацію. Ідеали товариства не могли, однак, числити на скоре здійснення. Час на те ще не прийшов. Україна п'ятдесятих років, як і Росія, була мертвим краєм. Політична система, що взагалі не лишає місця для якогось духового розвитку, загнала й тепер живучу українську державну думку у вузькій круг заговорницьких ліг. Здавалося, що ся ідея готова була – подібно многим иншим збанкрутованим ідеям – піти в забуття. Але сталося инакше. Та сама причина, яка привела до занепаду сеї ідеї на Україні, помогла їй знова виринути в політичному світі Західної Європи. Сею причиною був переходячий всякі міри зріст потуги Росії.

Час від 1815 до 1855 р. був добою потужної, ще невиданої політичної переваги Росії. Позірно одноцільна й міцна держава, о котру розбилися хвилі революції, була тоді Росія Миколи I державою, котру скрізь поважали й якої боялися, що, покликана (Віллягош!) або непокликана, мішалася в усі справи європейської політики раз як мировий судія, раз як погромця революції. Як відомо, був цар Микола I завзятим прихильником радикального розв'язання польського питання. Се привело його в 1853 р. до конфлікту не тільки з Портою, але також і до конфлікту зі західними державами, в який не вмшалася Прусія лиш випадково. Безграничні забаганки Росії, що не лише суперечили інтересам Англії та Франції, але – посередньо загрожували й великодержавному становиську обох німецьких держав, знову викликало старе питання зведення російської сили на щабель, нікому не безпечний.

Серед різних средств, що найліпше надавалися до досягнення сеї ціли та які тоді дискутувалися, висувалося й сотворення української держави. Се видається трохи

дивним, але ся остання ідея виринула не в державах, що провадили з Росією війну, не у Франції, або Англії, або Туреччині, а в неутральній Пруссії. Може, тут грало ролю безпосереднє сусідство Росії або неясне передчуття політичного противенства до сеї держави, що зростало чимраз сильніше.

Неутральність Пруссії під час Кримської війни, яка цілковито відповідала її до-теперішній приязній політиці до Росії, було дуже тяжко дотримувати. Не лише зі згляду на зовнішнє положення королівства, яке західні держави спонукувало зійти зі своєї пасивности, але також із огляду на внутрішні відносини. У Пруссії була досить сильна течія, що мала вплив навіть у придворних колах, яка думала знайти щастя рідного краю у союзи з Англією та Францією. Ті люде, що жадали від правительства війни проти Росії по стороні західних держав, займалися, між іншими, й думкою відбудовання України. Вони єдналися у т.зв. Бетман-Гольвегській партії або, після імени їх партійного органу (“Preussisches Wochenblatt”), – “тижневицька партія” (Wochenblattpartei). Члени сеї партії не були новиками в політиці, ані фантастами, що стрічалися з дійсним світом. Найзамітніші з них були: граф Фюрстенберг-Штамгавзен, Моріц Август фон Бетман-Гольвег, члени першої пруської палати; барон Карл Християн Бунзен, пруський посол в Лондоні, граф Альберт Пурталес, реферуючий радник при міністерстві заграничних справ та інші. Многі з членів партії займали, отже, впливові становиська в державній службі та мали через те доступ до найвищих правительственних місць. Легаційний радник граф фон дер Гольц стояв особливо близько до двору пруського престолонаслідника, де його брат був ад’ютантом. Бунзен був особистим приятелем короля, з яким він утримував оживлене листування. Зібель називає їх “групою поважних урядників і дипломатів”, для принца пруського є вони, – як він висказується в однім листі до Мантайфля (з 8.ІІІ.1854) – “одинокі відповідні, поважні і гідні довір’я співробітники”⁹. І навіть їх тодішній політичний противник Бісмарк, при всім своїм незадоволенню з їх проєктів, мусив признати, що “люде з тижневицької партії були, без сумніву, мудрі голови”¹⁰.

Ся партія єднала в собі добрих пруських патріотів, котрих боліла залежність їх краю від царя, бо Пруссія – після висказу Бісмарка – жила тоді, як “російський васал”. Люде сеї партії не могли забути ані Оломунця, ані Шлезвіга. Вони думали, що вже настав час покласти кінець сьому невиносимому положенню та зробити з Пруссії дійсно незалежну велику державу.

Средство позбутися російської опіки та унешкідливити царат для великодержавного становиська Пруссії бачили приятелі Бунзена, власне, у війні, веденій спільно зі західними державами проти Росії, та в територіяльнім ослабленню Росії. Для уґрунтування їх планів служила їм теорія барона Гакстгавзена. Після сеї теорії, – Росія ділилася на чотири великі території, котрих продукція доповняла одна другу. Коли б ті часті й надалі могли б творити одну державу, то її силу й перевагу не можна було б вже ніколи зломити¹¹.

Не підлягає сумніву, що праця Гакстгавзена, який остро підкреслює національну індивідуальність України, вплинула також і на плани поділу Росії, з якими носилася партія Бетмана-Гольвега. В тих планах не забули і про Україну. Партія не лише трималася думки, що місце Пруссії є по стороні Франції та Англії, але що й війна

9. Див. Sybel. Die Begründung des Deutschen Reiches.

10. Див. Bismarck. Gedanken und Erinnerungen. – Bd. I. – Kap. 5.

11. Див. “Preussisches Wochenblatt” 29. IV. 1854. стаття: “Die iletziogen Motive des russischen Krieges”.

має полагодити важніші, не тільки локальні справи й цілі, але реалізація яких повела би до зміни цілої карти Європи. “Тільки та політика, – читаємо в “Wochenblatt” – (із дня 5-го VIII.1854 р.), – яка стремить до ущуплення сили Росії та її ослаблення, відповідає інтересам Німеччини... Лише таку політику має і мусить вести Прусія, тільки за неї може вона кинути на вагу свій меч”.

Для замірів партії, опріч “пруського тижневника”, особливо характеристичним є меморандум – споряджений поодинокими членами партії і поданий різним впливовим особам. Особливо інтензивну акцію розпочав Бунзен, щоби спонукати свого короля до розриву з Росією. 2-го марта 1854 р. написав він “тайний меморандум про теперішнє положення і вигляди російської кризи” та переслав його зараз до Берліна¹².

“Східне питання, – писав Бунзен, – стало європейським питанням, турецька криза – російською. Тепер, коли війна вже вибухла, було б небезпечно забувати про се. Тепер належить зробити те, чого не могли зробити ані Фридрих Великий, ані Наполеон: зломити перевагу Росії”, щоби “відкинути сю останню до її природних границь в Європі”. Се уможливило б “обидвом німецьким великим державам провадити знова незалежну, європейську політику, а Європі – відзискати свою втрачену рівновагу”. По тих загальних міркуваннях зупиняється Бунзен на средствах здійснити свої цілі. Сими средствами було територіяльне обкромлення Росії. До провінцій, які б мали бути ампутовані, належали Фінляндія, Балтійські краї, Польща та, що нас тут особливо інтересує, частина України. “Константинополь, – пише Бунзен, – не є певний ані в турецьких, ані в християнських руках, поки Росія панує над Чорним морем. Звідси виходить, що від Росії мають бути відірвані не лише Крим, але також Бесарабія, Херсон і Таврія”. Ті провінції після проекту Бунзена мали б припасти Австрії.

Так приблизно виглядав сей проект. Як би розвинені в йому думки і не представлялися фантастичними для тодішнього політичного світу, вони зраджували все ж здоровий та глибокий осуд сучасного політичного положення. Бунзен бачив ясно, що заборчі плани Росії не можна зупинити ані дорогою мирної угоди, ані евентуальним поділом оспорюваних земель на “сферу впливу” та що тільки безвзглядна рішучість могла би відвернути сю політику від її дотеперішнього напрямку. Так само ясно бачив він найважливішу, найвразливішу точку опору Російської імперії та зрозумів, чому завдячує Росія свою великість і світове значіння. Всі дотепер уживані средства приборкати російську завійницьку жадобу: утримання інтегральности Туреччини, збудування охоронного валу з самостійних балканських держав – уважав Бунзен за невістарчаючі. Одиноке ділаюче средство – унешкідливити російську небезпеку було після нього, відлучення від Росії тих провінцій, посідання котрих зробило Росію великою, – себто, між иншим, і прилеглих до Чорного моря українських земель. Власне, в тім, що він вказав на величезну вагу тих земель для будучини Росії як великої держави, й лежить заслуга Бунзена та його партійних товаришів.

Без сумніву, пишучи свій проект, взяв Бунзен під увагу і національний характер тих земель, що мали б бути відлучені від Росії, особливо ж від чорноморського побережа. Теорія Гакстгавзена, що представляв Росію як державу, зложену з двох головних народів, мусіла звернути його увагу, що якраз області, що мала припасти Австрії, замешкувала чужа Росії нація. Але маємо і безпосередній доказ, що тижне-

12. Див. “Deutsche Revue”, 1882, стор. 152. та слідуєчі.

вицька партія стреміла до сепарації, власне, й українських земель; о тім пише Бісмарк у своїх “Думках та споминах”. Він каже, що партія Бетмана-Гольвега “в просторих меморандах цілком поважно висвітлювала питання, як могла би Прусія як передова сторожа Європи, осягти розклад Росії та поділ її земель межі сусідами”¹³. На другім місці читаємо: “Я пригадую собі широкі пропам’ятні письма, яким обмінювалися ті панове (себто члени згаданої партії. – Д.Д.). Вони ставили собі за ціль... поділ Росії, страчення балтійських провінцій, цілої території польської республіки... і розклад на части решти імперії через поділ на Велико- і Малоросію”¹⁴.

Ближче о тому останньому плані ми нічого не знаємо. Що б там, одначе, не було, є певне, що коли не ідея української держави, то, в кожному разі, нової організації відділення від Росії української території над Чорним морем знов сушила в тому часі голови пруських дипломатів і виринула як конечна передумова всякої, змагаючої до ослаблення Росії, комбінації. Показалося ще раз, що кожний, хто займався питанням російської великодержавности, мусів стрінутися з українським питанням. Правда, відбудування України як держави не було цілею бетманівської партії. Але ледве чи й могло воно бути инакше! Часи великої боротьби української нації за незалежність минулися. Доба пробудження, що наступила щойно в ХХ-му віці, ще не настала. Перед тим часом, про який тепер мова, та по нім займалася політична думка Європи ідеєю української держави, але – не за часів Миколи I-го. Тоді не загострилися ще противенства між Росією і західними державами до того степеня, щоби треба було розглядатися за радикальними средствами на російську перевагу.

Планови Бунзена і приятелів не судило здійснитися. Прусія зберегла свою неутральність, Бунзен та інші “киринники” впали, і скоро по тім писав граф Пурталес (8.V.1854 р.) до Бунзена: “Я став о одну велику, чудову надію бідніший”. Гору взяв инший напрямок – напрям традиційної приязни з Росією. Противники бетманівців з подивом гляділи на Росію, яка здавила в 1832 р. польське, в 1849 р. угорське повстання; вони – останні сторонники “святого порозуміння” – не могли лучитися з “революцією” (Наполеон III) і “поганством” (Туреччина) проти “легітимности” та “християнства” (царська Росія). Вони здержувалися піти тою дорогою, якою – 60 літ пізніше – пішла проти них Росія, власне, в союзі з “революцією” (Франція) і “поганством” (Японія). Можливо, що дехто з противників Бунзена мав навіть – зі своєї точки погляду – рацію: вони думали, що навіть можлива побіда не принесла би користи Прусії, бо з’єднання Німеччини не знесла би ані Австрія, ані Франція. До сих противників належав і Бісмарк, який уважав плани “західників” за діточі. Як відомо, він не надавав великої ваги посіданню Константинополя Росією та не дооцінював цілого значіння сього міста для російських планів опанування світа. Опріч того, й боротьба з Францією і Австрією, яка, Бісмарк вже передбачав, стояла тоді перед Німеччиною. Тому будучий канцлер не хотів дражнити свого майбутнього союзника і знеохочувати його зі згляду на задачу, яка після нього була найважнішою для Прусії. Немало лякався Бісмарк і порушення польської справи, що було б неминучим при розриві з Росією “певним союзником проти будучих ворогів Прусії” і “охоронною стіною проти Польщі”¹⁵. При тім боявся він також повторення “коаліційної семилітньої війни”. Се й були правдиві причини його – а може й инших – опозиції проти планів тижневицької партії. Слабість Німеччини,

13. Bismarcks “Gedanken und Erinnerungen”. – Том I. – стор. 110.

14. Див.: “Deutsche Revue”. – 1882. – Стор. 152. та слідуючі.

15. Ibid. I., розділ 5.

окруженої многими ворогами, роз'єднання, ривалізація німецьких великих держав межи собою, бажання святого порозуміння, імпонуюча постава Росії та згляди на внутрішню політику спричинили, що плани бетманівців лишилися невиконані.

Та українське питання було вже порушене. Воно стало предметом оживленої виміни думок межи цілим рядом дипломатів і політиків. Із залізною конечністю впливало воно кожного разу, коли ходило о ослаблення великодержавного положення Росії. Тридцять чотири роки пізніше те саме питання – але в конкретнішій формі дісталось знов під розгляд німецької громадської думки. Причину до того дав новий крок російської експансійної політики.

в) Україна і Гартман-Бісмарк

Сторонники неутральности Прусії в 1855 році, скоро мусіли побачити наслідки своєї політики. Силу Росії під Севастополем не зломано. Менше як двадцять'ять літ пізніше стояли російські армії під мурами Константинополя. Сей новий прояв російської потуги мусів привести їх до конфлікту з Австро-Угорщиною та Німеччиною. Ряд непорозумінь межи сею останньою і Росією (1874, 1875, 1876 і 1879 рр.) показав, що для Німеччини є тільки одна дорога, щоби жити в приязні з Петербургом: дати себе ужити як інструмент у протитурецьких та протиавстрійських планах Росії. Свідомість сього привела до нової орієнтації німецької заграничної політики, її знайдено в потрійному (спершу у подвійному) союзі. Цілий напрямк будучої політики Німеччини був тим фактом, означеним на цілі десятки років наперед. Сей же напрям мусів привести скорше чи пізніше до розриву межи Берліном і Петербургом. Заключення німецько-австрійського союзу мало несподівані наслідки: замість спонуканої Росією угоди воно стягнуло й на Німеччину ненависть царату. Коли передше дорога до Константинополя вела через Відень, то тепер вона йшла, як казав Александр II, через Бранденбурзьку браму. Новий напрямк німецької політики приневолив німців чимраз більше числитися з можливістю війни з Росією. У 1887 році, під час болгарської кризи, безвстидність і нахабність російської дипломатії, що рішуче не хотіла числитися з ніякими приписами міжнародного права, досягла найвищих границь. Змагання царату знищити болгарську незалежність, аби легше дістатися до Константинополя, викликало страшне обурення в Німеччині. Автоматично, як вже не раз перед тим, конечніть опертися заборчим планам Росії вивела на денний порядок і українське питання. Сим разом його розглянуто детальніше й уважніше. Се зроблено в одній, інспірованої Бісмарком, статті Гартмана в "Gegenwart". Стаття поручала поділ Росії і утворення української держави як запобігаюче средство, що визволило б Німеччину й Европу від тяжкої змори царату¹⁶.

На перший погляд, здається недоречним приписувати подібні плани Бісмаркови, якого російська політика оберталася зовсім в іншій крузі думок. Але, щоби се зрозуміти, треба взяти під увагу зміну, що зайшла в російській політиці першого канцлера по 1871 році. Ся зміна могла його й привести до поглядів, названих ним самим колись "дитинячими утопіями".

Перед 1871 роком були всі комбінації, яким би то не було способом, коли зверталися проти держави царя – дійсно в його очах утопією. Межи Росією і Прусією "не було (тоді) жадних противенств". Тоді треба було запобігати ласки Росії, аби

16. Див. "Gegenwart" XII., 1887 і I., 1888.

забезпечити собі її нейтральність на случай поруху Прусії з трьома іншими її сусідами. Окрім того, кождий збройний конфлікт із Росією мусів би потягнути за собою розв'язку польської справи, чого Бісмарк на всяку ціну хотів уникнути. Такі були причини, що не дали канцлерови піти іншою дорогою у своїй російській політиці, як, власне, тим вибраним шляхом. Звичайно, не обійшлося тут без ділання одної, вже мертвої ідеї – ідеї святого порозуміння, яка грала велику роль у противників Бунзена. По з'єднанню Німеччини положення змінилося. Перед тим думав Бісмарк: “Коли Австрія й Росія знайдуть собі заняття на сході, то се лежало в інтересах їх, тоді слабшого сусіда, не перешкаджувало їм у тому... та ослабити через те їх тиснення на наші границі”¹⁷. По 1871 році ідея реваншу за Садову (граф Бойст) не була вже так популярна в Австрії, і для боротьби з сею ідеєю не потребувала вже Німеччина шукати опору в Росії. Навпаки, вона мусіла скорше шукати оперття проти іншого реваншу – за Седан! А се оперття не могла вона, певно, знайти в Росії, що кокетувала вже зі шойно побитою Францією. У Франкфурті, думав ще Бісмарк (справоздання до Мантайфеля 16.VI.1854 р.), “що Австрія скорше чи пізніше буде мусіти погодитися з Росією щодо долі Туреччини”. В 1876 році сю ілюзію знищено, коли Росія цілком недвозначно поставила собі цілю розторощення Австрії, своєї ривальки на близькому Сході. Саме тоді привела Німеччина до союзу з Австрією, сю останню – на дорогу неминучого конфлікту з Росією. Розпачливі спроби Бісмарка відвернути Росію від її агресивної політики через союз трьох цісарів розбилися о російську манію великості. Давніше було для канцлера аксіомою, що межі його Вітчизною і Росією не має жадних точок спірних та що вічний мир межі ними є зовсім можливий. Тепер, писав він у своїм листі до Баварського короля з Гаштайну (10.IX.1879 р.), “що він не може позбутися переконання, що мир є загрожений Росією, і тільки Росією”. Пізніше пересвідчився також в тім, що “навіть повне поставлення нашої політики на службу російську не заховає нас від небезпеки попасти – проти нашої волі і заміру – у спір з Росією” (з промови в Райхстагу, 6.II.1888).

Промова, в якій Бісмарк висловив подібні думки, була виголошена саме в той час, як появилася стаття Гартмана. Що канцлер був утаємничений у зміст сеї статті ще перед її друком, є певно для кожного, хто студіював зміни бісмарківської політики супроти Росії. Хто думав про неминучість війни з Росією (як се робить Бісмарк в 1888 році), той легко міг засвоїти собі думки, розвинені Гартманом в “Gegenwart”: “Коли, однак, Росія, – читаємо там, – зачинаючи зачіпну війну за для химерних цілей, показала небезпечним і свавільним мироломцем, то буде се зі сторони Німеччини й Австрії тільки обов'язком самозаховання, коли вони, змушені до того, скористають зі своєї евентуальної побіди та з часової слабости напасника, аби на довгий час зменшити його офензивну силу через значну ампутацію його території”. На такі думки, що особливо торкаються українців, дуже легко міг впасти той, хто – як канцлер – досконало знав роль, відіграну українцями в історії, а рівно ж і їх здібности енергійно вмішатися в біг історії, як, прим., в 1648 році (порів. промову Бісмарка з 18.III.1867 в пруській соймі). Не треба також забувати, що для Гартмана були його плани лише обороною проти войовничих замітів Росії, з якою зачіпатися, впрочім, Німеччина зовсім не хотіла. Се ж і була якраз думка Бісмарка! Будь-що-будь, проекти Гартмана були для кожного, хто стояв на точці погляду канцлера з 1888 р., – логічною консеквенцією, яку не смів одверто і від свого імени висказувати чоловік, що тримав у своїх руках канцлерський уряд.

17. Див. “Gedanken u. Erinnerungen” Том I., розд. 12.

Після гадки Гартмана зовсім не є природною konieczністю державне сполучення двох областей: російської – з одної сторони, українсько-білоруської – з другої. “Нема ані таких географічних, ані етнографічних причин, які б оправдували таке сполучення”. Росіяни заселяють край Волги і Дону, (що, зрештою, також не є зовсім слушно). Володіти сими ріками в цілій їх довжині є дійсно konieczністю для Росії, але в ніякому разі не є такою konieczністю посідання Подніпров’я – області українського та білоруського народів. Отся річна система відділення від Росії водорозділом двіно-донських узгір; сам Дніпро ніде не притикає до російської області. Тому се не є жадний припадок, що оба річні обшари заселені народами різної національності – росіянами та українцями. Російська національна держава є через свій етнографічний характер, так і через свої географічні підстави звернена на полудневий схід, а не на захід. “У кождому разі, – думає Гартман, – кожда з двох частей могла би в географічнім і торговельно-політичнім відношенню обійтися зовсім добре без другої”. Сі комбінації приводять автора до його проекту (який, між иншим, заключає в собі відлучення Балтійських провінцій, Фінляндії і Литви), до утворення “Київського королівства” в області Дніпра і Прута. Така Дніпрова держава, як Київське королівство мало би зі своїми 18 міліонами населення (в 1888 році) konieczні передумови до самостійного політичного існування. Нова держава мала б одержати від Австрії гваранцію своєї нетикальності і вступити з монархією в зачіпний і відпорний союз. Подібне уменшення Росії о більш як 34 міліони голів, – кінчить Гартман, – вистарчить, аби й найбільш завзятим із думаючих фантастів про панування над світом довести, що Европа ще має средства перешкодити божевільним сягати рукою до неба.

Проект Гартмана-Бісмарка – не тільки конкретніше розроблений від Бунзенівського, але й у своїм змісті обширніший і радикальніший – знайшов, однак, зовсім инше симпатичніше прийняття, як той. Знак, як зрілою стала ідея, що нас інтересує¹⁸.

Мрія в 1791 році, “дитиняча утопія” в 1834 р. і політична потреба в 1888 р. – такі були етапи розвою української державної думки в політичному світі Німеччини.

Ті плани – підбиття Європи, що з ними носилася Росія, бажаючи приготувити Німеччині й Австрії долю Туреччини та Швеції – направили поволі й німців на політичні комбінації, що ще в XVII і XVIII ст. були помочою і потребою загроженних Росією держав.

5. ВІДБУДОВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

а) Останні роки перед війною. Антант і центральні держави

Останні роки перед війною причинилися до поширення й популяризації української державної думки більше, чим сто років перед тим. Разом із тим стає українське питання знова міжнародною проблемою. Тому було дві причини: перша – переміни національно-українського руху в масовий рух під впливом подій 1905 р. (революція

18. Проект Гартман-Бісмарка був тільки детальнішим розвитком ідей, що були в тодішній Німеччині більш поширені, чим припускалось. Ряд політичних брошур займався в 80-их роках справою війни з Росією, як наприклад: В.С: “Hauptziel des Österreichisch-Russischen Krieges der Zukunft”, Hannover, 1887; – J.P.: “Strategische Studien über den Österreichisch-Russischen Krieg”, Leipzig, 1889; підполковник Haumerle – “Das strategische Verhältnis zwischen Österreich u. Russland” та инші. Деякі з тих брошур, як пр. J.P. признавали вже ясно, “що лише через відсунення російської границі аж до Двіни і Дніпра можна осягнути сталі результати і рішити всі нерозв’язані питання”.

в Росії) і 1906 р. (заведення загального виборчого права в Австрії). Другою причиною був факт роздертя української території межі дві (зглядно три) держави. Сей факт існував і давніше, але цілого свого значіння він набрав аж у ХХ-му віці.

Політика знищення, примірювана царатом на Україні, привела поволі майже до повного відпаду вищих клас від своєї національності... Се явище, яке, зрештою, стрічаємо й у інших народів (пр., змосковщення балтійської шляхти, германізація чеської), мало катастрофальні наслідки для України. Через сей відпад одиноким носителем національної думки став демос, для того український рух і не міг знайти міцних підстав під собою так довго, поки нижчі верстви в Росії були виключені від участі в громадському життю. Справи змінилися щойно від 1905 року. Тим роком датується і нова доба в історії України. Процес демократизації держави набрав у нас у тій хвилі характер націоналізації всіх форм і проявів суспільного життя. Постав просвітний і кооперативний рух, почали творитися українські політичні партії, українська преса, господарські організації. Рух став втягати в себе й байдужі досі нижчі верстви, став масовим. Сей масовий рух, що почався, властиво, ще в 1900 р., міг виказатися по 14 роках досить великими успіхами. Політичною ідеологією модерного українства став автономізм. Головним ідеологом сеї поширеної течії був М. Драгоманов, а драгоманівство – тим прапором, під яким єдналися майже всі українські політичні партії аж до найновіших часів. Програма отся мала багато хиб. У зовнішній політиці вона ідентифікувала цілі України з цілями Росії – Константинополь і боротьба з німецьким, тоді ще для нас зовсім не існуючим “*Drang nach Osten*”, закриваючи очі на зовсім реальний російський “*Drang nach Westen*”. У внутрішній політиці драгоманівство поклало занадто великі надії на демократизацію Росії, а спеціально – на російський лібералізм. Воно означувало факт, що як російський імперіялізм, на якому Драгоманов опирав українську політику (український рух як запора проти “*Drang nach Osten*” мав після його бути позиточним для російської державности), а тим самим були ворожі вони українству. Не розумів він глибше і природи національної боротьби, думаючи, що зі зміною “системи” (абсолютизму) скінчиться і русифікаційна політика. Подібно до “методіївців”, Драгоманов не уявляв собі будучини України поза такою чи сякою злукою з Московщиною. В отьому було, крім вищезгаданих, ще й ся головна хиба його програми. Та мимо того вона віддала українському рухові великі прислуги, формуючи політичну думку цілих поколінь української інтелігенції ХІХ і ХХ віку. Ся програма перетривала революцію 1905 року і лише виступлення на політичну арену російського міщанства (Дума), банкрутства лібералів і нечуваний зріст російського націоналізму (від 1908 р.) зробили перший вилом в драгоманівстві. Самостійницька ідеологія почала знова підносити голову. Тільки, коли передше (Р.У.П. “Самостійна Україна”) була ідеологічним, опертим хіба тільки на історичні традиції, поривом, то тепер прибирає вона конкреніші форми, стараючись опертися на сили, ворожі російському націоналізмові. Сими силами були німецький і австро-угорський імперіялізм. Сей момент був найбільш характеристичним для нових сепаратистичних течій. Вимоги цілковитої сепарації від Росії відрізняли ті течії засадничо від програми методіївців і драгоманівства¹⁹.

19. Першу спробу уґрунтувати сепаратистичний програм підпринято на всеукраїнським студентським з’їзді у Львові, в літі 1913. (Див. Д.Донцов – “Сучасне політичне положеня нації і наші завданя.” Львів, 1913.)

Факт поділу українських земель поміж дві держави дуже сприяв повстанню власне такої ідеології. Мимо власної волі мусіла Австрія признати певні концесії українству в Галичині, яке по запровадженню загального виборчого права в 1906(7?)р. вибилося там у досить поважну силу, з якою мусіла числитися Росія, що боялася перекинення “мазепинської зарази” з Галичини на Україну. Ся боязнь привела поволі до того, що загарбання Галичини стало одною з найважливіших цілей російської дипломатії. Таким чином, стала українська проблема міжнародним питанням, якого розв’язання залежало від сили Австро-Угорщини та її союзників, з одною, Росії та її союзників, з другою сторони. На близький конфлікт межі тими двома силами й рахувала новітня сепаратистична думка на Україні, під знаком сього конфлікту і склалася її програма.

Значіння українського питання для Європи пізнали скоро в обох політичних таборах. Від будучности українського національного руху залежало, чи Росія роторощить Австрію й добереться до Адріатику і Дарданелів чи навпаки – вона сама зістане відперта за Дніпро. Відповідно до значіння сеї дилеми для Антанти й центральних держав формувалося також їх відношення до українства.

З двох найбільших держав Антанти – Англія майже ніколи не втягала Україну у свої політичні калькуляції. Цікаво лише, що тільки в той час, як формувалася Російська імперія, в Англії живі були українофільські симпатії. Знаємо, що під час повстання Хмельницького англійські газети, що дуже уважно стежили за перебігом сього повстання, остерігали гетьмана перед злукою з Московщиною, бачачи в тім політичну невигоду для Англії. Знаний є також факт, що Олівер Кромвель звернувся з листом до Богдана Хмельницького, засилаючи йому свої симпатії, як борцеві проти римського католицизму. Ті настрої не були, однак, довготривалі, і вже під час Великої північної війни публічна думка в Англії схиляється рішучо на сторону Московщини. Розуміється, і тоді не бракувало голосів у самій Англії, які перестерігали своїх земляків перед Петром та його замірами, дораджуючи здобуття чорноморського побережжя та опанування цілої перської і турецької торгівлі²⁰. Але вже в 1715 році заключає Англія союз із царем, хоч шойно за часів Вікторії попадає вона в конфлікт із Росією. Можна було б припускати, що подібно, як колись Польща, Туреччина і Швеція, так тепер Англія зверне свої очі на Україну. Бо від сього часу, а властиво навіть від упадку Наполеона, Англія, загрожена Росією в Константинополі й Персії, все стреміла до здвигнення нових і укріплення старих мурів межі Росією а Європою. Сьому противився англійський делегат на Віденському конгресі, себто втіленню конгресівки до Росії, будучи готовим навіть на війну. В тій самій цілі вийняла Англія меч у 1854 році і присилувала царя признати інтегральність Туреччини, незалежність Румунії і неутральність Чорного моря. В тій самій цілі зревідувала Англія і Сан-Стефанський договір в Берліні 1878 р. Але мимо того всього, хоч попирання українського руху лежало якраз у тім крузі ідей, в якім оберталася тоді англійська політика, – української проблеми не порушено. Певно, ніщо іншого, як слабкість українського руху, була тому причиною. А в той час, як сей рух набрав поважної сили, Англія була вже знова союзницею Росії. В той час стало для неї всяке попирання українства роботою над розкладом Росії, роботою pour le bois de Prusse.

20. Див. The Northern Crisis, or inspartial reflections on the policies of the Czar, London, 1716. – Rjasanolt, “Karl Marx über den Ursprung der Vorherrschaft Russlands in Europa,” Stuttgart, 1909.

Аналогічним було і становисько Франції, однак із деякими досить цікавими відмінностями. Вперше лицем до лиця зустрілася Франція з російськими імперіялістичними планами за часів першого Наполеона. Політика сього останнього – абстрагуючи від хвилимих спроб погодитися з царем коштом Англії – гонила за тою самою ціллю, що і політика Великої Британії часів Вікторії. Сею метою було сотворення нових і скріплення старих мурів, відгороджующих Росію від Європи. Вже Таллейран піддавав цісареві думку відкинення Росії до Азії. В 1807 р. заключає Наполеон союз із шахом перським, який був йому потрібний у його планах проти Росії, він уперто відмовляв Росії посідання Константинополя, він відреставровує Польщу (Велике Князівство Варшавське) і Литву. Вже а ргіогі можна було б припустити, що тій голові не могла бути зовсім чужою і думка відбудування України. І дійсно, деякі факти з життя цісаря вказують на те, що лише його раптоаний упадок перешкодив йому звернути свою пильнішу увагу на Україну. По своїм повороті з Росії (1812) приказав Наполеон своему референтові в міністерстві заграничних справ Лезюрові, який здавав цісареві справоздання з політичного положення того чи иншого краю – написати йому історію України. Ціль сього доручення нам ближче не звісна. Може бути, що по страшнім 1812 році думав цісар знайти нові средства до поборювання Росії, про які він міг би дещо вичитати у Вольтерській історії Карла XII-ого. Може бути, що він згадав просьби князя Йосипа Понятовського, який на колінах молив його йти на Україну замість просто на Москву. Може бути, що йому пригадалась іронічна відповідь парламентаря царя генерала Балашова у Вільні, який на запитання, яка є найкоротша дорога до Москви, мав відповісти: “Дороги є різні, Карло XII йшов через Полтаву”. Як би там не було, але не улягає сумніву, що доручення, дане Лезюрові (і в який час!), показувало на щось більше, як на літературну примху. У зв’язку з тим набирає певного інтересу факт, що досі уходив за курйоз: що в походівій бібліотеці Наполеона до Росії знайдено “Енеїду” Котляревського, який був членом тих тайних стоваришень, яких метою було відділення України від Росії. І так проф. А. Трачевський у своїй біографії Наполеона просто вказує, як на знаний факт, що цісар під час свого московського походу мріяв про повстання на Україні²¹.

Ідея, як сказано, вмерла, заким вона встигла народитися. Пізніші володарі Франції, мимо того, що декотрим із них (особливо Наполеонові III) антиросійські тенденції не були чужі, тої ідеї вже не порушували. Коли ж український рух став знова замітним міжнародним чинником, Франція – ще скорше, як Англія – була вже союзником Росії. Аспірації нації, що були – в самій своїй суті ворожі панмосковітизмові, не могли опертися в державах, що власне на тім панмосковітизмі (названім панславізмом) будували свою політику порахунку з власними ворогами, передовсім із Німеччиною. Таким було відношення Антанти до українства і через цілий час війни, аж до вибуху революції в Росії, яка викликала ревізію всіх основ, що на них опиралася загранична політика порозуміння.

Зовсім иншим було і мусіло бути становлення до України центральних держав. Коли для Англії і Франції панславізм був бажаним союзником, то для Німеччини, а особливо для Австро-Угорщини, був він тим тараном, що грозив самому існуванню обох держав, У кожному разі засуджував на повний неуспіх їх великодержавні цілі (Балкани, Мала Азія). У таких обставинах центральним державам був український

21. Див.: “Жизнеописание великихъ людей”, А. Трачевскій – Наполеонъ I. СПб.: Изд. Ф. Павленкова; S. Podoljanyn: Napoleon I. und die Ukraine, “Ukrainische Rundschau”, Wien 1912, Nr. 6/7.

рух лише на руку, як рух в самій своїй природі опозиційний російській великодержавности. Одначе, виставити програму української самостійности (і розбиття Росії) так широ, як се зробив Карло XII або так отверто, як се зробив щодо Польщі Наполеон, перешкоджували центральним державам важні причини. Ті причини були в однім випадку – Польща, в другім – Англія.

В мемуарах графа Ігнат'єва читаємо: “Якби Австро-Угорщині удалося колись дістати у свої руки під політично-господарським і мілітарним зглядом сербів та болгарів, далі – коли б їй удалося наблизити до себе поляків, сих природних союзників мадярів та чехів, то Відень буде стояти на чолі ворожої нам слов'янсько-католицької федерації, роля Росії в Європі скінчиться і поважні небезпеки постають на нашій західній границі. Польща буде відбудована і втягнена в австро-слов'янську федерацію, буде порушене питання автономії Литви, балтійських провінцій, а також і України”. Коли б Австрія була на силі засвоїти собі ідеологію австро-слов'янську, то щодо ролі української державної думки в заграничній політиці монархії не могло б бути тоді двох гадок. Та се не сталося, раз – через несподівано велике число сторонників Антанти серед держав Європи, Азії і Америки, що робило реалізацію австро-слов'янських планів (коли б такі навіть існували) мілітарно неможливою. Другою перешкодою для реалізації тих планів (а спеціально українських) була польська квестія. Австрія змушена була, по 1878 році, опертися у своїй внутрішній політиці на поляків, які з натури річи відносилися негативно до всяких “українських фантазій” високих сфер. Полонофільська політика Відня, що в останніх літах перед війною почала хитатися, скріпилася знов із вибухом війни. Перебіг воєнних операцій, що приніс центральним державам російську Польщу і мало не довів Австрію до страти Галичини – остаточно дав перевагу полонофільській орієнтації віденських кругів і позбавив українофільську течію всякого ґрунту. Зовнішнім виразом сього факту був акт з 5 падолиста 1916 року, проголошення незалежної Польщі і заповідження відрубности Галичини.

Інший перебіг мала українська справа в Німеччині. Там бодай в пресі поставлено отсю справу в цілій її широті. Самостійна українська держава, ривалька Росії і Польщі, що ділила б Московщину від Константинополя й Малої Азії, а з другої сторони, разом з Німеччиною, стискала би, немов великанськими кліщами, небезпечну для Прусії Польщу, – стала одним із найбільш популярних цілей німецької східноєвропейської політики. Та се тревало недовго. Конечність вибору помежи війною на західнім або східнім фронті привела до сього, що треба було зредукувати німецькі воєнні цілі або тут, або там. Англофільський напрямок німецької політики, особливо під впливом надій на сепаратний мир із Росією, перемиг, й у своїй промові в Райхстагу канцлер 15 квітня 1916 року, говорячи про визволення з-під царського ярма всіх народів від Балтики до волинських баюр, говорив про поляків, литовців і лотишів, але про українців не згадав ні словом. Для беззглядної боротьби на двох фронтах сил Німеччині не вистарчало, і 15 квітня 1916 українську справу в Німеччині зліквідовано, як її зліквідовано 5 листопада того самого року в Австрії. Свідомість конечности відбудування України, так поширена в центральних державах (особливо в Німеччині) в момент перших років війни, стала поволі занепадати під впливом мілітарної ситуації, з одної сторони, а надій на тривалий мир із революційною Росією – з другого боку.

б) Українська республіка

У такім стані була українська державна думка в Європі під час проголошення української республіки 20 листопада 1917 року. Революція 1917 року мала зовсім інші наслідки, як в 1905-му. Тоді програмою українства була демократична Росія й у ній – автономна Україна. Тепер жадалося спершу самостійної України, а далі вже – російської федерації. В 1905 році “свобідна Росія” була ідеєю, що приманювала до себе всі народи царату. В той час була остання можливість для Росії перетворитися в другу Північну Америку з напівдобровільною асиміляцією “народів” у перспективі. Сеї можливості не використано. Для ратування банкрутуючої російської державності вступила Росія по 1905 р. на іншу дорогу, хопилася іншої системи. Сею системою була система quasi-конституціоналізму, система дум. Погодити конечну демократизацію країв зі збереженням російського стану посідання – ось що було гаслом російської політики від одної до другої революції. Замість ратунку отся система вела, одначе, до остаточного банкрутства російської державної ідеї, відбираючи в “іногородців” взагалі, а в українців, зокрема, віру в ліберальну Росію. Огірчення і розчаровання до Росії як до держави в тій чи іншій системі – ось був пануючий на Україні настрій з вибухом війни. В той час російська громадська думка здобулася на останнє, надлюдське зусилля, щоби вратувати занепадаючу будову Петра I і Катерини II. Тепер хотіли з’єднати національності з центром – накликуючи до *causa finalis* – до повстання російської держави. Сею *causa finalis*, сим моральним уоснованням російського державного союзу була в очах російських націоналістів німецька небезпека. Ся причина мусіла бодай – думали в Петербурзі – тримати народи Росії разом! Се розуміється була гра *va banque*, бо не було вже ніякої сили, ніякого вищого принципу, до якого можна було в цілях утримання держави апелювати. Ставка була страчена, і по вибуху революції ніщо не могло вже здержати процес розкладу російської держави. “Самодержавіє” тримало “православіє” і “народність”. Провалилося воно, мусіла впасти й імперія як цілість. Се і був момент, в якому 20 листопада 1917 р. проголошено Українську республіку.

Сей акт, а властиво ідея, що його натхнула, мало відрізнялася від гадок кирило-методіївців та драгоманівства, бо виходила так само з основ федерації. Але в кождім разі проголошення республіки було актом самостійним, революційним виявом волі суверенної нації. Тому серед усіх інших актів українського правительства під час революції йому самому належить значення акту творення держави – акту ґрунтовуючого засаду суверенности українського народу.

Сим актом відчиняється нова доба історії української державної думки в Європі. Значення України як важного чинника європейської рівноваги набирає зовсім іншого, вже не так одностороннього, як до тепер, характеру. Досіль, як в історії, так і в життю, українська ідея думалася лише як таран, розсаджуючий Росію. І від такої її оцінки залежали ті симпатії, взглядно антипатії, з якими ту ідею стрічалося. Тепер справи змінилися. Російська державна думка на Україні була мертвою, а разом з тим повстало там політичне вакуум, порожня просторів, яку могли, ба, навіть мусіли заповнити нові державні ідеї – або зі сходу, або зі заходу. Власне, небезпека, що розхитання державного апарату в Росії отворить дорогу до її поодиноких провінцій німцям, присилувала й Антанту до признання Української республіки. Для неї українська державна ідея не була вже тараном проти Росії, лише средством скріплення сеї останньої, охоронним валом проти німецького напору на схід. Роля, яку Україна мала би грати в концепції Франції (і почасти Англії) була ролею Румунії і Сербії.

Тим фактом досягла українська державна думка найвищого шаблю свого розвою. Вона перестала бути ідеєю однобокою, не до розв'язання думкою, засудженою, через свою слабкість, розвиватися лише в однім напрямі. Вона набрала значіння, яке мала у світовій історії, приміром, Бельгія, що була рівночасно охоронним валом Франції і Німеччини.

Арістотелівське *terror vacui* (страх перед порожністю) мусив би по знищенню державного царату в Росії пхнути на Україну або знова Росію, або Німеччину (згл. Австро-Польщу), щоби не допустити Росію до ужиття всіх своїх сил проти Німеччини та Австрії, коли вони не хочуть ампутувати наслідки цілої війни. До другого – не допустить Антант. У тих двох фактах, зовнішнім виразом яких було признание нової республіки обома сторонами ворожих держав, і лежить найвища санкція того великого значіння, яке має для європейської рівноваги українська державна думка. Се, а також і сила українства, є запорукою історичної конечности ідеї, про яку трактує отся книжка.

III. ПІДСТАВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТИ

а) Матеріальні

Історія правно-державних змагань народів уділяє сим змаганням певну моральну силу, але не дає ще відповіді на питання, чи сей нарід має вся конечні для існування держави підстави? І чи такі підстави має Україна?

Умови екзистенції держави лежать як у зовнішній природі (простір, границі, багатства землі, средства сполучення тощо), так і в самій нації (її число, спільність мови, історія, культура, стремління до державної незалежности). Пригляньмося, чи і в якій мірі отсі передумови існують у нас?

Простір, що його заселяє український нарід, охоплює 850 000 кв. кілометрів, є, отже, більший від Німеччини. Серед усіх передумов держави грає простір її, може, більшу ролю, як загально думають. Поминаючи те, що многі політичні й культурні завдання можливі тільки для великої держави, вже сама конечність належати до більшого господарського терену робить екзистенцію малих держав проблематичною. Польща та Чехія робили розпучливі зусилля здобути своїм народам ширший господарський терен через політичну експансію поза свої етнографічні границі. Даремно! Стремління Ягайлонів здобути береги Чорного моря, анектуючи Україну, не повелися так само, як і зусилля Оттокара Богемського дотерти до Адрії, розбиваючи Австрію. Оба народи, хочачи забезпечити собі всі вигоди з приналежности до більших господарчих організмів, мусили угнутися під чуже панування. Україна з її колосальною територією і населенням (около 40 мільонів) не потребує сього робити. У своїм власнім етнографічним районі є вона в стані сотворити більший господарський терен, більшу державу.

Подібне значіння має й уложення средств комунікації, що лучить дану територію зі світовим ринком, або уложення границь краю, що, властиво, є одно і то саме. Польща і Чехія впали, бо їх етнографічний терен заслабий, щоби запанувати над іншими, і був відтятий від великих світових доріг. Українська держава не є засуджена на таку смерть. Майже ціла північна частина чорноморського побережа заселена українцями, а найважливі ріки краю (Дніпро, Дністер, Прут) впадають у Чорне море, сполучуючи тим способом Україну (хоч і посередньо) і з Середземним

морем. У стратегічному сенсі є границі України також не найгірші: великі ріки на сході і північному сході, багна на півночі, море на півдні.

Ще більше значіння для держави має господарська замкнутість її території; її також Україні не бракує. Україна має найбільше урожайний ґрунт в Росії, належить до т. зв. чорноземного району. Процент ріллі в тому районі хитається межі 32 і 78% (Херсонщина), тоді, як в Росії межі 12 і 43%. Узагалі належить Україна до найбагатіших продуцентів пшениці в Європі, що задовольняє продуктами своєї сільської господарки не тільки власні потреби, але живить Росію і апровізує Європу.

Подібно і в промисловім відношенню є Україна багато випосажена, маючи всі передумови до розвитку власної індустрії²².

Що торкається, прим., видобуття вугля, то Україна займає перше місце в Росії. Вугіль здобувається там у п'ятьох районах – на Україні, в Польщі і в трьох районах Росії (себто: московський, уральський і кавказький). Три останні не грають на російському вугільному ринку жадної ролі внаслідок слабої видатности, а також і менш вартної якості вугля. Вони покривають лише локальні потреби своїх районів. Ціла продукція вугля в Росії виносила в 1912 р. (в 1000 тонах):

Україна – 20.245;

Московський басейн – 160;

Урал – 600;

Кавказ – 65;

Польща – 8.000;

Разом – 29.070.

Продукція заліза і сталі виносила в 1911 році (в 1000 тонах)

Україна – 1.812;

Урал – 597;

Московщина – 152;

Волга басейн – 122;

Північна Росія – 212;

Польща – 363;

Разом – 3.258.

Головні засоби марганової руди лежать на Кавказі (Кутаївська губер.) і на Україні (Катеринославщина).

Ртуть здобувається виключно з чотирьох копалень Бахмутського округу на Україні.

Найбільші поклади соли в Росії (28% цілого соляного району Росії) лежать в Донецьким районі.

Цукрові буряки, тютюн і вино ростуть майже виключно на Україні. Цілий занятий буряками район виносив на Україні 1, 808. 395 акрів, продукція цукру 2 міліони тонн. В українських губерніях Харківщини й Чернігівщини концентрується 88% цілої продукції цукру Росії. Головні тютюнові плантації на Україні знаходяться на Полтавщині й Чернігівщині, які видають понад половину цілої російської продукції (3, 208. 438 пудів). Україна має також найбільші виноградні поля на Поділля, Херсонщині, Катеринославщині і Таврії.

Отсі цифри свідчать найліпше, що Україна, яка досі заосмотрювала своїми продуктами цілу Росію, є в змозі заспокоювати многи економічні потреби свого на-

---

22. Понижчі числа взяті з англійського твору: *The Russian Year Book 1914*,²² що опираються на останні офіційно-російські звідомлення.

селення своїми власними продуктами; є у змозі творити незалежний і замкнений в собі господарський район.

Сей факт, як і розлеглість території, число населення, границі краю, природні багатства, комунікаційні средства зі свійським ринком вичерпують майже всі передумови екзистенції держави, о скільки вони лежать у самім краю.

Як мається річ з тими передумовами, що лежать в самій нації?

б) Ідеальні передумови української державности

У тім відношенню представляється Україна народом, що має свою (зачерпнену переважно зі Заходу) культуру, власну мову, сильне почуття єдності та окремішности – отже, всі елементи, які звичайно потребує мати нація, що підносить претенсії до самостійного державного життя.

Русифікаційна політика почалася на Лівобережжі, властиво, вже в 1734 році, на Правобережжі – 1793, зглядно 1795 році. Під час анексії була Україна типовим, хоч і своєрідним, кусником окциденту, сильно відбиваючи від візантійсько-татарської Московщини. Се кидалося в очі особливо в політичних урядженнях України. Московщина була деспотичною монархією, Україна, навпаки, пересякнута аристократично-республіканськими тенденціями. Ті тенденції виявилися вже під час переведення в життя Переяславської умови. Українці не ограничилися принесенням присяги своєму новому пану, вони жадали також і від московських боярів, щоби ті в імені царя присягли, що перестерігатимуть нерушимо права краю – вимога, що була зовсім чужою московським поняттям про “государя” і “підданих”, так що мало не довела до зірвання переговорів. Не менше суперечок вив’язалося і пізніше межі росіянами й українцями, котрі присягли не як “вірні”, лише як “вільні” піддані.

Тим поняттям про суть монархічної влади лишилися все українці вірними. Не можна, однак, доказати, що форми державного життя, вироблені на Україні, були рабським наслідуванням Заходу. Польща виробила свою спеціальну форму – елекційну монархію. Зверхня влада була там кожної хвилі залежна від (станового) союму. Москва видумала свій абсолютизм. Гетьманщина знайшла осібну форму: особа гетьмана походила з вибору, але, раз вибрана, не була ніяким тілом обмежена.

Ще драстичніше, як у політиці, розходилися ті два світи – Україна й Московщина – в церковнім устрою. Українство, виховане на західноєвропейській культурі, духовенство, яке ніколи не могло погодитися з російським цезаро-папізмом, відмовляло цілі десятиліття признати над собою зверхність московських патріархів (пізніше – Синоду), аж поки Петрові I не вдалося за помочою султана присилувати константинопольського метрополита зректися своєї зверхности над українською церквою. Взагалі, дав український клер свою згоду на таку реформу лише під умовою, що духовенство буде вибиране. Ся свобідна, автономна церква була московському цезаро-папізмови зовсім чужою, рівно ж як засадам римського католицизму, не терплячого краєвих і признаючого лише одну, єдину церкву. На тім, одначе, не кінчилися різниці, що ділили українську церкву як від Сходу, так і від Заходу. Унія (церква, пануюча на Правобережжю майже до XIX віку) була чимось своєрідним, що мала свої коріння, як на Сході (обряд!), так і на Заході (догма!). А навіть українське православіє представлялося москалям чимсь істинно чужим. Після поглядів москалів було українське православіє “златинщенням”, а церковні власті в Москві забороняли приймати київських духовних у товариство вірних без попереднього “очищення”. В Москві заборонялося також, під загрозою цивільних і церковних кар, купувати книжки київського друку.

Що торкається соціальної організації давньої України, то вона також скорше наближалася до західноєвропейського ладу. Російська суспільність XVII віку держалася згори до долу міцною державною властю і мала за підставу примусову організацію поодиноких соціальних груп. На Україні, навпаки, подібно як і на Заході, витворилися вже стани, що брали участь у політичному життю: земельна шляхта і старшина (будуче “малоросійское дворянство”), напівзависимий селянський стан і вільні міста. Вищі верстви мали сильно розвинене почуття станових інтересів і прав і не мали нічого спільного з російськими “царськими рабами”, як самі називали себе московські бояри, позбавлені всякої станової організації і почуття станової чести. Особливо ж українські міста вказували на західне походження української цивілізації. Російське місто не було природним овочем господарського розвою. Скорше, чим населення, потребувало місто державу. Місто було передовсім адміністративним і воєнним центром. Серед його населення переважало урядництво і військовість. При таких умовах не могло міське населення в Росії розвинути в самостійний елемент²³. Інакше було на Україні. Міста на Україні були правдивими містами, яких населення числилося на многі тисячі. Людність міст була організована по незалежних кастах і правилася магдебурським правом.

Так само й освіта стояла значно вище, чим у Москві й пересякла західноєвропейськими, перенесеними з Риму, елементами. Візантія і Татарщина відтягли Московщину від контакту зі Західною Європою. Українці, противно: вже від IX і X віку, а відтак під Польщею, стояли безперестанно в безпосереднім контакті зі Заходом і Римом, релігію якого переняли в XVII ст. Вже в XVII віці мали українці багато шкіл для клериків, академію у Києві, на якій, між иншим, студіювалося латинську та грецьку мову. Українське духовенство стояло під зглядом теологічної і загальної освіти о много вище від російського кліру; многі українські духовні робили подорожі по Європі, бували в Римі й у Парижі. В Московщині ж уважалося все “західне” за “чортівське”. В той час, як гетьмани прикрашували свої палати і церкви образами західних майстрів, у той час, як на Україні квітло малярство й музика, в тому часі видано в Москві (1649 р.) указ, який наказував у цілій державі знищити всі музикальні інструменти.

Особливо остро відчувалася різниця межі Московщиною і Україною в психології громадянства, різниця, як взагалі межі західними і східними народами. По одній стороні – активність свідомої своїх прав, незв’язаної у своїх силах суспільности, по другій – інертність, брак консеквентної опозиційности, якась орієнтальна, майже азійська покора перед кожною силою. В той час, як московська суспільність того часу, часто пасивно, без жадного протесту, спокійно давала шаліти над собою безглуздому тиранству Івана Грізного; в той час, як московський хлоп зносив спокійно нелюдське поведження свого пана, – організували українці XVI і XVII віків ряд повстань проти соціальних і політичних уряджень польської республіки. В той час, як російське духовенство з покорою приняло знесення патріярхату, отже, втрату останньої тіни своєї незалежности від держави, тоді організувало українське духовенство велику опірну акцію проти воюючого римського католицизму. І коли Катерина II зарядила секуляризацію церковних дібр, то церква знайшла своїх оборонців тільки на Україні. Сей дух активности зберегли українці аж до останніх часів – до часів 1905 і 1917 років.

Проти сеї культури, що квітла в XVII і XVIII столітті на Україні, зачала Росія, як і проти політичної самостійности краю, завзятий похід. Сей похід надав краєві

23. Див. Проф. П. Мілюков. Очерки по истории русской культуры. 1898. Т. I.

зовнішній вигляд російської провінції, але не зумів вирвати глибокі коріння питомої культури. Україна лишилася чужородним тілом в організації Російської імперії. Число москалів на Україні хитається межі 13% (на Лівобережжю) і 4% (на Правобережжі). Мова населення на селі і в маленьких місточках не є російською. Жителі великих міст є інтернаціональні. Не є російською і Церква. Аж до упадку Польщі, були майже всі українці католиками. “Навернення” робило, справді, з поміччю багнетів – великі поступи, але і в 1875 р. ще не було зовсім закінчене. В кождім разі традиції Унії на Україні (Правобережжя) зовсім не мертві, а противно – церква, як о тім свідчить хоч би імпонуючий зріст сектанського руху, далеко не пустила міцних коренів в душу українця. Своєрідними лишилися й аграрні взаємності України. Громадська власність, що панує в Росії, де лише 15,4% хлопської землі є у в приватнім володінні, майже не знана Україні”.

Духовна культура на Україні також не улягла занадто впливови Московщини й досі представляється, як щось зовсім осібне, своєрідне. Разом ыз католицизмом західноєвропейська культура прищепила на Україні авторитет розуму й етичну повагу до людини – елементи, яких дарма шукати в російській культурі. Московський нарід є колективістом *par excellence*, народом-отарою. Гуртовий принцип домінує у нього понад усе, що, між іншим, знаходить свій вираз у таких інституціях, як “самодержавіє” і “община”. Поляки, навпаки, є народом з вибуялими ціхами ексцентричного індивідуалізму. Українці займають посереднє місце між сими бігунами. У приватному житті українець є індивідуалістом найчистішої води; в суспільнім – він відкидає примітивний колективізм, виказує незвичайні здібності у засвоєнні форм модерного колективізму. Він не знає “общини”, але серед усіх трьох народів (поляків, москалів і українців) виказує найбільшу здібність до кооперації.

Се слідно й у літературі. Коли типом поляка є “Pan Wołodyjowski” чи інші герої Сенкевичевого “Ogniem i mieczem”, або Фальк (“Homo Sapiens”), чи Гордон (“Dzieci szatana”) Пшибишевського – герої хворобливо розвиненого культу особи, типом москаля є Платон Каратаєв (“Война и мирь”) Толстого або Нежданов Тургенев – засадничі негатори чужої після них для маси культури, апостоли “ходження в народ”, жерці нового бога – загалу. Ні з одним, ні з другим типом не можна рівняти персонажі українського письменства: козак народніх дум або Ярема з Шевченкових “Тайдамаків” – се люди зі скрайно розвиненим “я”, але виявлення сього “я” вони інакше не думають, як “*pro me publica*”. В піснях жодного иншого народа, навіть у піснях особистого характеру, не приходить так часто слово “країна”, “Україна”, “рідний край”, як у нас. Анархістичні кличі такого Гордона або становисько героїв Горького, що кидають визов цілій суспільности в ім’я не знаючого жадних моральних стримів вередливого “ego” – є чужі українцеві; з другої сторони, посвята особистости на річ загалу – ніколи не набуває в нас властивого москалеві характеру релігійної екстази безупинного розпливання в масі.

Поляк є романтиком, москаль – скептиком, українець є “мечтательный хахоль”. Ся “мрійливість” відбивається й у нашому красному письменстві, і в нашій музиці. У Гоголя, пр., не знайти нам жодного веселого оповідання, яке не кінчилося би сумним рефлексійним акордом. І навпаки, нема майже жодної так підлої ситуації, якої українець не зумів би взяти з комічної сторони. Українець, в противенстві до своїх сусідів, ніколи не є ані саме чуття, ані сама рефлексія. Помішання тих обох елементів слідно й у нашій музиці. Деякі з наших пісень дають одинокий, може, в музичній творчості приклад рівночасного сполучення в одній і тій самій мелодії сумного й веселого первня. Те саме явище дається заобсервувати й у релігійнім житті нашого народу. У

поляка чуття вбиває всяку рефлексію. Тому приймає він релігію без усякої критики – такою, якою вона є: він не знає жодних релігійних сект (окрім нечисленних і завдячуючих своє життіння тільки російському урядові маріявітів). Москаль знов ударяє в іншу крайність: для нього чисто абстрактійне, формальне розумування є спортом. Це розумування, що відвертається від суті річи, створило в Москві ряд найбільш дивовижних сект, які різняться між собою в розумінню букви Св. Письма. Українець живе не тільки чуттем, але й рефлексією. Для того його релігійне життя є змістовніше, як у поляка, він стало шукає “нової правди” і часто знаходить її у сектарстві. Але його рефлексії не є формального характеру. Тому українські секти ніколи не мають того дикого, “изувереного” характеру, що в москаля, і наближуються більше до реформаторських рухів Заходу (баптисти, штунда, молоканство тощо).

Своєрідним характером відзначається і відношення нашого народу до чужинців. Москаль не вміє асимілювати чужинців і не старається сього робити. Його методи є погроми і район заслання. Він не стремить втягнути чужинця до своєї громади і, як усі азійські народи, він має перед сим інстинктовний страх. Він радше його винищить і знівечить, або гвалтом засимілює, бо то його “національна політика”. Поляк знова має великий асиміляційний хист. В противенстві до москаля, він лишає чужинцям дещо (правда, дуже мало) з їх національності: тип “*gente Ruthenus, natione Polonus*”, або поляк Мойсевої віри не викликав досіль ніякої офензиви з польської сторони, в противенстві до москаля. Там жертвами погромів падали навіть засимілювані жиди, а перші слов’янофіли робили виразне застереження не тільки проти “людського” але й “хахляцького” елементу, як проти таких, що мають підлягати дальшій асиміляції або знищенню. На іншому становиську стоїть українець. Він рішучо відмежується від чужинців і не хоче приймати їх до себе (нехить до шлюбів з чужинцями). З другої сторони, він виказує до них велику толерантність.

І так само життя та історія витворили з українця зовсім осібний тип. Політичні, соціальні та релігійні підстави московської культури створили там культ субстанції, загалу. Наслідком того були тупість, непорядність, зв’язаність, особиста інтолерантність і брак самодисципліни – факт; негация індивідуалізму – як постулат. Ідеалом москаля є не творча праця, лише або втеча від життя, або нігілізм, анархія. Українець, противно, засвоїв собі ідеї здорового егоїзму і внутрішню дисципліну – підстави всякого громадського поступу.

Коли взяти під увагу ті прикмети національності, рівно ж подану вище характеристику українця, як осібного етнічно-психічного типу, далі надзвичайну утилітарність і почуття національної спільности, виявлені нашою нацією під час останньої революції, зрештою велику самостійність у творенню власних форм громадського життя – мусимо прийти до висновку, що українському народові не бракують ніякі передумови ідеального характеру для творення окремої політичної індивідуальности.

Виймово – несприяючі зовнішні обставини не давали дотепер прийти до значення тим передумовам, не дали Україні уконстатуватися в політичну націю. Тепер ті обставини не існують.

Українська державна ідея, яка пересякла собою і давала зміст усім формам нашого життя під час нашої старої незалежности, яка жила відтак як нічим не знищене стремління до національного чину у свідоміших верствах нації, а в масах – як незломне стремління до консервування переказаних і врятованих історією особливостей народної культури; все те стало, нарешті, конечним постулатом європейської рівноваги, – і тому ся ідея має всі шанси на свою нову, неограничену й цілковиту реалізацію!

УКРАЇНСЬКЕ СТУДЕНТСТВО Й АПОЛІТИЗМ

Українське студентство перебуває якусь тяжку внутрішню кризу – така є communis opinio всіх, хто останніми часами забирав голос у тій справі. Найменше ми готові бачити в тім щось неприродне. Загальна суспільна апатія і пригноблення не могли не відбитися і на академічній молоді. Приглядаючись до її життя, надибуємо тут те саме симптоматичне з'явище, що характеризує цілий сучасний український рух – захоплення рухом чимраз ширших кіл громади, а рівночасно звуження розмаху й змісту українства.

Переді мною лежить справоздання з діяльності наших студентських товариств за минулий рік і деякі факти за 1913-й (“Український Студент”). Загальне враження майже пригноблююче. Головним виявом діяльності студентських громад можна безперечно вважати реферати і збори. В них, як у зеркалі, відбивається загально-культурний рівень учасників, коло інтересів, якими вони живуть etc.

Постараємось приглянутися сьому “дзеркалу”. Ось, напр., Громада при політехніці в Петербурзі. Протягом року в Громаді прочитано реферати: про Шевченка (2), про Драгоманова, про літню працю на Україні, про економічні відносини на Україні, про українське письменство, про етику, про Винниченка, Лисенка і про Струве! Іншими словами, коло питань, у яких оберталася Громада й відповіді на них шукала вона, носив виразно *культурницький* характер. Лише одинокий реферат про Струве свідчив, що Громаді не цілком чужі були *політичні* інтереси українства.

Те саме в Гуртку українознавства при Петербурзькім університеті. Знову знаходимо реферати “про гадину”, про популярну літературу, про Самійленка, Ганну Барвінок etc. У цілім справозданні, що обіймав українські Громади в 6 (шістьох!) містах серед кількох десятків прочитаних рефератів, ледве чи з 10 присвячено політичним темам. Решта – література, мистецтво, архітектура, популяризація etc. Те саме в остатньому семестрі (див. “Укр. Студ.”): “Жіноцтво у творах Шевченка”, “Навчання дітей рідною мовою”, “Розкопки в українських могилах” і т. д., і т. д.).

І лише де-не-де серед сього культурно-літературно-археологічного моря громадських рефератів знаходимо інші: “Політичні партії українські”, “Трактат 1654 р.”, тощо. Але тем сих – раз, два та й досить! Чи се добре, чи зле – про се на кінці статті. А тепер треба відповісти на питання: де причина сьому? Чому українське студентство так виразно й недвозначно повернулося задом до “політики”? Перша відповідь, що прийде до голови, се є та особливо популярна у нас *suprema lex*, яку загалом висувається для оправдання всього на світі, починаючи від власного недолузтва. Маю на думці славнозвісні “незалежні обставини”.

У них я – в данім випадку – був би ще готов повірити, коли б не тих кілька політичних відчитів, що *таки* читалися в студентських громадах. Коли, напр., у Гуртку українознавства при Бестужевських курсах можна було читати реферати “про українські політичні партії” або “про становище російської поступової преси в українській справі”, то чому не могли їх читати де-інде?

Очевидно, стараючись знайти причини студентського аполітизму, “незалежні обставини” доведеться кинути до коша.

Висунеться, безперечно, і другий аргумент: Громади – не політичні товариства. Вони лише займаються просвітою своїх членів, вони мають нам заступати український університет і хоча б шляхом самоосвіти заповняти ті люки в студіях, які відчуває кожний українець в російських університетах. Згода! Але в університетах викладається не лише історія й література, існують у них і катедри політичних дисциплін. Чому ці дисципліни не репрезентовані в Громадах? Чи українського громадянина обходять лише його минуле, його мова й письменство, а не також і політичні відносини, в яких живе і розвивається його нація? Яким чином поставленим цілям Громад суперечить стремління розібратися (*чисто науково*) в національно-політичній становищі своєї нації і виробити певну політичну програму для неї? Є остільки зарозумілий, що не припускав можливості даної відповіді на поставлене питання.

Не витримує, як на мене, критики і третій можливий аргумент: переважна більшість у Громадах – “непевний елемент”, “тоже малоросси”, які щойно переробляються на “свідомих”; з ними треба починати від азбуки. Нехай так, але невже ж у всіх громадах (даного міста) не набереться кількох десятків уже цілком “свідомих”, які б відчували потребу поговорити не лише про Гребінку і “гадину”, але і про щось інше? Невже таких нема?

Скажуть, можливо, і є, але загальна шатія суспільности, загальна тенденція до аполітизму в російськiм суспільстві відбивається і на наших студентах. Се вже цілком незрозуміло: прецінь, власне тепер питання чимраз то ясніше стає питанням *par excellence* політичним. Чим мотивують свої доноси Савенки і компанія на українство? Небезпекою для держави, яка б могла виникнути зі зросту українського руху. Чим мотивують потребу лагіднішої політики до українства різні “симпатички” українства, як Погодін, кн. Трубецкой та інші? Знову тою ж безпекою для держави, яку б повела за собою політика дражнення українства. Ті самі мотиви керують і українською політикою уряду.

Усіми зацікавленими сторонами українство трактується як питання передусім політичне, зв'язок між українською культурою і політичною популяризується майже щодня на сторінках “Нового Времени” і “Кієвлянина”, потреба розібратися в національно-політичних постулатах нації стає чимраз пекучішою. І в сей саме час, коли потреба в ясній політичній програмі стає *об'єктивно* такою актуальною, *суб'єктивно* над сим думається менше, як коли-небудь! Не думає про се і студентство. І коли на пояснення наводяться аргументи, як вплив загальноросійського аполітизму, то се не пояснює речі, а хіба лише свідчить, у якій рабській залежності від настрою, пануючого в чужій суспільности, живе українська молодь.

Одиноким поясненням студентського аполітизму¹ було б констатування факту, що воно, студентство, просто *не хоче* цікавитися політикою. А не хоче тому, що його національна свідомість робить щойно перші кроки, що почуття національної

1. Під аполітизмом розумію тут брак теоретичного інтересу до політичних квестій серед студентства.

відрубности нашого студентства обмежується в області мови й літератури, не сягаючи стремління політичних. Адже се факт, що кожний національний рух зачинав від маніфестації окремішности нації спершу в області убрання, мови (примітивний етнографізм), далі в чисто культурній сфері (народна школа), щоб перейти зрештою до вершин свого розвою – вимог політичних. Коли українське студентство плекає в Громадах свою мову, літературу, історію, мистецтво, то се значить, що воно вже настільки свідоме, що ті відомості, які воно черпає в російських університетах про російську історію etc., для нього вже не вистачають, що під тим поглядом ціла російська культура й ті шляхи, через які вона йде до нього, публічні лекції, газети, журнали, українського студентства вже не задовольняє. Ну, а політична ідеологія російської ліберальної суспільности? *Очевидно задовольняє.* Бо не можна припускати, аби в інтелігента лишилось порожнє місце в його психіці. І тому, коли українське студентство, маючи до того змогу, політичних питань у своїм життю не порушує майже, то се вірний знак, що воно живе тими політичними ідеологіями, що панують у російським суспільстві, які українець мимо волі впоює в себе на кожній публичній лекції, по кожній прочитаній газеті, по кожнім університетським викладі. Ще й тепер пануюча в нас безкритична віра в російський лібералізм і слов'янські симпатії нашої суспільности – найліпший тому доказ. Найліпший доказ тому, що для багатьох у нас загальна лінія російської ліберальної політичної думки покривається з такою ж українською. *Се і є причина аполітизму наших студентських товариств.* Вона свідчить про те, що, загалом беручи, національна свідомість українського студентства не досягла далеко ще свого вищого шабля.

Ось чому, підкреслюючи вгорі однобокий, чисто культурний напрям діяльності Громад, я назвав сей факт сумним, пригноблючим.

Абсолютно не заперечую корисности тої роботи, що провадиться у Громадах. Противно, надаю їй надзвичайно великої ваги в ділі організації і усвідомлення нашого студентства. Але се все не відбирає значення тому, що я сказав вище.

Адже у своїй практичній діяльності на місцях академічна молодь *формує політичний світогляд мас.* Тому – *передусім для себе* – вона мусить розв'язати всі прокляті проблеми нашого національного життя, а в тім числі й політичну. Сила найрізномодніших квестій: ставлення до російського лібералізму, до українофільствуючого чорносотенства, до недержавних націй, до поляків, до міжнародних квестій, питання про культуру й політику і сила інших – домагається настирливо свого розв'язання. І не лише задля теоретичного інтересу, який вони становлять. *У практиці* життя кожному українцеві доводиться з ними стрічатися. Чи то в кооперативах, чи в Думі, чи на виборах, чи в просвітніх інституціях, чи в газеті нав'язуються кардинальні питання: боротьба чи співдіяння з російським лібералізмом?; культурна праця чи політика?; чи те і те?; а коли і політика, то в яким напрямі? І т. д. Відповіді на сі питання, що висуває само життя, ледве чи дасть українець, що чув на рефератах лише про Грінченка і церкви на Україні, а у сфері політичній живе російськими концепціями. А результати? Результати – то ціле наше політичне недолузтво останніх літ. А щоб вибрати приклади зі студентського життя, наведу такі: перед чотирма, здається, чи трьома літами деякі українські студенти входили в пертракції з єп. Євлогієм, сподіючись від нього поліпшення долі українського народу в Холмщині. Що з сього вийшло, відомо. Відомо також, що ся ціла історія була, компрометацією для українського студентства. Другий факт – збори варшавських студентів-українців (разом із іншими) на користь слов'ян – жертв балканської війни. Збираючи *лише* для одної сторони, наші “свідомі”, самі, може,

того не знаючи, опинилися в патріотичній компанії Скугаревських і Вергунів, ціла робота яких якнайбільше шкодила і шкодить українству. В результаті – нова компрометація українства.

Сі два приклади навів я як перші, що мені прийшли на пам'ять. Думаю, що кожному, хто ліпше знає життя українського студентства, як я, вдасться назбирати сих фактів чимало.

Вони могли б нам дати чудову ілюстрацію, як фатально відбивається на практиці життя *брак політичної орієнтації нашого студентства*. Дбаючи лише про “культуру”, навіть не думаючи про вироблення національно-політичної ідеології, воно за першої зустрічі з фактами життя стоїть безпорадне, або, як в останнім прикладі, плентається у хвості Скугаревських у найгіршім, Мілюкових у найліпшім випадку.

З тої дороги українське студентство мусить завернути, коли не пізно, коли ще по нім не переїхало колесо життя. Бо надходять і надійдуть часи, коли від студентства нашого вимагатиметься не лише знання української мови й літератури, але й орієнтації у складних національно-політичних відносинах як свого краю, так і держави.

БОЛОТЯНІ ВОГНІ

Українство діждалося великої чести. Воно дісталось на форум парламенту Росії.

Правда, треба було аж кількалітньої впертої агітації Меньшикова і “Нового Времени”, треба було аж 1908 і 1912 років, щоб “благоразумный политикъ” із кадетського табору додумався до важливості українського питання для Росії. Але се все не зменшує значення українських дебатів у Думі.

Тільки значення се лежить не там, де його шукає, наприклад, “одинок на наша щоденна газета”, яка в промовах Мілюкова й ин. уgliedіла “досвітні вогні”, що віщують недалеко світання. Вони віщують щось, лиш не те, а инше.

Що сказали всі ці панове Керенські, Дзюбинські й ин. в українській справі під час бюджетових дебатів? А те, що з українського слова мають упасти всі поліційні обмеження, що українська мова має вільно вживатися “в богослуженні, школі, суді і місцевій самоуправі”. Кадетський лідер додав ще, що гупо “створювати собі обік конкурента, який у тяжку хвилю грозитиме робити нам прикроці на нашій окраїні”. Але се вже цікаво для оцінки мотивів раптового українолюбства кадетів, а не для практичного значення сего останнього.

Практичне значення... Коли порівняти те, що щойно говорили в 4-й Думі трюдовики й кадети про нас, із тим, як вони мовчали в 1-й, 2-й і 3-й Думах, лишається враження просто якогось преображення російського лібералізму!

Хочеться шукати за тим святим духом, що отворив уста апостола “народної свободи”. Але коли порівняти останні енуціяції кадетської Пітії з тими, наприклад, надіями, які покладав на неї свого часу Драгоманов, тоді довелось б сконстантувати банкрутство російського лібералізму. У третій Думі конституційні демократи збанкрутували як партія “народної свободи”. В четвертій вони збанкрутували як партія “свободи *народів*”. Основою Драгоманівської програми була децентралізація Росії, спершу чисто адміністративна. Далі ся адміністративна децентралізація мала бути наповнена “національним змістом”. Така була програма українства в “юні дні, дні весни”. Що на сю програму пристануть у Росії “всі розумні люде”, в тім Драгоманов не сумнівався. Він думав, що навіть *краєву самоуправу* (себто автономію) українці виборють у союзі з сими “розумними людьми”! Ледве чи хто закине нам неправду або неточність, коли ми скажемо, що ся віра в “розумних людей” була ще недавно спільною власністю цілої нашої громади. Тепер раптом (а властиво, поволі) показалося, що “розумні люде” не є так дурні, за яких їх мали, і каштанів для українців з вогню тягати не будуть. Показалося, що російський лібералізм для себе домагається права распоряджатися цілою державною машиною,

іншим же відмовляє навіть сурогату державности: бо ж де, коли, хто з них згадав хоч словом про тую автономію.

Не згадано про неї і в останніх думських дебатах. Чисто негативна програма (скасування обмежень!) або брак всякої програми – як досі, так і тепер характеризує ставлення до нас російських лібералів. І з сею програмою важаться виступати люди в наш час, час колосального розросту функцій держави, в час муніципального соціалізму, коли примусова (а не добровільна, приватна) організація одиниць для осягнення культурних і політичних цілей стає альфою та омегою суспільного життя.

Так, для кожного українця старої Драгомановської школи (а хто ним не є?), для кожного, хто тверезо дивиться на способи розв'язання національного питання в Росії, та повинь промов, які були ласкаві виголосити в обороні української нації панове ліберали в Думі, є ніщо інше, як *testimonium paupertatis* російського лібералізму.

Зрештою було б великим блудом переоцінювати “лібералізм” сих енуціяцій. Порівняймо їх – на пробу – з промовою Скоропадського. Знайдемо багато спільного у сього останнього, коли не якраз із тим, що говорили Мілюкови в Думі, то, в кожному разі, з тим, що загалом говорять і пишуть про українську справу російські поступовці. Скоропадський казав: “весь малорусский народ чувствует и сознает себя народомъ русскимъ”. Але ж те саме, прецінь, писав і Горький у відповіді на анкету “Украинской Жизни”, те саме писали й інші анкетники!

Скоропадський казав: “Кроме местного языка, у насъ есть другой родной языкъ, языкъ общерусский, языкъ Пушкина и Гоголя, языкъ государственныхъ учреждений”.

Се вже ніби цитата з “Русской Мысли”. Скоропадський казав: “Такое (українське) движение есть, но оно скользитъ по поверхности и въ толщу населения не проникнетъ”. Те саме, правда, не в категоричній формі, лише у формі запитання твердив проф. Погодін у своїм “недоуменномъ” листі до редакції “Украинской Жизни”.

Скоропадський казав: “Малороссии никакой автономии не нужно, потому что автономия возможна лишь тамъ, где нельзя слить въ одно народныя массы, разобщенныя национальными историческими и социальными различиями”. І се не нове, і се вже ми десь читали, чи то в “Московском Еженедельнике”, чи то на якімсь з'їзді лібералів, а то, здається, навіть і в “Зорі”, що видавалася в дев'ятьдесятих роках минулого віку.

“Слова, слова, слова!” – скажуть нам. Розуміється, слова! Але чому вони якраз так подібні одні до одних – у правих і в лівих? А діла? Про діла вже ліпше не згадувати. Діла – се ціла сітка “культурних” російських інституцій – земські склади, бібліотеки, союзи, преса, що розкидані по нашій Україні, що ширять у ній “добрівільну” денаціоналізацію.

Знаючи сю духову близькість в усім, що тичиться українства, правих і лівих елементів російського громадянства, не трудно буде пояснити й позірне українофільство трудовиків та кадетів. Причини його зовсім неглибокі. Їх можна зобачити простим оком. За останні приблизно п'ять літ українство рекламувалось на світовому політичному ринку так систематично і зручно, що й сліпий його не міг не зауважити. Польська, російська, німецька, аглійська, ба, навіть французька і шведська преса була повна ним. Розуміється, не дута реклама була се – за нею стояв і її попереджав значний зріст ваги українства Росії. Зросли й репресії проти нього. Сього всього було досить, щоб Україна зайняла належне їй місце.

Згадати щось про Україну стало так само належати до “доброго тону” кожного, що поважає себе “демократом”, як згадувати перед кількома роками про Польщу або “робітничий клас”. Коли кадети не хотіли себе скомпрометувати як борці за “народну свободу”, вони мусили бодай для приличности кинути від часу до часу пару крокодилячих сліз про “поневолену Україну”. Того вимагав “*bon tone*”, що панує тепер у ліберальних салонах. Вони зрозуміли, що між свободолюбними *словами*, які все були на устах лицарів “народної свободи”, і їхньою *практикою* в українським питанню виросло глибоке провалля, яке немало шкодить їхньому демократичному престижеві. Загатити се провалля промовама і стараються тепер російські ліберали. В сім і є ціла причина їх “преображення”, їх раптової любови до України.

Набагато цікавіші були промови друзів – ворогів кадетів – Скоропадського й Савенка, особливо першого. Не сама собою цікава його промова, що не дає нічого, окрім збиранини всіх трюїзмів москвофільської премудрости. Але вона важлива для нас як *перший визначний виступ українського москвофільства в Росії*. Досі ми знали лише галицьких москвофілів. Тепер після маніфесту Скоропадського і товаришів ми маємо і своє питома. Москвофільство на Україні не є щось нового. Бо хто ж, як не москвофіли, є всі ці “тоже малоросси”? Але з виступом Скоропадського у нас народжується свідоме москвофільство, воно починає переходити в стадію активности. Сей факт і є лише одиноким позитивним для нас результатом думських українських дебатів. Бо поки москвофільство було, так сказати, розлите в цілій нашій інтелігенції, не було жодної причини його прихильникам ні організуватися, ні виступати з маніфестом. Коли ж вони рішили, що настала хвиля до оборони своїх позицій, до сформулювання свого *сгедо*, се значить не що инше, як те, що ці позиції вже захитані, що серед визнаців їхнього *сгедо* шириться якась ересь. Сей “ересь” є український рух. І промова Скоропадського свідчить, що сей новий ворог набирає на силі, що москвофільство на Україні зі стану агресивного переходить у дефензиву.

Але для нас се має колосальне значення. Досі у нас прикладалися дві мірки до галицького й до нашого москвофільства. Коли Лабенські видавали у Львові “Прикарпатскую Русь”, се плямувалося, як “обмосковлення” нашого народу. Коли ж якийсь Иванов, або Петров, або “Донская Речь” закидали наші села російськими газетами або брошурами – се була “культурна праця”, до якої кожний українець мав ставитися з належним респектом, коли не хотів, щоб його зачислили до обскурантів. Коли галицькі “кацапи” заснували “общество им. Качковскаго” – се була русифікація. Коли ж такі самі “общества” закладалися десь на Полтавщині або Київщині – се була “просвітня робота” і т. д., і т. п. Дві мірки. Тепер, по маніфесті Скоропадського, ці дві мірки мусять, природно, зникнути. Тепер, коли “обрусение” українського народу перестало бути “добровільним”; коли проти нього підніс свою голову український рух, коли, з другого боку, на поміч сьому “обрусению” виступило активне, свідоме москвофільство, тоді всім сим російським культуртрегерам на Україні вже не можна стало вбиратися в маску піонерів якогось стихійного історичного процесу. Суспільність на Україні розколюється на наших очах на дві ворожі групи – одну українську, другу – москвофільську. Се ставить перед російськими культуртрегерами у нас дилему: або перейти до голосителів нового евангелія, або витривати на старих позиціях, але тоді вже конче заслонитися теоріями Скоропадського, Савенка ну і... натурально поносити всі консенвенції своєї завзятости... Ми вітаємо москвофільський маніфест у Думі, бо він прояснить ситуацію на Україні й виведе нашу суспільність на дорогу активної боротьби проти тої роботи, яку про-

вадить у нашім краю російська інтелігенція.

Мають промови правих у російськiм парламенті і ще одне важливе значінне. Піхно говорив у Державній Раді проти допущення української мови до шкіл, казав: “Коли йде така велика політична гра, коли йдеться про те, аби вбити в серце Росії такий клин, аби її розділити, то треба лишати на боці педагогів і глянути на справу українську з політичної точки погляду”.

Хай недобитки наших українофілів прислухаються до сеї мови. Вона їх багато дечому навчить... Коли вона їх навчить також лишати на боці педагогів і подивитися на суму російсько-українських відносин з... реальнішого погляду, то пропаганда правих матиме свої наслідки.

Таке значення мають для нас промови новоявлених москвофілів, значення велике, як ми старалися показати. Що ж до промов панів лібералів, то се не “досвітні вогні”, як здалося “Раді”. Се звичайні “болотяні вогні”, і так на них треба й дивитися.

Зводячи до купи українолюбну істеріку кадетів та українофобський напад правих, зостається лише підписатися під тими висновками з українських дебатів, до яких прийшло і “Новое Время”: “Прошло уже то время, когда можно было игнорировать украинское движение и считать его пустяком. Съ этимъ движениемъ нужно считаться”.

Leider, панове, так!

З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ

Українські “безполітичніки” і М. Драгоманов. – Культура і політика. – Політична програма українських аполітиків. – Вперед чи назад? – “Двухглавий Орел”, гр. Бобринський, Мілюков і К°, – Знак запитання.

Чотири роки скоро мине, як перестала виходити на Україні остання робітничка газета “Слово”. Від того часу виняткове право забирати голос в українських справах перейшло на нашу міщанську¹ пресу. З гордістю вказує вона на довгий тернистий шлях, що лишився за нею, на свою важку працю для добра “неньки України”, для розбудження іскри національної свідомости серед загалоюканого, темного українського селянства. Тепер, здається, відповідна хвиля (новий рік!) – подивитися, з якими ідеями й думками вступають у новий, 1913-й, рік ті, що взяли на себе важке завдання – бути виразниками інтересів і потреб цілої української громади.

Дивними дорогами ходить українська “громадська думка”. Її еволюція дуже подібна до слідів зайця, що тікає від хортів: крок наперед, два назад, потім знову вбік і т. д.

Ще у 1886 р. Драгоманов писав: “Я був загнавсь думкою, що Шевченко – вже пережитий фазис, що новий український рух піде далі по новоевропейській дорозі, а тепер бачу, що не тільки маса українофілів, але й українофільські писателі не тільки в Галичині, а й у Росії ще не догнали й Шевченка років на 10–20”. (“Перший лист, до киян”). Тепер уже й Драгоманов є “пережитий фазис”, а українське міщанство, б’ючи поклони перед ним, багато з його думок кинуло до коша – і не тому, що пішло вперед, лише тому, що *посунулося назад*.

З сумом, з жалем, часто з розпукою доводиться се щодня майже стверджувати.

Хоч би які були помилки Драгоманова або тої течії, яку заступало “Слово”, вони бодай мали певну *національну програму* і ясно ставили українство на *політичний ґрунт*. Про теперішніх провідарів громадської думки в краю не можна сказати ані одного, ані другого.

Перш за все – вони є аполітисти. Зі старанністю маньяка в кожнім числі своїх газет силкуються вони, за словами Драгоманова, “одурити москаля”: довести, що українцям ані снилося займатися політикою, що український рух – “чисто культурний” рух, цілком “благонадziejний” і на переслідування начальства зовсім не заслуговуючий. Що займатися українством така сама невинна й нешкідлива річ, як збирати поштові марки, розводити голубів або вчитися есперанто! А як же? Чи

---

1. Се слово вживаю замість “буржуа”, не надаючи йому жодного погордливого значення.

не дивувалася недавно одна українська газета: “нащо вони (“Н. Вр.) нав’язують українському рухові політичний характер? (“Рада”, 4/ХІІ м. р.), чи не вторували їй інші? Чи не читаємо ми щоденно в усій майже нашій пресі анатему політиці і тим демонам-спокусителям, що хочуть звести наших політично невинних культурників?”

Букварі, граматики, просвіти, колядки, писанки, узори, гопак – усе, що хочете, аби не політика! – таке гасло сучасного українства. Мало сього: воно навіть Драгоманова силкується нахилити до себе. Недавно один із українських журналів твердив, що після Драгоманова “український рух передусім і переважно є рухом культурним”. Тут, власне, і видно, як відстали наші культурники від свого вчителя. Бо ніхто інший, як Драгоманов, писав (у “Чудацьких думках”), що “поділ культури від політики в основі своїй неслухний і в Росії пояснюється власне необразованністю”, а трохи далі навіть каже “спасибі “Кієвлянину” за те, що замітив, що український рух *не може бути неполітичним*, і тим трохи піддержав пошану до українства в очах освічених людей” (“Ч. Д.”, ст. 269).

Сі слова, якби вчора написані: як часто і тепер доводиться звертатися до “Кієвлянина” або “Н. Вр.”, аби підтримати в собі “пошану до українства”!

Свято переконані, що українство має тільки культурні задачі, наші українці просто не годні зрозуміти, за що їх нищать?! Вони хочуть піднести духовно нарід, а на них кари адміністративні накладають! Вони хочуть просвітити люд, а їх “просвіти” закриваються! Просто, якась загадка для культурників, які навіть антиукраїнську політику Столипіна готові пояснити “непорозумінням”. Що українство може мати політичних ворогів (опріч “чорних душ” вроді Савенка), сього ніколи не припускається. До того не припускається, що деякі культурники думають, що “російська поступова громада мусить поголовно (!) підтримувати український рух”!

Ми не є ворогами культури (чим нас, запевно, незабаром окричать), ані культурної праці, ані не заперечуємо потреби пристосовуватися до обставин, хочемо лише, кажучи знову словами Драгоманова, “щоб “безполітичники” вже рішучо й не лізли в політику”, коли вони на ній не розуміються. Бо коли б вони на ній розумілись, вони б знали, по-перше, що не апелюється в ім’я культури до людей, яких ціллю і покликанням є душити всяку культуру; по-друге, що в нашій громаді життя поодиноких класів і груп є так поплутане, що жодна з них і поворухнутися не може, аби не стати на пальці сусідці. Особливо се треба сказати про нижчі класи, а ще й до того поневоленого народу. Чи зажадає наш люд рідної школи, зараз наткнеться на Маркових, Антоніїв, Маклакових й ин., яким, власне, залежить на його некультурності і, значить, буде мусити боротися з ними – а се вже політика!

Захочуть українці створити свою власну культуру, і Струве закричать про замах на російську культуру, бо втрата 30 мільйонного ринку для російської преси, книжок, видавництв та ин. – неабияка дурниця! Виходить, що і з сими людьми треба боротися, а се також політика. Поїдуть українці на слов’янський з’їзд – се політика. Лишаться вдома, сепаруючись від “братів-слов’ян”, – також політика!

Захочуть проревести своїх послів до Думи або до земства – і се політика.

Усе се так просто, що про се соромно писати, про се, зрештою, рятуючи честь українства, поучають наших “безполітичників” Меньшиков і Савенко, а вони й досі мліють від самого слова “політика” і покликаються на Драгоманова. Як нагадують вони у своїй наївності російських земців дев’яноятих років. Тамті також обурювалися, що уряд ані руш не хоче зрозуміти їхніх добрих замірів. Та ж вони рятували люд від голоду, будували шпиталі, школи і т. ин., а на них усе кривим оком зверху

дивилися, на все права вкорочували! Наївні земці аж пізніше переконалися, який є зв'язок між “культурою” та “політикою”, але мудрі бюрократи (Вітте!) бачили це давно. Хто на тім ліпше вийшов, знаємо. Так і в нас. Століпін, Маклакови (обидва), Нікольські і прочі давно зрозуміли, що, ставлячи хоч би й “чисто культурні” вимоги, українство *мусить* зорганізуватися політично для політичної боротьби, і, відповідно до того, укладають своє ставлення до нього. А наші культурники тим часом співають сентиментальні гімни про “взаємне порозуміння”, про “на землі мир” і, взагалі, в усякий спосіб стараються “одурити москаля”.

Ясно, як день, що від людей, які так орієнтуються в суспільнім життю, годі сподіватися якоїсь виразнішої політичної програми. Аби її укласти, треба наперед проаналізувати інтереси різних класів російської суспільности, інституцій російського життя – чи для них не шкідливі часом деякі українські, бодай і культурні жадання? Та коли нашим “безполітичникам” навіть і через голову не перейде, щоб комусь могли шкодити їхні “чисто культурні” вимоги! Коли проти них виїжджає Савенко, то просто ж через те, що має “чорний характер”. Коли ліберали, – то се тому, що ще “не знають” або “недооцінюють” цілої “культурної ваги” українства. А коли з'явиться якийсь Струве і гукне: “наплювать нам на *вашу* культуру, ви не смієте мати іншої культури, окрім нашої!” – тоді зачинають говорити зі сльозами в очах про “винятки”. Яка політична програма може бути у сих людей, коли для них ще й досі не ясний зв'язок між культурою і політикою так само, як для темного робітника – між “економікою” і “політикою”.

Українство міщанське з ідейного погляду *посунулося назад*, і то в порівнянні навіть із драгоманівством. У той час, як Драгоманов проповідував конечність політичної *боротьби*, у нас тепер стараються замість того переконувати прем'єрів у корисності українського руху і нешкідливості його для начальства. Тоді, як Драгоманов указував на потребу самостійної національної програми, наші “безполітичники” стараються, кажучи словами Костомарова, “*примирить собою*” коли вже не правительство (і се буває!), то російську суспільність. Часом згадується про автономію, але майже ніхто того поважно не бере, не кажучи вже про те, щоби привести в якийсь зв'язок сю вимогу з більш елементарними потребами нашого життя.

Не хочу сказати, аби *ціле* українське міщанство винне було в сій “безполітичності”. Є виїмки. Але виїмки правила не змінюють. “Правило” ж є таке, що сучасні культурники мають програми вечірок з танцями й популярних викладів, але *національно-політичної програми* й досі не мають, вертаючи ідейно до часів Костомарова і навіть ще далі.

Особливо в теперішній момент відчувається сей брак політичної української програми, хоч би такої загальної, на якій би могло зійтися ціле наше суспільство. У нас натомість панує повна безпорадність і непевність. І се в той час, коли українське питання стає чимраз складнішим, коли протиукраїнський похід стає чимраз нахабнішим, коли ненависть до всього українського прокидається в російській суспільності з якоюсь стихійною силою, коли “Просвіти” закриваються, газети нищать, забороняється збирати гроші на пам'ятник Шевченка, українську книжку забороняють і т. д., і т. д. А головне, що сій політиці не видиться кінця; противно, з призначенням міністром внутрішніх справ чернігівського губернатора ся політика стане системою. Про се виразні нотки бриніли вже в декларації прем'єра. Особливо приємно для нашого вуха, як райська музика, звучали ті слова п. Коковцева, де він запевняв своїх слухачів, що “подь сению русскаго двухглаваго орла достаточно простора для спокойной жизни всех народностей, населяющих наше отечество”.

Додані услід за тим слова про “господство русской национальности” дають якнайліпше поняття про той “простір”, який великодушно одводиться прочим народам. Діла, що товаришили словам прем’єра, ще ліпше відслонюють правдивий характер національної політики кабінету. Поховання Державною Радою закону про міську самоуправу в Королівстві Польськiм і заборона набувати землю на Правобережжю всім чужинцям, окрім чужинців, “усвоивших русскую национальность” були чудовими ілюстраціями урядової програми, особливо ж тої її частини, де говорилося про “просторъ для всехъ народностей”.

Декларація набирає для українців ще більшого значення тим, як до неї поставилась *опозиція*. Слова прем’єра про зовнішню політику, за якими ясно чувся брязкіт шаблі, привели в захват ціле (за виїмком крайньо лівої) “народне представництво”. На хвилю Маклаков і гр. Бобринський, Мілюков і Крупенський опинилися в обіймах один у одного. Всі вони, як вони освідчали, хоч “не хочуть, але й не бояться війни” (тим більше, що нам на неї не йти) і політику зачіпок приймають без застережень. Се довели наші ліберали також своєю поведінкою в монгольській авантюрі. Кілька місяців уже права преса проводить політику під’юджування уряду проти Китаю, аби забрати в нього Монголію, а російська ліберальна преса як у рот води набрала, – і оком не веде!

Що для українців значить політика імперіялізму, яку хоче впровадити спілка Сазонов–Мілюков–Бобринський, не потребуємо хіба говорити. Вибух націоналістичного шалу по боці “господствующей национальности”, культ “двухглавого орла”, перед якими мають сховатися всякі “частные вопросы” і “сепаратизмы” – ось перспективи, які відслонює нам ця спілка; ще гарніші відкриває вона нашим галицьким землякам... Додати до сього всього ту похмуру, зловісну мовчанку, якою стрічає кожний, хоч би найпотворніший факт протиукраїнських репресій, ліберальна російська преса, додати цькування “Русской мысли”, “Утра России”, про “Новое Время” вже не кажучи, і прочих “застрельщиків” націонал-лібералізму, згадати про акцію св. Синоду, що закликає (на зборах “галицко-русского общества”) “освободить русский народъ въ Австрии”, то й найзавзятіший оптиміст зачне впадати на думки, які б і Меньшикова випровадили з рівноваги.

І ось у такий момент, коли життя приносить нам приємність за приємністю, коли життя біжить і змінюється так скоро, як образи в кінотеатрі, коли навіть драгоманівська програма вже не відповідає сучасній дійсності, коли перед українством встає потреба нових гасел і кличів, – у сей час ідеологи українського міщанства безсило топчуться на місці, відмахуючись, як від докучливої мухи, від кожної свіжої ідеї, нічого більше не бажаючи, як лишитися у своїй “безполітичній” шкаралупі. Навіть у такий момент не можуть вони увільнитися від солодково-сентиментального тону, запобігаючи ласки у всіх і в кожного...

Більш, як 50 літ тому, в часі польських дебатів у Франкфуртськiм парламенті, коли німецьке народне представництво санкціонувало своєю повагою політику розборів Польщі, посол Янишевський знайшов у собі відвагу сказати німцям: “Я приходжу до вас не як жебрак, я приходжу з моїм добрим правом. Не хочу збуджувати ваших симпатій, я вимагаю лише справедливості”!

Чи здобудеться колись на такий тон наше міщанство? Чи знайде в собі сили виступити не як жебрак? Чи потрафить ясно і твердо домагатися прав для того народу, заступниками якого вони себе вважають?

Валаамова ослиця лібералізму. – Російська “самобытность” і українство. – Ліберальна “програма” і О. Бауер. – Чого вчить нас анкета? – Українські “свідомі”. – Енвер-Бей, С. Бердяєв і віденська “Zeit”.

Довго українська міщанська преса сушила собі голову над питанням: що думає, як ставиться до українців російська інтелігенція? Дати відповідь на се, виходячи з оцінки суспільно-політичних інтересів сеї інтелігенції, – до сього провідники нашої громадської думки ще не догадалися. А сама інтелігенція російська, як на злість, завзято мовчала. Для пересічного українця, що вірить у симпатії до нас “хорошого русского интеллигента”, становище було досить скрутне.

Із сього скрутного становища виводить українців анкета “Украинской Жизни”.

Валаамова ослиця російського лібералізму зрештою заговорила! І нам відразу стало ясно, чому російські ліберали – назагал такі балакучі – так уперто мовчать про все українське? Мовчать, бо не мають що сказати, опріч заялжених, нікому не потрібних порожніх фраз.

Опублікована в “Украинской Жизни” анкета зайвий раз доводить, що російський лібералізм в українським питанню не має жодної програми².

Наражаючись на небезпеку стягти на себе гнів усіх тих, що так піклуються про “добрыя отношения” з російськими лібералами, постараюся моє твердження довести.

Перше, що неприємно вражає в анкеті, – се погляд на Росію як на якусь особливу країну, що живе за своїми власними історичними законами та для якої Захід “не указь”. На Заході національне питання може собі розвиватися, як хоче, але нашу кохану Вітчизну се нічого не обходить; на Заході можуть бути національні політичні партії, а в Росії се “ненормальное явление”; на Заході нація потребує повноти культурного розвою – в Росії можуть українці обмежитися і на народній школі; на Заході національний рух неісторичних націй (українців, хорватів) є важливим чинником демократизації держави, а в Росії – се “величайшая опасность для дела политической свободы” і т. д., і т. д. Коротко:

Умомъ России не понять!

Аршиномъ общимъ не измерить!

Бодай так думають панове ліберали. Думають же вони так передусім тому, що загалом ще не навчилися дивитися на українців як на осібну націю. Мимо “великих слів великої сили”, накопиченої в анкеті, – се є факт. П. Юрист, напр., думає, що поки нарід є лише частиною російською, бо “великороссы и украинцы связаны другъ съ другомъ теснее чемъ каждый изъ этихъ народовъ съ другими славянскими народами”. На чому опирає шановний автор свої, в суті речі, цілком фантастичні твердження, не знати. Але знати зате, що його погляди не є лише його особисті. Покличуся хоч би на свідоцтво Горького, який каже: “Поскольку я знаю психику лучшей части русской интеллигенции, русский народъ всехъ трехъ племенъ чувствовался и мыслился ею какъ единое целое”. Отже, як вірити сьому свідоцтву, російська інтелігенція не бачила й не бачить в українцях осібної нації. Однак, шукаючи в сій дуже поширеній серед російської інтелігенції теорії “трехъ ветвей русскаго народа” причин неясности української програми російських лібералів, мусимо зна-

2. Стаття була написана ще до появи відповіді на анкету акад. Корша, отже, висновки отсеї статті до його тим самим не стосуються. – Д.Д.

чну частину вини за се зняти з їхніх плеч. Як покажу далі, ще завзятіших прихильників ся теорія “тріединой Руси” знаходить, на жаль, серед самих-таки українців, вносячи хаос у саме розуміння нашої національної проблеми.

Як же розв’язують сю проблему ті небагато росіяни, що прислали свої відповіді до “Украинской Жизни”?

Я не буду спинятися на гумористичних відповідях, як, напр., ш. п. Арсеньєва, який бажає Росії триматися до українців політики “равноправности, свободы и справедливости”. Кажу “гумористичних”, бо, уникаючи конкретної відповіді, голосити засади “свободи і справедливости”, не наражаючи себе на кпини, для сього треба було родитися ще перед Великою французькою революцією. У ХХ віці се рішуче запізно. Тому перейдімо до інших³ відповідей. Усі вони майже говорять одне: скасуйте всякі обмеження українського слова в Росії, дайте українцям змогу задовольняти свої культурні потреби шляхом приватної ініціативи – й українське питання є розв’язане.

У сій програмі лібералізм зостав вірний собі самому. Бо, признаючи особі свободу слова, преси, зборів, навчання, лібералізм тим самим признає і свободу для українського слова і преси, для української школи і т. д. Признаючи особі чи групі осіб право дбати й боротися за свої економічні й політичні інтереси, лібералізм не може відмовити їм права організуватися для боротьби і за свої національні потреби, себто засновувати собі школи, театри, наукові товариства, але на приватні засоби. Отже, всі “права”, що признають українцям ліберали, (усунення обмежень українського слова і право розвивати свою культуру шляхом приватної ініціативи) випливають, так сказати, чисто механічно з загальних засад лібералізму й жодною програмою не є. “Права людини і громадянина”, проголошені ще в часи Французької революції, себто *забезпечення прав одиниці*, – ось ціла суть ліберальної програми в усіх сферах життя, в тому числі й у національній.

Яку вартість мають ці “права” для українців? Ось що відповідає на се один з видніших теоретиків у національнім питанню – австрійський соціал-демократ *О. Бауер*: “Але нація, щоб жити і розвиватися, потребує не тільки забезпечення прав одиниці, вона потребує також *помочі законодавства й адміністрації*, вона потребує шкіл, театрів, музеїв і академій. Тут уже йде не обмеження державної влади, навпаки, тут уже нація потребує якраз помочі держави для своєї культури”. І фактично, як може розвивати свою культуру українська нація, здана лише на власні сили, хоч би завтра, як то хочеться лібералам, і впали всі обмеження, що тяжіють над українством? Як могло би постати на “частных средствах” українське середнє шкільництво або університет? Прецінь, своїх мільярдерів, своїх Карнегі, Україна не має! Як мусять жити на “частных средствах” українські наукові товариства, музеї і театри? Як, загалом, може бідна нація плекати свою культуру, здана лише на власні сили, коли навіть далеко багатша за неї російська культура досі потребує (і цілком природно!) для свого розвитку мільйонів публічних грошей!

Добрий приклад, як може розвиватися національна культура шляхом приватної ініціативи, маємо в Галичині. Українська культура, яка у формі приватних гімназій та ін. значною мірою збудована на складках селян, ледве животіє. Тим часом польська, що черпає, скільки хоче з публічних красвих фондів, користаючи з державно-краєвого апарату, розвивається чимраз буйніше.

---

3. Дальша характеристика не стосується кн. Урусова, одинокого, що потрапив як слід зрозуміти український рух у всіх його формах.

Підходячи до українського питання зі своїм доморослим “аршином”, ліберали забувають одне, що так само, як робітникові для оборони своїх економічних інтересів не вистарить свободи коаліцій, а потрібна ще й поміч держави (у формі соціального законодавства), так і нація для заспокоєння своїх національно-культурних потреб, потребує помочі тієї ж держави. Але поміч держави матиме тільки той, хто має в ній значення й силу. Чи мають українці якісь вигляди здобути значення в державі? Чи мають вигляди, що держава тепер чи в будучині їхні культурні вимоги задовольнить?

Щоб відповісти на се, не треба забувати, що в російськiм парламенті, хоч би який він був, і то в найліпшiм вигляді, ще довгий час матимуть гору ліберали на зразок Струве, що вважає українство за “нещастя”, або штибу п. Обнінського, що має українців за “авантюристів”, або на кшталт п. Юриста, що рішуче противиться видаванню публічних грошей на українські потреби. Подивіться-но на Галичину, як там у сеймі доводиться українцям битися з польською більшістю за кожную гімназію, за кожний марний крейцар на українські “Просвіти”, тоді як на польські культурні цілі плинуть сотні тисяч, подивіться-но туди, і ви зобачите те саме, що буде в нас, коли панове ліберали прийдуть до влади. Думати, що буде інакше, не маємо причин: ні ліпші, ані гірші від інших є росіяни.

Тому лише тоді будуть задовольнятися як слід культурні потреби українців, коли вони самі будуть про них дбати, коли заспокоєння сих потреб буде у їхніх власних руках; коли питання, напр., чи заснувати українську гімназію, буде залежати не від п. Струве й інших, а лише від тих, кого се обходить, себто від українців; коли гроші на се йтимуть не з добровільних складок і не із “частных средств”, коли бажання мати свою освіту і шкільну систему від сільської початкової школи й до університету та академії буде вважатися не за сепаратистську політику (мазепинство), а за цілком природну річ, що рішається відповідними місцевими органами й розв’язується місцевими ж, на те призначеними грошовими засобами.

Коли б бодай таке розв’язання українського питання запропонували ліберали, ми б признали, що й вони мають якусь *позитивну* програму в українській справі. Але коли вони твердять лише про скасування обмежень, то вони не мають жодної програми. Бо чисто *негативна* програма не є жодна програма.

Ще наївнішими показуються панове ліберали, твердячи, що українські політичні партії – “ненормальное явление”. О. Бауер каже, що сучасна держава зі своїм ставленням до нації просто “змушує населення ділитися на національні партії”. Так інакше й бути не може. Бо поки про культурні потреби нації дбає не сама вона, лише держава, одиноким виходом для нації, коли вона хоче позискати публічної помочі для розвитку своєї культури, є здобути вплив на державу. Для сього й потрібні національно-політичні партії: чей же не п.п. Струве та Юристам полишать українці в Думі дбати про українську школу. Потрібні є політичні партії не лише тепер, але й по знесенню всяких обмежень, що тяжіють над українством, бо самим знесенням, як ми вже сказали, національні питання ще не розв’язуються.

Як бачимо, російські ліберали зі своєю “програмою” – здатися на ласку російського лібералізму – в гіршiм разі не хочуть признавати українцям змоги розвивати свою культуру, в ліпшiм – показують брак всякого поняття, про те, що є національне питання і як його розв’язати?

Се і є наука анкети, зробленої “Украинскою Жизнью”. Запам’ятаймо собі сю науку! Хай і російські ліберали запам’ятають собі, що коли вони хочуть у розв’язанню національної проблеми, вилазити з тими самими формулами, непрактичність яких

уже тепер ясна для всіх на Заході, а зокрема в Австрії, то з певністю будуть мати у себе такий самий дім для божевільних, яким є тепер Австрія, де задля якоїсь чеської гімназії може затамуватися ціла парламентарна праця.

Угорі я сказав, що значна частина вини за легковажне ставлення лібералів до українців спадає на самих-таки українців. І се дійсно є так. Недавно ми довідалися з “Ради”, що п. Столипін був “першим і, здається, єдиним (!) на світі чоловіком, який зачисляв українців до самостійних націй” (“інородців”). Другий українець у “Русской Молве” називає відкриття українського університету у Львові “руським (?) праздником”. Побічних цитат можна навести ще десятки. А всі вони свідчать про те, що наші свідомі українці ще самі не знають, хто вони є. Чи ж дивуватися по всім сім, що й чужі їх національні претензії не беруть поважно, коли вони й самі гаразд не знають, “русские” вони чи українці, нація чи “ветвь”?

І так довго, як вони собі сього питання не вирішать, нам довго ще доведеться читати поучення п. п. Юристів і К°.

Р. S. Кінчаючи сей відділ з українського життя, не можу не згадати, бодай наприкінці, одного з дуже характеристичних, а на жаль, так мало знаних фактів сього життя, що стався осе недавно. В ч. 13 “Ради” з’явилася талановито написана стаття п. С. Бердяєва “Турецький герой”. Спершу я був навіть приємно здивований, що серед українців є такі талановиті публіцисти, коли випадково згадав, що сю саму статтю я вже читав перед кількома днями в № від 25/І віденської “Zeit”. Стаття з “Zeit” називається “Енвер-Бей” і, за виїмком двох-трьох речень, йота в йоту подібна до статті п. С. Бердяєва в ч. 13 “Ради”. Ірадулюю п. Бердяєву за те, що йому вдалося втертися в таку поважну газету, як “Zeit”. Або, може, якийсь скриба з “Zeit” просто безсовісно вкрав свою статтю з “Ради”. То було б уже останнє свинство. Правда, п. Бердяєв?

Балканська криза й українство. – Три кити й російські ліберали. – Нова формула й українці. – Російські трамтадрити й українські патріоти. – Слов'янський захват українців. – Ще раз о “трехъ ветвяхъ русскаго народа”. – Макк'явелі та гороскоп українства.

Зі щойно минулої політичної кризи, останній (або передостанній) акт якої відбувається тепер на Балканах і в Лондоні, українство російське вийшло подвійно побите. Розуміється, морально побите. Ся криза відкрила два фатальні для нас факти: по-перше, вона показала, що з українством ніде майже, мимо істеричних вигуків Меньшикова, поважно не числяться; по-друге, що українці самі ще не знають, “куди йти”, не мають свідомости своїх історичних завдань.

Ґрунт зачав хитатися під ногами у російських лібералів, коли, починаючи від 1908 р., заскочили їх зненацька такі події світового характеру, як турецька революція, анексія Боснії, італійська і, зрештою, балканська війна. Раз те, що не хотілося ліберальному імперіялізмові лишитися осторонь при поділі турецької спадщини, а друге – було ще ясніше, що не старій, збудованій на традиційних “трьох китах” Росії грати рішальну роль на близькому Сході. Звідси та смертельна “патріотична тривога”, що огорнула російських лібералів, про яку так багато писав Струве і яку можна порівняти з тривогою kota, від якого втекла його, здавалось би, певна здобич. Звідси ж і потреба переглянути програму, що спиралася на трьох відомих китах.

Особливо ж замість формули “народність”, яка в стосунку до інших націй означала їхнє безоглядне змосковлення, треба було знайти іншу формулу національної політики – спеціально для закордонного експорту.

Таку формулу знайшли, і тут, власне, зайшов той перший фатальний для нас факт, про який я згадав вище: нас, українців, у сій формулі поминено, для нас у ній місця не знайшлося. Знайшлося воно натомість для поляків. На всяких зборах російських ліберальних і неліберальних трамтадритів з приводу балканської війни вперто, послідовно й стало підкреслювалася потреба з огляду на міжнародні комплікації погодитися з поляками. Доходило навіть до посилення телеграм “Раді Народовій” у Галичині. Про потребу московсько-польського порозуміння зачала говорити не лише російська преса, а й такі газети, як “Temps”. Якщо вірити “Frankfurter Zeitung”, навіть Рим мав бути втягнутий у сю справу. Лише про українців мовчалося. Вони не існували, з ними, як реальною силою, не рахувалися. Більше навіть. Конечність для кожного політика наших часів мати перед очима *цілу* – як російську, так і австро-угорську Україну – *обнизилу й вартість Галичини на світовому політичному ринку*. В Галичині окріпла наслідком того москвофільська течія серед поляків, ідейним вождем якої є проф. Здзеховський, що стремить до згоди з Росією, заперечуючи національну осібність українців.

Коли б се ігнорування українців в “угодових” проєктах ліберальних росіян можна було пояснити свідомістю кардинальної суперечности інтересів обох “братніх” народів – се було б що іншого. Але в дійсності ігнорування було наслідком *браку віри в реальну силу українства*. Се є перший фатальний для нас результат минулої кризи, який відкрив ціле убозтво, цілу імпотенцію російського українства. Коли згадати ще, що час минулої кризи, яка знову висунула на порядок дня в Росії польське питання, приніс *нам* лише нові репресії, книжку Щоголіва і елаборати Струве, Котляревського, Погодіна та інших лібералів, то splendid isolation українців, зданих лише на власні сили, виступить ще яскравіше.

Ще більше недолузтво російського українства в час минулої кризи виявилось не в тім, як *до нього* ставилися інші, лише в тім, як *само українство* ставилося до подій, що розгорталися на світовій арені. Обридливе на сторінках мало не всієї російської преси канібальське цькування de la “Turquie agonisante” не знайшло жодного голосу протесту в українській пресі. А воно мусило б його знайти! Мусило, бо, виючи в унісон з ліберальними рептиліями в обороні “діла свободи і цивілізації” на Балканах, наша преса *лила воду на млин офіційної Росії*. Що більше, такими статтями, як, напр., софійські кореспонденції “Ради”, наша преса впоювала в публічність думку, що: 1) справа балканських слов'ян, що стреміли загарбати не лише слов'янські, але й *турецькі і албанські* землі, є справою “справедливості” всупереч до своєкорисних замірів “коварної” Австрії; 2) що Росія все у своїм ставленню до слов'ян керувалася (не так, як Австрія!) етичними мотивами “справедливості”, 3) що існує якась ідентичність слов'янських інтересів.

Казати ж се, повторюю, се лити воду на млин офіційно-ліберально-імперіалістичної Росії або, простіше кажучи, обертати kota хвостом. Бо який инакший ефект можуть мати кореспонденції (див. “Рада” №№ 13/I і 1/III 13 р.), в яких твердилося, що Румунія, забираючи чужу територію, робить “грабіж”, а Болгарія – “справедливість”, у яких погляд “справедливості” протиставляється поглядові Австрії і т. д.

Завданням, можна сказати, історичною місією, українців є боротися проти неославізму й так званої “слов'янської солідарности”, захитувати всі підвалини, на яких будується ідея неославізму. Для того українська преса мусила би передусім вияснити лицемірство *своєкорисних* поглядів російських лібералів на Балканах, нещирість їхніх слов'янських симпатій, аби бодай в очах української публіки зірвати з ворони неналежні їй павинні пера, аби показати, що у своїм ставленню до слов'ян Росія не може навіть і конкурувати з іншими державами. Замість сього всього наша преса, може, й несвідомо, підтримувала цілком протилежні думки, попираючи легенду про “справедливу” Росію – підпору неославізму.

Не дивно, коли ціла кадетська преса бреше, як найнята, про балканську війну; не дивно, що й Мілюков нічого не чув про звірства союзників; не дивно, що він присягався повірити в них лише тоді, як се буде стверджено з “об'єктивної сторони” (болгарського уряду). Кажу: се не дивно, бо хвальна партія “народної” свободи давно вже впряглася до воза офіційної Росії в міжнародних справах. Добрий удар батога – і “народна свобода” біжить туди, де їй скаже її пан. Але звідки взявся слов'янський патріотизм української преси? Того ніхто не зрозуміє. Сим офіційним поглядом на балканські справи, що панує неподільно в російській громаді, перейнялися наші українці цілком. Настільки перейнялися, що робили навіть (див. “Діло”, 20.II.) збори на користь балканських слов'ян. Настільки перейнялися, що від виразів свого спочуття балканським завоюванням їх не могло стримати навіть елементарне естетичне почуття болю, суму й подиву на вид розпачливого конання покутуючого за чужі гріхи талановитого, здібного народу! Повторюю, агонію Туреччини так, як і російські ліберали, наша преса використала лише для демонстрації своїх почувань та ідейної солідарности своєї зі “справою слов'янства” і – натурально – його “протекторки” Росії!

Виразнішого свідоцтва політичної короткозорости трудно було вимагати навіть від українства.

У сім незрозумінню завдань українства під теперешню хвилю й полягає той другий фатальний для нас факт, що принесла нам минаюча криза.

Загалом, читаючи українську пресу, тепер стрічається щось дивного не лише щодо змісту, але й щодо форми, щодо термінології зокрема. Перед трьома або чотирма літами ще ми знали, що ми є українці і більше нічого. Тепер майже ціла наша преса згідно повчає, що ми, хоч і українці, але “украинская ветвь русскаго народа”. Теорія “двох галузок” знову здобуває собі право громадянства в “українській” пресі. Остаточно ми б не сперечалися задля назви. Але річ znana, що з сею теорією зв’язане певне політичне *credo*, прихильники якого є галицькі москвофіли, Савенки, Щоголіви, Кашкарови і ин. Тому, коли українці не хочуть баламутити себе й інших, мусять із тими “двома вітками” дати собі раз на завжди спокій. Мусять, ідучи за вірним самозаховачим інстинктом нашого народу, кинути набік ім’я, відібране від нас чужими, і називати себе українцями і *лише* українцями. На жаль, до сеї простої речі ще не додумались українці і навіть у популярних часописах (“Маяк”) повчають, що наш нарід є рівночасно і український, і “руський”.

Макк’явелі у своїм “*J. Principe*” сказав: “Є трьох родів люди. Одні самі все бачать; другі потрапляють зрозуміти, коли їм инші річ пояснять, а треті нічого не бачать ні самі, ні через пояснення инших”. Я б мусив скласти дуже сумні гороскопи про сучасне українство, якби люди були, дійсно, лише сих трьох родів, про які згадує великий італієць. Але я думаю, що колекцію його можна доповнити ще одним родом людей (найчисленнішим), які вчаться *фактами життя*. Сі факти, сподіваюся, знищать колись усі дитячі хвороби українства, визволять його з-під впливу чужих ідеологій різних “неославізмів” і виведуть на шлях, що відповідає інтересам українського народу.

Тоді – але лише тоді – можемо бути певними, що сучасники нового акту великої історичної трагедії, що відбувається на окраїні Європи, не стоятимуть перед українством, як перед порожнім місцем, і не трактуватимуть його так, як трактують тепер.

Факти життя й український сентименталізм. – Літературна мова чи полтавський діалект? – “Rossia” і ми. – Сцилла і Харибда нашої культури. – “Les langues slaves” і провінціалізм. – Куди йти?

Несмілива надія на виховне значення фактів життя, надія, яку я дозволив собі висловити в попереднім “огляді”, здається, здійснюється скоріше, ніж можна було сподіватися. Переглядаючи останні числа наших журналів і газет, так і хочеться крикнути словами старого Галілея, сказаними ним зараз по урочистім засудженню його “помилко” і “єресей”...

Ось, напр., “Украинская жизнь”, що досі міцно боронила засаду “порозуміння”, друкує в останній (третій) книзі цілком іншого характеру статтю п. Смутка, в якій майже ні сліду нема того сентименталізму, з яким у нас звичайно підходять до російсько-українських відносин. Тверезе ставлення до російського лібералізму прокладає собі дорогу навіть до “Ради” – до того органу, що все був головним речником “згоди” між вовком і ягням.

П. Струве, “Утро России”, Щоголів і “Русская Мысль”, Старосельський, Нікольський et cetera – все се такі “факти”, ударами яких захиталися найміцніші стовпи “любви”, найзавзятіші апостоли “порозуміння”. І той самий п. Єфремов, який був донедавна найбільшим противником узагальнювання наведених фактів, який все енергійно застерігався проти потягання до відвічальности *цілого* російського лібералізму за україножерні вибрики поодиноких лібералів, сей самий Єфремов, згадуючи про ту спадисту площу, по якій котиться лібералізм в обійми п.п. Щоголівих, каже: “Туди йому і дорога. Сю дорогу я вже пророкував “русскому либерализму”, і дедалі вона все краще визначається і ширше розгортається” (“Рада”, 6/IV). Що пророкував автор цитованих рядків, лишімо набоці. Тут хіба лиш висловлю свою втіху, що такі думки загалом зачинають знаходити собі місце в нашій пресі: ліпше пізно, як ніколи! Хоч пізно, але апріорно прекраснодушні погляди на національні справи таки уступають у нас місце іншим, опертим на тверезій оцінці реальних фактів життя. А се має велике значення, бо лише сим шляхом дійде українське міщанство до створення *власної* національної політичної ідеології, брак якої так сильно у нього відчувається.

Сей “здви” у міщанській громадській думці, перші симптоми якого я осе зазначив, помітний не лише в області політичного думання. Зачинають писати про потребу для українства – навіть у чисто культурних справах – йти своїм власним шляхом, відкинути пріч костур, на який воно досі спиралося. Сей прапор культурної незалежності викинула передусім галицька міщанська преса, за нею – наша. Характеристичним під сим зглядом є видруковані недавно в “Ділі” цікаві статті В. Гнатюка “В справі нашої літературної мови”. Ми, котрі дивимося на мову не як на “святощ”, а як на засіб порозуміння між собою широких мас чи на великий чинник у громадському життю, скорше, як хто інший, здаємо собі справу з потреби сталої, близької до народу літературної мови. З тим більшою приємністю прочитали ми статті п. Гнатюка, який виступає, власне, в обороні чистоти нашої літературної мови проти стремління деяких письменників (особливо з Лівобережжя) принизити її до російсько-малоросійського жаргону Полтавщини, а навіть до жаргону лівобережної нашої інтелігенції. Я є профаном філології, але й профана часто аж разить мова наших газет. Дозволю собі твердити, що всі сі нарікання на т. з. “галицизми” і “полонізми” робляться не в обороні народної чистоти мови, а в обороні, власне, сего російсько-малоросійського жаргону. Бо вжити якесь “га-

лицьке” слово – се гріх! Але зато не в гріх писати “лоб” замість “чоло”, “пріз” замість “нагорода”, “младотурки” замість “молодотурки”, вживати систематично “самий більший”, “самий кращий” замість українських форм “найбільший” etc. Не гріх стало плутати слова “загальний” і “спільний”, через те, що по-російськи се перекладається *одним* словом (“общій”), не гріх перекладати французьке “essais” як “досвід”, а не “спроба”, через те, що на обидва ці слова є лиш один російський вираз (“опыт”); не гріх робити такі неологізми, як “зловживання” (замість “надужиття”) – переклад російського “злоупотребленіє”, або “розгублений” (зам. “збен-тежений”) – переклад російського “растерянный” і т. д., і т. д. Проти *такої* мови у нас не протестують, бо вона так близька до російсько-малоросійського жаргону нашої інтелігенції, хоч і разить вухо українського селянина або робітника! Натомість, проти кожного “галицького” слівця голоситься похід! Се є тим дивніше, бо, як каже п. Гнатюк, коли галичанин уживає полонізмів і германізмів, то “їх не дуже великий процент, по-друге, вони найбільше появляються в лексиці, а се ще не велика біда, бо їх можна так само легко позбутися, як легко вони приймалися”. Не те в Росії, де в українській мові нашого інтелігента “занечищується не тільки *лексика*, але й фонетика, і флексія, а що найгірше, *синтакса* (прим., він оженився на ній), яку можна би назвати серцем мови і якої ушкодження впливає на цілий розвій мови. Виїмків від сього правила небагато, тому теперішня українська мова в Росії попросту упадає під тягаром російщини”.

Оперти літературну мову на діалектах Лівобережжя – не поправить справи. Бо, за словами п. Гнатюка, “коли приглянемося до мови наших старших письменників докладніше, переконаємося, що чим далі на схід від Дніпра, тим більше вона занечищена чужими примішками, особливо русизмами, а чим далі на захід від Дніпра, тим вона чистіша”. Численними прикладами з Квітки, Котляревського, Шевченка, Руданського й Федьковича та ин. автор доводить своє твердження.

Як реакція проти того культурного невільництва, в яким перебуває наша літературна мова, статті Гнатюка мають велике й корисне значення.

Не можна, на жаль, сказати того про другу збірку статей, присвячену також боротьбі з чужими культурними впливами. Маю на увазі недавно вийшлу у Львові збірку “Russica”⁴.

Можна різно ставитися до російських культурних впливів. Але те *заложення*, з якого виходять автори статей у згаданій збірці: проф. *Ноцель*, проф. *Здєхоський* і *М. Нордау*, кожний марксист мусить безоглядно відкинути. Тенденція сих статей не лише реакційна, вона часом межує з чорносотенством. Згадані автори відкидають у російській культурі (і, зокрема, в літературі) не лише те, що є в ній нездорове, але і її додатні сторони. Я маю на увазі той дух протесту проти існуючого неладу, яким, мимо всіх своїх умних рис, пересякнута російська белетристика і порятунку від якого один із авторів збірки “Russica” шукає у ... ката! Протестувати проти російської культури через те, що вона ніби є духовою матір’ю “опришківства”, апелювати в боротьбі з ідеями Толстого до шибениці, накидуватися на російську інтелігенцію за її боротьбу проти політичних і релігійних забобонів – се, повторюю, значить відкидати в російській культурі те, що в ній є найціннішого, се значить іти нога в ногу з борителями *всякої* культури.

4. Цілком природно критика сеї книжки не стосується до передрукованої в ній моєї брошури “Модерне москвофільство”. Моя брошура, так мені бодай здається, виходить з інших залогень, як інші статті збірки і з усіма ними подекуди стоїть у розучій суперечності.

Наш погляд на річ є іншим. Ми також бачимо лихі сторони російської культури, але *деінде*. Російська культура зросла в атмосфері й на ґрунті панщини. З цього ґрунту й походять майже всі її характеристичні прикмети. Брак усяких форм легальної боротьби принижених класів у Росії майже до останніх часів дав так буйно розвинути там ідеології *анархізму*. І дійсно, Росія дала анархізму, може, найбільше його теоретиків (Бакунін, Кропоткін etc.) Анархістом був і Л. Толстой, великий вплив сеї течії чується й у творчості М. Горького, а подекуди і в інших представників російської літератури (Андрєєв). З другого боку, неможливе матеріяльне становище мас було причиною двох наступних характерних рис російської духовної культури. Се є, по-перше – релігія *покори і непротивлення* злому, визнавцями якої були найяскравіші зірки російської літератури. Елементи цього геніяльного москаля, який, на мою думку, стоїть на першому місці серед тих небагатьох великих, що дала світові Росія, – Достоевського. По-друге – се є негачія всього того, що не йде безпосередньо на заспокоєння матеріяльних потреб загалу, отже, в першій лінії негачія *науки і мистецтва* (Л. Толстой).

Тою ж таки нерозвиненістю правової психіки пояснюється дальша важлива прикмета російської культури: ще й дотепер голосить дехто в Росії, що регулятором соціяльного життя і міжкласових відносин має бути не *право, лише мораль*. На елементі любови хотів будувати суспільність Толстой. На тих же нормах моралі мали бути уложені відносини між державою і населенням, на думку старих слов'янофілів, що відкидали всякі “гаранті”, ся ж нотка звучала й у старій народницькій літературі, яка проповідувала не стільки *право* нижчих класів на ліпшу долю, скільки моральний обов'язок інтелігенції допомогти “меншому братові”.

Ось сі елементи російської культури, власне, і мусять стрінутися з критикою кожного свідомого марксиста. Бо ціллю максизму є: не анархістична жакерія, лише організована боротьба, не плекання духу покори, лише міцної правової психіки мас, не жолудовий матеріялізм – лише стремління до всестороннього розвитку одиниці.

Се і є причини, що змушують нас критично ставитися до деяких впливів на нас російської культури. Очевидно, що ся засада цілком інша, як та, якою керувалися п.п. Ноцель, Здзеховський і М. Нордау. Тим елементам російської культури, за які вони її проклинали, елементам протесту й боротьби проти існуючого ладу, ми визнавали й визнаємо велике виховуюче значення.

Нове у нас стремління визволитися від чужих культурних впливів або “стати на власні ноги”, опріч уже вказаної, приховує в собі ще й іншу небезпеку для нас. Кожна молода національна суспільність, мірою свого зросту, мірою незалеження від чужих культур, виявляє одну дуже не пожадану тенденцію: *замкнутися в колі своєї власної культури*. Наслідки цього – звуження розумового горизонту одиниці, певний духовний занепад її.

Для пояснення наведу аналогію. Недавно один французький військовий журнал пише, що ще “*les langues slaves*”, які студіювалися в військових школах Німеччини, є такі: “*le turc, le grec moderne et le russe*”. Як бачимо, журнал переконаний, що турки і греки належать до слов'ян...

Що се значить? Се значить, що пересічний інтелігентний француз, не стикаючись ніде у своїм краю з національним питанням, став з цього погляду анальфабетом. *Національні стосунки усунулися поза межі його духового горизонту*.

Щось подібне маємо й у нас.

Життя української (майже виключно селянської) нації крайньо убоге. Його не обходить маса питань, що хвилюють модерний світ. Тому кожний українець, що хотів би замкнутися в колі ідей і питань, якими живе його нація, неминуче мусив би стати – у багатьох питаннях – таким самим анальфаетом, як той француз у справах національних. Чи ж не ясно, справді, що, напр., справи трестів і картелів не дуже займатимуть пересічного нашого інтелігента, зайнятого справами дрібної кооперації? Чи не ясно, що український учений, який почуває міцний зв'язок із минулим і теперішнім свого краю, скорше знайде зрозуміння до таких дисциплін, як історія і філологія, аніж, скажімо, до соціології? Чи не ясно, чому наше мистецтво зайняте поезією села і досі не звернуло уваги на таке з'явище, яким, безперечно, є футуризм – сей овоч *великого міста*? Чи будемо дивуватися, що з поетами будучини, з поетами знов-таки великого міста (Вергарн) нашу публіку знайомить росіянин (Луначарський)?

Одна є причина сьому всьому: наш інтелігент, замикаючись у тісному колі понять та інтересів, якими живе його нація, наражає себе на небезпеку стати поза світом ідей, якими живе модерна суспільність. Бо сих ідей *наша* нація *сама з себе* видати не може: ми ще не є модерною нацією.

Тому треба стеретися, щоби минаючи Сциллу залежности від чужої культури, – не потрапити в Харибду провінціалізму.

Мені не раз доводилося чути, що абсолюенти німецької або польської гімназії в Галичині є значно розвиненіші, як абсолюенти гімназій українських. Може, в сім, власне, лежить прокляття кожної молодої нації, яка щойно творить свою культуру. Творячи її, вона не сміє в ній замкнутися, не сміє під загрозою духової смерти.

Не сміємо сього робити й ми. Особливо, як я вже сказав, марксистська інтелігенція. Бо ті ідеї, які ми маємо понести своїй аудиторії, є типовим овочем модерного, капіталістичного життя, взірець якого є для нас Європа й Америка. До них ми й маємо звертатися, в них маємо позичати культурні цінності. Коли й ми маємо докласти свої цеглини до будинку української культури, то ці цеглини мусять бути принесені *тільки звідтам*. Пустий викрут – ніби на дорозі стоїть русифікація з її школою, що не дає знання західноєвропейських мов. Та сама русифікація є і в Королівстві польським. А мимо того, правда, в силу історичної традиції, польська інтелігенція не втратила контакту з європейською культурою, що й помітно як на польському мистецтві, так і на літературі й публіцистиці. Згадаємо, зрештою, що завдячують Заходові молоді марксистські рухи Сербії і Болгарії.

Туди лежить дорога і нам.

Бо там розробляються найскладніші проблеми пролетарської культури; там розробляються так важливі для нас проблеми націоналізму та інтернаціоналізму; там кується теорія і практика пролетарського життя; на Заході ж появляються предтечі будучих артистів соціалістичного мистецтва й поезії.

Коли хочемо увільнитися від культурного рабства, з одного боку, від вузького провінціалізму, з другого, мусимо йти туди.

Але сей обов'язок лежить не лише на нас, а й на цілій нашій інтелігенції. Лише тримаючися сеї дороги, потрафить вона проплисти безпечно між Сциллою і Харибдою нашого життя.

О. БРАУЭР О НАЦИОНАЛЬНОЙ АССИМИЛЯЦИИ

(Der Kampf. Sozialdemokratische Monatschrift. März, 1912, Wien)

“Der Kampf”, орган австрийских социал-демократов, представляет большой интерес не только для интересующихся австрийской политикой. Много поучительно-го найдет в этом журнале каждый, занимающийся национальным вопросом. В особенности же каждый русский читатель, так как многие вопросы, обсуждаемые на страницах “Kampf”, уже зарисовываются в России настоящей и, без сомнения, приобретут громадное значение в России будущей. В последней, мартовской, книжке этого журнала находим чрезвычайно интересную статью известного теоретика по национальному вопросу *Отто Бауэра* “Условия национальной ассимиляции” (“Die Bedingungen der nationalen Assimilation”).

Содержание этой, довольно длинной, статьи состоит в следующем. Пользуясь обширным фактическим материалом из истории национальных отношений в различных странах, и, между проч., в России¹, автор старается ответить на вопрос: *от каких условий зависит ассимиляция национального меньшинства?* Общий, универсальный закон ассимиляции меньшинства, по мнению автора, заключается в следующем: “*условия, содействующие сношениям (Verkehr) между меньшинством и большинством, благоприятствуют ассимиляции; условия, эти сношения утруджающие, препятствуют ассимиляции*”.

Этот общий закон делится на целый ряд подчиненных ему второстепенных законов. Главнейшие из них устанавливают зависимость ассимиляции от: 1) количественной (абсолютной и относительной) величины меньшинства, 2) от образа расселения, 3) от степени расовой, культурной, религиозной и языковой близости. Эти законы О. Бауэр считает действительными для каждого национального меньшинства. Однако склонность меньшинства к ассимиляции зависит, кроме того, еще от его социального характера и от социального состава большинства. *Каждый класс имеет свои собственные законы ассимиляции* – особые для класса феодалов, особые для буржуазии, особые для крестьянства, особые для пролетариата. Господствующие классы (Herrenklassen) ассимилируются в пользу покоренной нации только лишь в том случае, если они находят среди этой нации подобный им господствующий класс; до тех же пор, пока покоренная нация полностью состоит из крестьян и рабочих, господствующий класс чуждой национальности вообще не

---

1. Разумеется, постановления комиссии имели только характер пожеланий, но это не умаляет их симптоматического значения.

ассимилируется. Этот последний закон, в свою очередь, есть только часть более общего: *меньшинства ассимилируются только лишь в том случае, если находят среди большинства общественную группу, подобную им по классовому составу, профессии и степени культуры.*

Все эти законы, иллюстрированные массою удачно выбранных примеров (многие взяты из истории украинцев), автор называет *объективными* условиями ассимиляции и противопоставляет им *идеологические* условия. К этим последним относит автор любовь к общему отечеству и пр. В дальнейшем изложении автор отличает ассимиляцию мирную от “национального принуждения” (*nationale Nötigung*), под которыми подразумевается использование в целях ассимиляции, государственной власти господствующей нации или экономической силы ее отдельных классов. Эти насильственные мероприятия, по мнению автора, способствуют ассимиляции лишь там, где существуют уже ее объективные условия. В противном случае “национальное принуждение” только препятствует ассимиляции. “Часто, – говорит автор, – как раз в борьбе против ненавистных принудительных мер просыпаются страсти, служащее меньшинству защитой против притягательной силы большинства; так, напр., у украинцев в борьбе с запрещением печатать книги на украинском языке, у литовцев в борьбе против запрещения литовского алфавита, у поляков в Пруссии против колонизационной политики, у армян на Кавказе в борьбе против секуляризации церковных имуществ”. Последний установленный автором закон ассимиляции следующий: ассимиляция происходит тем легче, чем меньший и слабейший приток (из среды своей нации) испытывает меньшинство и чем более сильный и постоянный приток испытывает большинство.

Кончает автор статью практическими директивами, которых должна придерживаться партия во всех вопросах, касающихся национальных меньшинств: “*социал-демократия должна бороться со всяким “национальным принуждением”*; *однако не должна препятствовать национальной ассимиляции*”. Для нас особенно интересны взгляды автора на судьбу господствующего национального меньшинства. Как я уже указал выше, такое меньшинство, по мнению Бауэра, не ассимилируется среди покоренной (или подчиненной) национальности, слагающейся из низших в социальном отношении классов. Однако *с изменением социального состава большинства изменяются и условия ассимиляции меньшинства*. С возрождением, например, чешской нации начался в Чехии процесс *реассимиляции* высших классов, – возвращения их к чешской национальности. Такая реассимиляция всегда является “первою фазой того национального эволюционного процесса, который можно назвать *пробуждением неисторических наций*. Подобные процессы происходят у фламандцев, финнов, украинцев, латышей, литовцев, белорусов, грузин, болгар.

Относительно некоторых утверждений автора можно бы было спорить. Так, например, закон ассимиляции господствующих классов, по нашему мнению, не может объяснить денационализации украинской шляхты в XVIII столетии. Наоборот, согласно этому закону (см. выше), русское дворянство должно было бы раствориться национально в украинском, чего, однако, не произошло. Не может объяснить указанного факта, разумеется, и утверждение автора, что высшие классы “любят уподобляться господствующей нации”. Далее, нам кажется, что автор недооценивает значение “национального принуждения”, в особенности же государственной властью, при ассимиляции, отводя ей лишь роль фактора, способствующего объективной ассимиляции. Напр., белогорская битва 1620 г. этим

ударом лишила Чехию почти всего дворянства (заставив оставшуюся часть ассимилироваться с новым немецким дворянством), низведя таким образом чехов до значения неисторической нации. Несмотря на сильную немецкую иммиграцию в Богемии еще в Средние века, все же является вопросом, существовали ли в среде чешского дворянства в начале XVII в. объективные условия ассимиляции.

Также не вполне ясно определяет автор понятие “мирной ассимиляции” рабочих, принадлежащих к национальному меньшинству, в пользу национального большинства. Например, хотя бы в Галиции, мы можем видеть, что очень часто эта “мирная ассимиляция” принимала совсем не мирный характер и если не совпадает, то очень близко граничить с “национальным принуждением”. Очевидно, само понятие “национального принуждения” нуждается в расширении.

Можно бы было сделать еще некоторые замечания, однако в общем статья О. Бауэра безусловно представляет большую ценность.

Вопросы, затронутые в статье, чрезвычайно важны. В особенности полезно бы было ознакомиться с ними тем, которые подходят к вопросам ассимиляции с таким непростительным легкомыслием, как, напр., в № 1-м “Русской Мысли” за этот год.

РУССКИЙ ЛИБЕРАЛИЗМ И УКРАИНСКОЕ ДВИЖЕНИЕ

Ничто, особенно в России, не обладает такой живучестью, как политические предрассудки. Программы, созданные для одного времени и для известных людей и обстоятельств, идеи, возникшие в определенных условиях, переживают не раз весь комплекс причин, вызвавших их к жизни, и нередко становятся колодой на ногах новых поколений.

На одном из таких распространенных предрассудков основывается отношение части украинского общества к русскому либерализму. Предрассудок этот коренится отчасти в слабости украинского движения и забвении политических традиций, отчасти является отголоском старонароднической идеологии, видящей в интеллигенции какую-то особую породу благородных и великодушных людей, готовых отдать свою жизнь за всякий “прекрасный идеал”. Этот предрассудок, основанный скорее на вере, чем на знании, при малейшей попытке проанализировать его теряет всю свою непреложность и убедительность.

Два момента наиболее характерны для той свободной России, в сторону которой страна безусловно эволюционирует и которая должна, как в этом убеждены многие, открыть новую эру для украинского народа. Первый момент, это – раскрепощение национальностей в смысле изменения существующей полицейской системы по отношению к “инородцам”. Второй – политическое раскрепощение народных масс и вовлечение их в политическую жизнь.

К этому последнему обстоятельству я вернусь позже, а теперь остановлюсь на первом моменте.

Первой задачей новой России будет безусловно перестройка на новых началах ее национальной политики. Система мелочно-придирчивого и беспощадного подавления всех наций возможна лишь при режиме абсолютистском. С того момента, когда в России наступит эра действительного конституционализма, когда отдельные национальности получат хоть минимальную свободу национального развития, эта система окончится банкротством, как это было, например, в 1867 г. в Австрии¹. Весьма вероятно также, что в целях сохранения своего доминирующего положения в государстве русские в России прибегнут к тому же самому средству, что и австрийские немцы в свое время, а именно: постараются опереться на одну привилегированную нацию для того, чтобы, поделившись с нею частью своей власти, спокойно господство-

---

1. Пример Германии, которая и при конституции с одинаковым усердием давит своих поляков, не противоречит вышесказанному, так как численное отношение господствующей национальности к подчиненным в Германии гораздо выгоднее первой, чем в России.

вать над остальными. Между прочим первой попыткой, – правда, не либеральной, а столыпинской России, – вступить на этот путь является закон о городском самоуправлении в Царстве Польском. Как известно, евреи пали при этом жертвой новой системы национальной политики, основанной на соглашении русских с поляками. Вообще Столыпин, как кажется, понимал, что рано или поздно, а России придется прибегнуть к политике, которая началась в Австрии после Садовой. Характерны в этом отношении слова, сказанные бывшим премьером в заседании Госуд. Думы 27-го апреля прошлого года, во время дебатов по поводу применения пресловутой статьи 87-й Основных Законов. Вот что сказал Столыпин, говоря о введении земства в западной России: “Если еще принять во внимание, что даже поляки в городах Царства Польского молчаливо одобряют ограждение их от подавляющего влияния еврейского населения путем выделения его в отдельные национальные курии; если того же самого в более или менее близком будущем в той или другой форме будут требовать и немцы Прибалтийского края по отношению к эстонцам и латышам, то вы поймете, насколько скромна была попытка нашего законодательного предположения оградить права русского населения в шести западных губерниях”.

Если необходимость политики разделения наций на разряды ощущала уже столыпинская Россия, если уже она делала робкие попытки применения этой политики, – то можно с уверенностью утверждать, что в будущей либеральной России такая политика станет неизбежной.

Многие обстоятельства позволяют предполагать, что роль такой привилегированной нации в России, – так же, как и в Австрии, – будет отдана прежде всего полякам. Интересы внешней политики прежде всего заставляют русских либералов искать соглашения с поляками. Русский абсолютизм дружелюбен Германии. Русский либерализм явно ей враждебен. Чтобы убедиться в этом, достаточно прочесть хотя бы выступления кадетов в Думе при обсуждении бюджета министерства иностранных дел, достаточно прочесть номера “Речи” или “Русских Ведомостей” за время аннексионного кризиса. Достаточно также вспомнить, что целое неославянское движение, вынесенное в значительной степени на плечах кадетов, было направлено против германского империализма. Эту тесную связь между конституционными симпатиями русских либералов и их германофобством – с одной стороны и полонофильством – с другой подметил еще Бисмарк в своих “Gedanken und Erinnerungen”². Главным стремлением русского империализма (как старого, так и нового, либерального) было вовлечение в сферу влияния России славянских народностей Балканского полуострова и Австро-Венгрии, а прежде всего поляков. Могучим средством для достижения этой цели было бы русско-польское соглашение и предоставление русским полякам известной свободы национального развития. Автономное “Царство Польское” не только сумело бы, подобно Галиции, ассимилировать осевших на его территории немцев, но и явилось бы сильной аттракционной силой для поляков германских и австрийских.

Подобные взгляды не раз можно было встретить на страницах русских либеральных газет. Одной из последних на эту тему статей была статья г. Кашкарова в “Утре России” под названием “Ягеллонская идея”.

Если теперь русская политика не вступает на этот путь, то причины этого нужно искать в общем непримиримом характере, не признающем никаких компромиссов. Поляки, в свою очередь, также нуждаются в сильной России. Говорю здесь о поль-

2. “Gedanken und Erinnerungen”. Stuttgart u. Berlin. – Т. I. – С. 335

ской буржуазии, которая еще долгое время будет господствовать в Царстве Польском экономически, а в случае введения в крае автономии – и политически. Эта-то буржуазия и нуждается в сильной России. Германия с ее культурой и способностью в высшей степени ассимилировать чужие элементы гораздо для поляков опаснее России. Кроме того, надо иметь в виду, что Царство Польское очень густо заселено немцами. Вместе с евреями они во многих городах составляют или большинство населения, или довольно сильное меньшинство. Попади завтра Царство Польское под власть Германии, и в продолжение каких-нибудь десяти лет города Царства Польского совершенно утратили бы свой чисто польский характер. Эти обстоятельства и породили в польском обществе особое направление политической мысли, ищущее во что бы то ни стало соглашения с Россией. Те же причины бросили поляков в водоворот неославянского движения, несмотря на то, что кокетничанье поляков с неославизмом сильно подрывало их значение как политического фактора в Австрии.

Наиболее типическим представителем и теоретиком этого нового, – назову его русофильским, – направления среди поляков является известный национал-демократический мессия или, как его, впрочем, без всяких оснований, называет Леруа-Болье, *Un homme d'Etat* Роман Дмовский. Вот что пишет этот “государственный человек” в своей французской книжке “*La question polonaise*”: “Главная опасность, угрожающая национальному существованию Польши, лежит в непомерном увеличении германского могущества и в прогрессирующем мирном завоевании Германией востока. Одна лишь польская нация в состоянии отвратить эту опасность”³. Только Польша, которой предоставлена известная свобода в национальном отношении, в состоянии положить границу “германскому напору”. Современная же русификаторская политика России, по мнению автора, сковывая национальные силы польского народа, “приготовляет господство немцев во всей Восточной Европе”.

Таким образом, русско-польское соглашение являлось бы необходимостью не только для поляков, но и для России. Отсюда великие симпатии Дмовского к неославянскому движению, которое также признавало необходимость такого соглашения.

Как известно, мечты Дмовского и польской национал-демократии вообще о соглашении с Россией не остались мечтами. Неославизм “без оговорок”, оппортунистическая политика коло в Думах, снискавшая ему печальную репутацию защитника государственности 3-го июня, – таковы были первые попытки реализации идей Дмовского. Правда, эти попытки окончились явным фиаско. Однако, рассматривая реальные причины, вызвавшие к жизни политику Дмовского, можно с уверенностью сказать, что в более подходящий момент эта политика принесет иные результаты. Как бы то ни было, идея примирения поляков с русской государственностью, взамен известных национальных компенсаций, очень популярна в широких кругах как польского, так и русского либерального общества базируясь на общих обеим группам интересах.

Какое же значение имеет все это для украинцев? Очень большое. Дело в том, что в качестве компенсаций за свою лояльность поляки хотели бы получить не только известные концессии на своей этнографической территории, но и нечто большее. В книжке того же Дмовского “*Myśli nowoczesnego Polaka*” можно, например, прочесть, что украинские земли – это “историческое поле нашей национальной экспансии”. Выпустив из-под влияния польской культуры эти земли, “утра-

3. Dmowski R. *La question polonaise*. – Paris, 1909. – С. 330.

тили бы мы большую часть бывшей нашей территории и несколько миллионов несомненных поляков, живущих тою же культурою, что и мы”⁴. Еще яснее говорит на эту тему в одной замечательно интересной статье “Dziennik Poznański” в №№ 200-м и 201-м прошлого года. По мнению “Dziennika Poznańskiego”, украинские (и литовские) земли есть только объект, о котором идет спор между русскими и поляками. Указывая на громадную, все растущую эмиграцию поляков за океан, газета приходит к заключению, что для поляков гораздо выгоднее было бы направить этот эмиграционный поток на соседние Литву и Украину. Утрату этих земель для польской культуры автор статьи отождествляет с утратою их для культуры вообще, так как “литовство и украинство не представляют самостоятельных, положительных культурных ценностей; они – ценности отрицательные, и выросли только как следствие угнетения поляков”. Развитие на украинских землях своей культуры автор считает работою “pour le roi de Prusse”. Развивая взгляды Дмовского, “Dziennik Poznański” старается доказать, что только польскость может остановить “германский напор”, и притом польскость на всем протяжении исторической Польши.

Таковы польские *ria desideria*, согласно которым украинский народ должен стать компенсацией за польскую лояльность. Признает ли эти польские претензии и в каких размерах другой контрагент т. е. русские либералы, – вопрос, разрешение которого зависит от конкретных обстоятельств места и времени. Тут можно только отметить, что там, где в целях привлечения польских симпатий нужно было принести в жертву интересы украинского населения, русские либералы принести эту жертву не колебались. Наилучший пример – Холмщина и та позиция, которую заняли в этом вопросе кадеты. А, например, г. Кашкаров в уже цитированной мною статье говорит как о награде за польскую лояльность о “гарантировании прав польского меньшинства в Литве и правобережной Украине”. Что эти “права” могут быть расширены в случае надобности, представляется очень вероятным. Кроме того, не нужно забывать, что “украинская опасность” является сама по себе довольно сильной побудительной причиной, заставляющей обоих вековечных врагов податься друг другу руки.

Шесть лет назад в Лейпциге вышла книжка “Un danger pour l’Europe”, старающаяся представить украинское движение как движение анархистское, заключающее страшную опасность для России и всего цивилизованного мира. Книжка эта, обладающая всеми признаками доноса, и притом анонимного (книга издана без имени автора), принадлежит, как уверяют, перу известного вшехпольского публициста. Народ украинский автор сравнивает с зулусами, готтентотами и кафрами и кончает свою книгу призывом бороться с новою опасностью для Европы, еще сильнеею, чем желтая опасность⁵. Опасения поляков в этом отношении разделяет и русское общество. И не только реакционные его круги. Достаточно указать на статьи Струве, на последние статьи по украинскому вопросу в “Утре России”, на статьи, которые печатались в 1909 г. по холмскому вопросу в “Московском Еженедельнике” и др. Что польско-русский либеральный союз для борьбы с украинством не химера и не фантазия, об этом говорят и факты. Например, известная “согласительная комиссия”, состоявшая из гр. В. Бобринского, Красовского, Н. Львова и В. Маклакова – с русской стороны, Р. Дмовского, Л. Дымши, гр. Олизара, И. Свизжинского и Л. Страшевича – с польской, на своих заседаниях в мае 1910 г. сочиняла проекты *русификации галицких школ* взамен некоторых уступок русским полякам. На этой согласитель-

4. Dmowski R. Myśli nowoczesnego Polaka. – Lwów, 1904. – С. 145.

5. “Un danger pour l’Europe”. – Leipzig, 1906.

ной комиссии между прочим было постановлено⁶, что в Царстве Польском высшие, средние и низшие школы должны быть польские. Что касается Литвы и Украины, то постановлено, что школы правительственные и земские должны быть русские; школы же частные польские должны обладать полною свободою. Одновременно признано, что *тот же самый принцип*, который устанавливается относительно школ польских в России, должен действовать в Галиции относительно школ русских. И этот позорный план, трактующий о правах поляков и русских на украинской территории, подписали и представители русского либерализма...

Этой новой политикою соглашения с Россией объясняется и та поддержка, которую оказывают галицкие поляки москвофилам. Можно было бы привести десятки цитат из газет разных польских партий в Галиции, которые содержат следующие рассуждения: развитие украинского движения в Австрии, которое оказывает влияние на Украину, Россия считает для себя крайне вредным. Поэтому в целях приобретения симпатии России для русских поляков нужно поддерживать москвофилов. Такие статьи появляются чуть ли не каждый день в польских газетах. У всех в памяти еще известная статья проф. Здзеховского о “триединой Руси”, а теперь польская пресса во главе со “Słow’ом Polsk’им”, – по поводу слухов об учреждении украинского университета во Львове, – пугает Австрию призраком войны с Россией. Таким образом, фатальное влияние, оказываемое на украинство польско-русским сближением, которое, как я старался показать, примет вполне реальный характер только лишь в конституционной России, уже является фактом.

Резюмируя все сказанное, утверждаю: во-первых, что будущая либеральная Россия, вынужденная изменить теперешнюю национальную политику, придет к соглашению с поляками; во-вторых, весьма вероятно, что все невыгодные стороны этого соглашения понесут украинцы: посредственно – в качестве компенсации за польскую лояльность и непосредственно – в качестве “un danger pour” не Европы, конечно, а своих наиболее близких соседей. Враждебность русского либерализма к украинству станет еще понятнее, если принять во внимание его империалистические тенденции, стремящиеся по возможности к однопациональному государству.

Теперь возвращаюсь ко второму из тех моментов, которые характеризуют будущую либеральную Россию. Старый порядок защищал, – худо ли хорошо, другой вопрос, – национальные интересы тех групп, на которые опирался сам. В этом отношении, как и вообще, он не терпел ни оппозиции, ни помощи общества. Положение радикально изменилось, когда русское общество получило возможность, – правда, в узких рамках выкроенной для него *paus légal*, – принимать участие в политической жизни. А это обстоятельство привело к тому, что русский национализм утратил свой исключительно правительственный, казенный характер. С другой стороны – оживление национальных стремлений среди подчиненных наций, что было необходимым следствием демократизации страны; оживление, грозившее переступить узкие границы *Besitzstand’a* негосударственных народностей; оживление, представлявшее опасность для самого русского характера государства, – все это толкнуло в лагерь националистов все те элементы, которые заинтересованы в русском характере государства, а значит, и либералов. *Заражение бациллою национализма либеральных кругов русского общества* – вот первая характерная черта нового русского национализма. Другую является его *общественный характер*.

6. Разумеется, постановления комиссии имели только характер пожеланий, но это не умаляет их симптоматического значения.

С одной стороны, после 1905 года плебс стал активным фактором в политике, и каждая партия была вынуждена искать его симпатий для достижения своих целей; с другой стороны – стихийное движение нерусских наций, перевернувшее вверх ногами все полицейские рогатки, поставленные на его дороге, вскрыло всю инертность и неспособность официального, казенного национализма бороться с инородцами своими собственными силами с какою-либо надеждою на успех. В виду всего этого, средством реализации своих планов стали для русских националистов не только правительственные репрессии, но и самоорганизация заинтересованных групп самого же общества, во-первых, националистические демагогия в массах, во-вторых. Так, вместо погромов появился кооперативный национализм, вместо запрещения украинского слова – галицко-русские общества; Меньшиков занялся пропагандою патриотизма, “доступного для бедняков” (“Нов[ое] Вр[емя]” от 7-го октября 1910 г.); холмская комиссия заботится о “всеобщем образовании и экономической деятельности” для русификации “русского” населения Холмщины (заседание 20-го ноября 1910 г.), а “Новое Время” призывает общество к “самодеятельности” в интересах “культурного закрепления окраин за Россией” (23-го января 1911 г.).

Русский национализм европеизируется. Он будет еще более европеизироваться по мере того, как Россия будет превращаться в конституционную охрану. В этом и лежит та страшная опасность, которая грозит опале со стороны либеральной России с ее общественным, европейским национализмом. Правда, конституционализм сильно поможет украинскому движению стать на ноги, сняв с него те ограничения, которые тяготеют над ним теперь, но тот же конституционализм несет с собою и новую форму национализма, несравненно более опасную, чем национализм казенный, так как она не ограничивается циркулярами и запрещениями, а идет в самую толщу народных масс. Не следует обманывать себя якобы нейтральностью русского прогрессивного общества в украинском вопросе, которое в своем громадном большинстве относится к нему индифферентно. Позиция национал-либерализма в украинском вопросе двоякая. Поскольку цели украинского и русского освободительного движения совпадают, оно является желательным союзником последнего. Поэтому, – правда, очень редко, – украинство иногда находит себе защиту в кадетской прессе и у кадетских депутатов. Разумеется, пропорционально силе украинства и не более, – ведь кадеты реальные политики! С другой же стороны, украинское движение кроет в себе ряд требований чисто национального характера, которые отчасти безразличны, отчасти просто несимпатичны русскому национал-либерализму. Как одна, так и другая сторона украинского движения еще слишком слаба, – этим и объясняется индифферентизм русского либерального общества в украинском вопросе. Однако, в последнее время, по мере роста и укрепления украинства, этот индифферентизм начинает переходить в явную враждебность.

Я кончаю. Не претендую на непогрешимость всех своих выводов. Настаиваю, однако, на их большой вероятности. Единственно, что я хотел сказать в своей статье, это – то, что надежды на либеральную Россию, распространенные в украинском обществе, сильно преувеличены, а отчасти являются просто предрассудками; что необходимость построить национальную политику России на новом базисе и модернизации русского национализма в будущей конституционной России могут иметь для нас самые неожиданные последствия. А если так, то не оказались ли бы основанные на тех предрассудках ходячие рецепты разрешения украинского вопроса в России недействительными?

Вопрос, над которым стоит подумать.

ЗА УКРАИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ (ПИСЬМО ИЗ ГАЛИЦИИ)

Удивительную картину месяц тому назад представлял “главный и королевский город” Львов. Бесконечные, повторявшиеся и днем, и поздним вечером демонстрации; толпы народа, с пением “Jeszcze Polska nie zginęła” марширующая по улицам; митинги, на которых ораторы призывали присутствующих отвратить “новое бедствие” готовое упасть на “родину”; пламенные статьи в газетах, призывающие дать отпор новому посягательству на “неотъемлемые права” нации...

Непосвященному могло бы показаться, что или в стране готовится вооруженное восстание, или центральное правительство приготавливает какой-то *coup d'état*, долженствующий отнять у нации ее старые, освященные обычаем права.

В действительности дело обстояло иначе. Несчастье, от которого представлялось необходимым спасти “отечество”, было совсем другого характера.

Украинский университет или, вернее, лишь призрак его – вот была причина, мобилизовавшая всех истинно-польских людей Львова.

Наблюдая эту патриотическую вакханалию, видя представителей угнетенной нации в роли угнетателей; профессоров, призывающих учащуюся молодежь к погрому украинцев; студентов, с палками в руках и... с “*Z dymem rozarów*” на устах клянущееся “не оставить камня на камне” на будущем “гайдамацком” университете, – казалось, что присутствуешь при невозможном социологическом явлении: помешательстве целой нации. Конечно, если под нацией понимать кучку политических банкротов, которая, однако, *до сих пор* дает тон всей политической жизни края. Психиатр, немного ознакомленный к тому же с галицкой общественной жизнью, наверное, назвал бы то исступление, в которое попали львовские патриоты, “*delirium furibundum*”. Потому что симптомы этого *delirium*, – поступки, основанные на совершенно несоответствующих действительности представлениях или иллюзиях, – были налицо. Такой иллюзией в данном случае является убеждение поляков в страшном вреде украинского университета для всей Польши.

Безусловно, вопрос об украинском университете имеет громадное значение, далеко выходящее за границы края. Об этом свидетельствует хотя бы та страстность, с которой дебатруется этот вопрос не только во Львове, но и в Киеве, Варшаве, Петербурге, Вене и даже в... Граце¹. Вопрос, около которого сталкиваются интересы целых классов, наций и даже государства, очевидно, имеет не только культурное, но и политическое значение. Сперва, однако, несколько слов из исто-

---

1. Недавно грацкая “*Tagespost*”, считающаяся полуофициозом министерства иностранных дел, поместила статью, доказывающую важность украинского университета как для внутренней, так и для внешней политики монархии.

рии львовского университета, необходимых для понимания настоящего положения интересующего нас вопроса.

Львовский университет был основан в конце XVIII в. императором Иосифом II. До самого 1848 г. университет носил чисто немецкий характер. Только некоторые предметы (на богословском факультете) читались по-латыни. С 1848 г. права украинского языка в университете официально признаются и все более и более расширяются. Сперва был основан (правда, временно) лицей для украинских богословов с украинским языком преподавания, в 1849 г. учреждена кафедра украинского языка и литературы, в 1862 – две кафедры на юридическом факультете и еще некоторые. Но все эти уступки носили спорадический характер и были только терпимыми исключениями в *чисто немецком* по закону университете. Распоряжение министра народного просвещения от 11-го июля 1871 г. изменило положение.

Это распоряжение начинается следующими словами: “Его императорское и королевское апостольское величество высочайшим постановлением 4-го июля 1871 г. все милостивейшее повелеть соизволил, чтобы ограничения, препятствующая чтению лекций на *польском и украинском* языках на факультете права и администрации, а также и философском львовского университета, были устранены и чтобы в будущем к занятию кафедр на названных факультетах были допускаемы лишь кандидаты, *совершенно свободно владеющие одним из обоих областных языков*. Высочайшее распоряжение его императорского и королевского апостольского величества стремится открыть во львовском университете свободное поле для науки на *обоих языках местного населения*” и т. д.

Это императорское распоряжение было последним, регулирующим права польского и украинского языков во львовском университете.

Как это ясно видно из буквального смысла приведенного распоряжения, права *обоих* языков были сравнены. Университет был признан, – как говорят в Галиции, – “утраквистическим”. С этого времени начинается однако не утраквизация, а... полная полонизация университета. Благодаря совершенно естественному в то время большому количеству кандидатов-поляков, способных занять университетские кафедры, в очень непродолжительном времени большинство львовского университетского сената оказалось в польских руках. Это выгодное положение было поляками очень искусно использовано в целях недопущения в университет в качестве профессоров (или доцентов) молодых украинских научных сил.

Например, д-р Студинский, украинец, был габилитирован² в Кракове на основании работы, замечательной львовскими профессорами. Так же точно украинец д-р Зобкив, замечательный львовским университетом, был габилитирован в Аграме, и т. д. Таких примеров, свидетельствующих о крайней тенденциозности львовской профессорской корпорации по отношению к молодым украинским ученым, можно бы было привести не один и не два. Нет ничего удивительного, что украинцев, желающих габилитироваться во львовском университете, становилось все меньше и меньше. Это обстоятельство стало впоследствии одним из главных аргументов поляков против требования украинцами своего университета. “Для чего им университет, – писали польские газеты, – когда они не только не имеют, но и не стараются создать необходимые научные силы”.

2. Желающий получить доцентуру в австрийском университете должен по достижении докторской степени предложить факультету самостоятельную научную работу. По одобрении работы факультетом и после пробной лекции кандидат становился “габилитованным доцентом” и получал, право на занятие кафедры.

Ненормальное положение украинского языка во львовском университете побудило, наконец, украинскую молодежь поднять знамя борьбы за свой собственный храм науки. Сначала требования украинского студенчества в Галиции не шли дальше аналогичных требований их российских земляков в настоящее время. Учреждение нескольких кафедр – этим ограничивались все притязания украинского студенчества. Только лишь в 1899 г. выдвигается требование основания отдельного украинского университета.

Одновременно с этим борьба принимает все более и более острые формы. Нетактичность сената и национальная нетерпимость польских профессоров – неразрешение сходов украинских студентов, непризнание прав украинского языка при имматрикуляции и проч. – привели скоро к целому ряду периодически повторяющихся эксцессов, последним из которых были трагические события 1-го июля 1910 г. С этого времени “ukrainische Universitätsfrage” уже не сходит с порядка дня в Австрии. В последние месяцы вопрос вступил в особенно острую стадию своего развития. 7-го апреля наст. года начались вызванные украинской обструкцией в парламенте переговоры между польскими и украинскими политиками при посредничестве правительства о способах и возможности учреждения украинского университета. Эти переговоры с различными перерывами – продолжаются до сих пор. Эти же переговоры, в которых украинцы вполне *конкретно* поставили свои требования, всполошили всю “патриотически” мыслящую часть польского общества в Галиции. К тому же из Вены стали приходить неясные слухи, что коло, состоящее в большинстве из людовцев и консерваторов, готовится “продать” интересы “нации”... Нужно было действовать решительно. Отечество было объявлено в опасности, и во главе движения, долженствующего оказать давление на коло и правительство, встали вшехполяки, – партия, которой вся история с университетом вышла как нельзя более на руку. Скомпрометировать своего непримиримого врага – наместника – и одновременно рекламировать себя как единственных “спасителей отечества” – перспектива слишком заманчивая, чтобы за нее не ухватились люди, терявшие уже, как казалось, почву под ногами. Настроение уже было подготовлено прессой. Затем следовал ряд митингов. Наконец, одна за другой поехали в Вену делегации. Одной из первых отправилась протестовать против учреждения украинского университета делегация городского совета. В состав делегации входили: гг. Найман, Теренкочи, Шляйхер, Ридль и Адам. Читатель не должен смущаться несколько странными, как будто не совсем польскими именами членов делегации. Как в нашем возлюбленном отечестве истинно-*русские* люди, так в Галиции истинно-польские носят преимущественно *немецкие* фамилии. Делегация вручила министрам и колу “мемориал” с требованием не допустить до учреждения украинского университета во Львове, так как “Львов – польский город” (между прочим этот “польский” город имеет немногим более 50% поляков, остальные – украинцы и евреи). Делегации с аналогичными требованиями были посланы профессорской коллегией, провинциальными городскими советами, разными учреждениями и сословиями.

Одновременно началась во Львове та митинговая вакханалия, о которой я упомянул в начале статьи. На одном из этих митингов проф. Грабский призывал собравшихся не допустить до основания украинского университета “*хотя бы физической силой*”. Слова Грабского были покрыты бурей аплодисментов...

Героическим усилиям “спасителей отечества” удалось достигнуть желательного результата. Стремления вшехполяков “охватить пожаром, по словам “Przegład’a”, всю восточную часть края, уничтожить спокойствие и порядок и выкопать про-

пасть между двумя народами”, наконец, увенчались успехом. 22-го мая венское коло приняло *единогласно* резолюцию по поводу украинского университета. В резолюции, которая начиналась высокопарными словами о том, что поляки “никогда не отрицали за украинским народом прав на культурное развитие”, коло великодушно соглашалось на учреждение украинского университета. Однако, лишь при том условии, чтобы: 1) университет не был во Львове, 2) был признан законом *польский* характер существующего львовского университета, 3) все лаборатории, институты, библиотеки, коллекции останутся при польском университете, 4) украинцы прекратят обструкцию в сейме. Резолюция была принята, как я уже отметил, *единогласно*. Это значит, что за нее голосовали и польские демократы, благодаря своему “глубокому демократизму” желанные гости на многих польских социалистических собраниях. Как теперь выяснилось, вышеупомянутая резолюция коло появилась на свет исключительно благодаря террору незначительной группки вшехполяков, развивших бешеную агитацию в крае. Сперва коло готово было согласиться на Львов как на место для будущего украинского университета. Еще перед принятием резолюции сказал премьер гр. Штирг президиуму украинского клуба дословно следующее: “Seien sie beruhigt meine Herren, ich habe für Lemberg die Mehrheit des Polenklubs gewonnen” (“Будьте спокойны, господа, мне удалось приобрести согласие большинства кола на Львов”). Агитация национал-демократов перевернула все кверху ногами, и вместо Львова украинцы получили проект императорского распоряжения по университетскому вопросу, написанный под диктовку группы, *не располагающей в коле даже десятком голосов*. Проект признает за украинцами право на университет, *не упоминая, впрочем, о месте или о времени* его учреждения, а взамен этой “милости” требует: 1) признания польского характера львовского университета и 2) прекращения обструкции в сейме. Нет ничего удивительного, что украинский клуб объявил подобные условия не только неприемлемыми, но даже немогущими служить основой для обсуждения. Одновременно с этим клуб начал обструкцию в комиссиях. Трудно сказать, как сложатся обстоятельства в ближайшем будущем.

Правительству необходимо – наипозже через две недели – иметь уже утвержденный военный закон (Wehrgesetz).

Обструкция украинского клуба явилась для правительства совершенно нестати, и оно делает попытки устранить ее. Начались новые польско-украинские переговоры. Известное давление на правительство – в целях скорейшего урегулирования украинского университетского вопроса – оказывают и другие партии. Ожидать, однако, каких-нибудь положительных результатов от вновь начавшихся переговоров было бы слишком оптимистично.

Не иначе смотрит на вещи, по-видимому, и временно исполняющий обязанности премьера министр внутренних дел бар. Гайнольд. Несколько дней назад окрыленный, очевидно, успехами венгерского Столыпина – гр. Тиссы, – бар. Гайнольд пригрозил представителям партии в случае украинской обструкции применить австрийскую 87-ю ст. – знаменитый 14-й. Удастся ли шефу правительства привести свою угрозу в исполнение, – большой вопрос. Австрия является менее удобной почвой для всяких государственных переворотов сверху, чем полуазиатская Венгрия. Кроме того, какие бы то ни было угрозы совершенно не к лицу министру, не имеющему даже постоянного большинства в парламенте.

Как бы, однако, ни сложилось будущее, отказываться от своего главного требования – учреждения университета *во Львове* – украинцам не представляется

возможным. Не представляется возможным уже потому, что университет в каком-нибудь провинциальном городке – вдали от библиотек, музеев, институтов – был бы просто абсурдом. Не могут этого не понимать поляки, и потому их нежелание видеть украинский университет *во Львове* равносильно полному нежеланию дать украинцам университет вообще. Не выдерживают критики и прочие аргументы с польской стороны, пытающиеся доказать утопичность украинских притязаний. Особенно часто говорят о недостатке научных сил у украинцев. Этот недостаток, конечно, ощущается, но, во-первых, он сильно преувеличен, а во-вторых, где же эти силы будут вырабатываться? В существующем польском университете во Львове это почти невозможно. Кроме того, не было бы ничего ненормального, если бы некоторые кафедры сперва были заняты не украинцами, а, например, немцами или чехами, которые в течение двух – трех лет обязаны были бы выучиться по-украински.

Ведь не иначе обстояло дело при полонизации львовского университета. В свое время львовский университет, а также агрономический факультет в Кракове, ветеринарная школа во Львове приглашали на свои кафедры или русских и познанских поляков, или попросту немцев, и никто не видел в этом ничего ненормального. Нет никакой необходимости к тому же основать *сразу* целый университет. Чешский университет в Праге явился на свет сначала только лишь с двумя факультетами. И только десять лет спустя университет имел все четыре факультета.

Этими немногими замечаниями не думаю исчерпать всей очень сложной, *культурной* стороны вопроса, так как хочу обратить здесь внимание на его более важную *политическую* сторону. К тому же и сами поляки препятствуют учреждению украинского университета *исключительно* по политическим мотивам. Нигде, может быть, так ясно, как в университетском вопросе, не проявились убожество и ограниченность национальной политики польской шляхты. Почти все польское общество, смущенное напором русского и германского национализма, охвачено одним стремлением: упорной работой на “окраинах” вознаградить потери своего “состояния обладания” в этнографической Польше. Украинский университет во Львове сильно бы помешал этой полонизаторской работе в восточной Галиции, и поэтому-то поляки такие упорные его противники.

Подняться хоть немного над узкими галицкими интересами, посмотреть на украинский вопрос вообще и на требование украинского университета в частности с точки зрения польского народа, как целого, – среди поляков почти никто не в состоянии. Единственный голос, – голос трезвого, дальновидного политика, – прозвучал со страниц “Przegląd’a” (кроме некоторых единичных органов в России, как, напр., “Dzień Petersb.” и польской социалистической прессы). Привожу мнение этой газеты в университетском вопросе, как светлое пятно на темном фоне общего непонимания, близорукости и ограниченности. Статья была помещена в начале мая и называлась “Позиция кола польского в Думе”. В ней говорится, что теперь коло думское изолировано и не имеет союзников. Иначе было бы, если бы в России выросло в серьезную политическую силу украинское национальное движение. Тогда поляки и украинцы, имея общие интересы, могли бы быть в Думе союзниками”. “Можно, – пишет газета, – смотреть на украинское движение с двух точек: с общепольской и галицкой. Если станем на последнюю точку и не будем думать о том, что может случиться в остальных польских землях, то, конечно, должны считать украинцев за наших врагов... и обращаться с ними так, как теперь обращаются с ними вшехполяки... Стоя на этой точке зрения, можно, конечно, всякими

средствами мешать развитию украинства, не позволять ни учреждению школ, ни университета... *Не будет это, однако, ни разумно, ни политично*, этим мы только переложим наши заботы на плечи будущих поколений. Иначе будет смотреть на этот вопрос поляк, подходящий к украинскому движению с общепольской точки зрения. Он скажет прежде всего, *что никогда еще никакого национального движения ни в одном государстве не могли подавить полицейскими средствами...* Далее он скажет, что перспектива приобретения себе союзника в русских украинцах (газета выражается еще определеннее; к сожалению, этого места я не могу привести дословно) для Польши так ценна, что для нее стоит пожертвовать теми мелочами, которые так пугают наших шовинистов в Галиции. Украинский университет во Львове, хотя бы он стал солнцем, к которому спешила бы из целой южной России украинская молодежь, ...стал бы очень важным фактором ее политического и национального самосознания”.

Газеты, осмеливающиеся, однако, так писать, – это белые вороны в черной шовинистичной статье. Впрочем, было бы несправедливо отрицать у галицких поляков совершенно присутствие далеких планов и “широких перспектив”, в украинском, в частности в университетском вопросе. “Принципиальная политика”, стремящаяся оградить интересы заграничных земляков путем противоукраинского соглашения с Россией, – о которой мне уже приходилось писать, – как кажется, и в последней антиуниверситетской кампании играла у вшехпольских политиков не последнюю роль.

В № от 30-го апреля “Słowo Polskie” без обиняков, как на один из аргументов против учреждения украинского университета, указывает на... резко отрицательное отношение к этой “затее” России. Для вящей убедительности выдвигают на сцену даже призрак войны! В своих статьях по этому вопросу названная газета, “Gazeta Narodowa” и др. выступили прямо как агенты России!

И в этом безнадежном непонимании верховодов польской политики значения украинского движения для самих же поляков, – непонимании, которое еще раз блестяще показало себя в университетском вопросе, – и проявилась та крайняя ограниченность польских “отцов отечества”, на которую я указал выше. Впрочем, возможно, что тут приходится иметь дело не с ограниченностью, а... с вполне ясным политическим расчетом. Недавно “Słowo Polskie” (один из майских номеров) и “Kurjer Warszawski” (30/IV) пришли к здравому убеждению, что политика уступок галицким украинцам, спекулирующая как на возможного союзника на украинское движение в России, опасна для поляков, потому что “поляки на Украине, Волыни и Подолии не могут для какой-нибудь доктрины жертвовать своим довольно сильным “состоянием обладания”. Галицкие польские политики должны считаться с этим фактом и учитывать его”. Украинское движение, как образно выражается одна из названных газет, – “палка о двух концах”: как движение демократическое, оно может принести большой вред польскому, преимущественно помещицкому, элементу на Украине. Поэтому-то галицкие поляки с таким недоверием относятся к политике кокетничанья с украинцами в Галиции, которую они считают игрою с огнем. Как бы то ни было, имеем ли мы тут дело с политическим расчетом или политическим недомыслием, – факт остается фактом. “Ukrainam esse delendam”! – этот постоянный рефрен всех польских политиков никогда, быть может, не звучал так отчетливо, как при обсуждении университетского вопроса.

Как ни велико, однако, политическое значение обострения национальных отношений в Галиции в результате борьбы за украинский университет, главное, симп-

томатическое значение этой борьбы заключается не в этом. После принятия колом известной резолюции “Sl. P.” с чувством морального удовлетворения писало: “Национальная мысль пока что победила. А вместе с тем остался нетронутым принцип, что польско-украинские дела должны решаться *в крае, а не в Вене*”. Как известно, основная идея польской политики в украинском вопросе та, что украинский вопрос домашний, польский вопрос, который лучше всего, если бы поляки решили сами. В крайнем случае можно согласиться на посредничество Вены, но и то лишь с тем условием, чтобы без поляков, путем непосредственных переговоров украинцев с центральным правительством украинские дела не решались. Главной целью украинцев было, напротив, добиться так называемой “Reichsunmittelbarkeit”³ (государственной непосредственности), – права быть трактованными наравне с прочими нациями, как граждане не Речи Посполитой, а Австрийской империи. Университетский вопрос тем и важен, что он впервые, кажется, пробил брешь в старой польской системе. Подчеркивая, что они требуют университета *не от поляков, а от правительства*, не признавая *junktum* в университетском вопросе и вопрос об избирательной реформе в крае, – украинцы ясно поставили принцип “государственной непосредственности”. На эту же точку зрения начинают становиться и в венском политическом мире. Недавно “Die Zeit” писала, что поляки могут лишь заботиться о гарантировании польского характера львовского университета, а решение вопроса о том, *где, как и когда* возникнет университет украинский, зависит *всецело* от правительства. Вообще украинский вопрос, как это констатирует вся немецкая пресса, перестал быть чисто галицким вопросом. Он вошел в такую стадию, когда компромиссы на основе легких изменений в существующем status quo – совершенно безрезультатны. Правительству остаются две дороги. Одна, – рекомендуемая уже и теперь некоторыми немцами-политиками⁴, – дорога уступок украинцам. Это значит вооружить против себя поляков. Другая – продолжать старую полякофильскую политику. Это неизбежно приведет к тому, что, подобно чешскому, украинский вопрос станет одним из самых твердых орехов Австрийской государственности.

Как выпутается правительство из своего положения? Вряд ли кто-нибудь в Австрии взял бы на себя неблагоприятную задачу ответить на этот вопрос. Что касается украинского университета, то этот вопрос находится в таком положении, что откладывать его решение становится совершенно невозможным. О том колоссальном значении, которое будет иметь украинский университет, нечего говорить. Значение университета, – правда, в наивных словах, – прекрасно определил г. Вергун еще десять лет назад. Вот что писал он тогда в “Славянском Веке”. “Раз малорусское наречие станет языком преподавания на всех факультетах русского университета, *так это уже не наречие, а научный язык*, значит, и русских литературных языков не один, а их два!” Действительно, трагическая ситуация... Для москвофилов настолько трагическая, что они просто-напросто приглашают Россию объявить войну Австрии (см. “Галичанин”, № 93, и “Прик. Русь”, № 760) для борьбы “с абсурдной и весьма опасной для идеи национального единства русского народа заразы” (“Pr. P.”, № 181, V – 12).

3. В старонемецкой империи Reichsunmittelbare назывались особы, подчиненные непосредственно императору и государству.

4. См.: Samassa P. Völkerstreiten Habsburgerstaat. – Leipzig, 1911.

Вся история борьбы галицких украинцев чрезвычайно поучительна для нас. Прежде всего она не оставляет никаких сомнений, что всякие, хотя бы и самые торжественные постановления основных законов о праве нации на самоопределение так же мало в состоянии создать нацию, как проекты г. Пихно декретировать несуществование какой-нибудь нации в состоянии фактически вычеркнуть ее из списка живых. Эти бумажные постановления о правах нации только тогда и постольку станут фактом, поскольку данной нации присуща энергия и воля к жизни. Кроме того, история борьбы за украинский университет в сотый раз доказывает, что в политике играет не сила аргумента, а аргумент силы. Пока украинские студенты из года в год посылали мемориалы и петиции министрам, последние, несмотря на всю логичность и красноречие присылаемых документов, оставались глухи к требованиям украинского студенчества. Как только, однако, украинцы прибегли во Львове к более решительным способам борьбы, а в парламенте началась украинская обструкция, грозившая отложить в долгий ящик все так называемые “Staatsnotwendigkeiten”, моментально весь кабинет и почти все политические партии убедились в справедливости украинских желаний. Теперь вряд ли найдется в венском парламенте человек, принципиально не признающий за украинцами права на свой университет. И подумать только, что каких-нибудь 50 лет еще тому назад в Галиции велись серьезные разговоры на тему: нация ли украинцы или нет, а польские Струве доказывали, что украинский язык лишь наречие польского!

Плохое предзнаменование для Российских Струве – правых и левых.

Бросая взгляд назад на всю историю университетской борьбы, с уверенностью можно сказать, что не мы, а поляки проиграли ее. Украинцы добились признания права на свой университет, а в ближайшем будущем это право реализуют. Поляки даже своих друзей заставили сомневаться в наличности у них какого бы то ни было государственного смысла. Того государственного смысла, который один лишь может гарантировать одной нации длительное господство над другой.

И тем хуже не для нас, а для поляков, если украинцам до сих пор, в XX столетии приходится обращаться к ним со словами, написанными еще при существовании Речи Посполитой Коллонтаем: “Treba chociaż popiołom tych, którzy układali konwecję hadziacką, dotrzymać wiary”...

P.S. Письмо было уже написано, когда в тактике Украинского Союза в парламенте произошел совершенно неожиданный поворот. После того как правительству стало известно отрицательное отношение Союза к проекту императорского рескрипта, украинцам было обещано за прекращение обструкции оглашение от имени правительства соответственной декларации по университетскому вопросу. Декларация, составленная в духе желаний Украинского Союза, должна была стать новым базисом для дальнейших переговоров.

Еще 31-го мая, Украинский Союз, ознакомившись с главными положениями “декларации”, признал ее неприемлемой, а на другой день, 1-го (14) июня, *обструкция была прекращена*, и министр народного просвещения Гуссарек прочел в бюджетной комиссии свою “декларацию”.

Главные пункты “декларации” сводятся к следующему:

1) Будет издан императорский рескрипт об украинском университете, о чем уже выше была речь. 2) Срок основания университета, по сравнению с первоначальным проектом, сокращается. 3) Количество украинских доцентов в существующем университете будет постепенно увеличиваться. В общем, существующий “етап

посеганс” украинцев в существующем университете – впредь до основания нового – не может быть уменьшен. 4) Место учреждения университета должны определить законодательные палаты. Поручаю, что обещания правительства будут осуществлены, должна служить форма, в которой эти обещания будут изданы: *императорский рескрипт*.

Такова декларация правительства. Прежде всего та “абсолютная гарантия” осуществления обещаний правительства, каковую должен делать *императорский рескрипт*, не представляется нам уже столь абсолютной. Вся история Австрии последних шестидесяти четырех лет, полная данных нарушенных присяг, не позволяет нам предаваться в этом отношении излишнему оптимизму. Однако, наиважнейшим недостатком декларации является *вопрос о месте* университета. Отдать решение этого вопроса *всецело* на волю парламента при настоящем соотношении сил в рейхсрате значит или совершенно утратить возможность когда-либо получить университет во Львове, или достигнуть этого ценою очень важных уступок. Поэтому позиция, занятая в этом вопросе Украинским Союзом на заседании 22-го мая, представляется нам боле правильной. Тогда Украинский Союз постановил, что “распоряжение об учреждении будущего украинского университета *без обозначения Львова* как места нахождения университета неприемлемо для украинской нации”.

Кроме того, сомнительно, удастся ли устранить новым проектом *iunctim* между учреждением университета и украинской обструкцией в сейме. Несколько туманных слов министерской декларации по поводу этого вопроса поляки уже интерпретируют таким образом, что, по мнению правительства, учреждение украинского университета немислимо без прекращения украинской обструкции в сейме. Так по крайней мере высказался орган польского кола в Вене “*Polnische Korrespondenz*”.

Переговоры, опять начатые между колом польским, Украинским Союзом и правительством, покажут, сыграла ли только что окончившаяся украинская обструкция в университетском вопросе хоть какую-нибудь роль или нет. Эти же переговоры покажут, насколько правильно поступил Украинский Союз прекращая обструкцию и выпуская из рук такое важное для парламентского меньшинства, оружие в борьбе за права своего народа.

Обструкция прекратилась не только в комиссиях. Несколько дней спустя, 5-го июня, Украинскому Союзу было прочитано министром внутренних дел бар. Гайнольдом “письмо” следующего содержания:

“Его величество император, которого сначала удивило отношение украинцев к военному законопроекту, с особенным удовольствием принял к сведению, что Украинский Союз в надлежащей момент изменил свое намерение и занял более примирительную позицию, соответствующую важности вопроса. Его величество император, уверенный в патриотизме украинского народа и его верности монарху, не сомневается, что его представители и в будущем не изменят своей политики относительно военного законопроекта”.

Это письмо произвело необыкновенное впечатление, и не только на украинцев, которые в ответ на него объявили, что не только не будут производить обструкции в “пленуме”, но даже будут голосовать за военный законопроект. Страшное недовольство вызвало письмо в польском коле. Поляки, которые узнали о “письме”, только после его появления, совершенно справедливо увидели в самом факте появления “письма”, нарушение одного из основных принципов австрийской поли-

тики в Галиции, – принципа, по которому ни один правительственный акт, так или иначе касающийся украинцев, не может появиться без ведома и согласия поляков.

Не в состоянии было успокоить поляков другое письмо императора, по адресу кола польского. И действительно, письмо императора представляет собой акт совершенно исключительного характера. Все газеты на всех Австрийских языках ломают себе голову над вопросом: что за причины побудили правительство выдать *Fleiszettel* незначительной партии в парламенте, которая к тому же как раз была единственной ставившей серьезные *препятствия* военному законопроекту. Трудно понять, какие причины могли заставить правительство прибегнуть к такому исключительному способу давления на obstructирующих украинцев, когда в парламентарных кругах были почти уверены, что в “пленуме” украинцы все равно продолжать obstructию не будут.

Очевидно, причины издания императорского письма были другие. И мы едва ли будем далеки от истины, утверждая, что этих причин нужно искать не в интересах *внутренней* политики Австрии. Императорское письмо, хотя адресованное украинцам, прочтут и за границами Австрии, в особенности же в столице той из “дружественных” Австрии держав, где очень внимательно следят за Австрийской политикой в Галиции. Прочитанное там, “письмо”, которое некоторые рассматривают как первую попытку примирить галицких украинцев с Австрийской государственностью, не было бы лишено известного заходящего за границы Габсбургской империи значения. Хотя, конечно, скороспелые заключения, делаемые по поводу появления “письма” – об изменении всей системы Австрийской политики в Галиции, – вряд ли имеют какое-либо основание.

Если бы авторы “письма” *действительно* так его понимали и если бы польское коло *не случайно* не было поставлено в известность об его предстоящем оглашении, тогда мы имели бы право утверждать, что Австрийское правительство, по видимому, начало сознавать непримиримое противоречие между иностранной политикой государства и того *raison d’etat*, которая до сих пор господствует в Галиции.

Это обстоятельство, а также некоторое изменение в отношении парламента к польско-украинскому спору и те незначительные уступки, которые правительство сделало украинцам в “декларации”, – вот положительные результаты украинской obstructии.

ЯК НЕ ПОВИННО ІНФОРМУВАТИ ПРО НАС ЕВРОПУ?

(БІБЛІОГРАФІЧНА ЗАМІТКА)

Тупа байдужість, з якою ставилася ще недавно Європа до української проблеми, належить уже минувшині. Тепер, правда, можна говорити про недостачу тих відомостей, що про нас мають на Заході, але про ігноранцію вже ні. Річ природна, що зацікавлення європейської громадської думки новим питанням викликало цілу низку статей (навіть книжок), присвячених українству і написаних самими ж українцями на різних світових мовах. Тут я хотів би обговорити бодай деякі з них, а саме: 1) Fedortchouk. *Le reveil national des Ukrainiens*, 2) “*Les Annales des nationalites*” (№ 3–4), 3) статтю О. Барвинського в номері від 1-го мая 1912 р. “*Oesterryeichische Rundschau*”, 4) статтю проф. Ф. Вовка в “*Russian Review*” (november 1912).

Коли матимемо перед очима ту повну незнайомість із нашою справою, яка ще донедавна панувала скрізь у Європі, то появу наведених вище книжок і статей доведеться вважати річчю надзвичайно корисною і пожаданою. Але... але коли ми захочемо собі усвідомити *мету і завдання* такої інформаційної роботи, то конче дійдемо висновку, що одинокі цінні в перелічених працях це добра воля і подані факти. А в кожному разі, не їх освітлення, невірне і неправдиве освітлення української проблеми. В такому вигляді, як ся проблема подана в сих працях, вона ледве чи збудить до себе зацікавлення чужинців.

Майже всі автори, про яких я говорю тут, хочуть своїми інформаціями промовити *до серця* Європи, до *почуття справедливості* європейської громадської думки, збудити її *симпатії* до поневоленого народу. Се, власне, і є найневідповідніший шлях до позискання чиєї-будь уваги. Тою дорогою ходили вже й поляки, і фіни без яких-будь реальних для себе наслідків. Цілий світ є великим цвинтарем розчавлених колесом історії народів, які не раз, не два зверталися зі своїми скаргами до “цивілізованого світу”, а “цивілізований світ”, у найліпшому разі, складав ці скарги і зажалення *ad acta*, у найгіршім – загалом нічого з того не робив. Правда, в деяких випадках скарги плебейських націй знаходили собі послух у своїх щасливіших сестер (справи македонська, албанська), але це ставалося задля мотивів, які ані з чутливістю, ані з милосердям нічого спільного не мали. Українці апелюють до європейської демократії. Добре! Але ця демократія могла б зацікавитися їхньою справою лише тоді, коли б, кажучи вульгарно, бачила у тім який-будь *інтерес* для себе. Инакше, коли б їй було доведено, що український рух лежить в *інтересах європейської демократії*.

Для цього українці мусили б передовсім довести, що український рух є або стає важливим політичним чинником у слов'янським світі й запорою для всяких реакційних, ворожих європейській демократії, течій серед слов'янства (панславізм); по-

друге – що цей корисний для європейської демократії рух має всі вигляди успішного розвитку. Якраз цього ми й не знаходимо в перелічених вище інформаціях!

У брошурі п. Федорчука знаходимо “appel a tous les nobles coeurs”, замість апеляції до розуму й до спільності інтересів. Знаходимо багато про переслідування українців, але лише про боротьбу з українською культурою, про політичні ж змагання нації – майже нічого. Співчуття до українців ця книжка, може, збудить, інтерес – ледве. Що українці мають *право* на існування, це книжка п. Федорчука, може, й доведе своїм читачам, але що Україна має не лише *право*, але й *усі дані* для розвою – цього там не вичитати. А прецінь, лише це останнє й мало б якимось значення для європейського демократа.

Те саме дається сказати про збірник “Les annales”. У статті “Abrègè de l’Histoire de l’Ukraine” багато сказано про культурне відродження України, про Котляревського, Гоголя, Бодяньського є згадки, але про політичний рух знову майже нічого. Згадано тільки про кирило-методіївців, і читач цілком оправдано готов буде думати, що “братство” було останнім виявом політичних аспірацій у нашій краю! Ті самі хиби виказує стаття “Oppression seculaires”. Згадано в ній і про “братчиків,” і про Валуєва, і про указ 1876 року, про переслідування преси, літератури, театру, мови, але нічого про українські політичні партії, про репресії проти політичного руху на Україні в останніх часах. Трохи ліпшою з цього погляду є стаття “La Renaissance de l’Ukraine”, але й вона не вільна від хиб: маса місця призначено указові 1876 р., постанові Російської імператорської Академії Наук про українську мову, про “Просвіти” й наукові товариства – і лише кілька рядків політичному відродженню українців. Не буде нічого дивного, що пересічний європеєць набере з лектури цього збірника поняття про українців як про російських провансальців, усі змагання яких обмежуються збереженням своїх звичаїв і плеканням своєї мови...

Єдино дві статті можна згадати, які цілком стоять на вишині свого завдання: одна про Галичину, друга “Les Revendications des Ukrainiens de Russie.” До решти статей (про літературу, театр, архітектуру) вже задля їх предмету повищі критичні уваги не стосуються. Цілий збірник робить таке враження, ніби автори поодиноких статей не порозумілися спершу між собою; в кількох статтях говориться докладно про одні й ті самі речі (наприклад, про указ 1876 р.). Неприємно вражає неукраїнська транскрипція деяких українських імен: Sagaidatchny, Nalevaiko, Moguila, Gliboff та інші.

Стаття О. Барвінського в “Oesterreichische Rundschau” є настільки ліпшою, що автор її явно здав собі справу про політичне значення української проблеми й тим, фактично, спричиняється до зацікавлення сею проблемою в Європі. Але зате автор робить другу помилку: він зовсім майже не старається показати теперішнє значення нового політичного чинника – чи це здатний до життя фактор, чи ні? Чи українство має вигляди на будучину, чи ні? Правда, автор каже: “Українсько-руський нарід має в собі здорову й невмирущу життєву силу, яка допоможе йому в найближчій будучині до чимраз то кращого розвитку,” – але це твердження, на жаль, не оперте в статті майже на жодних доказах. Не може бути, розуміється, таким доказом історія, яка свідчить про те, що було і лише почасти про те, що буде.

Найменше відповідає своєму завданню стаття проф. Ф. Волкова “The Ukraine Question.” Передусім, дуже незручна термінологія. Наприклад, на стор. 107 автор говорить про “російську або українську” (Russian ou Ukraine) частину Литовсько-Польської держави. А далі говориться, що спроби Польщі зденаціоналізувати населення цього краю мали успіх лише серед аристократії та що “селянство, міста і

священики zostалися вірні своїй мові, релігії та національності.” По тім, що сказано вище, лишається неясним, *якій* національності – російській чи українській? З багатьма тезами автора також не можна погодитися. Наприклад, міг би автор клопотати про те, чи українцям легше буде вчитися російщини в національній школі, залишити тим, кому на тім залежить. Міг би також автор не зазіхати на монополію правої преси в боротьбі з “німецьким Drang nach Osten”...

З цього побіжного огляду видно, що інформації, про які мова, загалом не всім відповідають вимогам, які можна б було до них ставити. Як збір фактичних даних про чуже і ще порівняно мало знане чужинцям питання – вони не позбавлені певного значення. Але в кожному разі, було б пожадане, аби ті, хто на майбутнє виступатимуть перед форумом Європи з обговоренням української справи, здавали собі ясніше справу про мету цих інформацій.

Мало показати національний гніт – цим збуджуються лише симпатії добросердих людей, але не політичного світу. Симпатії цього останнього здобувають лише народи і справи, що мають перед собою будучину. Рівно ж, ледве чи привабимо до себе увагу Європи, коли будемо вдавати з себе таких невинних провансальців, які дивляться на читача з деяких статей “Анналів”. Для цього треба показати, що наша нація стає поволі політичним фактором, силою, цілі якої лежать в однім напрямку з цілями європейської демократії. Потреба показати, що наша нація потрапить бути активним *суб’єктом* історії, а не лише *об’єктом* для демонстрування добрих почувань добрих людей. “Пожалей меня, родная!” – цей старий рефрен усіх староукраїнофільських скарг перед російськими лібералами та перед Європою – найвища пора забути. Инакше чужинці все дивитимуться на нас як на російських провансальців, яким ані сниться робити жодних клопотів кому б то не було та які лише мріють про права “de leur langue et de leurs coutumes”. Так бодай висловлюється про нас Ш.Сейньобо у своїй плаксиво-гуманній, але для нас зовсім безвартній передмові до “Анналів”.

GÖTTERDÄMMERUNG УКРАЇНОФІЛЬСТВА

Те, про що гадка навіть не сміла донедавна пересуватися через наш мозок, те, що одним ударом могло б вимазати в нашій психіці раба цілі віки ганьби й упідлення, реабілітуючи українців як націю, – сталося... На наших очах вперше – по довгих віках – зважилися українці подерти на шмаття старі українофільські ганчірки, що служили їм досі за прапори, й піднести свій власний, зі своїми власними гаслами стяг. Уперше сей стяг винесено з понурих склепінь учених кабінетів і редакцій на вулицю. Уперше втратили керму над українським рухом його дотеперішні провідники з курячим розумом і заячим серцем. Уперше невблаганне життя переступило через них, як через трупи, і вперше вдалося нам викликати на лиці у ворога не поблажливо-глумливу усмішку, лише скривлену злобою і худоб'ячим переляком гримасу...

З тупою злістю і зі збентеженою ніяковістю людей, які бачать, як іде намарно праця цілого їхнього життя, приглядалися до сеї хвили “батьки народу”, приглядалися смерку своїх – ще недавно так сильних та дужих – богів. Події остатніх часів міцно захитали фундаментом, на яким стояли фігурки українофільських божків. З одного боку, один по одному, а на останок цілими масами зачали відпадати від них вірні, шукаючи собі нової релігії, з другої – самі підстави, на які опирали свою політику наші *patres patriae* зачали ламатися й падати. Зовнішнім виразом сього фатального для українофільства факту були: 23 лютого й українська декларація кадетів у Думі. Про першу подію говорити не потрібно. Ясно, що вона значить повний розрив із традиціями українофільства, розрив із тою політикою страуса, політикою “вдавання, що нас нема”, головним ідеологом якої є “Рада”. В лютому 1914 р. українство остаточно зішло з печі. Лишилися на ній, сій “фортеці міцній”, лише іхтіозаври руху, дні яких уже пораховані невблаганним розумом історії. Декларація ж кадетів вибиває з рук наших політичних банкрутів остатню зброю, якою вони досі побивали своїх противників: “веру въ ожидаемое и будущее, какъ бы въ существующее и настоящее”, віру в політичні чуда, які мають довершити на Україні маги і чарівники російського лібералізму. Бо у своїй добре продуманій, а все ж необережній промові лідер кадетів ясно й недвозначно окреслив те зачароване коло, за яке українство *не сміє* переступити, кинув ясне й недвозначне *quos ego!* українству, висміваючи як безглузді мрії його елементарні, найжиттєвіші постулати. Десяток майже літ чуємо зі сторінок наших “поважних” органів преси проповідь “згоди в сімействі”, довір'я до “наиболее симпатичного намъ народа”, віри в його політичну чесність і готовність задовольнити всі наші “справедливі домагання”. Десяток літ –ще від часів Драгоманова – пропагується в нас засада

кооперації з “созвучними елементами руссаго общества”, які навіть автономію нам вибороти допоможуть. І все се для того, щоб 19 марта 1914 року в промові п. Мілюкова, *прийнятій оплесками лівіці*, почути, що російський лібералізм “*совершенно не разделяетъ стремлений автономистовъ-федералистовъ и считаль бы осуществление ихъ политической программы для России вреднымъ и опаснымъ деломъ*”! Як похоронний спів над розбитими мріями і зрадженими надіями не одного політичного фантаста, прозвучали сі слова з думської трибуни. Коротко, бездоказово, безапеляційно, як резолюція падишаха на уклінній просьбі останнього підданця. Ще від часів Антоновича й Житецького на всякі звинувачення у зраді, в тім, що українці заколочують спокій і добро держави, провідники руху незмінно відповідали, як вовкові ягня у відомій байці.

*“Ні, паночку – ягня йому мовляє,
Водиці я не сколотив,
Бо ще й не пив:
А хоч би й пив, то шкоди в тім немає,
Бо я стою зовсім не там,
Де треба пити вам” –*

запевняли панів лібералів наші “демократи”, склавши навхрест руки й завертаючи до неба очима.

Декларація кадетів авторитетно ствердила, що українці хочуть акурат “пити там”, де “треба пити нам”; що всякі рації на тому, що “шкоди в тім немає” ні для кого, коли українці виступають із гаслами автономії, – є блягою і дурницею, та що коли вони хочуть і надалі купатися в промінній кадетської ласки, то мусять забути на всякі автономії, а сам сей “терминъ и понятие должны будутъ вычеркнуть” зі своєї програми. “Въ этомъ заключается моя надежда и мое желание”, – заявив лідер кадетів: *sic volo, sic jubeo!* Ще більше! П. Мілюков відверто признався в одній із своїх наступних промов 20 лютого, що в боротьбі з сепаратистами і автономістами він не гребуватиме йти навіть “разом із Савенком”. *Ipsissima verba* слов’янолюбного лідера партії “народної свободи”...

Коли б так звана українська “демократія” мала хоч крихітку політичної чесности, мусила б сконстатувати те, що є. Мусила б сказати, що її віра була оманною, її програма – маревом у пустині, її сподівання – утопією. Її моральним обов’язком було се ствердити. Вона сього не зробила, здобуваючись тільки на добру міну за лихої гри, славословлячи “доброзичливість” і “вирозумілість” конституційних демократів до української “програми minimum”. Але факт, на який воліла замкнути очі наша “демократія” не перестав через се бути фактом. *Veto* конституційних демократів, накладене на найжиттєвіші домагання української нації, *veto*, в яким чулася укрита погроза, не перестало через се бути менш проречистим. А ціла безглуздість і смішність наївної віри наших “демократів” у московський лібералізм виступила в цілім своїм правдивім світлі в сей памятник тепер для нас день 19 лютого. Ідеї “кооперации съ созвучными елементами руссаго общества” в сей день задало чутливий і важкий удар. А разом із тим і головним представникам сеї ідеї в нашій суспільності: нашим “безпартійним поступовим демократам”. Чимраз дужчими кроками зачало посуватися наперед *Götterdämmerung* українофільства. Не лише програмі, а й тактиці наших “демократів” нанесено у Думі тяжкий удар. “Розсудна поміркованість і поміркована розсудність” – були А і Z цілої офіційної тактики українства. Не вириватися зі “скрайніми гаслами” й “перебільшеними вимогами”, що так чужі “загальній лінії українства”, – се було мудрістю “демократів”.

Поміркованістю заскарбити собі ласку переможців, скромністю своїх домагань домогтися їх реалізації. Кадетська декларація й тут зробила нашим “політикам” велику послугу. Є старою, перевіреною досвідом аксіомою політичного життя, що не добровільне зредукування своїх жадань, а *розширення* їх дає гарантію, що бодай частина з них буде здійснена. Не скромність, а непримиренність, яка не зупинялася перед найдальшими консеквенціями, збуджувала у ворогів пошану до противника й бажання вести з ним переговори. Кожний, хто знайомий із великими суспільними рухами всесвітньої історії, знайде на те, скільки хоче, прикладів. Не промови Мірабо, а 14 липня звернули Людовіка XVI на дорогу задоволення конституційних жадань своєї “дорогої нації”. Певно, що і не “Освобожденію” і не петиціям земств завдячуємо ми акт 17 жовтня. Не Дмовським і не Димшам мають дякувати поляки за ті невеличкі національні концесії, що вони дістали в Королівстві в 1905 і 1906 роках. Бракувало лише, щоб сю очевидну для всіх, oprіч наших “демократів”, правду ствердила авторитетно сама та партія, від якої наші “демократи” сподівалися, коли не рятунку для України, то бодай якогось *trinkgeld*-у за свою відданість і лояльність. Тепер і се зроблено.

Не клятви й запевнення в любові до “спільної вітчизни” наших “демократів” змусили конституційно-демократичну партію приректи у своїй декларації низку уступок на річ українському рухові. Се зробила очевидна небезпека сього руху. Се зробила свідомість, що “движение это остановитъ нельзя, но раздражитъ его и обернуть его противъ насъ можно очень легко”. Не з любови до наших поміркваних зважилася кадетська партія підтримувати те “среднее настроение, которое теперь въ Украинѣ, по счастью (для кадетів. – Д.Д.), господствуетъ”. Ні, на ті мінімальні поступки, на які пішли у своїй декларації кадети, пішли вони лише тоді, коли серед нашої суспільности “начали громко говорить, что надежда на Россию есть утопія”. До сього виразно признався п. Мілюков у Думі, і се, власне, було тою другою компрометацією, тим другим ударом, який дістала в сей день українофільська політика. Бо не з ними рахувався і не на них вказував п. Мілюков, простягаючи їм руку згоди, апелюючи до Думи зробити деякі нужденні полегші українству.

Не тактика українофілів вирвала з уст конституційно-демократичного лідера приречення бодай сих нужденних концесій. Конституційно-демократична партія є партією реальної політики, і з сентиментальними мазгаями рахуватися не звикла.

Захвалюючи добрих українофілів, видаючи їм “*Fleisszettel*” і ганячи сепаратистів, п. Мілюков, а разом із ним російський лібералізм, поставив ціле українство перед дилемою: або, зробивши глибокий реверанс перед *pontifex*-ом *maximus*-ом “народної свободи”, добровільно сховатися у відведену йому шкаралупу “малих діл” і “культурництва”, або, ігноруючи гнів кадетського Юпітера й погрози злучитися в боротьбі проти спільного ворога з Савенком, іти далі своїм кінечним шляхом і проти Савенка, і проти Мілюкова. Українофіли пішли першою дорогою й тим підписали свій власний засуд смерти. Другою дорогою пішла правдива українська демократія, дорогою новою, непевною, небезпечною, та одинокою, що веде до мети. Перші добровільно обмежилися, кажучи словами посла Мершція, волею “петь и свободно плакать на своемъ материнскомъ языке”. Другі прийняли виклик, кинутий українству з трибуни російської Державної Думи й витягли з нього всі консеквенції.

Сею другою дорогою пішло все, що є живого в українській суспільності. Табір ідейних однодумців Мершція зачав спорожнюватися. Їм залишилося робити сумні підрахунки своїм власним помилкам і невдачам: ціле своє життя кланялися вони

перед ідолом російського лібералізму, а сей ідол насміявся з них, називаючи їх задушевні ідеали “вреднымъ и опаснымъ деломъ”! Ціле своє життя закликали вони до лояльності, аби довідатися, що лоялісти можуть бути хіба об’єктом державної політики, а ніяк не мотором, який нею керує! Ціле життя були вони певні своєї українофільської отари. Тепер виявилось, що ся отара втікає від них на дорогу “небезпечних авантур”! Сумні підрахунки, сумні гороскопи на майбутнє. Як підрахунки кожного банкрота.

Українофільство має ще своїх богів, свої храми. Але замість натовпу вірних, їх наповняє купка девок і девоків, у яких звичка заміняє релігійність, а традиція – побожність. Крізь оплетені павутиням вікна не проглядає всередину храму промінь сонця, і ясні колись обличчя божків потемніли, їх жерці, осяяні колись авторитетом тисячної юрби вірних, стали нужденними клоунами, до церемоній яких, як до циркових вистав, приглядається з глумливим сміхом натовп, що йде попри них. Життя зі своїм шумом і гамором лишає на узбіччі і померклих божків, і їх впалих у дитинство жерців, і напіврозлізлий храм із його книжками старої, нікому не потрібної вже премудрости.

Один міцний удар, і сей храм обернеться на купу руїн. Не ми будемо плакати над сим!

ДЖЕНТЛЬМЕНАМ ІЗ “ДЗВОНУ”

“Сконати в боротьбі – се не зле. Але згинуті в болоті, задушеним чисєюсь брудною рукою!”. Сі слова великого корсиканця приходять на пам’ять усякому безсторонньому глядачеві, що хотів би ближче приглянутися до боротьби “ідейних” течій на Україні. Хоч кожному з нас більше-менше відомо, якими способами монополісти нашої громадської думки борються зі своїми противниками. Над одним із епізодів сеї “ідейної” боротьби я дозволю собі тут зупинитися. Справа безпосередно тичиться моєї особи, та проте має, безперечно, трохи ширше значення.

Моя “єресь”, проголошена і прийнята у Львові, міцно не подобалася моїм землякам. Особливо ж “марксистському” “Дзвоні”. Сій “єресі” присвятив він три статті, а тепер з’явилася ще й четверта п. В. Л., з приводу якої і маю сказати сих кілька слів.

Головною зброєю дзвонарів в їхній полеміці зі мною був, як відомо, закид у зраді принципів марксизму. З сим словом виробляють мої противники несотворенні речі. У кожному майже реченню знайдете його. Загалом, слова мають велику сугестивну силу. Назвала себе “Рада”, наприклад, “поступово-демократичною”, а потім могла писати, що хотіла, і ані “поступовість”, ані “демократизм” від неї не відстали. Назвав себе “Дзвін” марксистським і уходить за такий, дарма що бодай 20 з його 25 українських співробітників або взагалі нічого спільного з марксизмом не мають, або вбираються в марксієвську тогу лише раз на два місяці, щоб потім узятися знову за свою щоденну працю по “Радах”, “Ділах” та інших “прихильних” марксистові часописах. Дивно, що у нас досі не звертали уваги на сей маскарад! Є один співробітник, *офіційно вилучений з числа марксистів*, є другий, що скрізь пише так, як треба: в “Раді” – найчистішої води “радянин”, у “Дзвоні” – ніхто й не посміє заквестіонувати його марксистом! Німці називають таких людей “Mädchen für alles”, у нас їх називають “невтомними працівниками”. І ось публіцисти такого органу сміють закидати мені зраду переконань, немарксистськість й інші гріхи! Яке управління, панове, маєте до сього? В ім’я кого і чого говорите??

Але йдімо далі. Лицемірство п. В. Л. іде так далеко, що він закидає мені мій виступ в “Ділі”. Щодо сього, то він мусить знати, що я в нім не *співробітничав*, а лише раз виступив із листом до редакції. Натомість мусить він добре знати тих співробітників “Дзвону”, які були сталими дописувачами “Діла” й через те не перестали бути добрими марксистами.

Се до характеристики “марксистськості” “Дзвону”.

Не подобається п. В. Л. моє співробітництво і в “Українській Хаті”. Вірю. Йому і його товаришам найліпше би подобалось, якби я ніде не писав. Але чого ж нарі-

каєте, панове! Був же час, коли в "Українській Хаті" писали ваші "найкращі сили" (Черкасенко, Винниченко)! Чи "Українська Хата" й тоді була органом блазнів, як виражається своєю чудовою, до рівня своєї інтелігенції пристосованою мовою п. В. Л.?

Ціла, отже, різниця між мною і колишніми співробітниками "Української Хати" та, що я пишу там *тепер*, коли "Українська Хата" співробітництва не оплачує, а вони писали *давніше*, коли гонорари видавалися. Оце і все.

Се до характеристики літературної етики дзвонарів.

Комічні загалом сі докори мені. Або ви не визнаєте мене за марксиста, тоді що вас обходить, де я пишу? Або, докоряючи, все ж таки вважаєте мене за марксиста, тоді пощо видалили мене з "Дзвону"? На п. В. Л. гніватися не можу, бо знаю, що він лише "творить волю того, хто послав його". Се видно вже і з самої статті. Наприклад, він закидає мені, що на конгресі соціал-демократів у Львові виступили "з гострою критикою програми Донцова", а я, мимо сього, "не мав відваги виступити в обороні своєї програми". Що я "відвагу мав" і навіть зголосився до слова, *се має знати* п. В. Л. Рівно ж *повинен знати*, що мені, як гостеві, а не учасникові з'їзду, *голосу не дали*. Се й було *одинокую* причиною, чому я не відповів на висунуті проти мене наївні і смішні аргументи. Се все, повторюю, *мав був знати* п. В. Л. І тому коли він, мимо сього, закидає мені брак відваги, то се лиш тому, що він або не має доброї волі, або просто дістав "ордер" нищити мене *prawem i lewem*.

Се до характеристики "ідейности" "Дзвону" в боротьбі зі своїми противниками.

Даремно також п. В. Л. покликається на галицьких марксистів. Від співробітництва у своїм органі вони мене не відкинули. Навпаки, в обох числах нової газети "Праця" є мої статті. Даремно також п. В. Л. покликається на п. Ганкевича; головні тези реферату якого зовсім покриваються з моїми. Найліпшим тому доказ, що ті самі бесідники, що полемізували зо мною, рівночасно атакували гостро і його позицію. Ще ліпшим доказом є те, що пп. Юркевич і Винниченко вважали за потрібне офіційно зректися всякої солідарности з резолюціями Ганкевича, прийнятими з'їздом. Се все також мусить знати п. В. Л.

Називаючи мене "пепеесником", "Дзвін" сам дав якнайліпшу характеристику своїй безсторонності. Припустимо, що він має рацію, що моя програма є взята з програми PPS. Ну, і що з того? PPS є членом Інтернаціоналу. Пепеесівські послы у Відні є ціненими й пожаданими співробітниками німецького соціал-демократичного клубу в парламенті (Дашинський, Діаманд), співробітниками "Kampf"-у і "Neue Zeit"-у (Дашинський). Але співробітником "Дзвону" (органу "дискусійного") "пепеесовець" бути не сміє! Натомість сміє ним бути людина, що признається до найобскурантнішої, найшкідливішої для пролетаріяту та найнаціоналістичнішої, *осудженої 3-ма конгресами* течії в марксизмі, якою є т. зв. професійний сепаратизм, визнавцем якого є видавець "Дзвону". Шкода, що не я є видавцем "Дзвону". Може, тоді критерій розрізнення "марксизму" від "немарксизму" у редакції змінився б...

На сім кінчу. Пишу се не для дзвонарів. Із людьми злої волі не полемізують. Пишу се, аби прискорити у нас почату вже реакцію проти того лицемірства, повного браку літературної етики, сидіння між двома кріслами і рядження рівночасно в тогу принциповости, яке проникло так глибоко в літературні звичаї нашої компактної більшости.

Не лежить у моїй вдачі мовчки всі ті чудові речі зносити. Думаю, що виволікати сю гніль на денне світло є обов'язком кожного громадянина.

З ПРИВОДУ ДВОХ ПРОЦЕСІВ

(РЕФЛЕКСІЇ)

Дивні рефлексії збуджують два останні процеси про державну зраду в Австро-Угорщині: марамароський і львівський. Не дивує в них те, що вийшла на яв перфідна й без краю підла робота людей, у руках яких увільнені, обсипані квітками ренегати були лише платними агентами. Се ж, прецінь, продовження тої самої роботи, що велася у XVII віці у Глухові й Батурині, у XVIII – у Варшаві і Гродні...

Не дивує нас і просто неосудне поведження поляків, що зі сліпим завзяттям рили власними руками провалля не лише для краю і для нас, але й для себе. Не що інше, прецінь, робили і їхні духовні батьки: всі сі Коссаковські, Щепени-Потоцькі та інші герої Тарговиці.

Не так уже дивує нас і тупа безпорадність владоможних кіл дунайської монархії: стала ж ся безпорадність предметом загального подиву цілого цивілізованого світу!

Ні, зовсім інші рефлексії тиснуться нам до голови з приводу сих двох процесів. Вони ясні, як день, і, може, для того стає від них так лячно... Оскарженими на марамароськім процесі були *українські* селяни. Два *українські* з походження священики, *український* студент і журналіст сиділи й на лаві оскаржених у Львові. Властиво ж, на сій лаві була, як вони сами хвалилися, ціла маса обдурених і отуманених ними українських хлопів – жертв їхньої агітації. І як в однім, так і в другім процесі оскаржені виступали, свідомо чи несвідомо, як *агенти панмосковитизму!* Чи щось подібне мислиме є в якої-будь іншої нації?! Деінде також від часу до часу виряджуються процеси про державну зраду: знаємо процес Дашнакцютюна, процеси PPS, зрештою хорватські “Hoch Verrats Prozesse”, але там на лаві оскаржених ніколи не сиділи ренегати...

У нас инакше. Угорщина – край, у яким живе кількасот тисяч – жменька! – українців. Хто в широкім світі знав загалом, що вони там є? Тепер по Марамароші вони є відкриті для Європи. І ким? Росією. Росія відкрила їх як свої заблудлі діти, що й сплять, а бачать, як би дістатися під її опікунчі крила.

Що досі робили в Угорщині українці? Майже нічого. Ні газети, ні книжки туди не доходили, агітації не велося. Наша нація там як гуртова одиниця перестала, здається, існувати. Марамарош показує, що так не є, що там навіть виник масовий рух на національно-релігійнім підкладі, і сей рух був... *москвофільський!*

Галицька Україна. Сей нещасливий, густіше, як наше Поділля, польським елементом перемішаний край. Хто не був свято переконаний, що москвофільство там доживає свої останні дні? “Старорусини” зникли з політичної арени, проведені глузуванням чужих і щирою втіхою своїх скрайніших товаришів. Новокурсники

розчавлені на останніх сеймових виборах. Коли раптом – сей процес! Не про внутрішню силу сеї чесної компанії говорю. Ся сила міститься винятково в їхніх і їх протекторів кишнях, але... але все ж перед нами пройшов довгий ряд свідків; ми довідалися про систематичне виховання свіжих ренегатів за їхніми численними бурсами; довідалися про десятки українських хлопців у семінаріях Житомира й Холма, довідалися про сотки й тисячі селян, що довірливо прислухались до їхньої нікчемної і злочинної агітації, готові у критичній хвилі кинутися наосліп за своїми провідниками. Знаємо добре причини сеї агітації, але, незважаючи на се, факт зостається фактом: у Галичині, сій, як здавалося, твердині (“П’ємонті”!) українства, міг відбутися процес, що як і угорський, знову вивів синів нашого народу перед форум культурного світу як агентів панмосковитизму!

А на Україні? На Україні ще гірше. Бо там наші перекинчики сидять не на лаві оскаржених, а на кріслах законодавців! Українців у Думі тепер ніхто не чує. Але зате всі чули, як Савенко, граф Капніст і Родзянко, у яких навіть вороги не відбирають їхнього українського походження, з цілим “малороссийським самоотвержением” ренегата день у день опльовують найкращі ідеали свого народу в ім’я тої самої ідеї, що присвічувала Бендасюкові і іншим “героям” львівського процесу.

Ні, на Україні інакше. На Україні не сидять під ключем за державну зраду. Ані навіть за належність до “преступнаго сообщества, поставившаго себе целью etc”. Се було колись. Давно пора ся минула. Навіть не сидять за закладання “недозволених приватних шкіл”, як се трапляється в Королівстві Польськім і навіть серед поляків на Україні. Правда, недавно в кількох місцях відбувалися походи з “преступними возгласами”, але сі “возгласи” в тій хвилі заперечено як чужими, так (ще старанніше!) своїми. З факту, про який зі здивуванням писалося в німецьких, французьких та англійських газетах, зроблено плід злостивої фантазії нововременського кореспондента.

Ми, правда, мали також і 12 квітня, мали і процес 1010-го. Але перший був актом одиниці. Другий відруховим, не попередженим систематичною акцією протестом інтелігенції. Зрештою, локального характеру за своїми цілями, хоч би які шляхетні вони були.

Хвилевим протестом був і з’їзд учителів у Росії. Не чулося за всім тим того непевного, грізного гомону мас, хай підло обдурених, але мас, який, власне, і творив такий зловісний фон обох москвофільських процесів.

Скажуть: вище від себе не підстрибнеш! Ніхто не зможе розсунути ті рамки, в яких у нас обертається суспільна діяльність і організація. Але на Угорщині сі рамки для українців є ще вужчі, а, одначе, їх розсунуто... Скажуть: що дивного? Австрія – країна конституційна. Там усе можна. Але забувають, що львівські “мученики” робили власне те, чого навіть і там не вільно було робити. Рамки конституції, що гарантують одиниці свободу діяння, і там розсунуто, і присуд присяжних про увільнення нічого в сім факті не змінює.

***

А коли нам скажуть: та ж ціла причина москвофільських “успіхів”, що за ними стоїть сильна, упосажена в гроші й зв’язки організація! – відповім: ніколи не по-сунемося і на крок наперед, коли *силі й організації* переможців не протиставимо *координований ентузіазм* підбитих. І коли ми признаємо, що рублі в нас мають більшу організувальну силу, як ентузіазм свідомої своїх цілей нації, волів би, що би вже раз загинули!

Не дивно, що в таких обставинах з недовір'ям ставляться до нас чужинці.

Знаю кількох гарячих прихильників українства серед поляків, які в його будучину не вірять. О. Бауер, рівно ж прихильник нашої нації, у примітці до одної зі своїх статей у "Kampf"-і скептично відзивається про перспективи будучого розвою українців як осібною народу. Недавно довелось мені розмовляти з одним англійцем, великим симпатиком австрійських недержавних націй (в тім числі і нашої), автором великої і найліпшої книги про південних слов'ян. Він не вірив у польське москвофільство, бо се би був "ідіотизм" з їхнього боку. Признавав, що й для нас се не було б дуже мудрою річчю, але в наше москвофільство вірив. Не міг не вірити. Припускав можливість у нас всяких "ідіотизмів"...

Брак нашому рухові ширшого жесту, ширшого розмаху, щоб змусити й найбільших скептиків з респектом перед ним зупинитися. Двадцятий вік є віком нової "весни народів", народів забутих історією. Але даремо шукали б ми в українським відродженню аналогії зі стихійним напором мас у 1848-му році, що нищив усе на своїй путі, як гірський потік, що зриває мости й ломить із корінням прибережні вільхи. Українське відродження йде поволі, мляво і кволо. І – хто знає, може, ми знову, як у сорок восьмому році, стягнемо на себе прокляття цілої демократичної Європи, як сліпі попихачі реакції!

Час змити з себе сю ганьбу. Найвищий час. Чи ж і до віку найсвятіші визвольні змагання нашої нації визискуватимуться *ad majorem gloriam* убивчої для нас ідеї? Чи ж повік будемо показуватися назовні як темна маса, що йде на повідку платних агентів? Чи ж би для нас було неможливим те, що доконали вже інші?

***

Такі рефлексії насувають два минулі процеси. Чується, що чимскорше мусить прийти якась зміна. Прийти зараз-таки, в тій хвилині. Бо ще момент, і ніяка людська сила не здолає вдержати нас перед тою прірвою, в яку поволі зсуваємося.

У муках родиться наша нація. Але досі не можемо сказати, чим скінчиться порід. Римські правники вимагали, щоб признати дитину за уроджену, аби вона "окричала стіни хати", в якій прийшла на світ. Инакше не вважали її за існуючу. Повивачі нашої нації не є такі педанти. Бо инакше б не зацитували так дитини, оберігаючи чутливі вуха присутніх від непотрібного галасу й інших "некультурностей". А сього крику нам треба! Пронизливого, голосного крику, який би вирвався з мільйонів уст нації, що рветься до нового життя! Який би віщував народини нового великого організму й давав йому право на існування.

Пацифікаторам, "культурникам" і людям зі слабкими нервами нема що тут робити, і вони б найліпше зробили, якби відсунулися набік... Порід є неестетична і страшна річ. У муках і крові видобувається на світ людина...

У муках і крові приходить на світ і нова нація.

ДО МОЇХ ПОЛІТИЧНИХ ОДНОДУМЦІВ

(З ПРИВОДУ Т. ЗВ. “СОЮЗУ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ”)

Останні роки перед вибухом війни ідея українського сепаратизму стало зв'язувалася з моїм імям як в українській, так рівно ж у польській та російській пресі. Ся обставина змушує мене виступити з поясненням мого ставлення до тої групки українських емігрантів, яка в опінії багатьох, а передусім себе самої, взялися практично реалізувати ідею української самостійности. Сею групкою є т. зв. “Союз визволення України”. До сього пояснення єсьмь змушений відвертими нападами на мене в “союзницькій” пресі.

Перед сими нападами я був здецидований не ламати “громадянського миру” на Україні полемікою з будь-що-будь українською організацією, бо мені не хотілося давати зайвої поживи для “патріотичних” виступів різних російських “соціал-демократичних” апологетів “єдиної і неподільної Росії”. Відверті, до того ж свідомо неправдиві, виступи “союзників” проти мене звільняють мене від сього обов'язку, а цілу вину за його порушення складають на “Союз”.

Сею заявою, отже, по-перше, стверджую, що з “Союзу”, заснованого у серпні 1914, я вже з вересні того ж року виступив, о чім я тоді ж таки повідомив письменно як голову “Союзу”, так і президію Національної Ради. Перед моїм виступом, якій настав, по перших конституційних зборах розширеного “Союзу” у Відні, ціла діяльність сього останнього обмежилася на виданню двох (і зредагуванню кількох) відозв, що були апробовані і видруковані заходом Національної Ради. По приїзді до Відня на перших по уконституюванню “Союзу” зборах, заки він мав розпочати свою діяльність, я поставив внесення, аби президія давала нам регулярні звідомлення зі своєї господарки (доходи, видатки і т. д.). *Се моє внесення – самозрозуміле в кожній інституції – пропало, внаслідок чого я з “Союзу” виступив.* Пізнішому твердженню союзників, ніби я був усунений з президії як особа, “не здатна до організаційної праці”, перечить як наведений вище факт, так рівно ж і те, що на другий день по моїм виступі, голова “Союзу” й один із членів президії старалися мене нахилити відмовитися від резигнації. Той самий член президії пізніше писав до мене лист, висловлюючи свій жаль з приводу мого уступлення. Лише коли сі спроби не повелися, “Союз” виступив агресивно проти мене. Перед тим він робив мені у своїй пресі всяку рекламу, думаючи, певно, тим способом мене собі з'єднати. Така є історія моєї участі в “Союзі”. В жовтні я покинув місце осідку “Союзу” – Відень.

Другою ціллю сеї заяви є вияснити правдиве обличчя сеї групки, яка, не розуміючи комізму свого становища, старається вгратися в роль представників російської України. На се, однак, їм не дає права ні їхня *минушина*, ні їхня *теперешність*, а ні їхня деякі особисті прикмети.

Щодо минувшини се є люди або *політично* на Україні *зовсім не знані* (як Дорошенко, Жук, Любарський), або коли знані, то лише як *вчораїні русофіли* (Басок “Ritter von” Меленевський, Скоропис “von” Йолтуховський). Два останні – се є члени “Спілки”, себто тої організації російської соціал-демократії, що була покликана до життя з метою поборювання *національно-українських* соціал-демократичних організацій на Україні, яка стояла на позиції “не было, неть и быть не может” української нації і яка тішилася загальною погордою цілої української громади як *організація українських перекинчиків*. До сеї власне організації і належали Скоропис “von” Йолтуховський і Басок “Ritter von” Меленевський.

Твердження обох “Rittern”ів, ніби вони давно вже зі “Спілки” виступили, не дається погодити з випущеною ними ж таки брошурою (гл. передмову до Парвуса “На оборону демократії проти царизму!” – Царгород, 1914. Друкарня Союзу Визволення України), з якої є ясно, що сі два союзники вже по вибуху війни належали до *русофільської організації “Спілки”*. Решта союзників перед війною стояли якнайдалі від усякого самостійницького сепаратистичного руху. Противно, деякі з них були *сталими співробітниками органів*, що *сей рух як небезпечну утопію поборювали й обильовували*.

Така є минувшина союзників, що так зненацька перемінилися з Савлів на Павлів! Ми могли б їм се дарувати, коли б вони – навершені грішники – енергійно взяли до реалізації самостійницьких змагань, але сього власне ми не бачимо, і їхня *теперішність*, так само як і їхня *минушість* не дає їм жодного права репрезентувати свій край. Ціла їхня діяльність для “визволення” України обмежується на *пресовій пропаганді*, яка через нездатність до сього самих союзників полагоджується за них переважно галичанами, – і на *роботі серед бранців*. Щодо сеї останньої маю дані припускати, що *інтереси самостійницького руху в сій роботі стоять у союзників не на першій плані*. Цим майже й вичерпується ціла діяльність союзників, коли не числити безперестанного розсилання гратуляційних телеграм “від президії Союзу” в цілях самореклами”. Що ж до тої роботи, котра здається для кожного українця тепер найважливішою, – *підготування національної революції* на Україні або організації національних сил, то на підставі цілком автентичних інформацій, поданих мені виделегованим у літі сього року до мене з Росії представником одної самостійницької організації, тверджу, що *сеї роботи “Союзу” на Україні зовсім не слідно*. Про “Союз” знають на Україні лише те, що можна про нього довідатися з “Нового Времени”. Література “Союзу” на Україні майже не шириться (у травні там бачили лише *два числа “Вісника” й одну брошуру Л. Цегельського болгарською мовою*, що випадково дісталася до Петербурзької Академії Наук) У брошурі, виданій “Союзом” у Мюнхені, “Ukraine, Ukrainer” etc. твердиться, що “Союз” “zur Bildung von national-politischen organisationen in der rus. Ukraine geschritten ist”. *Досі про такі союзницькі організації не знають нічого навіть представники нелегального руху на Україні*. Ціле нелегальне українське життя і діяльність нелегальних українських груп іде там зовсім незалежно і без жодного контакту з “Союзом”. Одна лише група виступила була в обороні “Союзу”, *але зробила се, про справу і діяльність “Союзу” нічого не знаючи* і довіряючи політичній чесности нижчепідписаного, якого помилково вважалось членом “Союзу”.

Як минувшина і теперішність, так не менше деякі *особисті кваліфікації* деяких союзників, роблять комічними їхні претензії виступати в ролі представників російської України. Характерним з сього погляду для “Союзу” є заснування чотирма його членами т. зв. Української соціал-демократії. У згаданій передмові до

брошури Парвуса говориться, що сю соціал-демократію заснували Закордонний Комітет “Спілки” зі “старими революційними практиками Української соціал-демократичної робітничої партії”. В дійсності під сими голосними псевдонімами ховаються ніхто інший, як пп. *Скоропис* і *Меленевський*, з одного боку, з другого пп. *Жук* і тепер також “von” *Дорошенко*, люди, що вже від кількох літ жодної участі ні в партійному соціал-демократичному житті, ні в соціал-демократичній пресі не беруть, ба, навіть деякі з них з *партії офіційно виключені*. *Верхом дурисвітства союзників* є, одначе, їхнє *послугування фальшивими і їм правно не належними титулами* з метою улегшення їх політичної кар’єри: колишній “товариш” Басок перемінюється на “Ritter-a von” Меленевського, Скоропис на Скорописа “von” Йолтуховського, п. Любарський скромно прибирає титул “доктора”! Не менш смішним є бажання сих людей захопити уряд майбутньої України у свої руки, як про се вони не раз заявляли у своїх брошурах. Розуміється, ніякий уряд у світі їм сього завдання не поручить, але все ж, коли о сім голосно говорять люди малоінтелігентні, з цензом укінченого гімназиста або волосного писаря (п. Жук), не вміють укласти до речі путньої політичної статті, то се є понижуюче для нашої нації! Ще більшою ганьбою є, коли сих дурисвітів, що, як червоношкірі в кольорові пера, строяться в неналежні їм титули, трактується поважно! Про закулісову, інтриганську “діяльність” союзників, що очорнюють своїх політичних противників у найнеможливіший спосіб, уже не говорю. Досить згадати, що за сю свою “діяльність” “член президії” Союзу “Ritter von” Меленевський недавно був публічно побитий у Швейцарії і на суд побоявся з’явитися! Всі ці причини: минуле союзників, що протягом 24 годин міняють свої політичні переконання, перекидаючись із вчорашніх членів русофільської партії на нинішніх самостійників, із “товаришів” на “Ritter-ів von”; минуле, яке ніколи не дає передвидіти, яке *salto mortale* готові зробити сі “лицарі” в найближчій будучині; а головне – *занедбання великої для нас справи організації вільного руху на Україні*, що “Союз”, який розпоряджається великими засобами, чейже за *десять місяців* свого існування зробити міг, сі причини змусили всіх, хто поважно думає й дорожить своєю репутацією українських емігрантів сторонитися сеї групи.

Сю заяву видаю, аби відкрити очі своїм однодумцям на Україні на роль сих політичних еквілібристів і запротестувати проти їхніх комічних претензій видавати себе за представників російської України.

Сподіваюся, що всі поважні сепаратистичні організації на Україні як дотепер, так і далі, цуратимуться сеї купки самозванців і далі робитимуть своє велике діло виборення самостійної України.

ШАРЛЬ СЕЙНЬОБО

ПРО АВТОНОМІСТСЬКІ ЗМАГАННЯ В ЄВРОПІ

Останні п'ять літ в життю народу повні колосального значення, коли не для теперішності, то для будучности української нації.

Протягом сих п'ятьох приблизно літ дві локальні справи: “*kwestya ruska*” та “малорусский вопрос”, – кожду з яких старалися розв'язати свої доморослі знахарі, нараз стали тим, що на всіх мовах цивілізованого світу називається тепер “українським питанням”. Європа, я хочу сказати: політична Європа! – та сама стара Європа, що, знищивши у себе абсолютизм, совгалася на колінах перед Росією, та Європа, що, прокламувавши свободу своїх поглядів, стала катом еманципаційних змагань народів Азії й Африки, що на всі зойки пригнічених націй мала вуха, напхані ватою, та сама Європа раптом зацікавилася справою одного з найбільш пригноблених народів – народу українського!

Занадто експозитивні політики (а особливо неполітики) готові побачити в сім факті вияв опіній європейського світу, новий вибух ідеалізму. Настільки наївні ми не є. І коли, мимо того, тішимося, що, зрештою, й на нас звернули увагу в “поряднім товаристві”, то лише тому, що увага політичного світу є патентом живучости нації, її ростучого впливу і значення. Україна перестає, очевидно, бути “*une nation litteraire*”, як назвав поляків один французький критик, а натомість стає нацією політичною. Її будучина – така чи инакша – зачинає вже очевидно зачіпати *інтереси* різних європейських держав.

У сій замітці хочу переказати погляди на українську справу знаного французького історика Ш. Сейньобо на тлі автономістських змагань народів Європи.

У сій році з'явилася збірка праць французьких учених під титулом “*Les aspirations autonomistes en Europe*”. Книжка (XIX+377 см.) має в собі статті про національний рух в Альзації, Польщі, Фінляндії, Каталонії, Албанії, Ховатії, Ірландії, Македонії й на турецьких островах. Деякі нації, в тім числі й наша, зістали полишені через незнайдення референтів. Зате дещо про українців знаходимо у вступній статті Сеньобо, до якої і звертаюся.

Стаття написана з властивою французькому генієві легкістю і ясністю думки, з елегантною систематичністю математика. Ціллю статті є дати загальний огляд національних рухів XIX і XX ст. на історичному тлі їх постановня й розвитку. Фундаментальною ідеєю, що лягла в основу всіх національних рухів, була думка, що нація має творити незалежну державу, вільну від усяких чужих впливів, державу, яка би правила сама собою. З національного погляду автор ділить Європу перед вибухом національних революцій XIX ст. на три групи. Перша – держави крайнього Заходу й Півночі: Англія, Франція, Піренейський півострів, Швайцарія і скан-

динавські країни, де національні квестії не стояли на першому місці; 2-га – центральна Європа: Німеччина, Італія – розбита на маленькі державки одної і тої самої нації. 3-а – східна Європа: Австрія, Туреччина й Росія, з яких кожна являла мозаїку найрізнорідніших націй. Із сих останніх деякі мали давніше національні держави (поляки й литовці, мадяри й чехи); другі мали колись “повну автономію і були прив’язані до свого суверена чисто номінальним зв’язком”. До них автор відносить фінів і українців, майже незалежних у часі, коли вони відірвалися від Польщі і стали підданими царя, коли формувалася козацька “організація”, зрештою, хорватів. Останнє місце в сій – третій групі займають греки, болгары, серби, словінці, словаки і трансильванські румуни.

Національні рухи XIX в. прийняли форму *сепарації* в 1-ій і почасти в 3-ій групі – відірвання Бельгії, ослаблення залежності Норвегії від Швеції, відносна державна незалежність Угорщини; *агломерації*, сполучення кількох національно одноцільних державок в одну – в 2-ій групі (з’єднання Німеччини й Італії); *емансипації* – в 3-ій (постання незалежних балканських держав, складених із кавалків дотичних національних організмів). Сі національні змагання – на скільки вони мали успіх – завдячують його лише *збройній інтервенції якоїсь мілітарної держави*: в Італії, Німеччині й посередно в Угорщині як консеквенція погрому Австрії. На Балканах емансипація зістала недовершеною через те, що завданням “європейського конфлікту” було підтримувати турецьке панування. В Австрії вона була зреалізована у формі дрібних національних концесій, у Росії національні рухи були безоглядно задушені. Без помочи французької армії в Бельгії, французької і п’ємонтської в Італії, пруської в Німеччині, російської на Балканах – національні рухи не могли б похвалитися жодним успіхом.

У XX віці, за автором, настали інші відносини. Зріст мілітарної сили поодиноких держав виключив можливість усяких революцій, у тім числі національних. Для патріотів лишилися лише засоби легальної боротьби: боротьба за загальне виборче право, за громадянські свободи, боротьба шляхом парламентарної, економічної і просвітньої діяльності. Відповідно до того *maximum*-у політичних аспірацій пригнічених націй стало гасло *автономії*.

Нації, що борються тепер за національну автономію, автор ділить на чотири групи: 1) чотири нації в Росії: поляки, литовці, фіни й українці; 2) данці і альзасці в Німеччині; 3) дрібні нації Туреччини й Австрії, з яких деякі зорганізовані в національні (хоч не охоплюючи всіх членів нації) держави; 4) ірландці й каталонці. Противники емансипаційних змагань слабких націй є: три великі держави – німецька, австрійська та російська; аристократії: англійська, малярська, кастильська й турецька, зрештою, римська курія, яка ще в 1848 р. засудила принцип національності.

Національний гніт, який досі спирався на поліцію й армію, спирається тепер на *soi disant* “волі народа”, розуміється, панівного: всі репрезентанційні органи панівних націй (пруський ландтаг, угорський сойм, російська дума) виповились за безоглядний гніт підбитих націй. Сим останнім автор лишає тільки як засоби боротьби “пасивну резистенцію” – друкувати письма, вибирати послів, робити обструкцію, організувати нарід економічно й тою силою впливати на уряд з метою здобуття національних концесій, вершком яких є автономія.

Це писав французький історик. Підкреслюючи дві надзвичайно важливі для нас його думки – *відносну вартість для пригнічених націй політичної свободи в тій державі, до якої вони належать, і проблематичність здобуття національної неза-*

лежності власними силами – не можемо без застережень прийняти інші висновки автора, особливо ж його песимістичні гороскопи щодо майбутнього підбитих націй, приречених на боротьбу лише за автономію. Російська, турецька й португальська революція збивають погляди автора на неможливість у наші часи *всяких революцій* з огляду на колосальну мілітарну силу, якою розпоряджаються уряди. Балканська війна збиває погляди автора на неможливість збройної інтервенції чужих держав у міжнаціональні конфлікти всередині певної держави. Навпаки, в наші часи, часи колосального зросту імперіялізму, в інтересах поодиноких капіталістичних держав, власне, лежить збуджування національних квестій, приєднання собі симпатій пригнічених націй як засобу для успішнішої боротьби зі своїми конкурентами на міжнароднім ринку. Сі факти дозволяють не одній пригніченій нації розширити свої аспірації поза межі автономії.

Поминаючи сі уваги, стаття Сеньобо містить цікавий погляд на порушену тему, даючи читачеві те, що мусить дати кожна добра й гарна стаття, а саме змушує його інтенсивно думати над поставленими квестіями.

Розглядаючи українське питання – не відірвано, а в історичній перспективі, на тлі емансипаційних змагань усіх підбитих націй – великий французький учений показує нам цікаві перспективи, цікаві думки, які належно розширені і скритизовані, немало спричинилися б до вироблення політичної програми української нації під теперішню хвилю.

РОСІЙСЬКА ПРЕСА ПРО ОСТАННІЙ З'ЇЗД

Що політичні резолюції останнього студентського з'їзду не знайдуть особливої прихильності в російській чорній пресі, можна було передбачити. Се ж є одним з її головних завдань – вишукувати український сепаратизм і там де він є, і там де його немає. Але сим разом у ролі герольдів російської державности, zagrożеної українським сепаратизмом, виступила не тільки права преса, але й центральний орган партії конституційних демократів (“Речь”), орган тої партії, лідер якої зламав стільки пер в обороні “права націй на самовизначення”... на Балканах.

Як і треба було сподіватися, панове кадети бридилися самі взяти на себе роботу “Киевлянина” і “Нового Времени” і тому доручили нищити сепаратистів у своїй газеті... українцеві п. Могилянському.

Сей останній вив'язався зі свого завдання так, що, певно, задовольнить своїх хлібодавців. Наводимо тут найцікавіші уступи з його довгої, уміщеної в числі від 12/VII “Речи”, кореспонденції “Всеукраинский” съездъ студенчества”. Чуючи себе, очевидно, виразителем ідей і поглядів цілої України, п. Могилянський насамперед констатує, що “деякі з гасел, котрі з'їзд *наосліп* ухвалив у своїх резолюціях, не можуть знайти жодного відгуку співчуття на російській Україні”. Далі п. Могилянський, очевидно, думає, що студентський з'їзд склався з самих матолків або людей “невменяємих”, позбавлених усякої критичної думки, бо пише таке: “підтриманням “реальних ліній” реферату Донцова, тези якого звучать не так невинно, як декламації національно-демократичних політиканів, націонал-демократи *шттовхнули* “всеукраїнський” з'їзд студентства в бік *політичного авантюрицтва*”.

Очевидно, кореспондент “Речи” має українське студентство за якусь отару, що “наосліп” біжить за цапом. Далі ще ліпше: політичні резолюції називаються “*політичним бредом*” гасло самостійности – “потерта монета без реального значення”, а “легкодушність націонал-демократичних політиків”, під впливом котрих, як думає кореспондент, резолюція була ухвалена, “має бути засуджена як *припуццена політична авантюра*”. Загалом цілий студентський з'їзд, як пише “Речь”, був аранжований націонал-демократами, які знайшли в нім “негідний засіб для вжиття власного політичного банкрутства”. Стільки український *factotum* російських “демократів”.

В обороні націонал-демократів, річ природна, виступати не потребуємо (на те вони мають “Діло”), але в обороні українських студентів, яких п. Могилянський старається показати якимись півголовками, що голосують, самі не знаючи за що, мусили б і повинні були б виступити, якби сього не зробила за нас инша російська газета – соціал-демократична “*Рабочая Правда*”. У ч. (д. 29/VII) сеї часописи

читаємо в статі “Кадеты объ украинскомъ вопросе”: “Давно вже вказувалося... на повну непристойність, реакційність і безличність виступів деяких впливових катетів... в українській квестії. Недавно ми знайшли в офіційнім органі конституційно-демократичної партії – “Речи” статтю сталого її співробітника п. Мих. Могилянського, яку не можна обійти мовчанкою. Ся стаття – правдива шовіністична нагінка на українців за “сепаратизм”. “Безоглядний авантюризм”, “політична маячня”, “політична авантюра” – ось якими висловами аж миготить стаття чистісінького нововременця п. М. Могилянського, що прикривається плащиком “демократизму”! І конституційно-демократична партія безсоромно покриває сю статтю, зі співчуттям друкує її та мовчки апробує сей оголений шовінізм”. Пан М.Могилянський настільки згубив почуття елементарної політичної пристойности, що кидає проти Донцова і проти цілого з’їзду українських студентів лайки з лексику “чорної сотні”, знаючи досконало, наскільки неможлива є для його противників полеміка з поглядами “Речи”, виступ перед російською аудиторією з тої самої трибуни, такий самий рішуче, відвертий, вільний. Марксисти ніколи не дадуть собі закрутити голову національним гаслом. Але марксисти не забувають рівно ж азбучного обов’язку кожного демократа боротися проти всякого цькування будь-якої нації за “сепаратизм”, боротися за визнання повної, без застережень, рівноправности націй та їхнє право на самовизначення”. Цікаво, що сю відповідь “Речи” дали люди, які є засадничі вороги всяких “сепаратизмів”!

Характеристично є рівно ж, що шовіністичний вибрик “Речи” засудила як належить лише російська соціал-демократична преса, що вважала мовчання в сій справі не згідним з обов’язком правдивого демократа.

Українська соціал-демократична преса в Росії лишила без відповіді статтю п. Могилянського, полишаючи буржуазній українській пресі (“Раді”) безкарно популяризувати думки конституційно-демократичного нововременця серед ширшого загалу на Україні.

ПЕРЕД НОВОЮ ПРОБЛЕМОЮ

Уже кількох місяців Волинь є тереном війни. Дивні ремінісценції збуджує пересування військ між Почаєвом, Кременцем, Дубном, Рівним...

Скільки претендентів мали колись ці міста! Останнім із них перед Росією була Польща, і хоч кордони 1772 року давно затерті історією, однак сам факт їх існування надовго лишиться в народній пам'яті. Не так давно минув той час, коли Київщина для полтавських заробітчан була Польщею. “Поляком” був і галицький русин для своїх же братів із Мукачева або Ясеня (Керезмези), “поляками” звать себе часто й численні українські мандрівники, що їх юрбами можна стрінати на берлінському бруку або в робітничих конторах Амстердама.

Як смутний сон про давно минуле, були ці ремінісценції в консервативній психіці нашого селянина, який, та й чи лише він один? – певно, й не гадає, що *сей сон незадовго готов стати знову дійсністю!* Ся можливість стає одною з найбільш палючих проблем нашого нового життя, яка – не нині, то завтра – зі ще неясної і неспілої ідеї стане, може, скристалізованим фактом. І що в тім було б дивного?

Чи є загалом щось дивного в наші часи? Коли події світової історії змінюються частіше, як образки в кінотеатрі? Коли те, що вчора збуджувало респект і повагу, нині стоїть на краю пропасти; коли те, чому всі вчені і невчені астрологи вішували неминучу смерть, показує нечувану силу мускулів і спритність думки? Коли мале стало великим, а велике – малим, коли те, що вмерло, здавалось би, перед віками, починає рухатись, коли зненацька зникли всі закони логіки, перспективи й часу! Що є неможливого в *такі часи?*

А тим більше у нас, на Сході Європи. Хто на Заході знав і розумів сей Схід? Прещінь, край коло Вісли і Дніпра – се ж був Орієнт для культурного європейця. Не даремно і Victor Hugo свою чудову поему “Mazepa” помістив у збірці під загальним написом “Les Orientales”. Орієнт! А в Орієнті народ, властиво, ніколи не існував. Був лише пануючий, який на цілім просторі підвладних собі земель витискав печать *своєї* державної ідеї і *своєї* національності. Що ж дивного, що ще донедавна “культурний світ” за Волочиськами бачив таку саму Росію, що й у Калузі? Для нього було звичайним, що ціла ся збиранина народів була замальована тою самою фарбою, яка на всіх бібліотечних мапах уживається на означення Росії. Тепер, коли й найтупіший філістер переконався, що там, у волинських лісах і на степах Поділля, Росії, властиво, ніколи не було, а була лише російська поволока; коли він побачив сю поволоку здертою, перед його очима стала інша, що нею була вкрита наша нація, заки вона пішла під Росію. Коли філістер переконався, що Росія там згнула, він поліз до Konversationslexikon-у і, перекинувши кілька сторінок назад, аби побачити, що там було перед Росією, – знайшов Польщу...

Польщу Ягайлонів! Скільки споминів збуджує в нас сей старий образ, і я зовсім не належу до тих, що готові замазати сей образ чорною барвою, не лишаючи на нім ясної цятки. Зумію зрозуміти страшний біль, що добувається з пісні “Z думет роżarów” замученої на смерть нації. Маю рівно ж досить естетичного почуття, аби цілою істотою обурюватися на саму можливість російського панування над польським народом.

Та се панування, здається, минуло раз на все, а контури історичної Польщі зарисовуються чимраз виразніше, збуджуючи цілу хмару споминів. А сі спомини! Сі спомини – то Цецора і московський похід Конашевича, то Хмельницький, що йде на руку Янові-Казимирові, бажаючи з геніяльною інтуїцією велетня, може, востаннє відвернути від себе страшний 1654 рік, куди несла його хвиля подій; крикнути востаннє: *contra spem spero!*

Спогади... Се Виговський і Немирич, се Гадяцька конвенція, се молодий Хмельниченко, що мусів невдалою рукою направити велику помилку великого батька, се Чуднів. Ми їх розуміємо. Коли не в сій *конкретній формі*, то бодай у сім *напрямі* їхньої політики слідно було добре розуміння завдання хвилі; в сім розпачливім шарпанню на захід слідно було нав'язу страхом смерти впертість того, кого ведуть на заріз... А по тім всім, по Гадячі й Чуднові, як останній акорд – 1667 рік, Андрусів, і його славнозвісний 28 артикул. Се чорнило, що ним “обидві пертрактуючі сторони” підписали Андрусівський договір, вимазали в пам’яті нащадків і Цецору, і Гадяч, і багато-багато іншого, а із розстрілом Виговського зійшла в могилу раз на все і ся ідея, що його надихала.

Потім, потім не було вже ні Чуднова, ні Юрася, були лише Гонти й Залізняка, мстиві лицарі юрби. Далі прийшов спокій, серед якого накликування Колонтая “*chociaż poroіom tych, którzy układali konwencyę hadiacką dotrzymać wiary*” лунали, як голос із того світу, не знаходячи ні послуху, ні відгомону...

І не дивлячись у вічі історичній правді, можемо сміло сказати: не ми були тому виною, що не інші, лише Андрусівські традиції стали політичним дороговказом наших сусідів, що через Кречетнікова, який стлумив гайдамацьке повстання, сягають аж до ХХ віку! Се мусимо собі усвідомити й витягнути з сього факту всі його консеквенції.

І політична думка українського народу вже їх витягла, сі консеквенції. Чому ім’я Мазепи є в нас таке популярне? Чому якраз воно і в нас, і в наших ворогів стало символом українських самостійницьких змагань?

Тому, що се була суцільна натура, що знала лиш одну мету. І навіть його первісні хитання й запобігливість перед Петром, ціла ся покора – се була доцільна і свідома гра, се була покора папи Сикста I, що – як кардинал – чекав лише слушного часу, аби випростувати свою похилу постать і змінити свій хрипкий голос. Тому ім’я Мазепи таке популярне, що він з доцільною впертістю генія, яку часто беруть за обмеженість, ішов просто до одної ціли, і по-своєму хотів записати відвернуту перед ним сторінку світової історії. Його ім’я перейшло до сеї історії, пов’язане з ім’ям *Полтави* і більш з нічим. А інших? Хмельницький зв’язав своє ім’я не лише з Жовтими Водами, але й з Переяславом. Виговський – не лише з Конотопом, але й з Гадячем. Не ми кидатимемо за те каміння у їх пам’ять, але людській психіці є властивим міряти минуле очима сучасника і, певно, такими очима дивився на Богдана й Шевченка, проклинаючи його в своїх віршах.

Сими очима мусимо й ми глядіти на завдання сучасної хвилі, а тоді побачимо, що 1667 рік і все, що було по нім – *поставив остаточно хрест над обома Хмель-*

ницькими. Певно, що ані на одну, ані на другу з вказаних ними доріг наш нарід добровільно не вступить.

Тяжка ся дорога, що нею йде український нарід, та не є він уже тим сліпцем, що, як зблукана вівця, все вертає до тих самих і вже давно полишених стежок.

Пишу се не тому, щоб бабратися в минулім. Пишу се для того, що той сон, про який я згадував вгорі, готові нам знову нав'язати!

І хто б міг тому перешкодити?

Історична Немезида? Але ж ся Немезида часом позбавлена всякої логіки. Надія, що се не відповідало б інтересам тих або сих важливих чинників? Що за наївність? Ще шведський канцлер *Oksensjerna* писав колись свому приятелеві: “Ти не можеш уявити собі, мій друже, з поміччю якої дрібки розуму правиться світом!” Се речення й досі не втратило слухності. І досі ми бачимо, як люди, поставлені силою подій на новий шлях, як отара, шукають за покинутим; як вони, замість того, аби відверто голосити нову євангелію, нову весну нових народів, з тупістю сектярів уперто перекидають старі шпаргали старих мудреців, аби вишукати, як сей або той великий муж, що помер перед ста літами, задивлявся на сю або ту квестію! Ні, не на логіку історії мусимо числити, а на щось інше. Се інше – є ми самі.

Manu militari здерто з нас – почасти – той російський саван, що вже від 100–200 літ зморою лежав на нашім народі. Здерто його під Кременцем і Дубном. Та остається ще другий, і сей другий хочуть нам лишити. І до сього треба не допустити. І коли старі історичні шпаргали говорять не за нас, лише проти нас, відповідно, коли десь задалеко засунуті по шафах ті томи всесвітньої історії, які говорять і про нас, то мусимо ми самі про себе нагадати.

Мусимо кричати, не просити й не молити, – що ми тут є і хочемо позістати самі собою і на власній землі!

Маємо кричати так голосно, аби наш крик заглушив і стогін минулих поколінь, і ті фанфари, якими хочуть збудити з гробу поховані там традиції 1772 року, і гук гармат, і шепіт наклепів.

Се мусимо зробити тепер, зараз, у тій хвили!

ДЕЩО ПРО “ОРІЄНТАЦІЇ”

Цікавий лист В. Винниченка в “Украинской Жизни” порушив знову старе й вічно нове питання “орієнтацій”. Не боронити тут хочу тої прихильної до центральних держав політичної лінії, на яку тепер став, здається, весь свідомий український загал. У сій статті хотів би я лише вказати на се непорозуміння, на яким значною мірою ґрунтується суперечка між прихильниками т. зв. “української”, або “самостійницької”, з одного боку, і “австрофільської”, або “центрально-державної”, орієнтації, з другого боку.

Війна й виявлена нею наша національно-політична безсилість та невідготованість викликали у нашої громади цілком природну реакцію: накликування до *органічної праці* стали чимраз голосніші, чимраз частіше підноситься гасло *роботи у підстав, здатися на себе самих*, розраховувати *на власні сили*. Ся реакція, повтарюю, цілком природна й навіть пожадана, але великою помилкою було б протиставити її як справдешньо український напрям “австрофільству”, або “германофільству”. Оидві орієнтації, як се буду старатися виказати, не лише, не виключають одна одну, а навпаки – *взаємно себе доповнюють*.

Час, у яким живемо, дуже нагадує нам XIV та XVIII століття нашої історії. Тоді одною з найважливіших політичних завдань Східної Європи було створення одного великого політичного комплексу між Балтикою і Чорним морем. Нині йдеться про створення одного колосального охоронного валу проти Росії від Північного до Середземного моря.

Можна різно ставитися до проекту “Середньої Європи” і різних форм його здійснення; можна різно оцінювати відому книжку Фридриха Навмана, який, пишучи про “Середню Европу”, думав зовсім про що инше, та з одним мусить числитися кожний реальний політик: саме з тим, що живемо в добу поставання *великих господарських одноцілостей*. На сю дорогу давно вже вступила Англія (по війні треба сподіватися розквіту ідеї британського імперіялізму, яку трохи передчасно пропагував Чемберлен перед 20 літами!) На сю дорогу вступила рівно ж Франція, створивши протягом кількадесятьох років велетенську колоніяльну державу в Африці; вступила Росія, зносячи ціла, що відділяли від неї Польське Королівство, влучаючи до своєї торговельно-політичної системи Хіву, Бухару й Монголію; вступили Злучені Держави Північної Америки, також Південна Америка. Так звані “Vorzugszölle” для держав тої самої господарської одиниці здобули собі симпатії навіть серед деяких соціал-демократів. Поруч із сею тенденцією виступає також друга – *постання світових імперій* (що є лише відвотною стороною першої тенденції), до яких, як планети до сонця, тяжіє ціла низка менших держав

(Бельгія до Франції, Сербія до Росії). Сі два факти: конечність творення більших господарських і політичних організмів та неможливість ізольованого існування малих, та й “великих” у 20–30 мільйонів мешканців держав змусила, між иншим, поляків до ревізії своєї самостійницької програми. Сі самі факти змусили й мене перед трьома літами виступити з програмою “сепаратизму”, названого тоді соціал-демократами “австрофільством найгіршого гатунку” (як пізніше показала практика самих соціал-демократів, се австрофільство не було “найгіршого” гатунку). В 1848 р., коли про світові держави ще нічого й не було чути, коли була хвиля творення національних держав, гасло *самостійности* було найактуальніше. У 1913 р., коли правна самостійність багатьох держав, як Сербії, Чорногори, стала *de facto* досить ілюзорна, коли навіть великі держави втрачають децо зі своїх суверенних прав (лондонська конвенція три-порозуміння!); коли зовсім незалежне існування малих держав і народів стало неможливе; коли йшлося про боротьбу трьох світових імперій проти одної, що була щойно *in statu nascendi*, – в таку хвилю не було актуальне гасло абстрактної самостійности, лише *сепаратизму*: з якою стороною ми хочемо бути і *проти якої* хочемо йти? Без відповіді на се питання, домагання самостійности втратило всякий сенс. Найкраще слідно се на прикладі поляків, що, хоч усі самостійники!, одначе розкололися на два ворожі табори. Не багато сенсу має тепер самостійницьке гасло – само в собі – і для Румунії; румунські прихильники Росії, мимо всієї самостійницької фразеології, засуджують свій край на політичну смерть. Рівно ж смішним було б і в нас під теперішню хвилю гальванізування кирило-методіївської програми, якій самостійна Україна ввижалася не *по сій*, а *по тій* стороні, серед “слов’янського” світу. Коли той, перед ким стеляться лиш дві дороги – *направо* і *наліво*, – каже, що він йтиме вперед, то він не сміє дивуватися, коли його назвуть політичним фразером. Се “сепаратистичне” питання – з ким і проти кого? – заволоділо настільки політичною психікою навіть незалежних народів – шведів, румунів, – *те питання так зв’язалося з питанням їх державної незалежности*, що було б смішно, якби ми квестію нашого державного існування хотіли трактувати абстрактно й незалежно від сього проклятого питання – “з ким і проти кого!” Деякі (не всі!) представники “української” орієнтації якраз роблять се, і в сім лежить їхня помилка. “Самостійна Україна” є нині, як і вчора, і завтра, нашою провідною зорею. Найліпше було б, якби ми могли до неї полетіти. Але коли се неможливо, мусимо собі сказати, яка дорога, на нашу думку, веде до сеї зорі, до сеї цілі, і тою дорогою йти. На інтрансіжантнім, непримиреннім, самостійницькім становищі – ані *направо*, ані *наліво*! – хотіла стати Греція, і звідси те трагікомічне становище, в яке вона потрапила й завдяки якому буде, певно, мусити невдовзі таки добровільно піти з якоюсь однією стороною, замість того, щоб, як тепер, робити се проти власної волі.

Другу помилку роблять наші австрофіли (особливо з недавно навернених), які щойно щасливо зробили вибір і нічого иншого не роблять, як тільки проголошують про се *urbi et orbis*, не признаючи жодної иншої, набагато тяжчої, роботи: я думаю про ту *організаційну працю*, на яку звернули увагу наші “самостійники”, або “українчики” (прихильники “української” орієнтації! Яке величезне значення має ся праця та її доробок: матеріальний – національна культура, й ідеальний – національна свідомість, найліпший тому доказ поляки. Для нікого не є тайною, що многі бажали б собі розв’язання польського питання за взірцями 1772, 1793 і 1795 років, та вони залишають свій план, як гарну, але нездійсненну утопію. Чому? Тому, що мають перед собою одноцілу, компактну, солідарну масу, яку не можна,

як отару овець, загнати в той або сей бік, якій не можна накинути імпортованих провідників, бо вона має своїх власних і то в такому числі, яке не дасться ні усунути, ні зробити нешкідливим.

У нас справа мається інакше. В XIV ст., коли перед нами вперше по втраті незалежності стало велике завдання – створення великого політичного організму, ми се завдання виповнили. Та не як свідомий чинник, не як дійова особа причинилися ми до розв'язання сього завдання, тільки як погній у руках сильніших і міцніших будівничих. Аналогічне завдання стало перед нами у XVIII-му, зглядно XVII-му в. Ми знову хотіли грати роль будівничих, а скінчили на властивій нам ролі погною. Кажуть, що ми не є “staatserhaltendes Element!” Навпаки, я думаю і римська імперія стояла б досі, коли б вона мала такий чудовий погній, яким є українська нація! Причина, через яку ми не могли ані в XV, ані у XVIII віці виступити і втриматися в ролі самостійного чинника, був недостатньому розумінні національної єдності і брак свідомости. “Ми могли вибирати лиху або добру дорогу, могли укласти досконалі “орієнтації”, але то нам на ніщо не здалося: позбавлений внутрішньої відпорної сили, кволий організм спотикався на найліпшій дорозі і вкінці падав. За нами, нападеними зі сходу, заходу і півдня не лежали віки солідної національно-будуючої роботи, тої роботи, яка дозволила полякам, уже *по розборі*, не лише втримати, але навіть розширити свій культурний стан посідання на Литві й Україні. За нами не було традиції розумової і моральної карности, традиції солідної роботи, бо занадто поглинуті ми були боротьбою за власне існування. Наслідок: той стан, в якому ми опинилися тепер, коли історія *втретє* виставила нас на спробу, *втретє* покликala нас на іспит політичної і національної зрілости. Не заздрю сумній славі Касандри (хоч се лихий симптом, що геніяльна Леся Українка вибрала собі її за героїню!) і не хочу бачити будучини нації в тих образах, що є лише примарами хворобливої фантазії, але сі традиції моральної карности й солідної органічної праці мусимо собі присвоїти, коли не хочемо знову на два-три століття або й на все потонути в історичній нірвані.

Відновлення сих традицій потрібне нам тепер більше, ніж коли-небудь, бо занадто широко розставила в нас свої лікті всемогуча, всюдисуща і всезнаюча... *бляга*. Ся бляга народилася в нас уже давно, коли ми задумали “осередок українського культурного життя” переносити до резиденції Савенка; коли *suprema lex* національної праці стало “чого-будь, аби найбільше!”; коли наші “наукові” журнали заповнювалися марними компіляціями quasi наукового характеру; коли нудність стала видаватися за ученість, а пильний відписувач – за талановитого письменника; коли правник, що ледве навчився відрізнити поняття “федералізму” від “централізму”, вважав себе за покликаного писати розвідки з державного права; коли кожний студент, що складав “одногосно” останній ригороз, почував себе майбутнім професором майбутнього українського університету; коли люди, що працювали розумово три години денно (часом і менше) вважали себе створеними до парламентської діяльності, а людина з хистом сільського агітатора бралася за видавання газети; коли кожний хотів бути українським Мікельанджело; коли *Universalmensch* або, як каже приповідка, “швець, кравець і на скрипці грець” став ідеальним типом нашого інтелігента; коли люди, що не знають ніякої іншої мови в світі, крім української (та ще хіба російської), ставали на чолі товариства, що мало інформувати *Европу* про українську справу; коли добрі музики видавалися за кваліфікованих політиків, а торгівці яйцями – за бистроумних дипломатів; коли сидження між двома кріслами вважалося за принциповість, а принциповість – за дивацтво; коли бляга, лінив-

ство, пересічність і важничання збудували собі неприступний замок, написали на нім “чужим вхід заборонений” і “провадили” націю за собою, аж поки не привели її до того провалля, перед якими стоїть вона нині...

Ся бляга, недостача бажання до праці й недостача робітників довела у нас до того, що ми мусіли навіть здобуті становища – здобуті нашим криком – знову опорожнювати, що ми не робимо навіть того, що дозволено, що не маємо ким обсадити навіть ті позиції, що нам відступили, що ми присвоїли собі плаксивий голос і рабську душу жебрачки, що ми, як паралітик, уміємо лише кричати – часом навіть зворушливо й голосно, – але ані кроку рушити з місця.

Ся бляга конче мусить бути уміщена на списку втрат української нації, коли не сумніваємося в будучині нації. Перед нами стелиться щирокий шлях довгої і тяжкої роботи на полі економічного піднесення нації, її політичного виховання. Кожне з тих слів жде сильних, а головне – впертих і витривалих робітників (не “Übermensch”-ів!), яким би голова не хилилася від найбільшої бурі, які не міняли б своїх “орієнтацій”, як хоруговка на даху свій напрям від подуву вітру. Мусимо виховати націю, сильну економічно, здекларовану політично і свідому національно, створити поважною, тяжкою, мозольною працею. Думаю, що нічого іншого не хотів сказати й Винниченко у своїй наведеній у ч. 2. “Шляхів” статті, яка варта того, щоб її читати. Але, розуміється, великою помилкою було б заклик до органічної праці, заклик будувати лише на власних силах уважати за якесь справдішнє українське гасло, вороже всяким іншим “орієнтаціям”. З одного боку, як я старався вище показати, саме “самостійництво”, без вибору “орієнтації”, позбавлене всякого сенсу. З другого боку, й вибір орієнтації нінащо не здається нації, що не в стані опертися на власні сили. Лікарі оповідають, що організмові, позбавленому відпорної сили й волі до життя, не допоможуть ані ліки, ані зміна повітря.

Така коротка генеза непорозумінь, зроджених нашими орієнтаціями, які в суті речі доповнюють одна одну.

Наприкінці ще одне. Як із листа Винниченка видно, навіть ті групи, які досі вороже ставлялися до *культурного* москвофобства, дуже гостро підкреслюють, як ніколи, гасло націоналізації нашої культури. Се дуже втішна ознака. *Культурне* москвофільство деяких галицьких русинів привело їх до *політичного* москвофільства. Навпаки, *політичне* москвофільство деяких російських українців привело до *культурного*, дуже небезпечного напівмосквофільства. Сей зв’язок я все мав на увазі, коли вважав боротьбу з впливами московської *культури* за одне з наших *політичних* завдань (за образу маєстату Андреева і Горького – тепер істинноросійських патріотів, – мене прилюдно виганьбили на однім із конгресів української соціал-демократії). Тому я так тішуся, що гасло націоналізації культури так рішуче проголошується в “Украинской Жизни”. Се приведе її до культурного, а відтак і політичного москвофобства, се наблизить і час, коли у нас пануватиме однаодніська орієнтація – антиросійська, що обійматиме в собі як синтез і “українську”, і “австрофільську”.

КАТОВА ВЕЧЕРЯ

Отсей термін, здається, ще не здобув собі права громадянства в українській мові, тому мушу для вияснення додати його німецький переклад: по-німецьки “катова вечеря” називається “Henkersmahlzeit”. Дефініція сього слова, за “Mayer-ом” така: “Катова вечеря – се їдження, що його подають засудженому на смерть перед стратою, – так, як він собі бажає”.

Так, як він собі бажає... Той день, про який, між иншим, оповідає V. Hugo у своїм творі “Останній день засудженого на смерть”, є великим святом для засудженого! Він, що довгий час пробування в тюрмі діставав лише помиї, які звалися “зупою”, і кавалок м’яса, що вистачив би хіба котові, – отримував нараз свіжий, пахущий біфштекс – такий, який має лондонець на свій lunch, пляшку доброго вина, про яке йому навіть на волі не снилося, і багато, багато інших речей – “так, як він собі бажав”! І вартовий не кидав, як звичайно, ту вечерю десь у кут, не глядячи на того, для кого вона призначена, а ставив її на стіл з урочистою, перейнятою повагою хвилі міною, якої міг би йому позаздрити кельнер із першорядного ресторану. Для інформації своїх читачів додає “Mayer”, що катові вечері не вивелися й по нинішній день, а коли би я хотів бути ще сумлінніший, мусив би додати, що не лише тюремні вартові дозволяють собі на такі жарти, але і... *світова історія!*

Забгато жорстокого дотепу й немилосердних кпин з людської безсильності має в собі та дивна інституція – Henkersmahlzeit, щоб нею не послугувався для своїх цілей той містичний “дух світової історії”, якого так поетично оспівує у своїй “Philosophie der Geschichte” Герель. Авжеж, у тому разі подається вечеря не для одиниць – має пам’ятати про них історія! – а для *держав і народів*; скільки їх мусило для примхи історичної Немезиди прикрасити свої останні хвилі тим несмачним жартом! – скільки їх закінчили свій шлях із вином у руці і з усмішкою на устах, навіть не прочуваючи, що для них вже не буде “завтра”!

Такі думки тиснуть до голови кожному, кому припало на долю бути сучасником тої великої дієвої трагедії, що відбувається на нашій землі. У всіх нас у тямці ті надлюдські зусилля, які робило українство в останніх роках, напружуючи всі сили, пробуючи пробити той мур, що оточує наш нарід від віків, стрічаючи лише кпини сторожів і тупу байдужість “нейтральних”. Кожному з нас і досі миготить в очах той кривавий шлях, що ним з упертістю безумця прямує наш нарід. Оптимістів серед нас було небагато. Ми власним криком хотіли підтримати спадаючу енергію нації, як кавказькі осетини своїх ослів на крутих гірських стежках. Ми *не знали*, чи дійдемо до нашої мети, та *ми вірили*, що дійдемо. Часом недоставало нам віри. Як мелодії мадярської пісні – від дикого, весняним шалом переповненого розмаху до

бездонного смутку, хиталися наші настрої від надії до зневіри. Тільки в нашій пісні не вистачало тої, так характерної для мадярів – осередньої, домінувальної мелодії, до якої, як до осередка, все повертали й веселі, і смутні акорди, – не доставало нам віри у власні сили.

А навіть там, де вона була, – серед найзавзятіших оптимістів, що мріяли про велику будучину нації, уявлялася та будучина як щось безконечно далеке. Чи знаходили ми її поза сферою впливу Гегелівського “духу”, чи він свідомо гартував нас, застосовуючи методу, поручену Дмовським, який радить батогами і скорпіонами зробити з нас націю? Досить, що історія нас не розпестила: скромно вдоволялися ми тим неперекірливим “menu”, яке укладала вона для своїх попелюхів.

І нараз все змінилося! Нараз, бо, властиво, за час одного року. Забобонному могло би здаватися, що ми на страшнім суді, де “останні будуть першими, а перші останніми”! Бо ж се перший раз за 200 літ вступила історія на той самий шлях, яким шкандибали ми, й потягнула нас шаленим розгоном за собою. Ми, каліки, розторощені переможним походом історії, зненацька почули на собі її ласкаве око. Ми, що із справді “хохлацькою” впертістю, в кожному історичнім конфлікті клали ставку “on the wrong horse” (не на того коня), нараз трапили, здається, на правдивого, на того, що має виграти. Нація, що, як дід при дорозі, в подертій світлі витягала руку за шелягом підмоги й потіхи, ненадійно відчула брязк золота і срібла в долоні... Опльована, прибита нація, що її інакше не називано, як “нацією” в лапках, що все грала роль “варшавського сміття” або “грязі Москви”, стала salonfähig, про неї почато говорити й писати, дискутувати і сперечатися. Перед нами, в’язнями, що бачили перед очима тільки “каміння сіре, вогкий мур цвілий”, відкрилися нараз сліпучі, чудові перспективи: “*der ukrainische Staat*”, і “*die Wiederherstellung des Reiches Wladimirs des Grossen*”... Було від чого дістати заворот голови! Дарунки історії, що, здавалося уладила для нас у ХХ-му століттю такий пишний пир, були такі рясні, вони так контрастували з нашим “хлібом насущним”, що нікому й не снилося побачити під білою киреєю Гегелівського духа червону сорочку ката...

Та ж усе йде так добре, українська справа “стала перед форумом Європи”, її “не можна вже легковажити”, наш нарід зайняв “належне йому місце серед інших народів світу”, і всі наші “справедливі домагання” будуть – річ певна! – полагождені “міродайними чинниками” – так само прецизно і гладко, як бажання “*штатгаста*” в кофейні, що, може, замовити собі “меланж” або “чорну” – “так, як він собі бажає”! Правда, деякі податкові песимісти й політичні заводіяки нарікають, чому нам не падають грушки з неба, але то лиш з наївности: прецинь, у теперішній порі “ніяких оснóвних змін у внутрішнім життю проводити не можна!” А коли були які надужиття, то були вони, прецинь, проти закону! Розуміється, були спроби “кинути пляму москвофільства на цілий український нарід”, але “ті спроби нашим противникам не вдалися. Світ надто добре знає, як поведився наш нарід”, і т. д.! Авжеж, декотрі факти робили неприємне вражіння, як, наприклад, донедавна напрям “Луцьких Новостей”, але хто прив’язує вагу до таких дрібниць?! Таж ЗУР ухвалила зробити відповідні кроки з метою одержання дозволу послати своїх відпоручників на Волинь, які рівно ж зробили б відповідні кроки з метою осягнення дозволу на видання української газети на Україні. Чого ж ще й бажати?! Чи ж ми не виготовили списку урядників української народности, які могли би обійняти посади на українських землях? Навіть одержали ми приречення, що власне тими особами будуть обсажені ті посади. Розуміється, “nach Bedarf”! Ну, як може бути інакше? Як нема “Bedarf u”, не може бути зужиткування. Таж за законами економічної науки

Bedarf і подаж усе мусять пристосовуватись одне до одного. Непоправні песимісти непокояться, що наші “вороги” порозумілися з християнсько-суспільними й національним союзом, які наново відписали *Linzer Programm* і поклали під ним свіжі підписи... Але то дрібниця! Кожний, хто не замикає очей на факти, мусить знати, що ЗУР ухвалила також на однім із останніх засідань зробити відповідні кроки, щоб увійти в порозуміння з парламентарними групами союзних держав. То й пощо непотрібно денервуватися? А хоч би навіть усе те, що говорять песимісти, дійсно було правдою, то “чи маємо, мимо того всього, попадати в розпуку?” Ні, *навпаки!* Таж інтерес австрійської держави вимагає, щоб українство в Галичині було сильне. То зрозуміли вже високі сфери. Всі там добре видять, що охороною Австрії на північному сході є українці, і створення для них осібної держави з українських земель, здобутих у Росії, є австрійською державною konieczністю. Знають про те і в сусідній Німеччині. Врешті щодо самої Східної Галичини, то, як сказано, вищі австрійські сфери мають щодо неї виразні заміри. “Наші домагання з 1848 р., мають бути здійснені”. Зрештою, кому й того було б мало, той хай пригадає собі відповідь, яку недавно одержала ЗУР від міністра внутрішніх справ, який у тій відповіді, на яку сама Дельфійська Пітія умерла б від заздрости, сказав, що... український нарід цілком певно..., одержить те, на що собі заслужив; що його домагання будуть взяті до уваги відповідно до: 1) його прав, 2) значення в державі і 3) становища до війни. Чи й те все не виразне? Чи ті прецизні слова допускають яке-небудь двозначне розуміння?! Чи може ще бути місце для скептицизму? Чи рожеві надії не цвітуть тепер у нашій душі? Чи наш мозок не перевертається від дивних і сильних прочувань? Чи наше серце не здригається в очікуванню чудової розкоші великого національного свята на Україні? Чи не лоскоче вам ніздрів запах смаженого біфштекса, і чи ваші очі не іскряться від пінистого шампана? До чого тут “Маєр”?! Маєр був старий, дурний осел, що непотрібно видумував усякі страховиті назви для невинного бенкету зголоднілої людини. Ще більшим ослом, ба, навіть національним шкідником, є той, що не хоче засісти за багату трапезу, уладжену вперше історією для нашого зголоднілого народу; шкідником є той, що вічно вигадує якісь страхіття, якому крик, гамір там, за вікном, видається скреготом риштовань, на яких завтра має стати шибениця...

Блудом було б шукати під сю пору у нас якоїсь організації “праведників”, задля котрої мав би нас помилувати милостивий Бог. Оглядаючись на всі сторони, не бачимо людей, які розпочали б свою роботу від смілого, отвертого констатування того, що є. Не є тими людьми і наша т.зв. “опозиція”. Не є то опозиція в європейським значенню того слова. В Європі, коли якась група невдоволена з напряму *офіційної політики*, то те веде її до опозиції проти *офіційних політиків*. У нас справа мається навпаки. Наша опозиція є більш-менш такого роду, що в краю Гуліверових ліліпутів (на який наша країна з деякого погляду, так схожа!). Про те пише Swift: “Політичний світ ліліпутів (гуліверівських, не українських!) ділиться на дві ворожі партії, які відрізняються одна від одної високими й низькими підборами на чоботях. То були *трамексани* і *сламексани*”. Більш-менш за тією самою ознакою діляться й наші партії на офіційних і опозицію, яка має вищі підбори (що, зрештою, не допомагає їй глядіти дальше). Правда, є ще одна істотна відмінність: опозиційні сламексани мають трохи ширше закросені уста, ось і все! Згідно з *bon mot* одного нашого парламентариста, головні засади опозиційної політики є: “дивитись на пальці, тримати лінію й витягати консеквенції”. Ті засади, розуміється, гідні всякої пошани, але, на жаль, і серед трамексанів, рівно ж як і серед сламексанів не стріча-

ються люди, що зуміли б глянути чортові в очі. Решту політиків у нас творить т.зв. більшість. Часом називають її по-латинськи "*aurea medicritas*". Ібсен назвав би її, звичайно, "компактною більшістю", Шевченко у своїм не все чемнім вислові називав ту громаду "капуста головата", ще менш чемні французькі монтаньяри – просто "багном". Тим усім не хочу зовсім обнижувати суспільної вартости тої більшости. Навпаки, як кожний інтелігентний читач зрозуміє: всі ті назви виражають щось спокійне, солідне, непорушливе і тверде. До тої категорії належать політики, які не є настільки нетолерантні, щоб іти виключно зі сламексанами й не визнавати заслуг трамексанів; з другого боку, не є вони такими догматиками, щоб цілковито відвернутися від сламексанів. Вони не є прихильниками ані винятково високих, ані низьких підборів; на правому чоботі вони мають високі, на лівому – низькі. Тим означається їхня політична лінія і їх хід. Вони в більшості, а що в кожній, не лише історичній комедії, більшість творять глядачі, то вони також є глядачами, які, правда, дивляться на боротьбу пристрастей на сцені, але ніякої дисгармонії не переносять і жадають, аби драма закінчилася "добре", Їхнього найулюбленішою мелодією є: "Де згода в сімействі..." Симпатизують і б'ють "славно" звичайно головним героям, т. зн. тим, що безнастанно крутяться на авансцені, найстрашливіше вимахують руками і найголосніше кричать. Вони так само захоплені святковою фєрєєю під назвою "Відродження України", яку представляється перед їхніми очима, так само загіпнотизовані бравурним маршем оркестри, так само забувають, що сцена є лише сценою, так само не хочуть бачити, що діється за кулісами...

***

З болем і смутком спостерігаєш ту вакханалію. Століття неволі забрали нам почуття того великого історичного трагізму, що лежить у нашій історії, забрали нам той ніцшевський *amor fati*, яким так багато вивінувані справді *сильні* народи, якого не бракувало римлянам, який стрічаємо у турків і *який* полягає у вмілості глядіти правді, часом жорстокій, прямо в очі. Замість того, видимо політику стравса, що якнайглибше ховає голову під власний хвіст; видимо заперечення дійсности, підтримуванне позорів, а замість сміливого ствердження гіркого факту, *який відтак можна було б спільними зусиллями ще направити*, у найліпшій разі падання навколішки і мольбу "да мине нас чаша сія!". Трєміяльні мольби, без різниці партій: національних й соціяльних демократів, радикалів...

І в яку хвилю те все робиться? Коли інші тихо, без гомону й гуку працюють над своїми національними справами. Працюють солідно, спокійно, вкладаючи в ту працю весь досвід, набутий за сто літ політичної неволі, працюють зі злорадною, страшною мовчанкою... І коли б та праця не йшла нам на шкоду, готов би я крикнути: здійми шапку! Тут учитися, *як будується Вітчизна!* Не ставимо, прецінь, надзвичайних домагань. Не є я настільки наївний, щоб не розуміти, як важкою є всяка національна акція тепер, у час розпуску парламенту. Знаю, як важко переламати пересуди й забобони різних "чинників"; як складно переконати тих, хто не хоче переконуватись; як багато залежить від тих проклятих "незалежних обставин". Але чому, бодай, не ствердити факту? Пощо боятися власної тіні? Пощо пристроюватися в пера, що злетять від найлегшого подуву вітру? Пощо вбиратися в страшні маски, які нікого не лякають? Пощо обдурювати себе й інших? Пощо обдурювати вже й без того одурену націю?

А може, ті всі побоювання за нашу будучину є лише побоюваннями? Може, те все лише уява хворої фантазії, страшний фантом, що розвіється, як дим? Може,

страшне “мене, текель, фарес” – лише “гра світла і тіней на стіні! Може, проклята примара розвієть, як рання імла? Може... може... Але хоч би і так, то ніхто, чейже, не заперечить, що те упоєння вірою в негайне воскресіння України, те старання запевнити всіх і вся, що *нам добре* і буде чимраз краще, що хтось про нас дбає, що для нас уже накритий щедрий стіл, який угинається від напоїв і наїдків, що треба наме лиш там засісти – і морем поллється шампанське – так, як нині ллються найнеможливіші обіцянки. Ніхто не заперечить, що та вакханалія *в порівнянні з суворою дійсністю* справді робить враження якоїсь... катової вечері!

Сто двадцять літ тому, коли французька нація гинула під подвійною зрадою, зрадою в краю і змовою цілої Європи, та нація здобулася на незвичайну відвагу. Без тушування, без завивання в бавовну кинено клич: “Вітчизна в небезпеці!”

Той клич, як дзвін тривоги, долетів у найдальші закутки республіки, збуджуючи зі сну найтяжче сплячих, і зорганізував акцію відпору, що є самотнім прикладом у світовій історії.

Те саме маємо зробити і ми.

Не ошукувати себе й інших, не присипляти тим енергію мас, не боятися їх допомоги і суду, тільки щиро сказати їм усю правду:

Вітчизна в небезпеці!

НАЦІОНАЛЬНІ СВЯТОЦІ

“Warum sollten wir denn auch uns schenen vor dieser Klarheit ? Das Nebel wird duS die Unbekanntschaft damit nicht kleiner, noch durch die Erkenntnis grösser; es wird nur heilbar durch die letztere”.

Joh. Gottlieb Fichte.

(“Reden an die deutsche Nation”)

“Чому ж ми соромимося очевидного? Через незнання затуманеність не зменшиться, а через знання не збільшиться; однак розвіяти її можна лише через останнє”.

Йоган Готліб Фіхте

(“Промови до німецької нації”)

У 1804 р., по страшнім погромі під Єною і Аверштедтом, коли Німеччина, лежала у стіп Наполеона, кинено клич: “Спокій є найвищим обов’язком громадянина!” Се гасло, назовні так привабне і мужне, невдовзі стало прапором усіх політичних кретинів від Райну аж до Німану, яких ані великі національні ідеали, ані пригади страшної дійсности не зуміли вивести з їхнього святого спокою – спокою філістерів.

Тим, чим для німців наполеонівської доби був оклик “спокою!”, стали для нас два кличі: “безсмертність нації” і “національна солідарність”, за які, мов за камінний мур, ховається тепер уся закостенілість, політичне нецтво й ліниство думки української “суспільности”. Перший із тих кличів здобув собі популярність особливо тепер, коли прийшов час роблення балансу нашої дволітньої політики, коли маячіння про зміну правно-державного становища нашого народу розвіялися, як дим, коли

*з широких доріг любови і бою за всіх
на круті та вузькі ми зійшли манівці.*

Та аксіома мала бути бальзамом на ятрачі рани, потіхою для зневірених, розрадою для вірних. Хай, говорили, ваші правно-державні аспірації не будуть і тепер здійснені, хай ми знову повернемося назад, хай знову опинимось не на возі, лиш “під возом”. Не горе ще! Мимо того всього, не сміємо “піддаватися під впливом сих подій гіпнозу, ніби рішалася справа самого нашого життя”, не сміємо “дошукуватися до сього, начебто хто-небудь, серед яких-небудь обставин міг справити нам, живій нації, “катову вечерю”. Джерело нашого життя безсмертне. У круговерті те-

перішніх подій більше ніж коли-небудь треба нам вірити, що будучність наша, що ніхто не в змозі нам її відібрати! Не сміємо допустити думки, ніби справа йшла за наше життя!” (див. ст. др. Старосольського в ч. 9-10 “Шляхів”). Аксиома безсмертності нації виражена тими словами виразно і яскраво, і я вірю, що ті слова знайдуть гарячий відзвук у серцях тисячів українців, готових ще раз крикнути: *contra spem spero!* І мимо того, важуся твердити, що та аксіома є *найшкідливішою*, може, зі всіх, що кружляють по головах нашої розшматованої і розбитої ідейно громади, і *найреакційнішою*, бо присипляючою так тепер потрібну енергію народу, що перешкоджає зорієнтуватися у вирі подій. І, власне, ніхто інший, як цитований д-ром Старосольським *Фіхте*, був найзавзятішим противником тих уроєнь і потіх майже релігійних надій на вічне життя народу. До його незвичайно цікавих висновків про се верну нижче, а тепер до самої речі. На чому, отже, полягає та віра, та надія? Помойому, не на чім іншому, як лиш на нашій традиційній вірі в “українську піч”, в ту, як її називав Самійленко, “фортецю міцну”, яка є останнім захистом для нещасного патріота, де його ніякий чорт не дістане і де нація, обдерта зі всього, хоча б тільки в думках, буде жити – незнищенна й безсмертна! То є та сама віра, що, доки ми будемо могли ходити на так само безсмертну “Наталку Полтавку” або пити горівку і “вольнодумствувать в шинку” рідною мовою; що, поки селянин не денаціоналізується, доти ми ще як нація не пропали! А тому, що ми читали в Реннера, що селянство загалом не денаціоналізується, отже, ми мали доказ, і то науковий доказ, безсмертності нації. Коли ще згадано до того всього сакраментальну цифру 30 мільйонів, то тоді навіть найзавзятіший песиміст мусив стидатися і вірити...

То не є сатира, бо в самій річі так думали тисячі українців і думають ще й дотепер. Забувають вони, одначе, про те, що не голе число творить націю, бо, як сказав відомий англійський державник XVIII ст. *Burke*: “сама за головами перелічена маса після переліку так само мало є нацією, як і перед переліком”. Забувають, що той сам Реннер, хоч визнавав нас окремою нацією, але в етнографічному значенню, а не в соціологічному. Забувають, що для того, аби народ перестав існувати як нація, зовсім не треба аж денаціоналізації його селянських мас. Про націю становить не мова, лиш почуття приналежності до тої самої культурної й політичної цілості, а те почуття може бути спільне навіть у племен, що говорять іншими мовами, головнo коли одне із них майже позбавлене власної інтелігенції. Натурально, держання народу при своїй мові є тою основою, тою національною енергією, з якої колись може постати правдивий рух. Але де певність, що та енергія вічно буде лежати, як поклади золота в землі, у збірній душі народу, щоб заясніти шляхетною поломінню в слушний час? Де певність, що вона не прокинеться доперва тоді, коли співвідношення національних сил пересунеться так дуже на нашу некористь, що кожний рух буде хіба метушнею конаючою? Де певність, що, спихані протягом століть з одної позиції на другу, не полишимо нащадкам так важкого завдання, що вони впадуть під його вагою? У XVIII ст. наші вигляди на будучину були кращі, ніж у XIX. Наш край був майже неткнутиим степом, під чужим пануванням, але соціально однорідний, не пересякнтий ще чужими елементами, а маси наші, як і чужі, були ще безвладні. Сотки можливостей стояли відлогом перед нами! Іншу картину являє нам XIX століття, а головнo XX-те, з його розвоєм міст і з його модерним націоналізмом, який втискається до мас нашого народу, до тої основи будучини нації. Правда, демократизація суспільного життя, яка пробудила нас зі сну, загалом беручи, сприяє нам. Але й тут політична мудрість панівних народів винайшла спосіб, щоб ті немилі для них наслідки демократизації знеутралізувати: нова виборча ордина-

ція до Думи (1907 р.) і до віденського парламенту (1906 р.), з яких перша майже зовсім усунула українське представництво, а друга зредукувала його до числа у два рази меншого від представництва другої нації краю – є прикладом, як дасться погодити вимоги демократизації країни зі збереженням існуючого національного status quo. А прецінь, деякий minimum політичних свобод є конечною передумовою розвою й будучини таких демократичних народів, як наш! Говориться, що не треба переоцінювати значення правно-державних форм для будучини нації. Я натомість сказав би: великою похибкою було б тих форм недооцінювати. Бо від них залежить багато, коли не все. І то не є моя особиста думка. Недавно, наприклад, сказав (у “Berliner Tageblatt”) Пернерсторфер, що, на його думку, політичне визволення України від Росії буде рішальним фактом про *національну* будучину нашого народу. Так скрайньо я справи не ставлю, але велика одробина правди лежить у тих словах. Коли на те відповісться, що Пернерсторфер є німець і що жоден українець того не сказав би, то тим самим ствердимо, що підкладом нашої незахитаної віри в будучину нації є не розум, а тільки почування. Без деяких правнодержавних форм, натурально, не згинемо, нація ніколи не гине так раптом, як людина, але чимраз скоріше будемо наближуватися до значення каталонців або провансальців, тобто до значення груп етнічно-літературних, а не політичних народів. Довге тривання в такім стані грозить небезпекою, що навіть можливе надання повноти політичних прав не пробудить “нації” з її летаргічного сну...

Угорі сказав я, що ніхто інший, як *Фіхте*, глузував їдко з тої солодкої, непопушливої віри в безсмертність нації – *німецької* нації! Читав я його болем і почуттям встиду за свій нарід перейняті “Бесіди до німецької нації”, і ніщо мене в них так не вразило, як глибока, хотів я сказати, майже *звіряча* тривога за її будучину, *якої він зовсім не був певний*. Він так і починає свої бесіди від питань, які ставить до розв’язки своїм слухачам: 1) “чи то правда, чи ні, що існує німецька нація і що її *дальше існування є в небезпеці?* 2) чи існує якийсь певний радикальний середник до вдержання нації”? Такі питання ставить своїм слухачам Фіхте й остерігає їх, “щоб вони не дали себе збаламутити *плиткими й поверховими ідеями*, які є поширені про сей предмет, щоб не відступали перед *глибшою застановою* над річчю і щоб не заспокоювали себе даремною потіхою”. Часто чули ми, говорить далі, “що коли навіть ми втратили нашу політичну свободу (ми сказали б: коли б навіть наші правно-політичні ідеали не зістали здійснені. – *Д.Д.*), ми все-таки задержали *нашу мову й нашу літературу*, і через них ми зістали нацією, отже, тому про все інше легко могли б ми потішитися. Але на чім же, – питається Фіхте далі, – полягає перш за все надія, що ми навіть без політичної самостійности все задержимо нашу мову? Ті, що так говорять, не приписують, прецінь, своїм переконуванням і пересторогам, зверненим до своїх дітей і онуків, і до цілих наступних поколінь, якоїсь чудами діючої сили? Хто з наших дорослих співровесників звик говорити, писати й читати німецькою мовою, буде се без сумніву робити й далі, але що буде робити найближча генерація, а що третя? Якою противагою наміряємо забезпечити ті покоління, що зуміла б неутралізувати їх жагу приподобатися тим, при яких увесь блиск, які роздають усі ласки, приподобатися їм також мовою і письмом? Мова вендів, читаємо далі, народу, що втратив свободу, живе також від віків у кріпацьких хатах на те, щоб вони, незрозумілі гнобителями, могли оплакувати свою долю”. Далі перестерігає філософ своїх краян перед “солодким задоволенням нами самими і самим фактом нашого існування” і говорить: “коли ви й надалі позістанете у вашій слабкості розуму й у вашій необачності, діждетеся всього найгіршого, діждетеся

невільництва; вас будуть всюди гонити, бо ви всім будете стояти на дорозі, аж заки ви через *покинення вашої народности й мови не купите собі якогось порядного пристановища і поки, таким чином, не згине цілий ваш нарід*". Не правда, як те все далеке від певности? А коли б навіть Фіхте так не думав, уживаючи лише деякого педагогічного способу, щоб потрясти сумлінням своїх оспалих земляків, то і тоді мусимо віддати першенство власне тій методі, а не наших розрадників. В останніх сторінках своєї, так актуальної для нас, книжки поривається Фіхте до правдивого патосу й закликає своїх земляків, "аби робилися повільними ані спускаючись на інших, або на щось, що лежить поза ними самими, ані через незрозумілу мудрість часу, щоб епохи робилися самі собою, без втручання людини, за поміччю якоїсь незнаной сили". Віра в ту незнану силу і є, власне, вірою у "безсмертність нації", яка не лише в цитованій зі "Шляхів" статті, але і в інших органах нашої преси підноситься як остання дошка рятунку, присипляючи енергію, впоюючи надію на якусь містичну, надземну силу, закладену в збірній безсмертній душі народу. Як кожна віра, так і ся призвичаює до *квієтизму*, до надії, що десь, колись, щось для нас зробиться, хоч би якими нездарми ми були і які удари спали б на нас. І, як кожна віра, гартує та віра про вічність нації лише до терпеливості і до зношення ударів долі, а не до їх відпертя, не до чинного втручання в боротьбу за долю – до мужности *пасивной*, а не *активной*. Та мужність не є відвагою *self made man'a* ХХ ст., лише бравурою середньовічного Kreuzritter-а, певного свого життя, не з довір'я до свого сприту й меча, лише до свого амулета, до йому ближче не знаної, таємничой сили. І цікава річ! Той, що так скажу, фаталістично-оптимістичний погляд на націю підносив свою голову, власне, не в моменти найбільшого напруження енергії нації, лише в момент її упадку. Той погляд ширився серед поляків по здавленню листопадового повстання (ідея польського месіянства!). Той погляд переміг й у нас у найпідлішу добу нашого життя – вісімдесяти і дев'ятдесяти роки ХІХ ст. на Україні, коли постав сентиментальний славень "Ще не вмерла Україна" і коли (здається) Грінченко писав свої вірші:

*О прийде запевне той день,
Що ми відпочинем од мук!*

І навпаки! Той фаталізм зникав, поступаючись місцем іншому світоглядві – світоглядві боротьби, хоч не певної перемоги, але зате веденої зі щораз інтенсивнішим запалом перемогти або згинуті. Не знаходимо ми того фаталізму ані в Шевченка, ані у Франка ("Не пора!"), вірші яких повні тривоги й болю за будучину народу. Не видно того фаталізму й у часах Мазепи. Хто прочитає промови та диспути гетьмана і його полковників, що безпосередньо попереджають Полтаву, той здивується тій, відбитій у них тривозі за існування нації разом із невгнутою волею рятувати zagrożену у своїм існуванні Вітчизну. Й у Франції, у велику добу її боротьби за життя і смерть, у часі Великої революції не знаходимо ні в кого сентиментальної віри в будучину. Ні, не тою потіхою підбадьорювали провідники революції енергію народу до боротьби проти європейської коаліції, лише нагадуванням, постійним, шоденним нагадуванням, що проти нації

*de la tyrannie
le contean samylant est levée!*

що проти неї піднесений кривавий ніж тиранства, який щохвилі може перетяти життя народу. Натурально, вибір фаталістичного або іншого світогляду залежить від того, що розуміти під "життям" нації. Для одних "життя", яким ми жили останніх двісті літ, є власне життям, для інших – то вегетування, гірше від смерті. І в

тім, власне, лежить друга соціально шкідлива риса національного фаталізму, що він, хоч, може, несвідомо, *принижує мету* нації, навчаючи її навіть у марнім вегетуванні бачити чин, вартий згадки в анналах історії. Тільки віра у вічне тривання нації легко призвичаює нас до кожного тимчасового лиха, навіть до невірницьтва. І лиш той, хто за великим ударом долі бачить обличчя загрози смерті, зуміє здобути на нелюдські зусилля. Живий організм ніколи не призвичаюється до смерті!

Не потребуємо ставати Касандрами, але не сміємо забувати, що нарід наш – тепер, може, ближче, як коли иноді, стоїть перед нерозв’язаною загадкою життя і смерті, якої розв’язка вимагає, щоб ми напружили всі сили, а не віддавалися солодкавій і деморалізуючій потісі, що, мимо всього, не згинемо! “Не сміємо допускати думки, начебто йшла справа по наше життя”! Ні, навпаки! Маємо всіма способами переконувати себе і всіх, що, власне, так є і що ніхто інший нас у тім лихолітті не врятує, коли ми не зберемо тепер усіх наших сил.

І звідки мала би взятися та потіха, та незахитана віра в будучину нації? Чи, може, ту віру в нас збудити наша преса, що справді зійшла на скандальне ніво? Чи, може, наша еміграція, яка чекає ще на свого Swifft’a? Може, я б також піддався безкритично тій вірі, коли б я бачив націю, що горить одним-одиноким вогнем жаги нового життя, не відступаючи перед жодною жертвою для великого ідеалу будучини; націю, яка, навіть придушена й кинена на коліна, самопевно кидає своїм катом Галілеєве “*Errur si tuove!*”. Коли б я бачив націю, яка добровільно, як Христос, ступає по дорозі до своєї Голготи, з добровільно взятим на плечі хрестом, бо свідомо вважає сю дорогу за таку, що провадить до регенерації, до воскресення народу. О, тоді і я, мимо всього, мимо спалених сіл, згвалтованих жінок, мимо спідлення одиниць, повірив би в міць народу, в його світляну будучину, повірив би в чудо... Але так, прецінь, не є! Картина, яку являє нам нація (або краще: та її частина, яка її репрезентує), тепер инша, о, зовсім инша! Ми терпимо, ми знищені як тут, так почасти й там, і терновий вінець прикрашає чоло народу, але його похід, – то не величний похід покоління, що свідомо себе жертвує в ім’я майбутнього воскресіння, яким був похід десятків тисячів українських селян і робітників у 1902–1906 рр., що згинули на шибеницях і в тюрмах царату. Ні! То похід людини, що тільки припадком знайшлася у становищі переслідуваного героя, що, як говорить поетка:

*без одваги і бою
на путь заблукався згубливу,
плачучи гірко від болю,
дає себе тернові ранить.*

Се є тупання отари овець, що проклинає своє огидне становище, яке наражає її на нищення зі всіх боків, з боку тих усіх, на дорозі до яких ненаситної жадоби панування лежить вона, об’єктивно – через свої природні ідеали великий революційний чинник, суб’єктивно – перестрашена руїною особистого щастя своїх одиниць, стероризована, здерорентована згряя, готова за першої небезпеки, як згряя горобців, опустити своє становище і шукати інших доріг, де нема ні терня, ні хрестів, ні Голготи. Тяжко не мати хоч одробини сумніву в будучині такої нації.

***

Коли тільки що обговорене гасло перешкоджало нам поважно застановитися над недомаганнями нації, то друге – “національна солідарність” – було тим “зась”, яке не давало докладно приглянутися до тих знахарських середників, які, вигадані в незчисленній кількості, мали вилікувати нарід від його хвороби. На одним

із тих “універсальних засобів”, що стоять у зв’язку з т. зв. опозицією, бажаю тут застановитися. Та перш за все кілька слів про те, що то є, власне, “національна солідарність”? Це поняття не є оригінальне (що оригінального ми зуміємо видумати?!). Під ім’ям “національної солідарности”, “Burgfrieden” або “union sacré” воно відоме й іншим народам, та ніде не робилося з тим словом стільки нісенітниць, як у нас. Прикладів на те безліч. Великої популярності заживав у нас, а головню на підросійській Україні, один професор, який, хоч у науці дуже заслужений, у політиці відігравав менш почесну роль консерватора перестарілих частин програм Драгоманова й Костомарова. До ідейних струй, що нуртують у Галичині й серед молодшого українського покоління в Росії, як до утопій, ставився скептично, будучи консеквентним автономістом і апостолом угоди з російським народом. З того професора зроблено у нас не лише авторитет у наукових справах, що, зрештою, було зовсім слушно, але і в політичних. Зроблено з нього політичного ідеолога. Спроби здезаувати його як політика, за виїмком виступу Павлика “Ділі”, не вдалися, і професора всюди виставлювано як одного з найвизначніших речників не лише української науки, але й політичного українства, що, як знаємо, в останніх літах як у Галичині, так почасти і на Україні, дуже, одначе, віддалилося від поглядів професора, набираючи виразного антиросійського, іредентистичного характеру. Прийшла війна, і професор у часі російських оргій у Галичині виступив у “Русских Ведомостях” зі своєю старою програмою згоди й викляттям усяких “ізмів”. На доказ своєї лояльності, запідозрілої одним правим органом, і на доказ стійкості своїх політичних переконань покликався професор на свої статті в “Літературно-науковому вістнику”. Тепер тим “Вістником” і статтями професора дуже зацікавилися такі чинники, які, звичайно, того журналу не читали, шукаючи по цілім Львові за поодинокими примірниками того місячника. “Національна солідарність” перешкодила нам свого часу рішуче й *відверто* відмежуватися політично від професора. В результаті за особисті погляди професора робиться відповідальним і дотичний орган, і *цілий український загал*, натурально, і в Галичині. У нас, звичайно, того не розуміють: обурюються, що ніхто не вірить найбільш остентативним заявам і за підірвання свого впливу роблять відповідальними “брехні” або “ворожу інтригу” замість власного боягузства і глупоти.

Інший приклад. Недавно в польській пресі появилася нотатка про постанову нового угодного напрямку в Познані, яким, одначе, польський загал зовсім не був захоплений і який був уважаний за вилім із національної дисципліни. Один із провідників того напрямку, Друцкі-Любецькі, як донесли газети, взяв участь у подорожі німецьких парламентарних послів до Софії і навіть там промовляв. Наслідком того появилася офіційний комунікат “Польського кола” в Берліні, що кн. Друцкі-Любецькі діяв на власну руку, без уповажнення “Кола”. “Національна солідарність” не перешкодила полякам вказати своєму “outsider-ові” належне йому місце. Другий аналогічний випадок зайшов із послом Лемпільким. Відомо, що польські товариства не вважали за відповідне взяти офіційну участь у конгресі народностей у Лозанні, вважаючи, що спільний виступ поляків з представниками інших народів Росії обнизив би значення польського питання, спихаючи її до значення *одного з національних питань* царату, тоді, коли воно, на їх думку, є одиноким національним питанням Росії правно-державного характеру. Посол Лемпількі, який промовляв у Лозанні, був, мабуть, іншої думки, і за те був через “Czas” легко, а через “Głos Narodu” і “Kurjer Codzienny” нивіть дуже сильно скартаний! Один із найповажніших представників Польського Королівства зістав прилюдно вилаяний! Бо

того вимагала національна солідарність – не в лапках, а без них. У нас річ мається звичайно навпаки. У нас вистане, щоб якась групка незнаних особистостей скомпрометувалася якимсь неfortunним виступом або вчинила просто нетактовність, аби дотичний Пилип з конопель не лише не дістав по пальцях, а, навпаки, щоб його ще покрито цілим “авторитетом” національного заступництва. Логіка в таких випадках є дуже проста: Пилип є українцем (або твердить, що ним є, або зробився ним вчора), ergo, компрометація Пилипа є компрометацією України. Отже, криймо його! І за деякої енергії Пилип іде зі ступеня на ступінь, аж доки всяка дезавуація на ніщо не придається, бо тим часом Пилипови відчинено всі двері, бо Пилип став також національним заступником! Таким чином, компрометація одиниці або групи, яка в інших умовах остала б тільки їх власною компрометацією, виростає на компрометацію нації!

Такі є засади “національної солідарности” так, як її у нас розуміють. І, власне, та засада, завдяки якій кожну критику “батьків вітчизни” уважано у нас за *crimen lesae maiestatis*, власне, та засада не дозволила на критику того нового середника для рятування нації, про який згадав я вгорі. Не вважаю себе за зв’язаного тою засадою, і тому дозволю собі приглянутися до того нового середника, про який говориться дуже широко і який баламутить не одну навіть тверезу голову. Той середник полягає, вульгарно висловлюючись, на заміні Івана Степаном, на поваленню існуючого українського “правління” й на заміні його *опозицією*. Загалом се слово має бути вживане у нас не инакше, як у лапках, як російська “конституція” або американська “невтральність”, або мексиканський “президент”, – се значить, як щось таке, чого зміст має дуже мало спільного з тим, що загалом розуміється під сим словом. І справді! Майже через цілий час своєї новітньої історії не мала Галичина того, що в європейських мовах називається *опозицією*. (Розумію *опозицію* до пануючого *серед самого громадянства* напряду, не до правління). А головно, нічого про неї чути по сконсолідуванню існуючих тепер партій. Не місце тут входити в причини сього явища. Є воно заскомпліковане на журнальну статтю. Слабка чисельно інтелігенція, слабка політична освіта, панування чужих, яке заганяло до одного табору всіх політично мислячих, слабе соціальне різницювання суспільности – се були найважливіші з причин, які не давали у нас можливости постати правдивій *опозиції* як групі. Одиниці не йшли в рахубу: їх або нищилося, як Франка, Павлика і багатьох інших, або... “каптувалося”, і офіційний ридван прямував із тріумфом далі. Не можемо назвати *опозицією* і ті дві партії, що в їхніх руках не лежала офіційна політика краю, – *радикали й соціялісти*. Перша, *роблячи* те саме, що й національні демократи, виладовувала свою *опозиційність* у quasi-антиклерикальній агітації (вживання слова “піп” замість “священик” і “Гриць” замість “єпископ” уважалося в пресі тої партії за вершок революційности). Молодші, натурально, часом бридилися такою “опозиційністю”, одначе не мали сили. Не була *опозицією* і соціальна демократія. По-перше, через свою слабкість, по-друге тому, що своє завдання добачувала не так у боротьбі з українською панівною партією, як радше проти красього і центрального уряду. А боротьбу з національною демократією ведено майже лише в часі виборів. В останніх двох роках соціальну демократію зовсім “знаціоналізовано” дорогою кооптації до Загальної Ради. Правда, соціялістичний Санчо Панса й дотепер кепкує зі свого пана Дон Кіхота і часом навіть клене його менше або більше геніяльні задуми, але опустити його не має сили й урешті-решт далі плутається за ним на своїм ослі. Санчо Панса Сервантеса тримала при Дон Кіхоті надія на обіцяне намісниківство на Острові, що мав його підбити ламанчський

лицар. А що тримає соціалістичного Санчо Пансу при своїм пані – не знати. Зовсім інше становище займає опозиція в лоні самого націонал-демократичного напрямку. Говорив я вже про неї в “Шляхах”; тому скажу коротко. Фактом є, що та опозиція колись мала більшість у Раді, фактом є, що могла догори ногами перевернути цілу президію і *вибрати свою*. Фактом є, що могла бодай через парламентарний клуб (майже самі опозиціоністи!) взяти у свої руки провід політики. Того всього не зробила. Чому? Може, тому, що проводирі тої “опозиції”, хоч “мали талант” до ведення політики, але не доставало їм інших прикмет до того, може, через інші причини – досить, що “опозиція” воліла наразі остати в опозиції і через те задержала (в очах загалу!) політичну невинність і опінію “eines kommenden Mannes”, який лише заявиться і все направить!

Ту, власне, блягу треба раз на все розкрити. Зовсім не хочу тут боронити нашої офіційної політики або політиків. Не хочу вказувати на те, що члени опозиції цілою своєю поведінкою в час тої війни виявили, що не є нічим іншим, як кість від кости офіційної партії; що перейшли ту саму політичну школу, що і їхні фракційні противники; що за весь час своєї парламентарної діяльності нічим не довели, що зуміють вести політику краще або гірше від них; а у своїй лояльності, перенесеній навіть на кінематографічний екран, не дадуть перевищити себе не лише панівному відломові національної демократії, але навіть і славутним “тирольцям сходу” з 1848 року. Про те все не потребує тут говорити. Хочу звернути увагу на *щось інше*.

Усі пам’ятаємо хлополапську агітацію декотрих осібників перед війною, агітацію, що обіцяла рай від злучення Галичини з Росією, і всі ми дивувалися з наївності тих збаламучених, які в те все вірили. Ми знали, що з національного погляду злука з Росією буде для нас смертю. Ми знали, що суспільний націоналізм не є якоюсь спеціальністю поляків, що він підіймає свою голову й у Росії і там є в сто разів небезпечніший. Ми знали, що та можливість грозила би нам вилюдненням краю через протегування еміграції і зросійщення його російською колонізацією; грозила нам утратою цілої інтелігенції через запроторювання у тюрми одних, видалення – може, навіть на добрі посади – других, скорумповання третіх. Зрештою, ми знали, що та евентуальність грозила б нам економічною руїною краю, бо російської конкуренції не витримали б ані галицькі яйця, ані галицьке збіжжя, ані галицькі воли, і тільки деякі осли думали про се інакше. “Розсудливі люди” думали інакше і, власне, до них, до тих, що глядять “глибше” в ество речі, правда, з різними “але” і “якби”, почали прислухатися деякі з офіційних і неофіційних, прихованих або відкритих опозиціонерів. То є факт, про який відверто говорить ся. Не пишу з “гарної даліни”, звідти, звідки не бачиться привидивого стану речей. Бачив я багато і чув багато. Знаю людей, навіть поважних, ображених у своїх найкращих почуваннях. Знаю факти, від яких мозок мутиться і п’ястук стискається з розпуки. І того всього, певно, ніколи й нікому не забудемо. Та, мимо того всього, холодним розумом зваживши, з цілої сили мусимо розкрити небезпечну гру “розсудливих людей”. Дилеми бути українцями в Австрії або українцями в Росії у нас немає і бути не може, бо Росія ніколи не визнає нас за націю! Про те у нас не думається, і “розсудливі люди” разом зі своїми збаламученими адгерентами припускають, що ті політичні немовлята, які забули азбуку політичного життя, зуміють вивести національну політику з її теперішнього роздоріжжя.

Повторюю, коли б розходилося лише про боротьбу особистих амбіцій, не потребували би ми навіть про се згадувати. Нехай замість одного пана “ського” стане другий на чоло національної політики! Нехай бавляться в повалювання і творення

кабінетів! Не було б ані ліпше, ані гірше. Гірше хіба настільки, що “новим” людям бракувало б рутини, ліпше на стільки, що “нова” мітла все спочатку мете краще. Але коли нам хочуть подати, що від висліду боротьби тих особистих амбіцій залежить рятунок і щастя нації – се вже за богато! І, мимо того, є люди, і навіть чесні і порядні люди, які в те все вірять, які сподіваються, що Авгієві стайні української політики зуміє вичистити “нова” мітла. Є люди, які вірять, що до мозку костей лояльні “опозиціоністи” зуміють здобутися на шляхетний жест і на незалежну поставу! Є люди, які вірять, що Савли не лише у Святім Письмі зуміють за одну годину перемінитися в Павлів. Є люди, які в політичних банкрутах дошуковуються суспільних “Bahnbrecher”-ів, які готові від їхньої особистої поведінки ставити в залежність щастя і майбутнє цілої нації!

Приключка – stultorum infinitus est numerus!

***

Не мав я наміру писати; тут політичну розвідку, я бажав лише звернути увагу критично мислячих на те, що серед нас діється. Стоїмо над Рубіконом, за яким стелиться незнана будучина. Щоб ту будучину собі вибороти таку, якої потребуємо, маємо відкинути солодкі байки про безсмертну душу нації – з малої або великої букви написаної. Ту безсмертність ми ще маємо вибороти! Ми маємо усвідомити собі, що йдеться про наше “бути або не бути”, про крок, хоч малесенький, уперед або про відступ назад, за яким приходить часом новий рух уперед, але частіше повільне вмирання. Далі маємо собі усвідомити, що рятунок нації лежить не в заміні Петра на Семена. Треба поважніших середників, бо причини хвороби народу є глибші. Яких? Про те нехай подумає або радше думає кожний українець, якому будучина вітчизни не є байдужа. Великим здобутком буде вже, коли позбудеться святого спокою і віри в безсмертність нації, коли стару хоруговку “національної солідарності” й інших святощів подремо на ганчірку, коли відзвичаємося у знахарських “середниках” добачувати чудесні ліки. Інтенсивне політичне думання й вільна від пересудів критика цілої нашої мізерії – ось дорога, яка одна виведе нас на широкий і простий шлях боротьби за своє національне існування.

ВАРШАВА

Від тої хвилі, як зараз по вибуху війни, прилетіла відомість: “Czenstochau ist von den deutschen Truppen eingenommen”, погляди всіх поляків, і не лише поляків, звернулися на Варшаву.

Яку роль відіграє у великім історичнім конфлікті колишня столиця польських королів, а теперішня – політичної думки цілої Польщі?

Чи вона піднесе wraz із легіонами покритий порохом старий прапор незалежності, чи, може, згангренована столітньою неволею і “здмовщена” політикою “новітнього поляка” (“nowoczesnego Polaka”), тихо сидітиме аж до кінця тої бурі, як пес, що ховається в буді від дощу.

Побоювання за вірність Варшави традиціям перемінилися скоро у справдешній переляк. Варшава стала вільною! Упали кайдани, й *вільним словом* могла тепер столиця відверто й недвозначно відповісти на тяжке й важливе питання: з ким і проти кого?

Почути ту відповідь було, прецінь, так нечувано важко! Так треба було, щоб акція “szaleńców” одержала тепер санкцію міста, духового центру цілої Польщі! Так треба було показати цілому світові, що не лише “жиди” і “соціялісти” є борцями за свободу, що не лише вони бажають визволення вітчизни.

І що ж відповіла Варшава, і як її відповідь прийнято серед самостійницьких польських кіл? Відповідь на те, проречисту відповідь подає “ювілейне число” “Wiadomości Polsk-их”.

То число варто прочитати не лиш полякові. Воно будить цілий рій думок і наскрізь пересякнуте одним сильним почуттям, почуттям... Та краще перегляньмо за порядком самі статті тижневника, тим більше, що вони гідні того.

Стаття І. Дашинського, “блудного сина”, недавно прийнятого з поворотом на лоно матері своєї – Кола польського. Називається: “Przemów Stolico!”, а починають ся так:

“Kiedy w sierpniowy ranek opadały z Ciebie, Warszawo, kajdany ruskie (?), drżały serca polskie oczekiwaniem słowa Twojego, nadsluchiwała Europa cała na to, co Ty, Stolico nasza, powiesz?... wyteżaliśmy słuch, aby chwycić i w sercu zamknąć Twoją, Stolico, wolą i rozkaz narodowy owego poranka sierpniowego. *Naprawdę.*

Szarpały się ku Tobie, Warszawo, serca Legionistów... Słodką tym żołnierzom Twoim wydawała się śmierć... niczem rany, byłeś Ty była wolną!... W obozach dziatwy Twojej czekano na głos Twój, Stolico nasza, naprawdę!

...Cała nasza przeszłość dzisiaj się rozstrzyga... Czyż mamy innym zostawić pełne

prawo ostatecznego o naszych losach postanowienia...” Wobec milczenia Warszawy wypowiedział hasło złączenia dwóch dawnych zaborów Naczelny Komitet Narodowy. Warszawa hasła tego *nie przyjęła, ani nie odrzuciła. I znowu czeka naród cały napróżno.*

Przemów. Warszawo! Stań na czele twego narodu...

Przemów, Stolicu!”(1) (див. перекл. у кінці книги)

Не хочу образити шляхетної розпуки п. Дашинського, та чи не нагадує тобі, читачу, та картина п. Дашинського, що безуспішно благає Варшаву о відповідь, знаного краківського чуда, коли то “dziad przemówił do obrazu, a obraz do dziada ani razu?” І чи не пригадує сам п. Дашинський нещасного “фраєра”, що має дістати коша, а Варшава – гарної дівчини, яка наперекір запевненням самостійних публіцистів ще не рішилася, кому має віддати своє серце й руку?

Та ся трагікомічна картина блідне й поволі зникає при читанні наступних статей “Wiadomości”, а головню рядків:

A gdy na wojenkę szli ojczyźnie służyć... (2)

От собі веселі вірші вояка, що з шаблею у руці й гарячою любов’ю в серці йшов разом із товаришами край визволяти, аж поки не дійшли до Варшави...

A gdy do Warszawy, do samej Warszawy
dojść we krwi i ranach pozwolił im Bóg,
witał ich *milczeniem* tłum zawsze ciekawy
milcząc, deptał serca rzucone na bruk. (3)

Та сама нота, що й у Дашинського, але без мелодекламації; дрілонькі вірші, але справжня поезія, при читанню якої навіть із уст найбільшого циніка не злетить ніякий дотеп. Автор не нагадує ані краківського діда, ані фраєра, лише людину, яку зраджено в підлий і нікчемний спосіб. Поза тим, як сказано, мелодія та сама...

А тепер від “поезії в прозі” Дашинського й віршів легіоніста до звичайної прози: “Na nowe drogi” – Сікорського, начальника військового департаменту Naczelny Komitet Narodowy. Стаття ширше закроена, бо говорить не лише про Варшаву, а про цілий край:

“Początkowe wypadki wojenne zwróciły się, jak wiemy, na całej linii przeciwko koncepcji Naczelnego Komitetu Narodowego, a *społeczeństwo Królestwa Polskiego*, pomimo swej wrodzonej niechęci do Rosji i wschodniego barbarzyństwa, wprowadzone w błąd nieszczęściem wojny, zaczęło przystosowywać się do chwilowych warunków wojennych, *odrzucając państwowy program* Naczelnego Komitetu Narodowego, a zadawolając się ważkim narzuconym przez warunki zewnętrzne programem zjednoczenia ziem polskich...” (4)

Як бачимо, знову та сама нота, тільки що недискретний автор не поперестає на сконстатуванні факту, але старається одночасно вияснити потрохи й тайну впертої мовчанки возволеної Варшави.

Ще ширше закроена стаття відомого п. К. Сроковського. Називається: “Znaczenie Naczelnego Komitetu Narodowego”.

“I ten Naczelny Komitet Narodowy, – читаємо в статті, – niepokoi. Oszczерstwo, plotka głupia brzmiały nieraz w śpiewanej mu kołysance. Ma też wrogów zaciętych i dzisiaj jeszcze... te trzy grupy zjawisk polskiego życia wojennego – zjednoczenie, neutralność i filantropia... są niby ten słaby nalot pary wodnej na zwierciadle, które podstawia się pod usta pozornie umarłego. Oddycha, więc jeszcze żyje, ale – *jak żyje*... Pustynią, pustynią smutną jest cały obszar życia polskiego czasu tej strasznej wojny...” (5)

Читач, що звик читати польські публікації в німецькій мові, буде, може, трохи здивований таким представленням справи, але лиш поки не прочитає наступної статті (“Prasa za granicą”) д-ра М. Сокольницького, з якої довідуємося, що кожний інформатор публічної opinii за кордоном

“jest obowiązany poczuciem godności narodowej pokryć nawet istniejące faktycznie w narodzie różnice...” (6)

Наступна стаття “Z historii Warszawy w czasie wojny” знову повертає до столиці Польщі. Автор оповідає про настрій міста перед і по вибуху війни. Оповідає цікаво та займаючо. Між іншим довідуємося звідтам, що

“mobilizacja odbywała się w najzupełniejszym porządku, co w sposób jaskrawy świadczyło o psychologii *rezygnacji i apatii narodowej w szerokich warstwach społeczeństwa*...” (7)

Далі довідуємося про відозву “naczelnego wodza” вел. кн. Ніколая і що

“na lud warszawski oraz sfery mało uświadomione odezwa wywarła wrażenie bardzo silne. Tu i ówdzie rzucano kwiaty na pułki kozackie, tu i ówdzie powiewano chustką, częstowano papierosami, rzucano owoce”. (8)

Кидано фрукти... так було перше. Пізніше, коли ситуація змінилася, вільна Варшава... замовкла.

Замовкла, може, тому, що чуда в ХХ ст. не трапляються, а може, й чого іншого. Хто знає?

КОНСТИТУЦІЙНА РОСІЯ І РОСІЙСЬКІ НАРОДИ

Дня 10 травня с. р. якраз минуло десять літ із того моменту, коли в Петербурзі, в таврійській палаті, зібралися заступники російських народів. Того дня 1906 р. народилася нинішня конституційна Росія й одночасно велика російська національна проблема, над якою нині ломлять собі голову в обох групах великих держав. Яким шляхом піде розвій Росії як держави народів: чи шляхом ступнево лише пасивної, почасти власновільної асиміляції своїх народів, що виявилася так правдоподібною перед революцією? Або, може, вибере дорогу в напрямі федерації вільних народів? Або врешті піде шляхом непримиримої боротьби двох взаємно протилежних принципів, а саме централізації й автономії, кривою дорогою війни всіх проти всіх? Так звучали питання, які для сусідів царської імперії не були без значення. Відповідь на сі питання дає дотеперішній вислід десятилітньої політики Думи супроти російських народів.

Час, коли скликано першу Думу, зовсім не був до того догідний, щоб вести не тільки політику націй, але загалом яку-небудь позитивну політику. Депутовані залишили за собою розвалені економіки, зупинені фабрики і прибули з Петербурга, не щоб виконувати яке-небудь законодавство, а щоб отримати виконавчу владу. Як орган захопленого революцією народу, мала Дума тільки одне завдання – повалити самодержавство. Усі народи були згідні з сим, і гасло “Долой самодержавие”! – “Геть самодержавство!” стало у ті медові місяці російського конституціоналізму загальним кличем москалів, українців, поляків та інших народів. Тоді, у той шалений час, політична свобода була єдиною панацеєю проти усіх змор російського життя, проти неграмотності, голоду і холери, проти епідемії убивств у гімназистів, проти п’янства і також проти національних утисків. Так сталося, що слово “конституція” стала перш за все національною програмою всіх поневолених народів Росії, а також самих москалів. Одначе, небавом виявилосся цікаве *Qui pro quo* в інтерпретації того клича. Те *Qui pro quo* полягало в тому, що москалі лише через забезпечення “прав громадянина і людини” бажали розв’язати все національне питання – як у Сполучених Штатах Америки. (Була схильність лише для поляків зробити виняток у формі автономії, а також фінляндська конституція мала бути зупинена). На противагу сього бажали немосковські (неруські) послі проголошення громадянських прав, усі компетенції центрального парламенту обмежити також у питаннях закордонної політики, військових і поточних справ. Властиве вирішення проблеми народів мало бути зупинене в кожному автономному сеймові. Російське розуміння легко було вияснити: (як також і друга) Дума, оскільки були узглядені її *російські* члени – а було їх 59% була заступництвом *селян і робітників* (їх реля-

тивне число перевищувало таке ж число заступників тих самих соціальних класів у всіх інших парламентах) під духовим проводом *інтелігенції*. Характерними рисами Думи були: соціальний радикалізм і політичний лібералізм. Перший зовсім не дбав про справу народностей, другий бачив у національних жаданнях тільки *автоматичні консеквенції* своїх власних засад: через свободу слова буде в логічній послідовності свободне також українське, польське і т. д. слово; через свободу преси буде також освободжена преса тих народів і т. п.: зрештою, через створення народного представництва влучено у сферу співвлади в державі також неросійські народи! Отже, загальний принцип звучав тоді: перш за все створімо конституційну Росію, а все інше прийде само собою! Тому Дума у своїй відповіді на престольну промову ледве натякнула на національні питання, коли вона між своїми “невідкличними завданнями згадала також про розв’язку питання з метою заспокоєння вже віддавна актуальних жадань поодиноких національностей”.

Іронічної поправки духовного депутованого Концевича – “Дума буде старатися також про те, щоб зникла навіть назва Росія” – вправді не прийнято, та зате не влучено до відповіді якого-небудь прецизування національних “жадань”, а також і слово “автономія” було старанно поминене. Той самий дух оживляв і законодавчу діяльність першої Думи у стосунку до національної проблеми, наскільки загалом тою проблемою внаслідок свого короткого існування вона могла й хотіла займатися. Всі внесені кадетами (зі всіх партій тільки вони одні могли й хотіли зайнятися законодавством) в першу Думу або для них випрацьовані проекти законів про свободу преси, товариств, загальне право голосування і т. п., тільки діткнулися національного питання, й ніщо, мабуть, так дуже не характеризувало провідних думок, які мали присвічувати політиці Думи щодо народностей, як внесений 111 членами 15 травня 1906 р. начерк закону про рівноуправнення громадян: усі чинними законами і розпорядками обняті *обмеження* в правах, включені з огляду на належність до сеї або тої національності або конфесії, належить знести.

Знесення обмежень! – нічого менше, але і ніщо більше. То було для першого російського парламенту оливою для чимраз грізніших хвиль національного невдоволення в Росії!

І ті хвилі вдаряли, справді, дуже високо. Століттями душене, загорілось нараз ясно полум’я національної самосвідомости. Таврійська палата являла собою замітне видовище: європейські сурдути йшли в суміш із російськими селянськими одягами, духовний одяг православного попа із сутаною католицького священника. Там бачилися також польські *кунтуші* й українські *свити*, чалми магометан – загалом ціла мішанина народів святої Росії. 40% всіх депутованих послала в Думу неросійська Росія. Чого ж вони бажали? Різного, кожний народ за зрілістю й розвитком своєї соціально-політичної структури. Тільки в однім сходилися вони разом. Усі не хотіли нічого й чути про російський централізм і думали наївно, що держава, яка займає сьому частину поверхні землі, не дасться управляти з одної точки. Вони домагалися автономії своїх країн, такої домагалися поляки, литовці, українці і кавказці. Найяскравіше виступило те домагання в обрадах над *аграрним питанням*. Відомо, що перша Дума стояла при погляді, що всі державні, царські, церковні й приватні великі посілості тим або іншим способом будуть передані малоземельним селянам, і то тим чином, що з тих посілостей має бути створений фонд під управою держави. Проти сього протестували, одначе, власне заступники прикордонних областей: деякі з них (як українці) були згідні з принципом примусового відвласнення, інші (як поляки) ні, одначе *всі* домагалися, щоб розпорядність зе-

мельним фондом була в руках краєвого сойму, а не Петербурга. Через усяке інше управління реформи побоювалися вони не тільки величезного скріплення центральної влади, але також можливості російської колонізації в прикордонних областях. Так, наприклад, заступник українського народу *Шемет* говорив про все ще, мимо 250-літнього поневолення, живий спогад грабежу українських земель, яку перевело російське правління з анексією України. Ті спогади схилили депутатів жадати в імені своїх виборців не лише децентралізації в управі земельним фондом, але навіть щодо аграрного законодавства. Дума мала встановити тільки загальний начерк закону, тільки провідні лінії для майбутнього законодавства держави. Власний зміст того законодавчого укладення має бути ближче постановлений опісля утвореними самоуправними тілами кожної країни. Таке було загальне бажання не лише українців, але також поляків, литовців, а, що дуже цікаво, навіть німецьких заступників надбалтійських областей! Як видимий знак спільності інтересів неросійських народів у стосунку до держави було створення “Союзу автономістів” у Думі, який числив 120 членів – українців, поляків, литовців, лотишів, мусульман і донських козаків. Деякі з них були одночасно членами інших фракцій, половина (63) належала винятково лиш до клубу автономістів.

Не підлягає ніякому сумнівові, що, коли б першій Думі було призначено щасливо скінчити період свого законодавства й завести конечні демократичні реформи, тоді також мусила б порішитися велика війна між централізмом і федералізмом. Однак скорі розв’язання першої російської палати (20 липня 1906) знову з’єднало всіх російських громадян у боротьбі проти самодержав’я. Заострення тої боротьби дуже значною мірою вплинуло також на вибори до другої Думи: Центр – кадети й помірковані ліберали – в новій Думі стопилися на користь крайних лівих і правих (останніх у першій Думі зовсім не було). Також народності вийшли з виборів наочно скріплені. Українці вислали 40 депутатів, поляки – 37, магометани – 31. Загалом була се ще більше, ніж перша, Дума соціалістів та “іногородців”, які ще більш пристрасно підняли й вели свою боротьбу за чистий парламентаризм і проти шляхти. Друга спроба правління – оперти свою політичну систему на “дурних мужиках” – не повелася. І другу Думу розв’язано. Наслідки тої події були, однак, важливіші, ніж розв’язання першої: російські промисловці, дворянство, а навіть земські діячі, наполохані “безмірним радикалізмом” міської і селянської демократії, ставали поруч уряду, що дало йому силу відважитись на відомий замах 16 червня 1907, який законодавчу владу переніс на зовсім інші класи, які вправді не числом, своєю соціальною вагою відігравали в державі провідну роль.

З того часу датується також *нова ера в політиці конституційної Росії щодо своїх народностей*. Два революційні роки – 1905 і 1906 – зі страшною ясністю поставили москалям перед очі всю вагу демократизації держави. Кожна, хоч би навіть і найменша поступка принципам свободи потягала за собою *зовсім автоматично* скріплення політичного значення народностей у державі. Ледве проголошено славетний маніфест від (30 [17]) жовтня 1905, як зараз постала ціла низка українських, польських і т. п. товариств, господарських організацій, різних часописів і брошур, що як носії національних ідей втискалися в маси “чужоплемінців” і грозили відірванням від російської держави. Небезпеку невдовзі пізнано й належно оцінено. Усунути їх через поворот до абсолютизму, натурально, не годилося, бо господарський розвій Росії наглячо вимагав основного зірвання з тою системою. Коли ж, однак, вступити на шлях послідовного демократизму, як сказано, не означало би ніщо інше, як незвичайно скріпити політичне значення народностей у державі,

тому постановлено знайти систему, яка, з одного боку, забезпечувала б російський характер держави, з другого – враховувала б деякі вимоги соціально-політичного поступу. Та система була власне системою з 16 червня, системою третьої і четвертої Думи.

Вона почала проявлятися перш за все *зміною виборчої ординації*. Спроба з двома першими Думами показала, що демократична Росія не є *російською* і не відчуває по-російськи, що нижчі верстви прикордонного населення ще замало просякнуті духом російської державної думки, щоб на них можна будувати суцільну, свідомо доцільну *російську* політику, та що ті елементи в покордонних областях, які є там носіями російської державної ідеї і ті області лучать з державою, можна знайти тільки у вищих верствах покордонних країв. *Одвітно до того змінено також виборче право*. “Державна Дума, – стояло в указі від 16 червня 1907 р., – яку створено для скріплення російської держави, також за своїм характером мусить бути *російською*. Інші народи, що належать до нашої держави, повинні мати в державній Думі заступників своїх потреб, однак вони не можуть і не будуть виступати в тім числі, яке давало б їм можливість вирішувати в чисто російських справах”. Ось так magna charta з 30 жовтня не була змазана, тільки перемальована російською фарбою. Се порішило на цілі роки політику конституційної Росії супроти народів.

Третя Дума зібралася восени 1907 р. Число поляків понизилося з 37 на 14, кавказців з 29 на 10, сибірійців з 21 на 14, українців з 40 на 0! Та Дума була “істинно русская”: на 437 членів було 337 москалів! “Істинно руською” вона була також з іншого погляду: через зручні штучки у виборчій ординації понизилося число селянських виборців наполовину (з 2535 на 1147). Та ще більше понизилося те число у робітників. Зате підвищилось число виборців земельних посідачів більше, ніж на третину (з 1165 на 2044). Наслідком того був раптовий спад кадетів і соціалістів у новій Думі (54+19). Зате з’явилася там сильна правиця в числі 127 (пізніше 179) і сильний центр – октябристи (154), супроти яких лівиця числом 115 втратила всяке значення. Однак, що особливо треба вважати за *signum temporis*, була поява суцільної групи націоналістів, які себе також так називали і які початково числили 26 членів, пізніше – 913. “Безкласова” інтелігенція та селяни залишили тепер свої місця в таврійській палаті провідникам дворянства, великим промисловцям, під впливом “соціального остраху” “наверненим” земським діячам і демагогічно-націоналістичним кар’єровичам третьої, “панської”, Думи.

Се було діло Століпінна, довершене під безумовною (октябристів) або умовною (кадетів) мовчазливою апробатою дбайливої за російський характер держави буржуазії. Се діло належить, отже, вважати за перший крок нової політики конституційної Росії супроти народностей, що, як сказано, мала погодити демократизацію держави зі своїм одноціло національним характером. Середником до того було – за ступеневого злагіднення абсолютизму – можливо обмежити всіх чужоплемінних у користуванню громадянськими свободами. Революція – на стільки ясно виступили в ній також особливі жадання неросійських народів – засвідчила банкрутство *офіційного, бюрократичного націоналізму*. Спонтанний народний рух на Україні, в Польщі, на Кавказі і т. д. довів, що тому *народному націоналізмові* поневолені народів мусить протиставитися з російського боку протипага, щоб його успішно поборювати. І ту протипагу знайдено у звільненню і самоорганізації сил самого *російського (руського) громадянства*, які йому дали спромогу придушувати небезпечний сепаратизм покордонних народів не тільки нагайкою і всякого роду заборонами, як дотепер, але також способами модерної демократії – через пресу, това-

риства, державні, приватні і самоуправні організації. Другим кунштовним твором тої системи (побіч замаху 16 червня) був закон про земства в шістьох українських і білоруських губерніях, який запроваджено в життя 14 березня 1911 р., згідно з § 87 основного державного закону. Той закон, звернений проти двох найсильніших чужих націй Росії – проти українців і поляків – запровадив уперше земства в Київській, Волинській, Подільській, Мінській, Витебській і Могилівській губерніях, одначе з величезним упривілеюванням 4–8% російського елемента. Поляків (3,7% населення) та українців і білорусинів, що з 17 ½ мільйонів цілого населення шістьох губерній творять 14 мільйонів, значно обмежено в правах. Хоч полякам і шкідливий (закон створив одночасно нові, для поляків некорисні постанови для вибору членів державної Ради в західній Росії), ще більш діймаючо влучив той закон туземне українське населення. Коли б москалі були так непохитно переконані про приязне ставлення того населення, як се вони все твердять, то тоді не було б нічого більш природного, як у боротьбі проти польського стану посідання на Україні опертися на українській народній масі. Та се не сталося: поправка селянського депутованого Галушцака, якою пропоновано збільшення селянських заступників у планованих земствах, була Думою відкинена, і 80–90% українського, відповідно білоруського населення западної Росії мусіло вдоволятися третиною депутованих у нових земствах. Один із найпомітніших починів “епохи великих реформ” Олександра II введено, отже, в життя також і на заході держави, хоч і в карикатурній формі, одначе туземний елемент через те не скріплено. Навпаки, Україна покрилася дотепер там відсутніми стежами войовничого російсько-народного націоналізму.

16-е червня 1907 і 14-те березня 1911 р. були дороговказами, які остаточно порішили дальший напрям російської політики щодо народностей. До того ж наскільки проминав час, настільки тяжче було розрізнити, хто був властивим носієм й інспіратором тої політики – уряд чи народне заступництво? Столипін чи Крупенський і Бадашов? Перед 1909 р. йшов ще Столипін з октябристами. Два роки пізніше шукав він уже свої підтримки в уміркованих правих і з ними злучених націоналістів, які тепер разом числили понад 200 членів. З кінцем 1911 р. також октябристи порішили спільно діяти з націоналістами і то на основі політики стосовно народностей тих останніх. Остаточно уряд у третій, а ще більше в четвертій Думі, яка зібралася в падолисті 1912 р., найшло свою *chambre introuvable* і могло енергійно й без перепон продовжувати свою боротьбу проти покордонних областей. Розходилося про те, щоби спинити скорим кроком від 1905 поступаючу культурно-політичну організацію чужинецьких народів, а особливо, щоби звести на ніщо здобутки “шаленого року”. Польські культурні організації знищено, створене приватне шкільництво поважно zagrożено в його існуванню всякими приписами і зарядженнями. Те саме сталося і на *Україні*. Засновані після революції товариства й новоповсталу пресу переслідувано, найменші зародки власного шкільництва знищено. Те саме стрінуло *естів, литовців і лотишів*. Законодавство не остало позаду тих адміністративних способів. Прийнятий Думою 6 лютого 1911 р. закон про народне шкільництво не містив у собі майже ніяких поступок на користь неросійських народів. Ще менше таких поступок мав прийнятий Думою 28 червня 1912 р. проєкт закону про локальне судівництво. І лише затверджений 28 травня 1909 р. начерк закону про свободу віри і (8 червня) про перехід з одного віросповідання в інше дав дещо позитивного (головно для російських старовірів). Одначе й ті зовсім дрібні користі, які могли містити в собі прийняті Думою начерки, майже всі остали без успіху: або тому, що були знесені державною Радою, або тому, що даний закон не був санкціо-

нований, або був похований у спільній комісії (членів Думи і державної Ради), або, врешті, через свою, не все у практиці задовільну пристосованість, через незалежну від Думи і всемогучу адміністрацію. Клич цілого законодавства остав той самий, що при заведенню конституції 1907 і земств в західних областях: провести потрібні реформи і зберегти в цілості національний стан посідання російського народу (і його церкви).

Не було пощади також для лояльних *німців*. У жовтні 1910 р. внесено в Думі начерк закону проти поселення в західній Україні російських підданих неросійської народности і неросійської віри – і майже 400 німецьких родин виперто звідтам через купівлю їхніх посіlostей земельним банком. Ще гостріше, розуміється, поцілено *Фінляндію*. Фінляндську конституцію, знесену лютневим указом 1889 і 4 падолиста 1905 р. привернену назад, скасовано знову. Се сталося через різні закони, з яких найважливіший був ухвалений Думою 10 червня 1910 р. і 30 червня того ж року санкціонований царем “Закон” про “розпорядок щодо законів загальнодержавного значення, що стосуються до Фінляндії”. Та “реформа”, яка робила ілюзорною всяку законодавчу діяльність фінляндського сойму, мала становити зачаток повної інкорпорації великого князівства. *На Кавказі* розпочато політику “*divide et impera*”, яка одно з незчисленних племен під’юджувала проти іншого й тим способом мала там зберегти російське панування. Також хіба не треба згадувати, що становище *жидів* зовсім не поправилося за час діяльності російського парламенту.

Які висліди були тої політики? Не дасться заперечити, що коли навіть вона й не багато причинилася до тіснішого зв’язку покордонних областей з державою, то, одначе, вдалося їй викликати між народностями страшний заколот. Деякі народи з’єднано для російської держави дрібними поступками й висуванням одних проти одних, інших гарними бесідами носителів ідеї “майбутньої ліберальної Росії”, в яку тим краще вірилося, що менше у створенім Столипином *pays légalé* лучалася лібералам можливість чинно виступити в державній політиці й тим способом показати свою барву; інших знову привернено до резону і лояльности застосуванням “розеудливого насильства”, коли так світло справдився цинічний “*bon mot*” Гучкова, що нагайка в руці не п’яного є, прецінь, дуже позиточною річчю! І лише в останніх роках звільна проявлялося відречення народностей від конституційної Росії, загалом від російської держави. Важливим при тому було *скріплення централістичної думки між російськими лібералами і поява старого панславизму в його новітній формі – ліберального імперіалізму*. Шлях, яким ішли різні народи в тім процесі, був різний. Тих, що їх найвищі аспірації – чи то наслідком дрібноти їх племені або їх змішання з іншими (як *лотиші, литовці, ести, магометани*) обнімали переважно культурну область, освоєно початкопризволенням на приватне шкільництво й навчання релігії рідною мовою, головно, одначе, через “оборону” перед іншими (поляками, німцями). *Вірмен* позискано через попертя в їхній господарській війні проти “нелояльних” татарів і грузинів. Також і поляки не обминули кунштовних підступів столипінської політики. Як *поляки*, ставилися вони вороже до *російської* держави. Як нарід, який у західній Росії творив соціально вивищену меншість у морі українських, білоруських і литовських мас, мав він *спільний* інтерес з москалями придержати ті маси. Також інтересною була антисемітська політика Росії, тому що жиди творили більшість у багатьох містах у Польщі. Ті обставини єднали поляків із *російською державою*. Вони голосували проти аграрної реформи кадетів – а за Столипіним. Вони в 1906 р. не підписали виборзького маніфесту

і коли почували себе покривдженими куріяльною системою в західноросійських земствах, то, одначе, голосували за куріяльною системою міської управи в Польщі, яка давала їм охорону перед жидами. Те все спричинило привернення російських поляків до російської державної ідеї “без застережень” (Дмовські!) і визначило їм важливу роль у неослов’янським русі. Не останню роль грало й висунене з боку багатьох, і то, без сумніву, не лише ліберальних політичних кіл Росії, гасло “Автономія Польщі”!

Зовсім особливе було становище *Українців*. Після короткого тривання весни народів 1905 р. поставлено їх у виїмковий стан поміж всіма іншими позбавленими прав народами. “В ряді дезорганізуючих Росію і для неї фатальних граничних питань українське є найстрашніше”, – сказав у Думі 19 лютого 1914 р. російський націоналіст А. Савенко. Ціла світова могутність і будучина Росії залежить від того, чи 35 мільйонів українців будуть стоплені з москалями в одноцілий нарід, чи творитимуть самостійну націю з власними культурними, господарськими і *політичними* цілями. Отже, українці мали улягти асиміляції! Тут не було ніякого “але”, ніякого розважання! Тому, хоч рідна мова була допущена в нижчих класах народної школи, українську як “наріччя” російської виїнято з того правила. Тому й пояснювано, хоч католикам дозволено сповнювати додаткові релігійні обряди рідною мовою, що “рідною мовою українців і білорусинів треба вважати російську мову”. Тому також знесено розпорядком Столипіна правосильність тимчасового закону про товариства з 1 травня 1906, котрим дано приказ місцевим властям для справ товариств (в лютому 1910) “відмовляти реєстровання національно інших товариств” (між тим українських і жидівських) і т. п. І навіть там, де, як у західній Росії і Холмщині підпомагання туземного (українського) елемента проти поляків вповні відповідало б деінде гойно застосованим тенденціям російської політики щодо народностей, як сказано, від того відступлено, щоб тільки яким-небудь способом не скріпити їх, тому й не дивота, що українці серед таких обставин, одночасно також *соціально* тиснені москалями, вповні прилучилися до революційних і опозиційних російських партій, щоб невдовзі опісля зайняти вороже становище навіть щодо *самої держави*. Се сталося, як уже згадувано, під впливом сильно зростаючої “націоналізації” російського лібералізму й нового напрямку його закордонної політики. Сі причини викликали, зрештою, також *між иншими народами* царської імперії ворожі державі настрої. Конституційне життя в Росії, хоч як коротко воно тривало, виявило власне, що *дух централізму* пронизує не лише стару бюрократію, але також, і, мабуть, ще більшою мірою, лібералів всякого покрою. Пан професор *Мілюков* виявив зовсім певно не лише свою власну думку, коли з нагоди Шевченківських дебатів у Думі 19 лютого 1914 сказав: “Я зовсім не поділяю змагання автономістів і вважав би здійснення їхньої політичної програми за річ для Росії *небезпечну і шкідливу*”.

Запевне, що ліберали бажали *вільної*, але також *російської* Росії. Там, де обидва жадання не далися погодити, перше, як се достатньо виказала законодавча діяльність третьої і четвертої Думи, все *уступало місце другому*. І хоч час від часу кадекти й ліві ставали в опозиції до більшості Думи, та, одначе, в національних справах ставала все більше отяжілою. Під час цілої діяльності Думи опозиція не виступила з ніяким проектом або системою щодо розв’язання національних питань у Росії або котрого-небудь із них. Вона обмежилася до поправок урядових начерків законів або на інтерпеляції про закриття якогось польського товариства, або заборони якоїсь української газети, або з нагоди якогось жидівського чи вірменського погро-

му. Що, одначе, головню відстрашувало чужоплемінні народи, то дедалі ширший *модерний* націоналізм, якого найліпшими слугами були, власне, ліберали і який змагав своє діло русифікації виконувати не кнутом, але – що більш небезпечним було! – через кооперативи, банки, культурні й політичні товариства. І так сталося, що блиск майбутньої “вільної Росії” значно приблід в очах неросійських народів, і вони були поволі змушені шукати рятунку свого племені *поза кордонами російської держави*. І то тим більше, що навіть дрібні національні уступки, вже передше пороблені, ставали все більш ілюзорними через сваволю влади.

Нагло розцвілий російський *народний імперіялізм*, що з’єднав кадетів і деяких соціалістів в однім таборі з націоналістами і який бачив свою ціль у завойованню чужих країв та поневоленню чужих народів, витворив ще більшу прірву між всіма російськими партіями й “чужинцями”, які поважно почали сумніватися в національній рівноправності в російській державі. У 1907 році виставляє *вірменська* конференція у Відні сепаратистичну програму – “кавказьку республіку”; того самого року подають *грузини* мировій конференції в Гаазі свій акт оскарження проти Росії, в яким покликаються на міжнародними умовами забезпечені права свого народу; знову відживають сепаратистичні стремління між *поляками*, а Київ навесні 1914 стає свідком *української* демонстрації, в якій голосно проносяться кличі “Геть з Росією! – Нехай живе Австрія”!

Той процес відречення російських народів від держави був обнятий повстанням, коли вибухнула війна. У деяких спинено його в дальшій поступі останками старої, ворожої російському абсолютизму, але не російській державі, ідеології: народні маси думають поволі; у деяких (як у поляків) через їх особливе становище в російській державі, яке на шляху сепаратистичних ідей клало багато перепон; в інших (як у кавказці або татарів) через недостачу сильного основного заложення й підпори для їхніх сепаратистичних змагань ззовні. Та всі ті причини, що діяли гамуючо на розвій сепаратистичної ідеології між народами Росії, можуть вправді відсунути конечний процес, та не можуть його здержати. Гарний сон 1905 року про вільну сім’ю народів під крилами розриваючого свої пута російського орла, пропав, заки ще міг прибрати конкретну статтю. Обидві сторони побачили себе обманутими у своїх надіях. По обох боках сіялось недовір’я і збирало палаючу ненависть. Чи москалі – ті нинішні чи ті завтрашні – зуміють вирівняти провалля, яке вони викопали між собою та своїми неруськими співгромадянами? Ледве! Щонайменше, не можна нічого судити за досвідом тої війни! Серед таких обставин може бути тільки один шлях для розвою Росії як держави народностей.

Ані шлях асиміляції, бо народи виявилися завперті, ані федералізму – про се не хотять нічого знати навіть найбільш червоні революціонери серед москалів – тільки шлях *боротьби*, в порівнанню з якою спір народів у державі Габсбургів є дитячою забавою.

Абсолютизм Олександра III зв’язав народи з державою: через їхню віру в “нову” Росію і через спинення їхньої національної енергії. Після 30 жовтня 1905 р. Росія знищила роботу абсолютизму: через звільнення дотепер зв’язаних національних сил неросійських народів, яких уже ніколи не зуміє зв’язати, й через забиття давнішої віри у вільну і справедливу Росію, в російську державу.

Конституційна Росія хотіла, очевидно, завершити національну консолідацію держави Романових. Вона, одначе, зробила перший крок до її повільного розкладу. Не ми будемо її оплакувати!

ЧИ КІНЕЦЬ КОМЕДІЇ?

Перед кількома місяцями уступив російський міністр закордонних справ англо-філ Сазонов, що міг нам багато сказати про почин війни.

Його місце зайняв Штірмер. Перед кількома днями вибухла в російській пресі гаряча дискусія про питання, чи Росія підписала лондонський договір, на основі якого союзники могли б тільки спільно укласти мир?

Урешті, 18 жовтня із вдовolenнем констатував посол Бассерман на засіданню німецького парламенту, що керманіч закордонної політики Німеччини “постарався розвіяти легенду, немов би ми хочемо встрявати в російські внутрішні відносини. Се твердження, – продовжував бесідник, – було тим більш конечне після того, як він у своїй промові 15 квітня 1916 р. говорив про звільнення з-під влади реакційної Росії народів між Балтійським морем і волинськими болотами”.

Ми не потребуємо ближче займатися поголосками, які підносили всі ті події. Правдоподібно, вони є безосновні. Ми можемо тільки сказати, що як незрушним є, що осередні держави все будуть йти рука в руку, – так само певним є, що ледве можна числити на лояльність Росії щодо її союзників.

Ламентациї, розуміється, тут нічого не допоможуть. Справу треба брати такою, якою вона єсть, чи то буде нам приємно, чи ні, й у тім сенсі думаю, що деякі історичні приклади можуть нас захистити перед *надмірним* песимізмом. Які ж сі приклади?

У 1789 році вибухла Велика французька революція, в 1809 р. проклямовано французьке цісарство, яке до основ змінило європейський status quo. Упали старі королівства, на їх місці постали нові республіки, ціла Європа була немов обнята землетрусом, який мав поховати століттями зберіганий status quo. Та ледве проминуло 10 літ після того титанічного намагання Наполеона змінити мапу Європи без волі її народів, а вже деякі неприродні новотвори, як, наприклад, Райнський союз, розпалися разом із ним.

У 1815 р. зібралися дипломати старої Європи, щоби знову привернути святий порядок речей. Само собою розуміється, що там не так прислухались до голосів народів, як до голосів урядів. На румовищах Наполеонового світа засновано Священний союз, який, не питаючись народів, накинув свій лад знесиленій Європі. Але той порядок виявився так само непевним, як і устрій Наполеона. Він не міг спинити грецької революції, і, mimo спротиву російського царя, на землі старовинної Еллади постало вільне королівство. У 1830 р. розпалися Нідерланди й постала незалежна Бельгія, чого також не передбачено на Віденському конгресі. В тому часі також єспанські колонії Південної Америки відірвалися від своєї матірної країни, а

поляки два рази намагалися увільнитися з під російського панування. Криваві повстання, яким не поталанило увінчатися успіхом, але які, одначе, стали традицією польської політичної думки, також і тепер становлять моральну підмогу й оправдання польських бажань. Інші приклади: 1878 р. постала незалежна Болгарія, яка, одначе, обнімала лише малу частину етнографічної області болгарського народу. Частина *Македонії* залишилась під пануванням отоаманської Порти, а з іншої частини, т. зв. Східної Румелії, утворено автономну провінцію під суверенністю султана. Та ледве проминуло десять літ, як у Філіпполі вибухнула революція, і настала нагальна зміна постанов Берлінського конгресу. Мимо гніву російського цесаря й мимо нападу Сербії, яка не могла знести ніякого зросту могутности Болгарії, – Східну Румелію злучено з Болгарією!

У 90-тих роках минулого століття на Криті чергувалися одно повстання за одним. Держави, що запоручили непорушність Туреччини, намагалися всіма способами пошкодити справі повстанців. Так, навіть зовсім поважна інтернаціональна ескадра під начальними наказами італійського адмірала блокувала тоді острів, щоби громадку революціонерів змусити до послуху. І коли через той того нещасний острів вибухнула війна між Туреччиною і Грецією, і Греція була побита Едхемопашею, відкинули великі держави зазіхання останньої на Крит. П'ятнадцять літ пізніше одержала Греція не лиш Крит, не лише частину Епіру й Македонії, але також і багато інших островів Архіпелагу.

У 1912 р. мусила Болгарія, на яку напали її підступні вороги, укласти Бухарестський мир, який приніс їй утрату Добруджі й Македонії. Попри протест Австрії, відкинено ревізію Бухарестського миру. Та ледве проминуло п'ять літ, а з договору про мир, укладеного проти волі одного народу, залишився тільки спомин. Чи треба ще наводити приклади? Думаю, що се зайве. Я й далі, як і передше, належу до песимістів, які не хочуть потішуватися повісткою про “безсмертність нації”. Правнодержавним формам, під якими живе якийсь нарід, і їх зміні я приписую величезну ролю. Тут, одначе, стараюся довести, що в Європі немає таких прав недержавних форм, під якими міг би загинути *справді живий* нарід.

Ніякий конгрес і ніяка конференція світу не є у змозі раз на все спинити справдешнього, чинного стремління якоїсь нації до кращої будучини, як створення Райнського Союзу, не могло перепинити звільнення Німеччини, а в роки 1878 і 1912 – звільнення Болгарії.

Одначе, треба справді хотіти вибороти собі кращу будучину. Тепер не час теоретизувати, чи перед нами є будучність, чи ні? Серед усяких обставин, серед усяких умов мусимо ми всі й кожний зосібна день у день виборювати ту будучину. А тоді будемо її мати – мимо Росії і проти Росії!

Отсі розважання дозволять нам зі спокійною кров'ю і холодним серцем глядіти в очі всім можливостям, якими може обдарувати нас найближча будучність. Томуто й та повінь статей і книжок, які в останніх часах з'явилися про нас (тільки не через нас!) на книжковім ринку, може бути хіба гарним сном. Можуть ті або інші політики, які носилися із далекоюсяглими планами, нині відкликувати те, що вчора вони стверджували

Коли ми сильні, то колись будемо з того сміятися.

Тільки треба довести, що ми справді сильні.

П'ЯТЕ ПАДОЛИСТА

Прокламування непідлеглої Польщі та приречення відокремлення Галичини – ось події, які по віденському конгресі 1815 р., напевно, уважатимуться найважливішими в політичному житті Східної Європи.

Покликані до життя центральними державами, що діяли у своїх власних інтересах, акти 5 падолиста ознайомилися урочистими обходами в Кракові й Варшаві, відгомін яких довго лунатиме у Львові та Києві.

Наражаючись на небезпеку стягнути на себе прокляття наших, не так розсудливих, як експансивних політиків, мушу ствердити, що обидва ці факти – прокламування Польського Королівства й автономної Галичини – *мають підлягати зовсім іншій оцінці*.

Як маємо ставитися до першого, про те не сміє бути серед нас двох думок. Сей акт можемо лише вітати, бо є він не стільки plus для Польщі, як minus для Росії. І той не сміє претендувати на ім'я політика, хто не бачить, що через постання Польщі вперше був стриманий консеквентний, триваючий уже триста літ похід московського камінного гостя! – що московська навала тут уперше була змушена до відвороту. Той не сміє називатися політиком, хто не бачить, що 5 падолиста 1916 р. в *перший раз* мусив російський царат, що роздушив на своїй путі сотки держав і народів, – здійснити свою закривавлену руку бодай із одної зі своїх жертв, що в сей день Росія була в *перший раз* відкинута в своїм заборчій поході на сто літ назад!

Усі народи Росії злучилися з нею як вільні держави: так Польща в 1815, Фінляндія в 1809, Грузія в 1783, Україна в 1654 р., і тільки Росія вважає і вважала їх за свої звичайні провінції. Через прокламацію Польщі стали бодай *декотрі* держави, бодай щодо одного з сих народів на точку погляду, що національні питання Росії не є внутрішньоросійськими справами, лише справами загальноєвропейської, інтернаціональної ваги.

У прокламуванню польського королівства міститься *принципове визнання правно-державних аспірацій також і інших народів Росії, і в сім, власне, лежить велике історичне значення акту 5 падолиста*. На жаль, се визнання міститься в сім акті лише *об'єктивно*, а не в інтенції його творців. І се є відворотна сторона великого історичного документу. Лиш одна-одніська газета “Stockholms Dagbladet” поставила сей документ у належні йому ширші історичні рами, лише одна вона заговорила про значення, яке матиме прокламація Польщі для інших народів Росії. Більше ніхто не піднісся до такого розуміння справи. Всі вони, засліплені й оглушені кривавим кошмаром, у якому ось уже третій рік задихається Європа, зобачили, правда, в енуціяції обох монархів відрадний, але все ж *відірваний* факт, що не

стоять у жоднім зв'язку з великою національною проблемою Росії. "Fremden Blatt" сконстатував, що польсько-російський кордон лишиться кордоном "між Заходом і Сходом", до якого (Сходу) були тим самим зачислені всі інші російські "іногородці", яких правно-державні аспірації не мали б уже, розуміється, жодного *raison d'être*. Яка була думка антантської преси, не потребуємо згадувати. Досить сказати, що вона побачила в цілій справі лише претекст до вибирання рекрутів!

Ся відворотна сторона справи, що лежить у загальнім нерозумінню цілого значення 5 падолиста, постане ще темнішою, коли згадаємо про другий, рівночасно з першим опублікований акт. Для нас справа відокремлення Галичини не нова. Се відокремлення було з давніх часів предметом гарячих бажань поляків; до сього відокремлення завсігди стреміли також австрійські німці. Се жадання виринає вже в I пункті т. зв. Лінцької програми з-перед 35 літ, се саме бажання було також поставлене в 1899 р. і останній раз в 1915 і 1916 роках. Мимо того всього, вважаємо всі аргументи, що наводяться за таким рішенням галицької справи, штучними та які не витримують жодної критики.

Правда, австрійські німці думають через відокремлення Галичини й через усунення галицьких послів зміцнити німецькість в Австрії, але вони самі муситимуть хутко переконатися, що *в той спосіб* вони не досягнуть своєї цілі. Тепер стосунок німців до ненімців у парламенті є 233 до 283. По виході з нього 82 поляків і 33 українців став би сей стосунок для німців трохи корисніший (233 до 168), але ці цифри не говорять ніщо. Бо, по-перше, існує серед німців великий соціально-демократичний клуб, який ледве чи буде йти разом зі своїми країнами у всіх питаннях, а вже найменше в питаннях національних. По-друге, ніхто інший, як власне поляки, були досі найпевнішою підставою кожного уряду проти всіх опозиційних партій. Замість сього, матимемо тепер у Державній Раді суцільну фалангу слов'ян під проводом чехів, які, беручи під увагу не все певну з національного погляду позицію соціалістів, звели б значення невеликої німецької більшості до *minimum*-у.

Так само, як скріпити німецькість в Австрії, не здолає автономія Галичини запровадити національний мир у Габсбурзькій монархії. Правда, польсько-український спір буде усунений із компетенції центрального парламенту, але ледве чи стратить на своїй гостроті і значенню для цілої монархії. Чотири мільйони українців у Галичині завсігди бачили в Державній Раді безсторонній форум у позвах зі своїми національними противниками. Тепер вони мусили б шукати сей форум у польській більшості галицького сойму. Що ця обставина лишиться без впливу на їхню політичну тактику і на національний мир у цілій монархії, ледве чи можна припускати. Застереження Загальної Української Ради і без українських парламентарних клубів, оголошені зараз по заповідженню автономії Галичини, говорять чей же досить виразною мовою...

Але особливо небезпечним уявляється той заразливий вплив, який мало б розширення галицької автономії на чехів. Чехи все домагалися повернення т. зв. богемського державного права. Навіть більше, в історії Австрії був момент, коли в 1871 р. монарх висловив принципову згоду визнати правно-державне становище Богемії і коронуватися богемським королем. Через розширення автономії Галичини сі наразі завмерлі чеські претензії готові будуть знову ожити. І куди се нас приведе? Спершу мали ми одну австрійську державу, яка в 1867 р. уступила місце дуалістичній австро-угорській монархії.

Стоїмо в переддень подій, що становитимуть про умови нашого політичного існування, може, протягом цілого нинішнього століття. Чудовий падолистий день 1916 р.

ПОДІЛ РОСІЇ?

Німецький журнал “Umschau” приніс недавно сенсаційну звістку. Та звістка, правдивість якої полишається на відповідальність самого журналу, така:

“Як довідуємося із достовірного джерела, у владоможних колах Петербурга відверто говориться про те, що Англія при укладенні миру забезпечить собі часове посідання Естляндії і Лівонії”.

Журнал є думки, що англійцям як вірителям за величезні суми і як заставним посідачам копалень та залізниць не дуже важко буде знайти рекомпенсати і способи, щоб перевести свій замір.

Так звучить звістка, яка, хоч дуже коротка, говорить цілі томи. Бо якщо вона не схоплена з повітря, то означає не менше і не більше, як тільки те, що ми стоїмо напередодні частинного поділу Росії. Дотепер втратила Росія через збройну розправу області на користь своїх супротивників, а що втрачене збройно, те і зброєю може бути відзискане. Коли, однак, думка загарбати в посідання сю або ту частину російської території промощує собі шлях до голов приятелів царської імперії, то не означає се ніщо інше, як тільки, що відносини в тій державі будуть схожі з відносинами Туреччини перед 1908 роком або з теперішніми в Китаю. Се значить, що про впливові сфери в Росії починають думати, власне, що сумніваються у здатності російського правління вдержати свою суверенність на прикордоннях непорушеною і тривалою, і так само, як в Китаю, робляться підготовчі кроки, щоб забезпечити собі те, що без сих підготовань сяк чи так можна втратити на користь інших.

Особливо цікавою є та обставина, що, за всієї своєї неохоти до такої розв'язки балтійського питання, подають німці, що згадані плани Англії не повинні стрінутися з ніякою опозицією туземного населення.

Німецький часопис “Der Osten” пише відверто: “Населення згаданих провінцій, певно, не буде ставити опору, тільки радо прийме зміну панування. Провідники лотишів і естонців, подібно, як і інших малих народів, величають Англію як забороло свободи, фундатора всякого поступу й усіх благ на землі. З радістю повитають вони зміну, яка визволить їх із російського ярма й одночасно зможе вдержати противенство між правлінням і німцями, які мають ще у своїх руках культурне й соціальне панування. А балтійці? Як довго ще лишається хоч би найменша можливість, що надії, які так сильно віджили після завоювання Курляндії нашими військами, зможуть здійснитися, так довго будуть балтійці Лівонії та Естляндії супротивлятися тому, щоб їх запродало Англії. Скоро, однак, лишиться їм лиш вибір між англійським і російським пануванням, то легко передбачити, як вони рішатимуться.

Абстрагуючи від усього іншого, через перехід Лівонії та Естляндії під англійське панування найсвятіші добра балтійців, лютеранська церква та німецька мова будуть вільні від всякої небезпеки. Хто може їм брати за зле, коли вони, обмануті у своїй надії на злуку з великою німецькою вітчизною, в годині зневіри згодяться на кожний вихід, який виведе їх із російського рабства. Коли б, отже, Англія за зразком Наполеона III схотіла завести комедію народного голосування, то відважилася, не лякаючись лихого висліді”.

Повторюємо: не знаємо, наскільки наведена звістка полягає на фактах. Одначе знаємо, що вона загалом не містить у собі нічого неможливого, щонайменше ніщо такого, що не було би без прецеденту: в 1878 р. відступила Румунія своєму союзникові, Росії, частину Басарабії; під час тої війни запоручила Туреччина своєму союзникові, Болгарії, територіяльний зиск, і та сама Туреччина в 1878 р. поступилася правами своєї суверенності в Боснії і Герцеговині на користь Австро-Угорщини, коли виділа, що ті провінції скоріше чи пізніше були б втрачені на користь Сербії.

Та важливішими, ніж такі прецеденти, є основи реально політичної натури, які, власне, в інтересі Великої Британії вимагають такої розв’язки балтійського питання.

Балтійські провінції Росії мають для неї виїмково важливе господарське значення. З цілого російського вивозу яєць балтійські пристані пересилали кругло 33%, більша частина сибірського масла йшла через Віндаву, 75% усіх російських і сибірських шкір і більше, як половина російського льону переходила через балтійські пристані. Рига була найбільшою пристанню для дерева і найвизначнішим ринком для дерева на цілій землі. Врешті також північно- і середньоросійський вивіз збіжжя йшов через балтійські пристані. Ще важливішими є ці пристані для ввозу до Росії. Із чотирьох великих російських промислових центрів – балтійського, петербурзького, московського та польського, – за виїмком останнього, всі інші забезпечувано вугіллям, сирівцями, машинами й фабрикатами через Балтійське море. У сій торгівлі перед війною Англія перейшла Німеччину. В 1911 р. із ввозу через Ригу припадало на Англію 130 міл. марок, а на Німеччину – 102 міл. марок, коли Англія в тім самім році брала участь у вивозі з Риги зі 145 міл. марок, а Німеччина – лише з 77 міл. марок. Якщо Росія втратила б колись на користь Німеччини Естляндію і Лівонію тою ж дорогою, що Курляндію, тоді Англія не розпоряджала б більше безперепонним, коротким, прямим і дешевим шляхом обігу з великим російським ринком і не змогла б відіпхнути Німеччину від того ринку. Держати здалека німців від російського ринку – се, прецінь, спільна мета Росії й Англії, і тут, власне, лежить та підстава реально-політичної натури, яка має основу в усіх поголосках, схожих із поданими в “Umschau”. “Le non é vero, é ben trovato” – можна сказати про ті поголоски...

Та може дехто сказати: Росія, прецінь, не Китай, що можна з нею бавитися. Росію, прецінь, не вхопив параліч, про дезорганізацію державної влади поважно навіть не можна говорити. Становище російської держави не є того роду, щоб вона своє право на вдержання, так, як Персія, мусіла рятувати через продаж або винайм своїх країв. Так, коли Росію оглядати з гарної даліни, коли її відносини оцінювати “avec une darté de vulgarisateur”, як сказав Мопассан, коли тільки звідти хочеться чути бесіди російських державних мужів, тоді все гарно! Та ми, власне, перед кількома днями чули інші бесіди в Думі, які перед приятелями Росії відкрили страшний, а для ворогів – цікавий образ внутрішньої розпряжності і розпаду, в що до-

тепер, прецінь, ніхто не відважився вірити. Ось так воно! Подібні кризи, як Росія тепер, мусила перейти також Франція, коли перед 120 літами “les bleus”, озброєний народ, побачив свій край, залитий ворогом. Та се був зовсім інший образ! Франція мала тоді свого Лазаря Карно й великих мужів Конвенту. А Росія має або, краще кажучи, мала недавно Сухомлінова, якого в Думі називали “зрадником”, і Штірмера, програма якого, за словами деп. Шульгіна, має бути “ганьбою і упадком Росії”, і свою Думу, яку за вподобою скликають і відсилають додому, коли вона стає не вигідна. Франція мала в уряді правдивих організаторів перемоги; Росія, за словами деп. кн. Е. Трубецького, замість міністрів, має лиш тіні, що появляються на екрані, щоб так само зробити місце своїм ефемеричним наступникам; тіні, які, як сказав деп. Снежков, ані не знали того, що робили їхні попередники, ані що вони мають робити. Франція врятувала себе закликком до народу. В Росії боротьба проти Думи й усякої участі народу в обороні країни, за словами гр. В. Бобринського, се постійна програма кожного міністерства.

Результат виказує хаос: дезорганізація переводу й забезпечення поживою, дорожіння, безперервні зміни міністрів (одиноке, що присвоїла собі Росія з системи конституціоналізму), зростаюче невдоволення народу.

“Німеччина”, сказав один депутований, оточена залізним перснем британського флоту, голодує, але бореться і не здається. У Франції підскочила ціна хліба лиш на 20%, Англія не відчуває ніякої доріжні. Тільки в Росії, в шпихлірі Європи, з її величезного масою хліборобського населення, підскочили ціни поживи на 80, 100, а навіть на 200%.

Бюджетна комісія Думи хотіла взяти у свої руки справу забезпечення поживою, та закинула її, бо, як сказав Мілюков, мусила виждати закінчення спору між двома ресортами (міністерством рільництва і міністерством внутрішніх справ), що не могли дійти згоди в тім, хто з них має сторожити над благонадійністю самоуправних організацій, які мали займатися справою забезпечення засобами поживи.

Заведено сталі ціни, які, одначе, зредуковано зараз в три тижні опісля, що повело за собою неописаний хаос у народному господарстві.

Поверхня засіву зменшилася в багатьох околицях на 20 або 30% через недостачу робітних сил. Мимо того, одначе, як сказав у Державній Раді гр. Ольсуєв, у самі жнива, 15 липня, заряджено покликання, наслідком чого було застановлення пільних робіт і... відкликання зарядження по двох тижнях! На недавно відбутім господарськім з'їзді нарікав кн. Шаховської, що Росія продукує тепер лише 16 мільйонів пудів металу, замість 19 перед війною, мимо того, що запотребування неймовірно змоглося.

Області над Волгою й Камою – се найбагатші шпихліри збіжжя, та 75% того збіжжя, за словами деп. Мельгунова, не можна було, одначе, вивезти через недостачу на те потрібної залізничної мережі. У тій причині лежала, мабуть, також тайна невдачі Брусиловської офензиви.

Хаос! Хаос, який цілу Думу, три чверті Державної Ради, а навіть ультрареакційну організацію “Збір з'єдиненого дворянства” пхнув до найгострішої опозиції проти правління і який найвірнішого прихильника абсолютизму – деп. Пуришкевича порушив до оклику: “З тим хаосом як у краю, так і в правлінню відчуваю, як перемога віддаляється від нас усе більше”.

Коли те все поставимо поруч, бесіди депутованих (майже всі реакціонери), голоси преси, які майже одногосно з “Новим Временем” на чолі відверто висказують невдоволення урядом, стан розпряжності, повну неміч правління запровади-

ти який-небудь лад у тім хаосі, а також повну фінансову залежність держави від союзників (особливо від Англії), яка по війні ще більше дасться взнаки, врешті, надмірний державний борг – тоді буде ясным, що Росія дійшла до того ступеня внутрішньої нужди й анархії, з одного боку, і атрофії державної влади, з другого, що поголоски, які подала “Umschau”, нікому не можуть видаватися занадто фантастичними, бо внутрішня анархія і безсилля держави були якраз ознаками, котрі за такого стану у багатьох держав попереджували, що вони переставали бути панами своїх власних країв...

Біжучі події якби потверджували наші здогади.

Польща, хоч би знову припала Росії, ледве чи буде полишена під її необмеженою суверенністю; телеграми Грея і Бріяна до Трепова з нагоди його польської заяви не залишають щодо того вже ніякого сумніву. Подібна еволюція зачепить, здається і Литву. Французькі часописи доносять також про намір Німеччини відбудувати Україну. Саме в перебігу сих подій приходить тепер – правдива або ні, – одначе дуже симптоматична звістка про англійські плани відносно балтійських провінцій, а поза темними кулісами російсько-японської дипломатії починає відслонюватися правдиве обличчя російсько-японської умови від 3 червня, яка ледве чи може бути суголосна з суверенними правами Росії в Сибіру...

Прелюдія до пісні, якої ще не співано в Росії від 1612 року...

Як маємо ставитися до тих явищ? Ми стрічаємо події, що надходять, спокійно і без страху. Ми знали, що російська експансія на захід все замикала в собі щось неприродне, ми знаємо також, що всі краї, які Росія загарбала у XVIII, а почасти також у XVII століттю на захід від її етнографічного кордону, стояли на вищому ступені культури; що сі краї також із політично-господарського погляду являли вищий тип, що їх населення ще й тепер є значно густіш, як у властивій Росії, що російське населення виказує ледве 4% населення тих країв і що тим самим зв'язки, які лучили західні прикордоння Росії з державою були дуже неціпкі. Якщо вони в перебігу сеї війни ще більш розпряжувється, то ми не мали б ніщо проти того. Симптоми нового процесу в державному життю Росії слідитимемо з повною уважливістю, щоб ми в нас пристосувалися до нових відносин, щоб не найтисся в положенню Кореї або Манджурії – без огляду, з якого боку могла б зближуватися небезпека.

Довгі століття жили ми своїм окремим життям, а прецінь, Росії не вдалося, мимо її політики щодо прикордонь, переконати нас, що ми вже більше не є здатні до самостійного існування. А тепер тим менше може се їй пощаститися.

ВОСКРЕСІННЯ МЕРТВИХ

(ПЕРЕД ПОГРЕБІННЯМ ДЕСПОТИЧНОЇ РОСІЇ)

Воскресіння мертвих – це найкращий вислів на останні події в Росії. Горемікін, Штірмер, Трепов, Голіцин – що інше являють собою ті люди, як не живих трупів з давно минулої епохи, з епохи царя-”миротворця” Олександра III? І чи вони, ті мерці, не є одночасно мужами провидіння, що знову мають на певний шлях звести вбік похилений віз російської державности? Попередник Голіцина був, мабуть, за своєю старістю новою людиною, та не за традиціями своєї рідні. Походив зі старої поліційної сім’ї другого і третього Олександра. Три інші – це типові представники передреволюційного часу (1905 р. зі всіма хибамі і прикметами тої епохи і з повною нездатністю пристосуватися до духу нового часу. Обставина, що в тій поважній хвилі звернулися просто до того старого складу бюрократії, щоб рятувати вітчизну, вказує, що збереження привілеїв тої касты, як і передше, становить *suprema lex*. *Suprema lex*, якому треба відчинити всі невідкличні питання твердої дійсности, війни, миру, нужди населення. Той простий факт, який зрозумілий навіть союзникам Росії, становить *внутрішній сенс російської кризи*. Хто його не розуміє, той безуспішно шукатиме розв’язки подій у царській імперії, що розвиваються швидко, як у калейдоскопі.

Як одна людина, призналася Дума перед двома роками до імперіялістичної програми правління, що змагала розторощити дві сусідні великі держави. Мало того, а може, й тому остало правління недовірливим супроти громадянства, того громадянства, що за такий короткий реченець розтрощило легенду про миролубну демократію й у ставленню до війни виявило себе “*plus royaliste que le roi même*”. Горемікін здавався незамінним, та коли все-таки мусив відійти, бо й для бюрократичних духів б’є колись дванадцята година, о котрій мусять зникати, прийшов Штірмер, один із тих німців старого покрою, що колись були ковалями російської держави. Також він хотів своїми старими ліктями пливти проти струї. Нужда, крик лібералів – усе те було йому знане. Для нього було те все лише голосом шаліючого плебсу, який треба старатися привести до розуму старими способами державної сили. Він хотів привести до розуму і при тому перевернувся. Мимо того, уряд не хотів зробити з того висновків. Пактувати з “революцією”, доки вона сама не покаже своєї грізної голови у вікна Зимового Палацу, – це не у звичаю визначальних чинників у Петрограді. Особу знову змінено, бо, прецінь, сього конституційний режим вимагав, та система осталася та сама. І як уже анархія в краю стала незносна, як хаос у комунікації, у виробництві амуніції й у доставі продуктів харчування дійшов до найвищої точки розпряжности, коли вже не лише ціла Дума і майже ціла державна Рада, але також і з’єдинене дворянство “*police verso*” жадали смерти

збанкрутованого режиму й замінення його на “міністерство народного довір'я”, тоді на хвилину завагалася бюрократія і посвятила Трепова.

Здавалося, що драма, зміст якої творила боротьба між правлінням і народом, закінчується. За кулісами навіть злегенька нашіптували про “грядучого мужа”, “російського Клемансо”. Та коли знову відкрилася завіса, на сцені побачили кн. Голіцина, того князя, що вроджений у 1850 році, був вчислений до старих зробків, і його нагла поява на політичній сцені зробила майже таке враження, як Воскресіння Христа на римських легіонерів. Російський лібералізм дістав нового наймитчука, який за гріхи незайманої святої бюрократії одержуватиме стріли кадетського красномовства, одначе привілеї касти й тепер залишилися непорушені, як перед двома, двадцятьма, двомастами літами. Також політика тих примар минулого залишилась незмінена. Чи війна буде виграна чи ні, чи ся або та область буде втрачена і чи народ терпить голод – се для тих людей побічна річ. Головна лежить у тому, щоб укріпити становище касти. І його скріплено. Свободу зборів фактично, як і правно, заборонено. Право інтерпеляції народного представництва зроблено ілюзорним, законодавче право Думи анульовано через випробований спосіб § 87, русифікацію Фінляндії проводять зі здвоєною силою, Польщу здеградовано в Державній Раді знову на “Прівіслянській край” і нужденні поступки, зроблені українцям, уневажнено після відходу гр. Ігнат'єва. І хоч народові се може бути неприємне, то хіба для кабінету се таке важливе? Важливо, що Штірмер став шамбеляном Його величності, що Дума може багато кричати, але нічого не робити і що найбільше в Росії зненавиджений муж Протопопов, як пригвожджений, сидить на своїм міністерським стільці й того, певно, не відступить ніякому Мілюкову. Таж у старих кріслах Державної Ради є ще споро посивілих мужів, що на службі вітчизні втратили своє здоров'я, а інколи й розум, щоб – homo prononit – dens disponit! – евентуально знову могли прикрасити своєю поваги достойною фігурою спорожніле крісло російського прем'єра.

Мерці, політично мерці, керують тепер Росією, і важко предбачити, коли скінчиться їхнє панування. Бо хто їх поховає? Ліберали? Ті хотіли вже, та не могли. Вони, натурально, зараз можуть знову прибити віко труни, як лиш підноситься один із тих мерців, щоб управляти живими. Та скоро він, як Трепов, почне говорити про Константинополь і Галичину, про розгром Австрії, Туреччини та про інші воєнні цілі, яких домагаються “право і справедливість”, тоді ліберали забувають усе, щоб у ту ж мить з гробокопателів замінитися на ослив, які без нарікань даються запрягати в тріумфальний віз російського імперіялізму.

Трагедія і комедія заразом. Боротьба касти за свої привілеї з нацією, що хоче боротися зі всіма народами Росії проти тої касти, але також проти всіх чужих народів з тою кастою... Хто з тих двох перемаже?

Нова Росія збирається поховати своїх мерців. Передше ми тим захоплювалися. Тепер, одначе, після воєнних досвідів боїмося, щоб та нова Росія не змагала поховати не лише мертвих бюрократів, але й живі народи.

УКРАЇНСЬКА ВІДПРАВА РОСІЙСЬКОМУ ЛІБЕРАЛІЗМОВІ!

(З “УКРАИНСКО-Ї ЖИЗНИ-І”. - Ч. 7-8 з р. 1916)

“Російська ліберальна преса дуже радо розрипується про “духовий сенс війни”, про її “ідеальну ціль”, про її “асвабадітельний характер”, про “ідеали права і свободи” і т. д. Самозрозуміло, всі ті гарні слова торкаються лише держав Антанти, яким протиставиться німецький “принцип мілітарної гегемонії” і “німецький імперіялізм”, що викликають безконечний ланцюг слів обурення. Було б більш оглядно залишити ті вічні обмови, а замість здирати маску з чужого імперіялізму, зайнятися, наприклад, *фактичним становищем української справи*. Проте у Росії воліють ще й тепер говорити поверховності і, обіцяючи рай у будучині, цілковито забувати про теперішність. Возьмімо, наприклад, ославлений національний принцип, принцип утвердження державних кордонів за національною ознакою. Ах, як гарно звучить те все у князя Трубецького! Та коли одночасно згадати, в якому становищі є польське питання, якою ціною окуплено прилучення Італії (слов’янська Далматія!) або Румунії (українська Буковина!), то тоді цілковито і безслідно розвіються всі солодкі ілюзії й надії на вільну державу. З того всього остається в найліпшому разі лише досада через тих бідолашніх, але також надзвичайно шкідливі красномовства, що бачать тріску в оці ближнього та не зауважують поліна у власному оці.

Теперішній момент є дуже критичний, бо він буде означувати майбутні міжнародні відносини. В Росії укладаються ті відносини між народами дуже *непригожо* через схильність до “частинного” й “переходового” розв’язання національних проблем, які висловлюють “відповідальні” заступники російської політичні думки. Недобре стоїть справа з фінським питанням, у безвихідному становищі є польське, ціла низка непорозумінь у жидівському, безглуздя в українському і т. д. Становище в Галичині є для Росії раз на все запропачене, без надії те становище направити через який-будь компроміс. Ще одна, дві такі помилки, і національне питання абсолютно не можна буде розв’язати. *І це приховує в собі більші небезпеки, ніж той розвал, який потерпіли “звільнювальні фантазії добродушних людей”*.

Прикметно, що такою мовою, яка є цілковитою відмовою від російського лібералізму, дозволяють собі промовляти українці під російською цензурою. Війна радикально змінила навіть п. Єфремова. Від кокетства з кадетами, на яку дозволяли собі наші “поступові демократи” ще перед трьома роками, не залишилось і сліду. Російські українці бажать також робити *власну, українську політику*.

[P.S.]

Заки шановні читачі будуть мати у розпорядженні ці рядки, голови цілого світу будуть зайняті великим переворотом у російській державі. З найбільшим напруженням і цікавістю слідитимемо всі поставу наших закордонних братів до нового режиму, і навпаки. Не підлягає ніякому сумніву, що кожний переворот у російському царстві, хоч би нам і несприятливий, є нашим союзником на шляху емансипації до вершин новітньої нації.

ПЕТЕРБУРЗЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ

*Quidquid est,
Timeo Danaos et dona ferentes!*

Несподіваний і глупий кінець роду Романових викликав цілковите сум'яття понять в європейських політичних колах. “Росія” і “царат” так міцно зв’язалися в мозку пересічного європейця, що розрив сеї звичної для всіх асоціації викликав повну дезорієнтацію, як у прихильників, так і у ворогів царату. Перші – Франція і Англія – боялися, що революція переступить закреслені їй її протекторами кордони та, борони Боже, викличе рух за миром; другі тішили себе надією, що якраз, може, се і станеться. Помілилися і одні, і другі, бо жодні не знали й не розуміли Росії та були здивовані образом, що зненацька відкрився перед ними. А образ сей спочатку був цікавий! “Вільна” Росія зачала далі прясти нитку, що урвалася царатові. На чолі Тимчасового уряду став найгаласливіший крикун войовничого імперіялізму П. Мілюков. “Константинополь” і “собіраніє русскіх земель” – воєнні цілі Ніколая II і його камарилї – засвоєно, як свої, “революційним” урядом, зідіотілі провідники “інтернаціонального” російського соціялізму видали маніфест до “цивілізованого світу”, де, опріч “aux armes citoyens!”, не було ні слівця протесту проти загарбницьких планів пп. Мілюкових, великі князі зі скреготом зубів присягали новим панам Росії, а пострах всіх прихильників ладу й порядку – князя-анархіста Крапоткіна разом із революційним шефом жандармів Бурцевим покликано до урядової праці з метою успішної “організації перемоги”. “Union sacré”, яку так тяжко було створити старому ладові, і на якому завданню він, зрештою, зламав собі карк, привернено в перші дні перевороту одним махом, і портрети Чхеїдзе та Суханова – людей, на яких недавно вішала пси ціла антантська преса, прикрашають уже собою сторінки бульварного органу французьких капіталістів і “Kriegshetz-epів” “Matin” як борців за “правду і справедливість”!

Відтак ситуація трохи змінилася. Марєво аграрної революції, дезорганізації армії, анархічна пропаганда Леніна, анархія в краю і сполучена зі всім тим загальна туга за миром змусили “патріотів” трохи згорнути свій імперіялістичий прапор. З боєм у серці стерто з нього слово “Константинополь”; з боєм у серці й усмішкою на устах (gute Mine zum bösen Spiel!) пожертвовано й “непідлеглою Польщею”, яку відзискати назад навіки втратили надію; з боєм у серці зрезигновано з анексії, до того ж дотичну формулу укладено з усією спритністю адвокатської казуїстики, що дозволяє на всякі тлумачення. Лібералізм зробив останні поступки розбурханим

масам плебсу, і кожний із противників стоїть тепер зі зброєю коло ноги, не спускаючи очей один з одного, очікуючи дальшого розвою подій.

Такий є моментальний образ російської революції. Чи він зміниться? Напевно. Неправдою є, що революції є твором одного дня. Перша Англійська революція тяглася роки; Велика французька – від 1789 до 1815, Лютнева – від 1848 до 1852. Цілі роки тривало й американське повстання проти Англії. Певно, не инакше буде й у Росії, бо раз розпутані різні суспільні сили не уляжуться так скоро. Може, пп. Львовим удасться вмовити російський нарід, який має такі самі довгі вуха, як кожний інший, що кадетсько-октябристська революція є його власна. Може, доведений до останнього зростанням доріжні й господарською руїною нарід попросається зі своїми новими опікунами російським “пошли вонь!” і заініціює поважний рух за мир. Може, в Росії утримається фактично вже існуюча республіка, а може, повернуть до неї провчені Романови з каганцем на писку: революція все і скрізь починалася детронізацією одного панівного, а закінчувалася інтронізацією іншого. І коли по Робесп’єрі міг прийти Людовік XVIII, по Кромвелю – Карл II, а по Луї Блан’і – Луї Наполеон, то не є винятком, що по Керенським прийде якийсь Романов, Салтиков або інший Гольштайн-Готторн. Сі історичні аналогії, а рівно ж загальна неясність ситуації в Росії не дозволяють ясно і недвозначно відповісти на питання, яке нас найбільше обходить: *що принесе ця революція Україні?* Як вплине вона на дальшу політичну еволюцію Росії? Але приблизна відповідь на це, прецінь, не є неможлива. Бо хоч би які форми приймав хід подій у сусідній державі, хоч би які пертурбації нею хитали, не трудно вгадати, який буде *сталий результат* березневих днів 1917 року. Цей сталий результат, який уже зарисовується перед очима глядача, який є незалежний від форми правління, – *є перемога буржуазного лібералізму*. Чи буде запроваджене загальне виборче право, чи ні, чи Росія стане краєм конституційним, чи парламентарним, правдивими господарями зістануть ті, хто має економічну перевагу в суспільності: великий капітал і його слуги. Так є у Франції, так є в Англії й Америці, так буде й у Росії, хоч би панове Чхеїдзи навіть на голову стали, хоч би Ленінові вдалося, наслідуючи Паризьку комуни з 1871 р., залляти вулиці Петербурга потоками крові. Сей капітал, що моментально є репрезентований буржуазним лібералізмом, не є вже жодним іксом, яким він був ще перед кількома літами. Як політичний чинник, бере він початок від епохи Александра II, і має за собою вже досить довгу історію, з якої 12 останніх літ проведені на арені легального політичного життя. Чого нам від нього сподіватися, на це можемо знайти відповідь, не боячися закидів “реальників”, що кожного заглядання в будучину бояться, як чорт ладану.

Що ж то є сей російський лібералізм? Се є дуже складний конгломерат людей, класів і настроїв. Се є Гучков і Керенський, се є герої Горького – “sans patrie” і патріоти раг excellence, як П. Мілюков; це напівграмотні народні вчителі з Костроми або Орла з довгим волоссям, що в кожній людині іншої нації бачать етнічне непорозуміння або помилку Творця, се є “сознательные граждане” з “черты оседлости” з широкими пасами й синіми “косоворотками”, які щасливо сполучають ідеали “інтернаціоналізму” з практикою русифікаторства в Україні, Литві й Польщі; це “статечні” patres familias, які з переляку перед аграрною революцією кинулися в 1907 році в обійми цареві і Столипіну; але це рівно ж жовтодзьобі революціонери, що є “засадничо” проти “всякого уряду”. Се є конгломерат людей різних класів і народностей, надихнених одною спільною ідеологією. Головні елементи сеї останньої є: західноєвропейська “свобода”, заправлена апашівсько-горьківською філо-

софією вагабундизму, і унаслідований від татарів централізм, злагоджений лихо зрозумілим марксівським “інтернаціоналізмом”. Але всі ці прикмети творять лиш *одно* лице російського ліберального Януса. Він має також і інше. Досі, засуджений на боротьбу зі своїм невблаганим ворогом – царатом, він обертав до нього, як Місяць до Землі, лиш одно своє лице, повне ненависти до всякого гніту і насильства, факт, через який усі думали, що іншого лица лібералізм загалом не має. Воно, це інше, показувалося лише маленьким краєчком всякий раз, як царський трон починав хитатися: в 1825 році, в 1905 і тепер! Тепер, коли російський лібералізм обернув до нас ласкаво обидві свої тварі, бачимо, що друга з них є лицем *заборчого імперіялізму*.

Багато наївних політиків із Куликова або Ромен, напихані літературою Тургєнєва, Успенського та Некрасова, літературою “любови до меншого брата”, не бачили сього лица, а тих, що звертали уваги на грізну небезпеку, викпивано, як докучливих Кассандр. Тепер, по двох і пів літах війни, по упадку в гріх Плєханова й Алексинського та по переході в патріотичний табір тисяч колишніх революціонерів, факт існування ліберального імперіялізму як сильної течії не сміє бути заперечуваним. Чи цей імперіялізм у своїй скрайній, мілюковській, формі візьме гору, чи йому вдасться, за ласкавої допомоги “інтернаціональних” соціалістів із Гомеля або Калуги знову пхнути оглуплені мільйони гарматного м’яса на здобуття милих серцю “революційного” уряду Константинополя і Дарданелл, чи він буде змушений часо-во звинути свій прапор (як се сталося тепер), є важливо для теперішнього моменту і для питання війни або миру; але не для цілої нової епохи російської історії, що почалася в криваві дні березня на петербурзькому бруку. А на сій епосі, безперечно, буде витиснена печать імперіялізму та здобуття нових ринків і територіяльної експансії. Ці самі люди 4-ої Думи, що мають більшість у Тимчасовім уряді, завсїгди апробували (за малими виїмками) політику територіяльної експансії в Персії, в Монголії, у Вірменії та в Європі. І коли вони хвилево сю політику під натиском розбурханої демократичної фурії покинули, то се не значить, щоб вони її знову не розпочали, як прийдуть до того відповідні умови, як народна стихія знову відпливе у свої береги. Зовнішня політика кожної капіталістичної держави дефініюється її географічним положенням, і, поки Росія стоятиме твердою ногою на Дніпрі, доти лишатся всякі, хоч якнайбільш урочисті “резигнації” з Константинополя й інших анексій, облудою і брехнею. Ліберальний імперіялізм або імперіялістичний лібералізм – ось ім’я тої потвори, яка зродилася в сі криваві дні березня з неправого пожиття буржуазії і пролетарської демократії. Йому, й нікому іншому, призначено записати той розділ російської історії, що розпочався в 1917 році.

Чого маємо сподіватися від нашого нового багатоголового пана, що якраз тепер етаблює свою резиденцію в так глупо покинутім своїм господарем Зимовім палаці? *Усього й нічого*. Усього, бо новий режим, мимо своєї волі, як свою логічну консеквенцію принесе нам *свободу організації національних сил*, можливість організації мас для боротьби за національні права. *Нічого*, бо Росія є, з натури речі, нашим невблаганим і принциповим ворогом, який, не негуючи себе самого, не може ніколи дати нам скільки-небудь широких національних уступств. Добре сталося, що революція вибухла під час війни. Якби се настало по війні, то потрібно було б, може, 20 або 30 літ, аби наші закордонні політики переконалися, що зовнішня політика “нової” Росії ні в чому не поступається старій. Тепер се стане ясным для кожного. Що більше, коли б “нова” Росія вийшла переможеною з сеї війни, то світова війна скомпрометувала б не лише царат (як се було дотепер), але й ліберальний імперія-

лізм Мілюкових, що для нас є дуже важливо. Ще важливішим наслідком революції буде, що нарешті наша боротьба з Росією *прибере форми, відповідні до її суті*. Тепер невільно вже буде так званому російському “обществу” та “інтелігенції”, що віднині вступають у права роду Романових, у своїй ворожій до “іногородців” політиці ховатися за царську мантию. Тепер не династія, лише сам російський “нарід” буде мусити взяти на себе відповідальність за ту систему гніту, яка, хоч і змодернізована, але все ж тяжітиме над Україною. Що скорше стане загальною свідомість сього факту, то скорше ввійде українство в Росії на шлях боротьби не з “царатом”, не з “режимом 3-го червня”, не з тою чи тою *системою* в російській державі, тільки з самою сею *державою як такою*. З сього погляду треба лише вітати переворот у Росії як подію, що незмірно прискорить процес дозрівання української політичної думки.

Другою додатною консеквенцією перевороту для нас буде неминуча *демократизація Росії*, бо процес демократизації багатонаціональної держави набирає на її окраїнах характеру націоналізації всіх сторін громадсько-політичного життя. Пробудження мас у 1905 році викликало колосальний попит на популярну книжку і часопис, на Україні – на *українську* книжку й *український* часопис. Втручання мас у політичне життя створило потребу нових, опертих на маси політичних “партій”. На Україні це повело до організації всіляких національних зв’язків – “українська селянська спілка”, “союз українських вчителів” і т. д. Отворення дверей Думи для селянства повело до постановня *українського* представництва в палаті. І навпаки, хвилева перемога реакції, закріплена актом 16 червня 1907 р., скерована проти демосу загалом, поцілила і вкраїнський національний рух. Дума втратила своїх українських представників. Для того й революція 1917 р., що знову вивела на суспільну арену маси, стане великою підоймою національної, культурної і політичної самоорганізації українства. Сей факт і є другою додатною для нас стороною петербурзького перевороту. Лише помилкою було б його переоцінювати. Кожна організація викликає контрорганізацію, контрорганізацію живих сил російської суспільности. Се поведе до т. зв. *суспільного націоналізму*, який буде тисячкрат небезпечніший від бруталного, але часто глупо безпорадного і позбавленого системи *націоналізму бюрократії*¹.

Тут ми підходимо до тіньових сторін революції, які підкреслювати і пригадувати за кожної нагоди є обов’язком кожного демократа. Я говорив щойно про нові можливості самоорганізації українства. Чи сі можливості є безмежні? Чи революція признає право української нації – становити о собі аж до його найдальших консеквенцій? Розуміється! – відповідає вульгарна думка. Ніколи! – відповідає критичний розум. Ніколи, бо демократизація Росії знайде свої межі у двох важливих політичних чинниках: перший – *національний склад держави*, другий – *імперіялістичний напрям її зовнішньої політики*, що, як зауважив я вгорі, мимо найбільш урочистих завірень, не так скоро дасться закинути. Обидва разом є сі чинники колосальним гальмом, який не дозволить російському державному возові котитися по дорозі демократизму так прудко, як би ми собі того бажали. Вплив сих чинників на політичний розвиток України може бути просто фатальним. Що російський лібералізм любить “свободную Росію”, не підлягає сумніву. Але ще більше любить він *російську* Росію. Демократична, правдиво демократична Росія,

1. Про перші спроби контрсамоорганізації російської суспільности вже доносять газети: в Києві постав “Клубь Югороссовь”, метою якого є боротьба проти далекосяжних українських жадань.

де б “іногородці” мали політичний вплив, що відповідав би їхній кількості, не може бути російською, бо Росія є лише в 43% свого населення краєм російським. Дати “іногородцям” відповідний політичний вплив – значить для московської буржуазії – зректися свого політичного, культурного й економічного впливу на найліпший та стратегічно і господарсько найважливіший половину європейської Росії. Такі речі добровільно не роблять! Виборча ординація 1907 року і закон 1911 р. про земства в Україні й Білій Русі є зразками, яким способом можна погодити конечні уступства на річ демократії зі збереженням російського характеру держави. Можемо бути певними, що ці зразки не залишаться без дальшого наслідування. Там, де доведеться вибирати між вірністю засадам лібералізму і збереженням російськості держави, російська буржуазія завсігди волітиме останнього. Ця обставина має значно зменшити надії, які багато хто навіть серед нас покладають на щойно народжену “вільну” Росію.

Ці надії зробляться ще меншими, коли ми згадаємо, яку роль у майбутній Росії гратиме *воюючий імперіялізм*. Кожна заборча політика потребує міцно скutoго державного апарату; федерація, що замість *одної зосередкованої державної волі*, творить цілу низку воль, розбіжних часом у своїх напругах і цілях, не є відповідним одягом для заборчої держави. Се і є причина тої нехоті, з якою Росія – царська, як і ліберальна – все ставилася до вимоги автономії України. Край, що займає такий колосальний простір і понад 50 міль. людности, край, що межує з Австрією і Туреччиною, що лежить на найважливіших дорогах експансії Росії, не сміє, з погляду російського імперіялізму, дістати іншого осередку збірної думки й волі, опріч того, де сидить “революційний” уряд. Росія може обіцяти “незалежність” Польщі, яка зайнята військами центральних держав; се, прецінь, є ніщо інше, як акт десперації, яким теперішні пани ситуації в Петербурзі хочуть замаскувати очевидну неможливість для себе відзискання назад Королівства Польського. Може Росія дурити різними обіцянками й литовців, ба, навіть дотримати їх: йдеться тут, прецінь, о маленький край, половина якого знову-таки зайнята німцями. Але щоб російські ліберали згодилися дати автономію *Україні* – даремні надії! Треба собі лише пригадати промову Мілюкова в лютому 1914 р. в Думі, де він сю автономію назвав “найбільшою небезпекою для Росії”, треба пригадати ухильну відповідь Гучкова представникові українських автономістів баронові Штейнглеві, треба згадати засадничо вороже становище російського соціалізму до гасла автономії або нахабно брутальну поставу російських “ульстерців” на Україні супроти мінімальних жадань українського самоврядування, аби не робити собі в цьому сенсі жодних утопій.

Демократичні революції все йшли під гаслом централізму, а не федералізму. Кромвел, і ніхто інший, був тим, що *manu militari* задушив свободу Ірландії. Французькі якобінці були тими, що стерли з лица землі історичні провінції Франції, аби переділити її в найдивачніший спосіб на 83 “департаменти”; російські революціонери-декабристи були ворогами всякої “партикуляризації”, і лише молодотурецькій революції 1908 р. вдалося створити поняття “отоманського” громадянства там, де перед тим були лише греки, албанці, жиди і турки.

Багатьом імпонує дійсно імпазантна українська маніфестація в Росії по вибуху революції. Але не треба тратити голови, не треба забувати, що ті свободи, які ми там здобули, маємо ми не як українці, лиш як *російські громадяни*. Ці свободи є автоматичні наслідки революції, а не щось таке, що дане спеціально нам. Інших нам *добровільно* не дадуть ні нині, ні присно, ні вівіки віків, коли не виборемо їх

самі. Наразі, здається, до того браку нам сил. *Автономія* – не скалічена, “культурно-національна”, а правдиво політична автономія – *ось де є та межа, до якої не зблизиться Росія у своїй політиці уступств для українців, хіба що зростаюча анархія розіб’є на частини штучну будову Російської імперії. Федеративна, що обіймає також Україну*, Росія є таким самим дивоглядом, як федеративна Англія, що обіймає Ірландію, або федеративна Німеччина, що обіймає Познань і Шлезьк як осібний польський край. На жаль, мені здається, цей погляд ледве чи знайде багато прихильників серед українців, які готові піти на жир московської демагогії. І в сім, власне, лежить одна з найстрашніших небезпек, яку несе нам російська революція. Треба боятися, щоб “безсмысленныя мечтания” (кажучи словами Ніколая II), збуджені на Україні революцією, не запрягли наших політиків у Росії до воза російського імперіялізму та не воскресили старих, шкідливих для нас “константинопольських” ідей Драгоманова; треба боятися погодження українців із російською державою ціною кількох ілюзій, які протягом пари літ розвіються, як дим.

Коли б так сталося, коли б росіянам удалося червоною стяжкою прив’язати нас міцніше, як досі, до воза їхньої державности, то *мусили б оплакувати революцію!* Мусили б ми жаліти, що так знеацька й несподівано обірвала своє життя концепція, якою дотепер жили самостійницькі елементи в Литві, Польщі та Україні, *концепція сепаратизму.*

Протягом останніх місяців ідея *сепаратизму*, відділення від Росії її т. зв. окраїн робила колосальні кроки наперед. Спершу віджили ці ідеї з вибухом війни серед самих “іногородців”. Відтак прийшла історична промова німецького канцлера про визволення народів, що живуть під російським ярмом від Балтійського моря до волинських багн; з огляду на царський режим і на силу австро-німецьких армій ці слова не були позбавлені великого і глибокого змісту; вони імпонували навіть противникам осередніх цісарств. Відтак настало 5 листопада – перший практичний крок у реалізації сепаратистичної програми. Сей крок був таки зараз належито оцінений і Антантою, яка в телеграмі Брияна і Грея до Трепова визнавала, що незалежна Польща має бути “одним із чинників європейської рівноваги” – новий удар по ідеї російської державности, по “единой и неделимой” Росії. До сеї нової методи розв’язання питань російської “окраїної” політики прилучився врешті й Вільсон. Услід за тим постали чутки про створення литовського князівства, виростала в цілій її вазі проблема України... Білоруський “Гоман” зняв дискусію про потребу моря для свого краю, почалася пожвавлена дискусія про взаємні відносини нових, що мали утворитися, держав. Виникла знову ціла низка від кінця XVIII віку вже не актуальних проблем політичного устрою і взаємин того конгломерату земель, що тепер називається “західною Росією”, а яка колись мала свою окрему культуру, політичний стиль та історичне призначення. Історичний шильд “Росія”, наданий сим землям за Петра I і Катерини II знову став видаватися такою самою недоречністю, якою він був тоді і якою, в ґрунті речі, є і дотепер. Противно, инша концепція устрою цих земель, концепція Мазепи, Карла X, Густава й Карла XII, Ягайлонів – різні форми тої самої ідеї – робилася на наших очах знову дійсністю! Всередині цього процесу, як удар бомби, прийшла революція з її “визвольною”, але і *централістичною* ідеологією. Ідея Петербурга як центру сих земель, ідея одної державности на всіх краях т. зв. “Росії” знову готова серед багатьох засліплених обходити свої тріумфи. І коли перед революцією сильно зростали сепаратистичні течії на Україні, і навіть “у більш поміркованих верствах української суспільности почала брати перевагу байдужність до долі Росії як держави” (гл. вивід з п. Василенком

в “Утре России” від 14 квітня с. р.), то тепер ся неутральність щодо російської держави, за свідомством того самого політика, на Україні щезла, а, на думку п. Винниченка, висловлену ним на з’їзді 6–8 квітня, ся Росія стала українцям дорожчою, ніж росіянам. Коли б ці погляди стали поглядами українського загалу, мусили б ми, повторюю, жаліти, чому революція вибухла так скоро.

Політична свобода української нації, ба, навіть релятивна свобода є невіддільна від квестії міжнародної політики, і тому той день, у який наші українські політики із Росії дали б себе, ідучи слідами Драгоманова, запрягти до імперіалістичного воза російської державности, був би найтемнішим днем у нашій історії. Коли з упадком Туреччини не викроєно з неї російських пашаликів, лиш самостійні держави, коли Бельгія і Голандія зуміли віками відстоювати свою незалежність, то сталося се тому, що власне такого, а не іншого розв’язання сих квестій вимагали важливі міжнародні інтереси, інтереси кількох держав. Коли з “Прівіслянського краю” та “південно-західних” губерній Росії раптом виникли польське, литовсько-білоруське та українське питання, то маємо цим завдячувати першою мірою тому, що поруч Росії були дві сильні мілітарні держави; тому що комплекс сих земель був важливим стратегічним тереном, на яким стикалися політично-економічні інтереси різних державних груп, доля якого так довго не могла бути дефінітивно й невідклично розв’язана, як довго сей етнографічний простір перебував у руках не одної, а кількох держав: Польща – Німеччини, Австрії і Росії; Литва – Німеччини й Росії; Україна – Австрії, Угорщини та Росії. Коли б сього не було або *не стало* (як того хоче Мілюков і К^о); коли б під впливом висліду війни й вибуху революції українська політична думка дала себе відвести раз на все від дороги сепаратизму, від ставлення своєї проблеми як проблеми міжнародної – на дорогу перебудови російської держави на засадах федерації – справа вільного національного розвою неросійських народів Східної Європи стала б справою мертвою, справою внутрішньоросійською². Се був би найстрашніший удар, що нам мала б завдати революція.

Се є рівно ж причина, через яку наші земляки в Росії мусять, *не зрікаючись конечних компромісів*, розвинути прапор власної національної революції та вповісти відкритувійну централістичному яacobінству та ліберальному імперіалізму, з одного боку, ідеї російської державности, з другого. Першим тому, що вони грозять зіпхнути нашу проблему до ролі одного з “внутрішньоросійських” питань. Другий – бо вона гальмівно діє на поступ ідеї сепаратизму і є засадничим ворогом національної свободи України.

З попередньої оцінки додатніх і від’ємних сторін березневих подій у Росії ясні вже самі собою тактичні гасла, що їх мали б виписати на своїм прапорі в теперішній хвилі російські українці. Сі гасла були б: 1) *боротьба проти російського імперіалізму*, 2) *скликання української конституанти в Києві* з правом рішати про політичний устрій краю і його стосунок до Москви, 3) жадання (подібно до фінів) *інтернаціональних гарантій* для нашої свободи, незалежно від змісту сеї останньої. Паралельно мала б іти інтенсивна організація всіх культурних, економічних і політичних сил на Україні.

Лише тоді, коли се поведеться, коли узглядняться всі додатні й від’ємні консквенції революції, коли використаються без останку перші (самоорганізація) і

2. Задля того ми мусимо всіма силами обставати за цілістю й неподільністю Австрії, включаючи сюди і Галичину з Буковиною.

зневтралізується вплив других (боротьба проти російського централістичного якобінства і за інтернаціоналізацію українського питання), лише тоді будемо могли сказати, що кров, *пролита* на петербурзькім бруку, була пролита не даремно. Лише тоді, коли ми – і політично, і духово – увільнимся від душних обіймів тої потвори – ліберального якобінства, що засяде на троні “вільної” Росії, лише тоді, коли з нескаліченою душею і міцною волею провадитимемо нашу політику не з Росією, лише проти неї, – лише тоді зможемо незаплямленим віддати наш національний стяг у дужчі руки нащадків.

Вільна Росія може – з конечности! – робити нам концесії, кокетувати нас. Але і “найгарніша жінка Франції не в стані дати понад те, що вона має”. Не зробить сього її Росія. Треба від неї взяти те, що вона дає, і навіть більше, але відтак іти далі своєю дорогою, не впадаючи в телячий захват, не фратернізуючи з “братнім народом”, не даючи себе отруїти дурманом російської “весни народів”.

Аби і тут, як по кожному упоєнню, не настала злуда й оспалість, зневіра у власні сили .

Берно, квітень 1917 р.

СЕПАРАТИСТИЧНИЙ РУХ НА УКРАЇНІ

Російська революція вступила у свою третю, мабуть, найбільш небезпечну стадію: перша закінчилася *політичним* переворотом у державі, скиненням династії і фактичним встановленням республіки; друга, що довела до падіння ліберального уряду і його заміни переважно соціалістичним, виявила незаперечний *соціальный* характер. Хвилево полагоджений конфлікт Тимчасового уряду з українцями започаткував у Росії еру *національних* спорів, які матимуть далекосягле значення як для російської держави, так і для європейської політики. Немає основи сподіватися, що зроблені українцям поступки зможуть їх вдоволити на дальшу мету. Прецінь, створено для України Генеральний Секретаріят, компетенція якого і територіяльний обсяг влади докладно не означені, – обставина, що вже сама собою може дати притоку до безнастанних невзгод між Петербургом і Києвом. Крім того, пекучі питання України – майбутню форму політичного й земельного устрою залишено до розв'язання загальноросійській конституанті. А земельне питання є, власне, тим, що може довести до найнагальніших різниць між державою і краєм.

Україна (за винятком її східних губерній) у протиставленню до Росії не знає спільного посідання землі; з сього погляду, як також і багатьох інших, наближається вона до Західної Європи. Се одно робить українців противниками тої, що походить з Петербурга, загальної розв'язки земельних справ у державі. Се загальне розв'язання, за загальним поглядом на Україні, приховує в собі поважну небезпеку для краю. Коли б перемогла аграрна програма російських революціонерів, що намагається розпоряджування всією землею в Росії приділити державі, то се означало б величезний приріст влади центрального уряду супроти автономних країв. Сьому запобігти старалися українці під час першої революції, коли їхні заступники в Думі домагалися надання українському соймові всієї землі, сконфіскованої у фіскусу і великої посілості. Те домагання, довкруги якого з'єдинилися всі українські партії без виїмку, ставиться також і тепер.

Ще менше довір'я мають українці до того управильнення загальних політичних російсько-українських відносин, що має вийти від скликаної в майбутньому російської конституанти. Досвід, який українці набули вже з декабристами (1825), відтак з лібералами (під час чотирьох перших Дум) і, врешті, з лівими (під час останньої революції), управнює їх до припущення, що ідея політичного *централізму*, мимо падіння його властивого творця – царату, безумовно, не буде закинена в новій Росії. За таких відносин є найправдоподібнішим, що при укладанню угоди з обох боків хотіли лише виграти час: з російського боку, щоб опанувати внутрішні заворушення і зовнішнього ворога, з українського – щоб національні сили злучити

в одну, ще більш імпонуючу силу, яку в рішальний момент успішно можна було б кинути на важку подій. Існування крайніх партій в обох таборах, які відкидають думку того порозуміння, ще більше заколюче становище на Україні. Особливо на Україні, за звідомленнями російських газет, сепаратистична думка здобула несподіваний ґрунт під ногами. Але також і в Росії є цілком свідомі усієї ваги нараз вирослого у всій своїй величчї українського питання. Там вони знають, що се питання стоїть відокремлено серед інших національних питань держави.

Тоді, коли латвійське, литовське, фінляндське і навіть деякою мірою польське питання є лише питаннями російських прикордонь, які для будучини держави ледви чи є важливими – як ельзаське або данське для Німеччини, *то українська проблема є питанням життя для Росії*. Територія, що простягається від Галичини до Кавказу, від південної межі Курської губернії до Чорного моря, що виказує округло 50 мільйонів мешканців, що творить *шпихлір* Росії, від якого дотепер залежить російський торговельний баланс, територія, що лежить на найважливіших шляхах російської експансії, та територія є стовпом Російської імперії, з яким вона стоїть і паде. Запоручити Україні автономію, значило б знову оживити старий історичний процес, який битвою під Полтавою, де Карло XII і його союзник – гетьман Мазепа були побиті Петром I, остаточно був вирішений на користь Росії. Тоді вдалося залізною рукою Петра, а мабуть, ще більше через історичний випадок дати *російську* розв'язку східноєвропейській проблемі, а всім тим краям, які тепер нагло знову виринають перед здивованою Європою під своїми історичними іменами – Литві, Польщі, Україні – спільну назву “Росія”. Протягом XVIII століття російським царям вдалося перемінити Литву на “Западную Росію”, Україну – на “Малоросію” і Польщу на “Привіслянський край” та викувати з великого московського князівства страшну європейсько-азійську могутність, якої далеко чутний голос одночасно грізно лунав у Відні, Берліні, Константинополі та Пекіні й деколи рішав про війну та мир Європи. Зовсім слушно побоюються російські націоналісти, що той золотий час Російської імперії з усамостійненням її складових частин (особливо України), хоч би навіть релятивним, минеться раз на все. Петро I викреслив Україну як політичну індивідуальність з карти Європи, Катерина II знесла в краю римо-католицьку Церкву грецького обряду, щоб його і в релігійнім аспекті зрівняти з Росією, їх наслідники пересадили на Україну російську культуру й на позірні сильних основах триєдності російського народу (велико-, мало- і білорусів) збудували цілу, для європейського миру небезпечно виявлену ідеологію панславизму. І тепер мав би розсипатися той величний, багатьма царями і їхніми державними мужами створений твір, що, як здавалося, здобув понад 30 мільйонів мешканців південної Росії для російської культури, церкви й державної думки? На те жоден в історичних традиціях свого народу вихований москаль не скаже “так” і “амінь”, який ідею російського месіанізму засвоїв із творами Толстого і Достоевського й виссав з маминим молоком.

Та чи значить се, що перестрій політичних відносин Росії буде зловіщий також для *Європи*. Ледве. Експансійні плани Росії є згори визначені її географічним становищем. Карл Маркс писав колись: “Через захоплення власність Петербурга Москва стала Росією, через поділ Польщі й України і через приєднання Луцька та Модліна є вона на дорозі до того, щоб стати Всеслов'янщиною”. Після того, як вона посіла більшу частину бігу Вісли і Дніпра, вона мусила стремітися далі до Данціга і Чорного моря (Константинополь!), куди вливаються ті дві ріки, мусила закинути малоазійське, індійське та єгипетське питання (як се робив, наприклад,

Куропаткін), які її скоріше чи пізніше заплутали б у конфлікт з Англією; мусила держати в стані ніколи не вгаваючої горячки всю мішанину народів Габсбурзької монархії і Балкан; мусила врешті вести війну проти осередніх держав, найбільшої запори своєї влади на Балканах. Офензива *Керенського* в Галичині достатньо доводить, що, власне, те географічне становище краю є більше важливим для його зовнішньої політики, як особисті переконання керманічів його долі.

Навпаки, коли про розвоєві дороги “Привіслянського краю” рішатиме Варшава, а про такі ж шляхи “Малоросії” – Київ, тоді ті краї не зможуть дійти до такої війни зі своїми сусідами, яку тепер веде Росія. Бо хоч її природні експансійні цілі в тім разі були б ті самі, *то, одначе, несила до їх реалізації*. Незалежна Польща також шукатиме виходу до моря; мабуть, як се й тепер діється; домагатиметься для себе Данціга як пристані для вивозу, одначе не дорогою конфлікту зі своїм сусідом і не через привласнення чужих областей, а через інтернаціональні договори. Без сумніву, також Україна мусила б закинути питання Дарданелл, і розв’язку того питання вона шукатиме в порозумінню з Портою, а не через “прогнання турків з Європи”.

Роздроблення російської центральної влади, її розклад на багато нових центрів політичної думки й волі лежить, отже, в найбільш питомих інтересах європейського миру. В тім лежить вага тих подій, ареною яких є тепер Україна, і лише з сього загальноєвропейського погляду належить їх оцінювати.

Дотепер Україна була історичною *res nullius*, політичним *vacuum*-ом, заповнити який уважала за свою історичну місію кожна експансивно пожадлива сусідня могочість Сходу і Заходу, що давало привід до найбільш кривавих війн між Литвою і Польщею, Польщею і Росією, Росією і осередніми державами. Національний рух на Україні, що тепер знайшов широку основу між селянством і робітництвом, в армії, як також у земствах і серед міського населення краю, яким тепер кермує Генеральний Секретаріят, що його “*Times*” називав “*something like a cabinet*”, має покласти кінець всім тим експансійним пожадливістям.

Як сказано, треба, на нашу думку, рахуватися з розбиттям поспішно укладеної російсько-української угоди. І то в найближчій будучині, що, правдоподібно, доведе до нових пересправ і до нових спорів, а головно – треба буде поважно рахуватися з поверненням до влади в Росії централістично налаштованої буржуазії. Та се не має спиняти кожного чесного спостерігача оцінювати ту важливу проблему лише зі становища європейця. І сей останній погляд не стоїть у жодній суперечності до права українського народу – встановлювати самому свої стосунки зі всіма своїми сусідами. Чи се зрозуміють також провідні кола Росії?

На далекім Сході нашого континенту, на широких стінах України загоряється блискавка, за якою, мабуть, настане буря. Та се буде очищувальна хмара, що відсвіжить зачумлене царизмом повітря Східної Європи і збудує її відносини на здоровіших основах.

ПОЛЬСЬКА КРИЗА

Кризи в польськiм полiтичнiм таборi не сходять з порядку денного. Вiд 1908 року, коли на Схiдну Европу важкою зморою впала тiнь грядучих великих подiй, втратила польська полiтика свою ославлену зрiвноваженiсть i консеквентнiсть. Втратила в Галичинi, i лише познанчики zostали вiрними своїй чисто провiнцiйнiй “орiєнтацiї”, не бачачи свiту поза боротьбою з “гакатаю”.

Суть сих польських криз, що вiд 1908 р. попереджували одна одну, лишилася аж до останньої хвилi тiєю самою. Форми, яких вони прибирали, могли мiнятися: раз се називалося боротьбою мiж Бобжинським i нацiональними демократами, раз спором мiж Начальним Комiтетом народовим i бiльшiстю соймового кола, герцем пп. Дмовського та Еразма Пiльца з непесiвцями або конфлiктом мiж “активiстами” й “пасивiстами”. Суть – вiчний конфлiкт двох, взаємопротилежних напрямкiв польської полiтики остала все тою самою. Не змiнила сеї сутi i свiтова вiйна та її наслiдок – обсадження Конгресiвки армiями центральних держав. Вона лише надала польській кризi драматичних рис, на яких їй досi збувало, i вiдвела їй певне окреме мiсце на теренi свiтової полiтики.

Яке є се мiсце? Які є глибшi причини того безнадiйно заплутаного становища, в якiм опинилася тепер польська справа? Які наслiдки для нас матиме польська криза? Спробою дати вiдповiдь на сi питання є ся стаття.

Страшна катастрофа, що впала на Польщу наприкинцi XVIII ст., не була чимсь безприкладним в iсторiї. Коли б iсторична Немезида захотiла поперестати на розв'язанню польської справи 1807 р. чи 1809 р. (Велике Князiвство Варшавське), то *casus polonus* мiг би знайти собi численнi аналогиї в європейській iсторiї. Диспропорцiя мiж етнiчно-полiтичною силою нацiї та її фактичним станом посiдання, що врештi довела до ампутацiї бiлорусько-українських провiнцiй Речi Посполитої, – ся диспропорцiя мала й для інших держав однаковi фатальнi наслiдки. Еспанiя мусила втратити свого часу свої пiвденно-американські посiлости, а в 1898 р. – Фiлiпiни й Кубу. Австрiя мусила вступитися з Бельгiї, Италiї i Нiмеччини, Швецiя – розстатися з Балтикою – як “*mare nostrum*”, вступитися з Фiнляндiї, Лiфляндiї, Инфлянт та Нiмецького побережжя. Вибитi дужчою рукою низки великих держав, обмежилися вони скромною роллю вiчнонеутральних країн або, коли й залишилися великими державами (як Австрiя), звузили коло своїх аспiрацiй. Подiбно легко знайшла б свою розв'язку й польська квестiя, якби *етнографiчна* Польща не втратила державної самостiйности. Як велика Швайцарiя, iснувала б вона й донинi, стиснута серед сусiдiв-велетнiв, позбавлена свободи рухiв, сталий терен iнтернацiональних iнтриг. Переболiвши втрату непольських частин, як, зрештою, перебо-

ліла втрату своїх європейських посілостей Туреччина, з територією, недоторканість якої, може, була б загарантована міжнародною умовою, позістала б вона на убоччі великої політики, боячись устрявати в боротьбу гігантів. Сталося інакше. Химерній вигадці Наполеона – Великому Князівству Варшавському пощастило проіснувати лиш п'ять літ. Глупота одних, ненажерливість других і спідлення трьох доправили до остаточного упадку Польського Королівства, яке навіть у своїй етнографічній частині розшматовано між трьома сусідами.

Наслідки сього факту були незчисленні. Як для майбутнього розвитку європейських відносин, так і для польської політики, що нас тепер спеціально цікавить. Остаточний поділ Речі Посполитої зробив програму відбудови етнографічної Польщі такою самою утопією, як і історичної. Се пхнуло польську політичну думку в напрямку крайнього утопізму. Позбавлена надії здійснити хочби дрібку своїх мрій, фантазія поляка втратила всякий реальний ґрунт під ногами, розкошуючи в концепціях, засуджених давно на смерть. Чужі культурні впливи, яким підлягала Польща, діяли в тім самім напрямі. Польща, писав колись Гайне, лежить між Росією і Францією. І се була правда на стільки, на скільки впливи німецької культури не знаходили собі жодного відгомону серед поляків. Добровільний нахил до французчини з її бомбастичним ідеалізмом і культом слова і вимушена підлеглість московщині з її безкраїм утопізмом думки – дія сих двох таких розбіжних, а в дечім таких подібних до себе впливів лише утвердили поляків у тім політичнім утопізмі, до якого і без того пхала їх як їхня національна вдача, так і згадана вже своєрідна доля їхнього краю. Що за таких обставин програма *історичної Польщі* мусила неподільно запанувати над головами поляків без різниці віку, статі та конфесії – се аж надто зрозуміло. Ще й друга обставина робила прийняття власне сеї програми поляками просто психологічною konieczністю. Велика частина етнографічної Польщі, Конгресівка, дісталася Росії, себто державі, що вже проковтнула майже цілу непольську територію Речі Посполитої. Тим способом ампутація “*krajów zabranuch*” зістала направлена, експансії на схід, бодай теоретично, ніщо не стояло на перешкоді. Здавалося, що треба лише вдунути новий дух у завмерлі рештки польщини на Україні і особливо на Литві, а сі землі знову зіллються в єдине сполучене тіло, яким вони, здавалося, й не переставали бути. Еспанія, Швеція і Туреччина позістали в своїх етнографічних межах самостійними, але нові границі відгородили їх, як муром, від колишніх теренів їх експансії. Польща з Варшавою, центром своєї політичної думки, впала й через те опинилася “*pod jednym dachem*” з колишніми своїми “*kresam*”-и, маючи змогу діяти на них і культурно, й політично. Подібно річ малася і в Галичині. Що ж дивного, що ідеологія, що мріяла про реставрацію польщини на сих “*kresach*”, власне, через остаточний розбір Польщі зискала на силі і впливах.

Коли цілковите знищення державної незалежності польського королівства й національна вдача поляків були головним чинником популярності ідеї історичної Польщі, то поділ Польщі між трьома державами надавав, здавалося, сій ідеї деякий реальний ґрунт і ворожив їй можливість здійснення. Через сей поділ втягнуто Польщу в коло різних великодержавних планів і аспірацій. Змагання великих поділових держав не давало заснути польській політичній думці, не давало їй змаліти, скарловатіти, як, зрештою, змаліла політична думка Еснанії або Швеції, і що неминуче сталося б із Польщею, якби їй судилася доля сих останніх. Змушена комбінувати в рамках великих історичних концепцій (“революція” за Наполеона I, “святе порозуміння” 1815 р., “національний принцип” Наполеона III, “панславізм” і “середня Європа” XX століття) польська політична думка звикла поволі оперува-

ти широкими планами, ставити собі далекосяглі цілі. Втягнуті мимо їх волі в коло аспірацій невеликих держав, поляки почали на їх протилежності будувати свою політику, зв'язувати свою долю з долею тої чи тої групи держав. Те, що досягнути своєю силою було нездійсненною мрією, видавалося можливим з поміччю інших. Те, що не вдалося косинерам Костюшка, могло вдатися 30,5 см австрійським мерзерам або не знаючій ліку піхоті царя. “Polska niepodległa” перестала бути лише темою патріотичних хоралів і віршів, стаючи програмою дня. Обставини, серед яких ця програма мала бути зреалізована (міжнародний конфлікт), причинилися і до її модифікації; змушений з погляду на свою слабкість опиратися на інших, польський рух мусив представити себе авангардом якоїсь більшої ідеї, з боротьби яких складалася історія. Сими ідеями були: габсбурзька, з одного боку, панслов'янська – з іншого. Менше або більше автономна Польща під скіпетром австрійського цесаря, як охоронний вал проти Сходу, боротьба проти якого лучили Польщу з Габсбургами ще від часів Собеського, мала реалізувати одну ідею. Другу – Польща як охоронний вал проти войовничого германізму, який колись на полях Грюнвальда було зламано польською силою. Так постали дві головні польські орієнтації, що були компромісом між політичним утопізмом і реалізмом, між мрією і фактом, між минулим і теперішністю. Польська національна вдача, катастрофа кінця XVIII. ст. й особливі обставини, в яких опинився польський нарід по розборах були соціологічними премісами сих обох орієнтацій.

Спочатку сього поділу не було слідно. Польща була справді інтернаціональною проблемою. Так її трактували і в 12, і в 46, і в 54 році минулого віку, але ширше її справа не могла бути поставлена, доки не заходив конфлікт між поділовими державами. Проблематичність збройного конфлікту між поділовими державами замикала польську політику у вузькі рамки “малих справ” і міжпартійних сварок. Виділення Холмщини, школи з польською викладовою мовою й антисемітська агітація в Конгресівці, боротьба з вивлащенням у Пруссії, соймова виборча реформа й боротьба котерій у Галичині – ось чим жила Polonia перед війною. Нація була поділена, але не за тою чи тою “орієнтацією”, а за кордонами 1795, відповідно 1815 року. Се був час, коли польські публіцисти плакали над занепадом “zbiorrowej duszy narodu”, коли виставлялися і захищалися тези про “три польські народи”, час 12 квітня 1908, агресивної націоналістично-крикливої політики Думи і систематично доцільної офензиви гакаати.

Рік 1908 був переломовим роком, що відкрив ширші горизонти перед польською політикою. Ревальська стріча короля Едварда з царем, на якій припечатано англійсько-російську “дружбу” й ухвалено поділ Туреччини, імпазантна відповідь на сю змову – молодотурецька революція, анексія Боснії та її наслідки – несподіваний вибух російського націоналізму, рішуча постава Німеччини в обороні свого союзника, проголошення самостійности Болгарії і панслов'янська шопка у Празі – ось події, які заповнювали 1908 рік і які значили, що політична мобілізація двох ворожих угруповань європейських держав стала фактом довершеним.

У польським таборі вдарили на алярм. Зі страхом і надією сподіваний конфлікт висів у повітря, польський табір також зачав мобілізуватися. Традиції 1832 і 1863 року, яких ще не здолала зовсім винищити своєю систематичною “освідомлювальною” роботою національна демократія, вказували ясну лінію польській політиці. На сю лінію (в Галичині) напроваджувала і традиційна засада “przy Tobie stoimy”... Оргії царської бюрократії в Королівстві й польська політика російського “народного” заступництва в Думі діяли в тім самім напрямку в Королівстві і “західна”

орієнтація спочатку, здавалося, брала гору. Бодай так здавалося назверх. Се був час найвищої “chwaly” Начального Комітету національного, творення легіонів і шумливої агітації активістів у німецько-австрійській пресі. Скоро, одначе, почали показуватися тривожні симптоми. Зачалося від розбиття східногалицького легіону, виступу з НКН східногалицьких консерватистів; відтак прийшла “еміграція” гр. Скарбка за кордон, якому слідувала окупація Галичини й “obywatelski czyn” Рutowського, зачали рухатися Дмовські і Пільци, а неутральність познанчиків почала набирати дуже оригінальних форм... Се була найбільш критична хвиля для нечисленних загонів “вужькаторового” табору, хвиля сум’яття, коли бракувало лиш одного необережного крику “sauve qui peut!”, аби зачалася масова дезерція.

Макензеневі судилося стати тим мужем провидіння, який не лише завдав смертного удару російській армії, а й вніс – із властивою йому переконувальною силою – просвітлення в запаморочені мозки “широкоторовців”. Переламання російського фронту під Горлицями на весну 1915 і – що за тим ішло – падіння Варшави та захоплення цілого Польського Королівства змінили моментально ситуацію. Коли перед війною Росія тримала з цілої давньої Польщі 80% простороні і 75% людности, то по втраті 17 губерній, тобто половини сеї території, зберегла лише 40% простороні і 30% населення історичної Польщі. З тої ваги фактом не могли не рахуватися найзагоріліші прихильники “широкоторової” або, як її називали у Варшаві, “філантропійної” орієнтації. Всепольську хоруговку згорнено. Але не надовго. У тім вирі подій, які несла з собою війна, дві особливо причинилися до нових хитань у польським політичним таборі. Одною з них була російська революція, другою та, про яку я щойно згадав (окупація Королівства арміями союзних цісарів) і яка лише з самого початку самою силою приголомшливого факту збила з пантелику польських Антантофілів. У дальших своїх наслідках ся подія виявилася якраз водою на їхній млин. Хоч як се звучить парадоксально, але доводиться ствердити, що подібно, як повна втрата польської незалежности в 1795 р. надала нової сили ідеї історичної Польщі, сили, якої ся ідея ніколи не мала б, якби зістала при життю невеличка етнографічна Польща, так і підбиття Конгресівки зміцнило позицію всеполяків. Як се сталося? Се сталося досить несподівано, але й досить просто. “Широкоторовці” мали все багато симпатиків у Конгресівці. Кожна польська політична репрезентація в Думі перебувала під їхнім проводом. Сі самі люди розпоряджалися також “доброю пресою” в краю. Грало в сих симпатіях деяку роль політичне (зле чи добре, инша річ) обрахування, деяку – сліди вікової неволі, що витворила вже певну звичку, зрештою, деяка психічна спорідненість Варшави з Петербургом. Машинова прецизність прусака доводила до пасії анархістичну “сарматську” душу обивателя “привіслянського краю”. Росія уявлялася толерантнішою. Правда, в її поведінці не було системи. Як п’яний “замоскворіцький” купець, що спершу вимастив кельнерові лице муштардою, аби відтак дати йому “трьошніцу на чай”, так і російська державна мудрість робила в своїй польській політиці найбільш карколомні скоки: раз жертвуючи конституцію (1815 року), навіть натякала на можливість ревіндикації Вільна і ледве чи не Києва, раз запроваджуючи режим Муравйова і Скалона, проголошувала військовий стан і цілу низку виняткових законів, але рівночасно створювала дуже вигідний корелятив, який дозволяв сі закони обходити. Terminus technicus сього корелятиву звучав по-польськи “Iarówka”. Німеччина діяла поволі, але тим певніше. Росія нагально, але без плану, як осел, що потрапив у теслярню, міг наробити багато галасу, вибити пару шиб, але з часом, задля браку системи і інтелігенції, особливих шкод не робив. Така “метода” більше відповідала

польській натурі; до неї привикли поляки ще від часів обезсмертненого в Стороженковій “Голці” графа Потоцького, що міг за якусь дурницю ледве не до смерти затовчи людину канчуками, а завтра наділити її добрами. Мені не раз доводилося з багатьма поляками говорити на тему німецької і російської методи, на тему Каліша. Ставлення було скрізь однакове: тупа, зла ненависть у першій випадку й поблажливе нарікання, як на пустотливу, але любу дитину в другому. Щось із позасвідомої психології, на яку можна злоститися, але яку годі зрозуміти...

Важливішим, одначе, від сього психологічного моменту був другий, чисто політичний. Як я вже зауважив, думка про історичну Польщу ніколи не виходила з голів польських політиків. Сеї історичної Польщі, як прудко виявилось, не могли жертвувати центральні держави, не могли й не хотіли. Чимраз меншими ставали надії навіть на сурогати давньої Польщі, на злучення в одну цілість Конгресівки, Галичини, Литви й Волині. Інтереси німецької держави й українство були поважними перешкодами в реалізації сих забаганок. А задоволитися етнографічною Польщею (нецілою і без моря) в епоху творення світових державних зв'язків – значило зречися всякої самостійної ролі в європейській політиці. З сього погляду становище поляків було аналогічним до становища Угорщини. Ся друга мусіла пожертвувати частиною свого суверенітету на користь іншої держави, аби в цілості затримати свій стан посідання на неугорських землях, який ніколи не вдалося б затримати Угорщині власними силами, та аби запевнити собі вплив у світовій політиці. Подібну політику, тільки на меншу міру, робили поляки в Галичині і готові були робити в цілій Польщі. Так постала програма “Zjednoczenia”, ідеологом якої був проф. Грабські і яка за єдино можливу розв'язку польської справи вважала злуку цілої Польщі з Росією. Ся злука – розумували “з'єднченці” – одиноко ворожила відбудування, може, напівсуверенної, але великої, цілої, історичної Польщі. Таке відбудування уявлялося цілком можливим всепольським фантастам: був же ж, прецінь, уже такий момент (у 1813 р.), коли в переможній московській руці опинилися не лише Київ і Житомир, але й Вільно, Гданськ, Варшава, Познань, Краків, тобто 9/10 цілої колишньої Речі Посполитої. Чому ж ся хвиля не могла повторитися? Не менш важливим моментом, що вплинув на радикальну зміну орієнтації польського загалу, було стремління поставити польську проблему перед форумом державного Інтернаціоналу і непевність щодо остаточної перемоги Німеччини. Калькуляція була досить проста. По боці центральних держав були лише дві держави, голос яких заважив би на мировім конгресі, від якого залежала б остаточна розв'язка польського питання. По боці Антанти були натомість такі колоси, як Британська імперія, Росія і Франція, ба навіть домінантні потуги Азії й Америки – Японія та Злучені Держави. З'єднати собі голоси Антанти було, отже, річчю немалої ваги. Так постала нова (а в ґрунті речі – стара) теорія про потребу відбудування Польщі в інтересах привернення європейської рівноваги; порушення сеї рівноваги бачили, одначе, тепер не в тім, що Росія посідала Конгресівку (бо вона її вже втратила!), а, згідно з цілою Антантою, в тім, що Прусія посідала Велику, а Австрія Малу Польщу. Ся політика обіцяла великі успіхи від того часу, як Антанта, бачачи неможливість відбиття Польщі для Росії, зачала поволі освоюватися з ідеєю створення нової, розуміється, антинімецької Сербії над Віслою. Коли у відповідь на акт 5 листопада царський уряд видав свою трагікомічну енунціяцію в польській справі, Грей і Пуанкаре телеграфом повідомили ген. Трепова, що вони також (!) у незалежній Польщі бачать один із найважливіших чинників європейської рівноваги. Скоро потім те саме прокламував *urbi et orbi* у своїй велесловній і малозмістовій

енунціяції Вільсон. Зробити з утраченої для Росії, здавалось, на все Польщі нову антинімецьку станицю стало одною з найважливіших цілей Антанти, і від того часу в бік сеї останньої все більше виразно зачинають звертатися польські партії, одна по одній. Парадокс став фактом: втрата Польщі для Росії стала поволі її здобутком; здобуття її для центральних держав привело до її остаточної втрати. За таких обставин мало що міг допомогти і акт 5 листопада. Рівночасна прокламація відокремлення Галичини була б ще перед двома роками з ентузіазмом сприйнята поляками. У 1916 р. се значило (хоч би й тимчасове) поховання надій на злучення сього краю з Конгресівкою. Опріч того, на велике невдоволення поляків проблема східних кордонів проєктованого королівства залишалась відкритою. Ба, навіть не цілу територію конгресового королівства обнято актом 5 листопада. Вилучені були і віддані під окремих заряд ціла Сувальщина і чотири повіти Сідлеччини, разом понад 19 кв. км з понад 1 мільйон населення. Але зате з'явилася відозва, що закликала польську молодь створити армію. Ся армія, що мала битися проти Росії, мала бути відповіддю польського народу на акт 5 листопада та доказом, що поляки хочуть здобувати свою незалежність, спираючись на центральні держави. Та сього доказу чекали даремно! Виявилось, що лише невеличка групка т. зв. активістів, із яких багатьох уважали в польським таборі просто за непочитальних киринників, готова була, нав'язуючи до листопадового акту, працювати над відбудовою тісно злученого з центральними державами Польського Королівства. Переважна більшість нації поставилася супроти 5 листопада вороже. Замість конгресового королівства (з можливим прилученням Галичини) виставлено ідею історичної Польщі, яку сподівалися дістати від коаліції. Пасивісти (що пізніше злучилися в міжнартійний союз) перемогли на цілій лінії!

У таких обставинах рішилися центральні держави покликати до життя провізоричну державну Раду. Се могла бути велика концесія пасивістам. Але Рада не мала ні законодавчої, ні виконавчої влади. Привернення старих титулів ("маршал коронний", "королівство польське") і емблем (білий орел) також не викликало бажаного успіху. До того ще мусила Рада провадити сталу й невдячну боротьбу на два фронти: з окупантами за розширення своєї компетенції і з нацією, де з неї просто глузовано. Кампанія в пресі, нелегальні виступи й демонстрації та університетські історії підкопали остаточно авторитет сеї інституції. Таке було становище в Польщі, коли вибухнула російська революція. Як, зрештою, всюди в Європі, і серед польських політиків революція викликала, мимо їх "politycznego wugobienia", констернацію. Повінь фраз, що поллялася рясним дощем із революційного Петербурга, не могла лишитися без наслідків у типовім краю фрази – Польщі. Вимушена резигнація з Конгресівки і "великодушне" жертвування російським урядом незалежності Польщі, яка усунулася з-під його панування, відбилася голосною луною не лише в Парижі й Льозанні, але й у Львові. Згадка про цілу, з'єднану Польщу, фраза, за якою ховалося ще менше змісту, як за "незалежністю", впровадила у стан правдивого ентузіазму легковірні серця широко- і вузькоторовців. Вільнолюбні вибрики незрілої демократії, що вперше почула себе вільною від царських кайданів, виглядала як заповідь нової ери в польсько-російських відносинах. Серця, загипнотизовані революційною фразеологією, і душі, спідлені віковою неволею, тяглися відрухово туди, де сходило, здавалося, сонце нової, ще ніде не зреалізованої свободи народів. Коли давніше лише праві партії хилилися до російської орієнтації, то тепер до них прилучилася і лівиця. Почалася обструкція Пілсудського, всі ліві партії відкликали своїх представників із державної Ради, а ся остання видала свою

знану відозву, в якій ясно прокламувалося, що віднині чинна боротьба з Росією перестала бути завданням польської політики. Прокламація мала в собі і легкий, але прозорий натяк на “території розташовані між Польщею і Росією”, яких Польща не думає зрікатися і доля яких має бути управильнена пізнішою угодою між обома державами, розуміється, з “урахуванням волі дотичних народів”. Несміливі спроби відновити в ХХ ст. політику Андрусівського договору.

Сеї наглий зворот громадянської думки в Польщі захопив за собою і державну Раду, що рішилася на розпачливий крок. Дня 1 травня 1917 р. вручила вона окупаційній владі ультимативний меморандум, у якому зажадала покликання регента, польського уряду і скликання сойму. Коли уряди центральних держав дали ухильну відповідь, агітація пасивістів змоглася з новою силою. В Росії почала формуватися польська армія, в Парижі відкрили “z przerychem” польську амбасаду із заслуженим супроти російської династії й уряду п. Е. Пільцом на чолі, галицькі поляки ухвалили свою відому травневу резолюцію (з Данцігом!), а Конгресівка прокламувала свою нейтральність. Новий гумбуг скінчився розпущенням легіонів, відставкою державної Ради і перемиськими подіями. Всяка акція, яку можна би пояснювати як бажанне будувати польську державність під егідою центральних держав, дістала, отже, в лоб. Варшавський університет не функціонував, армії не було, не стало державної Ради, фактично розпущено НКН, віденське польське коло зайняло гостру поставу супроти уряду, жадаючи негайно Данціга й Галичини, взято витримували в своїй пасивній резистенції познанчики.

Сеї безнадійної ситуації, в яку потрапила польська справа, ледве чи розв’яже й новий експеримент 12 вересня. Сеї акт не давав нічого нового: регента не призначено, законодавство обмежено, сойму не дано, а польській адміністрації поручено займатися школами, судівництвом, опікою над мистецтвом, ремеслом і публічною добродійністю. Зрештою, навіть якби патент 12 вересня і містив якісь ширші концесії, він ледве чи скаптував би собі ласку пасивістів. Бо пасивісти протестували і протестують проти регулювання польської справи центральними державами не через хиби того чи того акту, тільки із засадничих причин, відмовляючи *всякому актові* центральних держав в польській справі як актові односторонньому – правної сили” Ще до того патент 12 вересня виразно покликався на 5 листопада 1916 р., себто на той акт, який обмежував майбутнє Королівство Польське до самої Конгресівки. Не дивно, що за таких обставин загал у Королівстві прийняв, за свідченням “Naprzodu” (20/9), патент холодно, а його зміст – із розчаруванням. Відповідь польських угруповань на новий експеримент центральних урядів також не дала на себе довго ждати. День перед опублікуванням акту 12 вересня, зміст якого мусив бути знаний “неутралістам”, спрецизувало до нього своє ставлення міжпартійне коло, що складається із угруповань реальної політики, соціал-демократів, націонал-демократів, поступовців, національного союзу, християнських демократів і союзу господарської незалежності. У своїй енуціяції поручали згадані партії регенційні Раді все бути свідомою того, що суверенність польської нації повинна спочивати одиноко на самій нації, і висловлювали надію, що Рада не схоче згри рішати про кордони польської держави, ані про її конституцію, ані жертвувати кому-будь польську корону, ані укладати політичні й господарські умови. У подібнім колі думок оберталася й ухвала, прийнята в сій самій справі 15 вересня людовцями, всеполяками і... соціал-демократами (що за дивна спілка!) в Галичині. Який зміст приховувався за сими ухвалами, було аж надто ясно. Застереження проти означення Радою кордонів було мовчазним протестом проти створення Польсько-

го Королівства лише з Конгресівки й відкривало польським аспіраціям дорогу на захід; застереження проти дефінітивного полагодження справи корони або укладення господарських та політичних умов було рішучою відмовою “добровільного прилучення до центральних держав”, про яке говорилося в цісарських маніфестах. Чи патентові 12 вересня судився більший успіх, як його попередникові 5 листопада є, отже, з погляду на позицію, зайняту супроти нього поляками, дуже сумнівно. Активісти в королівстві є в меншості, пасивісти мають більшість не лише там, але, як виявилось, і в Галичині.

Укладати які-будь гороскопи щодо остаточного розв’язання польської справи за такого стану речей є тяжко. Тим тяжче, що “орієнтаційні” хитання в польським політичним таборі не мають кінця краю, а що важливіше – від подібних хитань не була забезпечена й політика центральних держав. Не кажу про ті скоки, які робила польська політика окупантів - від широких обіцянок до вузьких реформ, які, вправді, з погляду на умови воєнного часу, може, й не могли бути ширшими, але видавалися нужденними в порівнянні заповідженнями. Сі скоки причинилися також разом із безкраїм утопізмом поляків значною мірою до цілковитого заплутання польської проблеми. Але те, що зробило з сеї проблеми справу не до розв’язання, було щось інше. Се була нагла зміна в напрямку закордонної політики осередніх держав. Заскочена на двох дорогах своєї експансії – заморській і малоазійській – Англією і Росією, Німеччина мусила шукати між ними свого *головного* ворога. Ся проблема, може, не існувала спочатку війни, в момент перецінки своїх сил. Мірою того, одначе, як сили коаліції збільшувалися новими союзниками (Італія, Румунія, З’єдинені держави), перед Німеччиною стало в усій своїй застрашливій ясності фатальне питання: Англія чи Росія? По довгім, критичнім змаганням поодиноких партій і котерій, одним із наслідків якого була, між иншим, і канцлерська криза, перемогла течія, ворожа Англії. Варіанти на тему “Gott strafe England!” перестали співатися по берлінських кав’ярнях і тингль-тангльях, але зате стало се гасло девізом німецької закордонної політики. Навпаки, угода з Росією знайшла собі прихильників майже серед усіх партій цісарства, серед всенімців, націонал-лібералів, “центру, ба, навіть серед соціал-демократів, які устами своїх покликаних вождів і преси (Шиппель, Коген, Social. Monatshefte) жертвували царатові Константинополь. Теоретично узадащення нового курсу, що опанував широкі німецькі кола, було так само просте, як і нестійне. Росію уважали по трьохлітнім досвіді війни за слабшого противника від консеквентного, безоглядно систематичного та неблаганного у досяганні своїх цілей Альбіону. “Eine fabelhafte Nation” – сей вислів про Англію доводилося мені часто чути від німців, як вимушений подив перед колосальною моральною силою свого противника. Сей подив разом з почуттям (справдешньої чи ні, инша річ) нездатности Англії до жодного компромісу, викликав зворот у бік Росії. До того самого причинилися торгові зносини з Росією, які за загальною сумою вивозу і довозу стояли на першому місці в торговім обігу Німеччини. Зробити з Росії вічного ворога – значило для німців пхнути її не лише політично, а й, що важливіше, – і економічно в табір Антанти. За Росією промовляли рівно ж перспективи світової політики Німеччини. Колосальний, що не знав собі рівного зріст економічної сили сеї держави і її заморська торгівля поставили для неї питання колоній і свободи моря на перший план. Так сталося, що та сама Німеччина, яка вирівняла в 1863, 1866 і 1870-71 роках свої континентально-європейські рахунки з Данією, Австрією і Францією, зважилася зрєктися подібного ж вирівняння з Росією, відколи вона вступила на дорогу світової політики. Спочатку війни думалося,

що на дорозі до реалізації цілей її заєвропейської політики (колонії, Мала Азія) стоїть також і Росія. По розгромі Сербії, Чорногори, Румунії, по невдачі Сарайльської і дарданелльської експедиції, по прилученню до центральних держав Туреччини й Болгарії та по російській революції вважалося, що панславизм, позбавлений своїх опорних підстав на Балканах й усередині держави, збанкрутував та що єдиним ворогом у Малій Азії є лиш Англія, відповідно, меншою мірою Франція та Італія, але не Росія.

Річ природна, що в таких обставинах мусили змінитися і погляди Німеччини на значення та спосіб розв'язання національних проблем у Росії, а між ними і *польського питання*. Передше “визволення з-під російського ярма всіх народів від Балтики до волинських боліт” (слова канцлерської промови) було завданням дня, нині говориться про “Befreiungspolitik” лише в лапках, гаслом стало “невтручання у внутрішні справи Росії” (також слова того самого канцлера), а прокламація невідлеглої Польщі називається вже “експериментом 5 листопада”, який якнайшвидше варто було б ліквідувати. Голосилося відверто, що “ми маємо йти не з національностями Росії проти Росії, лиш з самою Росією” і, очевидно, проти національностей. Голосилося, що “Німеччина має інтерес у *сильній* Росії, національності якої, правда, можуть мати свободу культурного розвою, але *політично* мусять лишатися в рамках російської держави” (“Vossische Zeitung”) Соціал-демократ Коген шов ще далі і жадав у “Berl. Tagebl.” видання королівства його “правному власникові”. З сього погляду було вже ясно, що німці “не можуть освоїтися з думкою, що, як се сталося 5 листопада 1916 р., справа творення нових держав уже тепер рішається дефінітивно, тоді як се належить до компетенції мирової конференції” (Idem). Здавалося, що до сеї розв'язки питання прихилилися і найвищі чинники центральних держав, бодай у тім сенсі пояснювалося загально обставину, що питання польської корони залишено в маніфесті відкритою.

Якби уряди центральних держав засвоїли собі погляди “Berl. Tageblatt”-у або “Vossische Zeitung” та відверто й консеквентно старалися перевести їх в життя, що, очевидно, під час війни є річчю нездійсненною, польська справа тільки виграла б на ясності і її скорій полагоді (інша річ – добрій чи злій).

Подібну політику управляла й Росія. Колосальна вага поляків для панславистичного руху доцінювалася там віддавна, одначе отримати з того потрібні наслідки не давали Росії ані її централістичні забобони, ані її мілітарна сила. В результаті так само крок уперед, крок або два назад. Поляки із згаданих угорі причин не хотіли відмовитись від історичної Польщі. Але заслабі, аби власними силами витичити собі кордони 1772 року, мусили пактувати як з однією, так і з другою стороною та, стягаючи на себе нагінку крикунів і назву “чорно-жовтих” або “тарговичанських” зрадників. Щиро хочачи відокремити Галичину від Австрії, вони, економічно слабкі, не хотіли зречися матеріальної підмоги Відня, не хотіли походжати, “хоч з конфедераткою на голові, але без чобіт на ногах”. Хотіли відлучити Галичину від Австрії, але затримати Австрію при Польщі. Щиро бажаючи сепарації від Росії, не хотіли сепаруватися від українсько-литовських територій. Як поділові держави потребували поляків, так поляки потребували їх, до того ж кожна сторона намагалася зробити з другої зняряддя своєї політики. До одної великої синтези, яка обіймала б і бажання поляків, і ту чи ту групу держав, не могли підвестися ні Німеччина, ні Австрія, ні Росія. Зрештою, коли б така ідея і знайшлася, вона (оскільки б задовольнила поляків) неминуче наткнулася б на опір Києва й Вільна. Єдиний вихід з ситуації, вихід, який зліквідував би раз на все ягайлонську ідею, полегшуючи

центральною державою розв'язання польської справи – зробити з України і Литви політичні особистості *sui juris*, сього виходу, як побачимо пізніше, не знайдено ні у Відні, ні в Берліні.

Чи польська справа, отже, дійсно не до розв'язання? Не є завданням сеї статті відповісти на се питання. Тут маємо лише приглянутися, чим грозить польська криза й евентуально її розв'язання, а також та нова течія в політиці закордонних держав, з якої постали нові проекти полагодження польської справи, для нас? Коли ся східна орієнтація в політиці центральних держав переможе, коли створене з Конгресівки Королівство Польське або буде злучене в тій чи іншій формі з Росією, або – хоч і самостійне – тяжітиме до сеї останньої, коли кордони *ante bellum* на Сході будуть привернені, і Росії тим способом удасться досягнути надзвичайний успіх у закордонній політиці, а також і у внутрішній через скріплення свого захитаного віщою авторитету серед підбитих національностей, – то се буде великим ударом для нас. Се значило б, іншими словами, що політика Наполеона I і почасти Наполеона III, політика 1807 і 1854 років, політика, яку поручав Бунсен свого часу і до якої на віденському конгресі схилилася Англія, отже, політика знешкідливити Росію через велике *restitutio in integrum* на її західних окраїнах, дістала б у лоб. Якраз тоді, коли умови для її здійснення є найбільш сприятливі! Бо можуть говорити всенімецькі або соціалістичні прихильники Росії, що хочуть, а жодна з преміс, на якій вони узаasadнюють наглий скрут у своїй польській і загальнозакордонній політиці, жодна з сих преміс не є стійна. Не є правдою, що Англія нездатна до компромісів. Навпаки, такий компроміс був уже між Німеччиною і Великою Британією укладений, і то не так давно – 15 червня 1914 р. Се порозуміння, яке давало Німеччині вільну руку в *Asia minor* аж до Басри-Кувейту, позбавляючи її рівночасно змоги втиснутися між Єгиптом та Індією, доводило, що англійсько-німецькі противенства – і то в їх найбільш пекучому пункті – дадуться поладити. До подібного компромісу була б Англія готова, певно, і тепер, маючи Багдад у своїх руках, який забезпечує їй сполучення між африканськими й азійськими колоніями, маючи певність (а ся певність існує!), що Бельгія буде відреставрована, маючи, отже, досягнутими найважливіші свої сепаратні цілі війни. Англія була б готова до угоди *навіть коштом* Росії, про що, зрештою, відверто пишуть німецькі часописи й говориться приватно. З другого боку, Англія офіційно виреклася поділу Австрії. Отже, quasi-неможливість досягнути порозуміння з “перфідним Альбіоном” відпадає. Ледве чи є оправданим і побоювання русофілів про можливу втрату російського ринку для Німеччини в разі відштовхнення від себе Росії. Правда, англійцям вдалося створити нову торговельну лінію з Росією – через Норвегію, Швецію, Аландські острови, Езель і Фінляндію (тепер майже перетята). Але воєнні відносини не є значущими для тих, що настануть по війні. А по війні організація “господарської Антанти” й випертя Німеччини зі світових, в тім числі й російського, ринків є такою самою утопією, як науманівська “середня Європа”. Від економічної сили Німеччини буде залежати її торгівля і її зносини зі східним сусідом, а не від більш або менш дотепних проектів паризьких чи лондонських біржовиків. За ближчого розгляду відпадає і другий аргумент русофілів (на якому вони узаasadнюють свою нову польську політику), ніби панславізм і загалом російський імперіялізм збанкрутував; по-перше ніби тому, що впав царат, по-друге тому, що втратив свою зовнішню опору на Балкані, що, отже, територіяльна реставрація Росії в такому вигляді, як вона була перед війною, не загрожувала б ані європейському мирові, ані безпеці центральних держав. Сей аргумент не витримує жодної критики, бо півроку російської революції з її безна-

станною зміною течій і осіб показало, що власне імперіялістична мрія є самотньо незмінною величиною в Росії. Ся мрія так само живе в Мілюкові, як у Керенським або Плеханові, – так, як вона жила в Горемікіні або в Трепові. В ім'я сеї мрії прокламовано єдину, з'єдинену (отже, з Галичиною і Познанщиною) Польщу, в ім'я сеї мрії зголосила нова Росія своє прилучення до лондонської умови про неукладення сепаратного миру, даючи тим самим свій *placet* анексієним планам Пуанкаре та Рибо (новий райнський союз), в ім'я сеї нової ідеї нав'язуються, як доносять газети, нові переговори між Петербургом і Лондоном у справі Константинополя, в ім'я сеї самої мрії жадав колись соціал-демократ Троцький поділу Австрії, і жадає нова Росія “вільної Вірменії”. В ім'я сеї ідеї бореться реакційна банда, що править Росією з Керенським на чолі, з революцією, відтягаючи скликання конституанти, розстрілюючи і кидаючи до в'язниць прихильників миру, пактуючи з військовими і цивільними прихильниками монархії. Як думає про се все правдива російська демократія, не знати, бо є основні причини думати, що ся демократія є мітом. Що ж до тої демократії, до дискутує, робить демонстрації і ухвалює *voitum* довір'я кожноточасному революційному урядові, що гвалтує її, коли лиш може і де лиш може, то ся демократія показала себе так наївною в державних справах, що перехід влади в її руки на *довший час* ледве чи є можливий. Заячі скоки Керенського, що, мимо всього, мусить опиратися на буржуазні елементи, показує, що без сих елементів правити Росією не можна та що вони (вони, і ніхто инший!) – майбутні пани Росії. А що сі люди – Гучкови, Родзянки, Корнілови, Пуришкевичі, Бурцеви і Кропоткіни – для приємних очей Берліна або Відня відмовляться від своєї традиційної, унаслідуваної від царату політики, то таку глупоту їх не будуть осуджувати їх найбільші вороги. Так само мало, як у середині держави, втратив російський імперіялізм свою опору і на Балканах. Румунія і Сербія будуть сею опорою. Становище Болгарії не є певне. За такого стану речей зважитися випустити розв'язку польської квестії зі своїх рук і стреміти розв'язати її, як радить “*Vossische Zeitung*” не проти Росії, лише в порозумінню з нею – є блудом, і то блудом, який буде мститися на найдалших генераціях. У Росії відбувається великий процес, який я волів би назвати процесом атрофії державної влади, агонією російської державної ідеї. На наших очах ідея Петербурга як центру того великого агломерату, що називається “Росія”, – банкрутує. Починають творитися нові осередки політичної волі й чину на “окраїнах” держави. Що сей процес не є штучний, видно хоч би з того, що такі центри постають не лише на землях, що насильно, як Польща, вирвані з-під впливу Петербурга. Сі центри творяться ще з більшою елементарною силою в Києві і Гельсінгфорсі. Ніхто не буде так наївним, щоб радити арміям центральних держав, які й без того чинять надлюдське, вести війну без кінця, аж Росія не буде викинута за Волгу. Ще більшою похибкою було б, одначе, втрачати раз здобуте; а вже просто політичною глупотою є всяка акція, яка стремить до того, аби стримати агонію російської державної ідеї і додати їй нових сил. Така акція є великою небезпекою для європейського миру, і власне таку акцію ведуть із старанністю, гідною ліпшої справи, всі ті Когени, Шиппелі, “*Vossische Zeitung*”-и і “*Berl. Tageblatt*”-и, допомагаючи консолідації Росії в одно велике ціле, яке не нині, то завтра знову мотиме шпурляти мільйони своїх українців, поляків, білорусів туди, де йтиметься про імперіялістичні інтереси Петербурга.

Паралізування національно-сепаратистичних рухів і консолідація Росії як національної держави – по-перше, повна перемога “широкоторової” орієнтації в Польщі й евентуальне польсько-російське порозуміння з усіма його наслідками для нас,

по-друге, – ось ті перспективи, що відкриває нам польська і загальноєвропейська криза в теперішній її стадії, коли вона розв'яжеться так, як того бажають німецькі і польські русофіли.

Навчена трилітнім досвідом війни Росія, все одно яка – царська, чи кадетська, чи “демократична”, буде в сім разі старатися зігнути всі свої національності в баранячий ріг з ласкавою допомогою нового святого порозуміння”. Візьме знову гору випробована політика: *divide et impera*, маркграфи Вельопольські або... Пілсудські, розчаровані в своїх західноєвропейських екстратурах, запевне, не відмовляться провадити політику Грюнвальду, а ми опинимося, можливо, перед фактом нової спілки “двох братніх слов'янських народів”, спілки, про яку ми ще з історії – від вічної пам'яті Андрусівського договору, від генерала Кречетнікова, що на жадання Варшави тлумив гайдамацьке повстання, зберігаємо якнайживіші спомини...

Summa summarum, внутрішньоросійські умови, в яких вестимемо нашу боротьбу, були б, може, ліпші, як за царату, але гірші, ніж би вони були тоді, коли б Польщу на все вилучено з Росії. Натомість інтернаціональна констеляція була б гіршою: вона була б, подібною до тої, серед якої доводилося працювати італійським і угорським революціонерам першої половини XIX ст. або критським повстанцям за Абд Іль Гаміда. “Святе порозуміння” в першій випадку та “європейський концерт” у другій не раз ставили хрест над найгарнішими результатами революційних змагань сих націй. Не іншу роль відіграватиме на сході Європи і новий, планований новітніми русофілами тридержавний союз, коли б його вдалося здійснити.

Ся евентуальність, як я вже сказав, є можливою, навіть дуже можливою та, на щастя, не є певною. Серед чинників, від яких залежатиме майбутній *status quo* в Європі, є пара цілком непередбачуваних. Непередбачуваним є становище Італії з її революційним рухом¹, рівно ж становище Франції з її досить сильними мировими течіями. Занепад воєнної енергії сих двох країв може найбільш несподівано вплинути на умови, серед яких устанавлюватиметься мир. Ще більш непередбачуваним чинником є Росія. Дуже можливо, що з тої боротьби сил, яка тепер роздирає її на частини, вийде переможна (на хвилю!) революція або реакція; новий Ленін або новий Корнілов укладе сепаратний мир і новий тридержавний союз. Але можлива й інша комбінація, – в Німеччині візьмуть гору розсудні елементи, схильні до згоди з Англією. Можливо, що в сім випадку Росії доведеться миритися на підставі “воєнної карти” – се значить зректися не лише Польщі, але й Курляндії та Литви з частиною Білої Руси. В такому разі уклад східних проблем буде корисніший для нас. Польща, відтята від моря новими, створеними німцями політичними організаціями (Литва, Курляндія), хоч і незалежна, тяжіла б так само до Сходу, сподівачися повернути Галичину й Познань. Але се тяжіння втратило б той небезпечний характер, який воно мало б, коли б Польща була (автономною чи ні) частиною Росії і коли б її стратегічний кордон не був обезвартнений втратою Курляндії і Литви. Опріч того, велику вартість мала б моральна поразка російської державної ідеї внаслідок її ліквідації в трьох великих провінціях т. зв. Західної Росії і бодай часткової реалізації сепаратистичної програми. Який вплив мало б се на поживавлення самостійницьких змагань на Україні і в Галичині, непотрібно вияснювати. Сей вплив був би ще більший внаслідок міжнародного обезвартнення Росії через втрату Польщі, Литви, Курляндії. Бо що по такій ампутації втратить свій сенс існування франко-російський союз, не підлягає сумніву. Відділена від Німеччини низкою буферних

1. Писано перед дванадцятотою битвою над Сочою.

держав, утратить Росія всяке мілітарне значення для Французької республіки, і про союз із нею в Парижі так само мало думатимуть, як за часів Людовика XIV та царя Олексія. Для розв'язання польської справи створення незалежної Польщі – за рівночасного постання незалежної Литви і хоч би напівавтономної України – значило б великий крок наперед, бо лише через усамостійнення колишніх “кресів” Речі Посполитої далось б раз на все прогнати з політичного життя Європи привид історичної Польщі – сеї найважливішої перешкоди в розв'язанню польського питання.

За однієї умови, одначе, *таке* розв'язання польської квестії було б для нас не до прийняття: коли б воно обіймало не лише Конгресівку, а й Галичину. *Ясно як день, що на таке розв'язання український нарід свого placet ніколи не дасть.* Опріч того, се не було б ніяким “розв'язанням”, а більшим заплутанням польської справи, справи, що стала б хронічною європейською хворобою.

Немає нічого більш невдячного, як бавитися в пророцтва в політиці, особливо ж у теперішній час. Наші калькуляції, хоч би якими правдоподібними видавалися, можуть нас підвести в найбільш несподіваний спосіб. У найбільш несподіваний спосіб може розв'язатися й українська проблема, бодай у тій її частині, що пов'язана з польською. На щастя, однак, не все в нас залежить від позанаціональних чинників. Наша нація, що виявила таку несподівану життєву силу, не має лякатися знову погрузнути в тій безпросвітній ночі, що тяжіла над нею ще перед роком. Хоч би які невігідні констеляції вигадувала для нас химерна історія, то викреслити нас зі спису живих народів їй уже ледве чи вдасться. Та сей оптимізм був би дуже шкідливий, коли б він знову, як се вже не раз бувало привів нас до розумового й політичного квієтизму, навіваючи нам золоті сні про те, чого ніколи не було і, може, не буде. Мусимо стеречися прикладати до світових подій галицьку мірку. Маємо боротися всіма способами проти примари історичної Польщі на Волині, в Галичині, в Холмщині, скрізь. Але коли б Польське Королівство знову обернулося в більш або менш незалежний “Привіслянський край” Росії, то се було б зле, бо збільшило б силу нашого *головного ворога* і могло б настати лише внаслідок такого укладу сил в Європі, яке ніяк не може бути нам бажаним. Маємо задивлятися на польську справу (на скільки вона обходить і нас) з європейського погляду. Мусимо здати собі справу, що ідея історичної Польщі та її будучина залежить від загально-європейської констеляції, від взаємної боротьби різних політичних ідей та концепцій; що польська квестія є лиш частиною тої великої проблеми, яка називається проблемою Східної Європи і яку вже Карл X Густав, Карл XII, Хмельницький, Мазепа та Ягайлони розглядали як інтегральну частину сеї останньої. Лиш коли ми глядітимемо на польську справу з сього ширшого погляду, коли, як у нашій політичній тактиці у Львові, Відні, Києві і Петербурзі, так і в дипломатичних канцеляріях Європи, так і перед її публічною думкою трактуватимемо польську і нашу квестію з сього ширшого погляду, лише тоді не дамося звести на манівці політичним крикунам і надпатріотам, що за деревами не бачать лісу, що й досі бачать наївні сні кирило-методіївців про якусь російську, ба, навіть слов'янську федерацію...

Польська криза добігає своєї розв'язки. Їй на зміну прийде по війні друга – українська криза. Бодай би хоч досвід трьохлітньої завірюхи дав нам силу і розум розв'язати її так, як того вимагають інтереси і гідність нації.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКА УГОДА ТА ЇЇ ПРАВНИЙ ХАРАКТЕР

Безнастанна зміна політичної ситуації в Росії та на Україні не дозволяє глядіти на угоду 3/16 липня, як на щось дефінітивне, тим більше, що після виразно виявленої інтенції обох договірних сторін нова українська “конституція” має обов’язувати лише тимчасово – до скликання російської конституанти, якій застережено рішальний голос у сій справі. Проте правна оцінка угоди є цілком на місці, як одного з етапів російсько-українських відносин, що зачалися Переяславським трактатом, а були обірвані за Катерини II. Акт 3/16 липня нав’язує знов урвану нитку історичної традиції і снує її далі, отже, займе належне йому місце в політичній будівництві українського народу. Дати спробу *правної* характеристики сього акту та вказати його місце серед інших договорів, “статей” та “пожалувань”, що ними так багата наша історія, є одинокою метою статті. Але спершу кілька слів про *політичну* сторону проблеми.

Документами, на яких опираються теперішні правні відносини між Україною та Росією, є: декларація Тимчасового Правительства з дня 2/15 липня і другий Універсал Української Центральної Ради з дня 3/16 того ж місяця, зрештою, “інструкція” Генеральному Секретаріатові, видана Тимчасовим Правительством 4/17 серпня для інтерпретації угоди 3/16 липня. Навіть за визнанням самих українців, і то не лише “крайніх”, другий Універсал був набагато поміркованіший щодо уряду від першого, а прийнята Центральною Радою “інструкція” містила в собі ще більші поступки ідеї централізму. Чи були ці уступки потрібні? Дати на те вичерпну відповідь з огляду на скупі, а часом свідомо перекручувані відомості, що колпортуються за кордоном про українські справи, тяжко. Проте думаю, що занадто велика поступливість Центральної Ради ледве чи знаходила своє оправдання як у політичній ситуації Росії, так і у взаємнім відношенню суспільних сил на Україні. Під час видання першого Універсалу й укладення угоди становище уряду було о много корисніше, як наприкінці серпня. Правда, ленінська криза вже висіла в повітря, але російське військо переможно посувалася в бік Конюхова й Галича – і авторитет Керенського, якому, як усі тоді думали, вдалося привернути бойову силу армії, стояв дуже високо. Мимо того, Центральна Рада не злякалася розриву з Петербургом, і останній мусив поступитися. Під час, коли приймалася і дискутувалася “інструкція” (серпень), становище уряду було набагато слабкіше. Повстання большевиків було вправді придушене, але починалася набагато грізніша авантюра Корнілова, за яким стояли не лише реакціонери, але й кадети, не говорячи вже про октябристів. Російську армію, розбиту і здеморалізовану, гнано поза межі Галичини та Лівонії. Момент був такий, що уряд більше, ніж коли-небудь, більше правдоподібно, як у

липні мусив би рахуватися з бажаннями Центральної Ради, коли б їх поставили рішуче. Се не сталося. Угодовці з Центральної Ради (в тім числі і речник Винниченко) аргументували свою політику тим, що небезпека контрреволюції, що, власне, змагалася, вимагала за всяку ціну підпирати революційний уряд. Одначе ледве чи сей аргумент був слухний, бо ще в більшому ступені російському урядові залежало *rebus sic stantibus* на українцях, тим більше, що, за словами Винниченка, вистачило б одного слова Центральної Ради, аби українські полки відкрили галицький та румунський фронти. Політична сила українського руху також, наскільки ми в стані про се судити, промовляла б скорше за гострішою тактикою. Треба пригадати собі лише той захват, що огорнув цілий край по проголошенню першого Універсалу Центральної Ради. Але навіть і потім Раді обіцяли свою підтримку полуботківці. З причин, досі не вияснених, Рада зреклася сеї підтримки. Навпаки, повстання полуботківців придушено Генеральним Секретаріатом на спілку з командантом Київської військової округи полк. Оберучевим і начальником міліції Лепарським; отже, на спілку з тими панами, яких полуботківці хотіли заарештувати і які (разом із Геровським) трохи пізніше зробили погром Богданівського полку в Києві. Визнали авторитет Ради і многі земства, кликали її витривати на становищі й українські відділи з фронту, обіцяючи кожної хвили своє збройне попертя. Рада відкинула й сю поміч, взиваючи українських жовнірів до спокою і відсилаючи, на жадання уряду, свою одиноку опору, полк ім. Хмельницького, на фронт. Взивав Раду до енергійніших кроків і Всеукраїнський селянський з'їзд, що радив у Києві у вересні, а всеукраїнська Рада військових делегатів на своїм надзвичайнім засіданню в ніч з 9 на 10 вересня н. ст. взивала навіть Центральну Раду “негайно взяти у свої руки через Генеральний Секретаріат всю владу на Україні”. Ба, навіть київський Губернський Виконавчий Комітет (з Суковкіним на чолі) жадав у своїй телеграмі до уряду з 20 вересня н. ст. розширення влади Генерального Секретаріату в порівнянні з “інструкцією”. Всі ці заяви не вплинули, одначе, на рішення Генерального Секретаріату і Ради, які, приймаючи, хоч і проти власної волі, “інструкцію”, виявили, здається, замало довір'я до сили революційного руху на Україні та забагато віри у впливи жидівсько-російсько-польської меншости в краю. Бо ж відомо, що головними прихильниками прийняття “інструкції” в Центральній Раді були кадети, російські соціал-демократи і жиди. Самі українські прихильники угоди як один з найважливіших своїх аргументів висували ті нібито фатальні наслідки, які матиме відкинення “інструкції” для мирного співжиття національностей на Україні. Грали роль, розуміється, й інші моменти. Так, на засіданню Малої Ради 20 серпня н. ст. Винниченко заявив, що розрив з правительством був би небезпечний тому, що тоді “не буде Центральної Ради, а буде нелегальна організація”, до якої людність не матиме ніби давнього довір'я. Виголошуючи свою еуніцію, голова Генерального Секретаріату, мабуть, забув, що свій авторитет здобула Рада не через санкцію уряду, а навпаки – сю санкцію вона вимусила дати уряд, спираючись на свою повагу, повагу тоді ще *нелегальної* організації. Загалом се значило не розуміти суті революції, коли в той час, як одна по одній творилися покликані *ad hoc* нелегальні організації, як Рада робітничих і жовнірських делегатів, “демократична конференція”, “приготовавчий парламент”, “диктатура”, “директорія” і т. и. – се значило, повторюю, не розуміти суті революції, коли під час творення подібних нелегальних організацій боялися вийти з-під опіки ослабленого, спрагненого всякої помочі, роздертого внутрішніми конфліктами уряду, проти якого, до того ж, можна було б, здається, кожної хвили змобілізувати цілу українську демократію. Хіба що

Центральна Рада підтримки сеї демократії не була певна? В такому разі просто безвідповідальними були заяви Винниченка, що буцімто на скинення Ради українські жовніри готові були відкрити фронт, що ціла Україна, як довга й широка, чекала лише на голос Генерального Секретаріату і т. п. Можна лишити на боці питання, чи не було б вказаним розвинути цілком отверто сепаратистичний прапор на Україні, чи не ліпше було б спробувати раз відірватися від держави, що, задовжена по вуха, обернена по війні в позбавлену суверенности колонію Антанти, принесе лише руїну нам, можна лишити се питання на боці. Але навіть стоячи на ґрунті російської державности, не можна, здається, не признати, що поступливість Ради і Секретаріату щодо уряду і прийняття ними “інструкції” було, наскільки звідси можна орієнтуватися в тамтешніх подіях, *політичним блудом*. Побачимо, чим була українсько-російська угода з погляду *правного*?

Історична традиція, нав’язана на Україні в четвертий рік світової війни, бере свій початок від Переяславської умови 1654 року. При оцінці правного характеру сеї умови, як рівно ж і самої Гетьманщини, історики – як наші, так і чужі впадають в одну засадничу помилку. Вони обмежуються звичайно розглядом самих актів, що на них будувалися відносини між Росією і Україною, натомість практика державного життя, функціонування державної машини на Україні цікавило їх менше. Тим часом ніщо не доставало так багато матеріалу до студій над правно-державним характером Гетьманщини, як, власне, ся практика, з якої поволі творилося звичаєве право. Злучена з Москвою на підставі *договору*, який невільно було порушити односторонньо, маючи з Москвою лише спільну зовнішню політику й особу монарха, Гетьманщина була аж до часів Петра самостійною *державою*. Можна сперечатися щодо характеру створеного Хмельницьким і царем Олексієм зв’язку, вважати його або за персональну, або за реальну унію, але державою Гетьманщина була як за обсягом компетенції її зверхньої влади, за способом її утворення (не одностороннє надання, а договір), так, зрештою, і за тими правно-державними нормами, які почали творитися в новім державнім організмі дорогою *ussu-u*. Всі три складники поняття держави мала Гетьманщина. “Вона мала свою територію – землі гетьманською рейменту” (в протиставленню до земель царського рейменту), мала, як вже вказано, державну владу, мала, зрештою, підлеглу сій владі націю: в царських універсалах та в інших офіційних документах тої доби українців називали “малоросійським народом”, як чимсь одрубним. Вони були тим, що тепер називали би “політичною нацією”. Не існувало спільне російське громадянство. У практиці існувало поняття українського індигенату, що видно з норм писаного і звичаєвого права, наприклад, о несенню урядів, набуванню землі на Україні (застереженням лише українцям). Свої суверенні права на Україні міг виконувати цар не інакше, як через місцеву владу. Не було винятком із сеї засади право тримання та переходу російських військ на Україні, що підпадає під поняття державних сервітутів. Так тривало більш-менш до Петра, від якого починає Гетьманщина чимраз більше втрачати характер держави, аби відтак (за Катерини) зійти до ролі звичайної провінції. Настановлення “Малороссийской коллегии” (1722) було “першим одностороннім регулюванням українських справ з боку російського уряду. Від сього часу стала Україна фактично, правда, автономною, але лише провінцією Росії; остання була відтоді компетентною сю автономію звузити або розширити за власним уподобанням. З таким характером існувала Україна навіть по скасування Гетьманщини аж до 27 жовтня 1781, коли “землі гетьманського рейменту” поділено на три губернії і поширено на них російський закон про губернії 1775 р. В сім році (а не

– як загально прийнято – з відходом останнього гетьмана Розумовського) втратила Гетьманщина рештки, тінь колишньої зверхности: право противитися односторонній зміні своєї території. Скасуванням гетьманського уряду (1763) знищено незалежну зверхню владу на Україні, указом 1781 – осібну українську територію, в XIX ст. щезло поволі й поняття самої української нації. У таким стані були елементи колишньої української держави з вибухом революції 1917 року, що у своїх наслідках привела до угоди 16 липня. Ся угода, як влучно сказав барон. Нольде, не лише “накинула Україні Генеральний Секретаріят, але й *накинула Росії Україну*”. І в сім її може найважливіше значення. Знищена як політична нація зі своєю власною територією, ся, по термінології Столипіна, “бывшая Украина” стала знову тим, чим вона була за часів Гетьманщини. Правда, територія була обкромлена – наскільки се було можливо – петербурзькими казуїстами, але все ж се була вже осібна територія, а не “губернії съ малороссийскимъ населениемъ”. Пактуючи з Центральною Радою, уряд признав також існування окремої української нації та її представництва. На тім, одначе, і вичерпується значення акту 16 липня, бо, всупереч загально в нас поширеній гадці, *сей акт не створив української державної влади*. Що Україна не стала суверенною державою, сього, здається, не квестіонуватимуть найбільші оптимісти серед нас. Але вона не стала загалом ніякою державою, хоч би несуверенною (як Хорватія або Баварія). Коли б державний характер України визнано актом 16 липня, то значило б, що Росія перетворилася з простої на складну, союзнуну державу. Чи се сталося? Трьома характерними моментами союзнуну (у протилежність до єдиної) держави є: 1) спосіб її постановня (договір), 2) обмеженість компетенції Союзу (супроти його членів), який не може міняти відносин між собою і своїми членами без згоди сих останніх і 3) організація центральної влади. На договорі будувався союз з Москвою у XVII віці. Його характер міг змінюватися з бігом часу, але, за небагатьма виїмками, сі зміни ставали фактом рівно ж шляхом умови двох рівнорядних чинників, а не одностороннім розпорядженням Москви, відповідно – Петербурга (“пожалованням”) На умові ж збудовані відносини між Фінляндією і Росією, Хорватією і Угорщиною – на підставі угоди 1868 р., ухваленої т. зв. регніколярними депутаціями, тобто депутаціями хорватського й угорського соймів. Німецька конституція 1871 р. є результатом трактатів, укладених між північнонімецьким Союзом і південнонімецькими державами. Обмеження компетенції Союзу супроти своїх членів находить свій вияв у тім, що сі договірні відносини не сміють бути односторонньо змінені або знесені. У Німеччині потрібна для сього кваліфікована більшість у Союзній Раді, 14 (на 58) голосів у сій Раді, в якій репрезентовані окремі *держави* (не населення), можуть накласти veto на всяку зміну союзнуну конституції. Коли йдеться про зміну тих приписів конституції, якими окреслені певні права поодиноких держав у щодо цілости, то зміни сі можуть бути зроблені лише за призволенням дотичної поодинокі держави. Рівно ж Art. XXX угоди 1868 року між Угорщиною та Хорватією встановлює, що відносини між обома державами можуть бути змінені не инакше, як вони були встановлені, тобто через обопільну згоду. Подібно малася річ у Фінляндії. Коли цар Ніколай у своїм лютневім маніфесті 1899 р. односторонньо, не питаючись фінляндського сойму, провів зміни у взаємних відносинах Великого князівства й царства, сойм признав сей акт недійсним як супротивний основним законам. Третьою ознакою союзнуну держави є організація центральної влади, яка є представницею *окремих держав*. Такою представницею в Німеччині є Союзна Рада, в якій, за Бісмарком, находить свій незаперечений вислів суверенність союзних урядів. Подібним фе-

деративним способом організована центральна влада у Швейцарії, де є, крім національної ради (представниці цілого населення), станова рада – представниця окремих станів. Подібно в Злучених Державах Північної Америки, де, крім Сенату, функціонує палата представників поодиноких держав. Навіть організація вищої влади Угорщини-Хорватії (їх зв'язок уважається в науці за *unio reals inaequalis*), збудована на федеративній zasadі: над справами спільними обом державам, радить цілий пештський парламент разом зі своїми 40 хорватами, які вибрані не хорватським населенням, а соймом. Ба, навіть закон 30 червня 1910, який обмежував самостійність Фінляндії і установлював уперше її представництво в Думі для нарад над справами, спільними для Великого князівства й царства, навіть сей закон казав вибирати (чотирьох) членів Думи від Фінляндії – не цілому населенню краю, лише соймові, чим, як і в попередніх випадках, виразно визнавалась деяка державна самостійність краю. Чи подібно, хоч і обмежена самостійність визнана за Україною актом 16 липня і пізнішим? Чи Росію перетворено сим актом з держави простої, однорідної на складену, федеративну, одним із членів якої була б Україна? *Ані одно, ані друге*. Акт угоди був, справді, укладений шляхом договору між Центральною Радою і Тимчасовим Урядом, але сей договір є лише тимчасового характеру. Ніде не зазначено, що ся угода може бути змінена лише за згодою обох сторін. Навпаки, цілий політичний устрій на Україні, встановлений угодою, має зобов'язувати, за 2-гим Універсалом Центральної Ради, лише “до Установчих (рос.) Зборів”. Універсал зазначає, що “Тимчасове Правительство..., визнаючи за кожним народом право на самоозначення” відносить “остаточне встановлення форми його до Установчих Зборів”. Про компетенцію Установчих Зборів говорить і Декларація уряду від 2/15 липня. Так само § 1 Інструкції для Генерального Секретаріату каже: “Аж до порішення питання про місцеву управу Установчими Зборами призначається Тимчасовим Правительством на предложення Центральної Ради Генеральний Секретаріат”, Російські Установчі Збори, і лише вони, – ось та найвища інстанція, яка, за згідною думкою українців і москалів, має встановлювати політичні відносини між обидвома краями *односторонньо*. Про договірність тут немає мови. Зрештою, коли б ми хотіли добачити договірний характер українсько-російської угоди в акті 16 липня й у формі, в якій його укладено (умова і рівночасні енуціяції обох сторін), то й тоді сей договірний характер нищила б “інструкція” 17 серпня. Бо сю “інструкцію” не видано в доповнення і пояснення угоди, лише вона, за резолюцією Української Центральної Ради від 22 серпня, “нарушує угоди Ц. У. Ради з Тимчасовим правительством з 16 липня”, отже, є актом новим і чисто одностороннім. Коли б ми, отже, хотіли шукати аналогій до акту 16 липня в нашій минулім, то мусили б її знайти (щодо формальної сторони) не в “статтях” Хмельницького, хіба в “пунктах” Данила Апостола 22 серпня 1727, які, мимо їх досить широкого змісту, були одностороннім актом “пожалування”: там і тут за Україною не визнавалось права *самостійно* брати участь у випрацьованню засад автономії.

Актові 16 липня бракує і другої, важливої для поняття союзної держави риси: обмеження компетенції Союзу, бо коли російські Установчі Збори є одинокими компетентними встановлювати політичний лад на Україні, то тим самим визнається необмеженість їх компетенції. Ніде не зазначено, що компетенція Генерального Секретаріату або Центральної Ради та їх відношення до центральної влади не можуть бути змінені без їхньої волі. Навпаки, виразно підкреслено повновладдя щодо сього Установчих Зборів. Легким натяком на обмеженість компетенції центрального уряду щодо України, рівно ж на договірний характер майбутньої угоди між

краєм і державою є хіба вступ до “Основ тимчасового управління на Україні”, затверджений Малою Радою 16/29 липня. У сім вступі читаємо про Українську Центральну Раду, “що має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу і довести її до Українських Установчих Зборів та російського Установчого Зібрання”. У сих словах мається ніби натяк на спосіб, яким має бути встановлена конституція України: взаємне порозуміння обидвох установчих зборів, щось подібне до регніколярних депутацій. Але сей натяк є занадто загальний і неясний, а по-друге, ціла “конституція” 29 липня анульована прийнятою Центральною Радою “інструкцією” 17 серпня.

Третьою прикметою *складеної* держави є федеративна структура центральної влади. Центральна влада російської республіки не знає нічого про сю федеративну засаду ані перед угодою 16 липня, ані по ній. Зверхня влада в Росії має полягати (наразі) в руках російської конституанти, до якої Україна посилатиме своїх послів так само, як Курщина або Вороніжчина, а не так, як, наприклад, Хорватія; сі посли будуть не представниками свого краю, лише – за званою фікцією державного права – представниками цілої держави. Федеративний характер в уформованню державної волі, яскраво виступає в німецькій, швейцарській і хорватській конституціях. Сього характеру зовсім не слідно в планованім уладженню зверхньої влади Росії. Офіційне проголошення Росії республікою (отже, тим самим не федеративною, а єдиною) додає до наведених щойно негативних ще й позитивний аргумент на доказ централістичного характеру легіслативного тіла нової республіки, що виключає існування хоч би напів суверенних держав у Росії. Формально, отже, полишаючи офіційне визнання України “політичною нацією”, в способі регулювання національно-політичних справ на Україні з вибухом революції нічого не змінилося. Росія не стала союзною, а Україна – загалом жодною державою. Вона залишилася *провінцією* Російської імперії¹, яку організує нічим не зв’язана суверенна воля Петербурга. Україна дістала свій статут, але не так, як його дістала 1654 р. українська *республіка*, лише як його дістали австрійські провінції (“коронні краї”) на підставі жовтневого диплому або лютневого патенту австрійського цісаря. Коли можна лишити на боці брак договірної форми в усталенню українсько-російських відносин, бо теоретично дається помислити утворення нової держави з якоїсь провінції шляхом *острої* (як, наприклад, шляхом *острої* Тимчасовий Уряд прокламував польську державу); коли, далі, можна лишити на боці й федеративний характер уладження центральної влади союзної держави, який випадок може і не існувати (як, наприклад, Фінляндія і Росія не мають жодних спільних інституцій подібних до німецької Союзної Ради або пештенського парламенту), коли се все можна лишити на боці, то все ж таки залишається факт, що Україні не признано навіть певного мінімуму компетенції, певного кола дій щодо законодавства, судівництва й адміністрації, яке було б нетикальне для зверхньої держави. Для того її, подібно, як і Канаду і (на думку декого) Гетьманщину Данила Апостола, ніяк не можна визнати окремою, хоч і не суверенною державою. Бо одною з найважливіших прикмет кожної поодинокі держави Союзу є посідання правових засобів проти одностороннього розширення своєї компетенції з боку Союзу. Се право одностороннього розширення своєї компетенції натомість має союзна влада супроти *провінцій*, має її

1. Уживаю сього останнього слова не в розумінню певної форми правління, лиш як воно вживається, наприклад, в Англії.

Росія супроти України. Як згадано, в сім сенсі революція в стосунку між Україною і Росією формально нічого не змінила.

Яке ж правне становище займає в російській державі її новоутворена провінція “Україна”? Відповісти на це питання є далеко тяжче, як його поставити. Бо в новім політичнім творі “Україна” надibuємо елементи ні більше, ні менше, як аж *чотирьох* різних правних організмів. По-перше: автономної провінції, по-друге, звичайної провінції, наділеної деякими правами самоврядування, по-третє, окремої адміністративної території (“*besonderes Verwaltungsggebiet*”), зрештою, по часті навіть елементи, що стрічаються звичайно лише в державах. Що се за елементи? За другим універсалом Центральної Ради і виробленої сею останньою т. зв. конституції 29 липня, Україна є, безперечно, *автономною провінцією*. “Прямуючи до автономного ладу на Україні – читаємо в Універсалі – Ц. Р.... підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Установчих Зборів”. Виконавчим органом Центральної Ради має стати вибраний нею і перед нею відповідальний Генеральний Секретаріят, “представник демократії всієї України” (за наївно-революційною” термінологією – те саме, що “представник усього населення”). Ще ясніше стоїть у “конституції”. За нею “вищим краєвим органом управління на Україні є Генеральний Секретаріят У. Ц. Ради, який формується Ц. Радою, відповідає перед нею і затверджується Тимчасовим Правительством” (§ 1). “Всі урядові органи на Україні підлягають владі Генерального Секретаріату” (§ 6). До складу Генерального Секретаріату входять 14 генеральних секретарів, між ними також секретарі у справах військових, юстиції, пошт та телеграфу (§ 4). “Всі закони Тимчасового Правительства мають силу на Україні з дня проголошення їх в Краєвому Урядовому Вістникові на українській мові” (§. 19). Сі параграфи, а особливо § 6 навіть переступають у своїм змісті права виконавчих органів автономних провінцій і наближають устрій України до хорватського, де краєве правительство в особі бана рівно ж відповідальне перед соймом і де воно наділене певною езекутивною владою. Але угледіти в “конституції” 29 липня статут члена державного союзу не дозволяє § 10, за яким “Генеральний Секретаріят передає на санкцію Тимчасового Правительства ті законопроекти, які розглянула і ухвалила Центр. Рада”. Сею постановою наближається “конституція” 29 липня до статутів австрійських коронних країв, де кожний краєвий закон (окрім бюджету) мусить бути – по затвердженню з боку цісаря – контрасигнований міністром президентом. Як відомо, “конституції”, про яку мова, не визнав Тимчасовий Уряд. Для сього останнього підставами устрою України мають бути: 1) декларація Тимчасового Уряду з дня 2/15 липня і 2) його ж таки “інструкція” з дня 4/17 серпня, прийнята Центральною Радою. Тим самим сі два документи є одинокими підставами, на яких спочиває новий політичний лад у краю. Звертаючись до сих актів, мусимо ствердити, що вони *не визнають* Україну автономною провінцією. Бо головною ознакою автономної провінції є право обмеженого на означені області політичного життя *законодавства*. Про Центральну Раду – як про законодавчий орган – не згадує ані декларація, ані інструкція. Обидві переносить центр ваги українського самоврядування на Секретаріят. Перший лише обіцяє “прихильну поставу” уряду до “розроблення У. Ц. Радою проекту національно-політичного статуту України”, а також “форми вирішення в краю земельної справи для *внесення сих проектів на Установчі Збори*”. Так само туманно говорить про сю справу інструкція § 4 сеї останньої: “Ген. Секретаріят розглядає, розробляє і прекладає на затвердження Тимч. Правительству пропозиції, щодо життя краю і його управи. Сі *пропозиції* (не законопроекти! – Д.

Д.) перед їх пропозиціями Тимч. Правительству *можуть* (не повинні! – Д.Д.) бути внесені на *обговорення* (не на рішення! – Д.Д.) Центр. Ради”. З цього виходить, що за інтенцією уряду й за змістом обох цитованих актів Центр. Рада має бути лише *дорадчим тілом*, що мала б повнити тільки деякі, і то підрядні, з тих функцій, які прислугують звичайно соймам автономних країв. Так, напр., § 19 австрійських краєвих статутів надає соймам т. зв. право ініціативи, себто право робити перед урядом запити на видання нових, потрібних для краю, а лежачих поза його компетенцією законів. *Лише сю функцію* автономних соймів переказує Тимчасовий Уряд Центральній Раді, роблячи ще до того її виконання кожного разу залежним від Генерального Секретаріату. Вплив цього останнього на законодавство у справах місцевих українських обмежує інструкція до впливу, який має краєвий уряд Боснії і Герцеговини у справах *загальнодержавних*. Конституція сих земель постановляє, що в усіх справах, що лежать поза властивим обсягом компетенції краєвого уряду (Landesregierung), але яких правні наслідки поширюються також на Боснію і Герцеговину, мають бути вислухані представники краєвого уряду. Подібні права признає великодушно Генеральному Секретаріатові “інструкція” – з тою різницею, що в сій останній йде мова не про загальнодержавні справи, лише “пропозиції щодо життя краю і його управи”. Тепер нав’язується питання: коли Центральна Рада має бути дорадчим органом, де ж у такому разі є те тіло, що ухвалюватиме закони для України? Сим тілом є наразі російські Установчі Збори. Декларація каже, що “питання про національно-політичний устрій на Україні і про способи вирішення в ній земельної справи в межах загального статуту про перехід землі до рук трудових має мусити бути вирішена Установчими Зборами”. З цього ясно, що декларація не хоче признати Центральній Раді навіть права видавати спеціально краєві закони “в межах загального статуту” (Rahmengesetzt). Навіть се належить до компетенції загальнодержавних репрезентаційних тіл! Про компетенцію Установчих Зборів у законодавчих справах України говорить рівно ж “інструкція” (§ 1). Автономною може провінція називатися лише тоді, коли вона має свій власний законодавчий орган. Україна такого органу не має, закони для неї має видавати Петербург. Суть автономії лежить у тім, що ні один краєвий закон не може бути виданий без ухвали репрезентації краю. За декларацією й інструкцією, закони, що стосуються до України (краю), не тільки можуть, але й мусять бути видані іншим, *некраєвим* репрезентаційним тілом. Репрезентація краю не має загалом права ухвалювати закони, лише дорадче право та право законодавчої ініціативи. Можна сказати, що уряд, не виходячи за межі своєї компетенції, не може хочби лише засадничо визнати української автономії. Сей аргумент є, однак, неслухний, бо як, порушуючи право Установчих Зборів, проголосив російський Тимчасовий Уряд незалежність Польщі, так само міг він проголосити, бодай у засаді (як того домагався Універсал Ради), право України на автономію. Брак посередньої або безпосередньої згадки про се в “інструкції” вказує, отже, що за Україною характеру автономної провінції не визнається. На підставі сеї аналогії твердити, що Україна, спираючись на існуючі вже статuti, не зможе стати справді автономною провінцією, було б, проте, таки неоправдане. Правда, точний зміст обох згаданих документів є такий, який подав я вгорі: вони не наділяють Раду правами автономно-легіслативної установи, але § 4 “інструкції” полишає волі Генерального Секретаріату всі “пропозиції” (які можуть, прецінь, обіймати і законопроекти) у справах краю перед їх поданням Тимчасовому Уряду вносити “на обговорення Центральної Ради”. Генеральний Секретаріат є вибраний Радою і, бодай за згідною думкою обох сих інституцій, перед Радою

відповідальний. Супроти того не підлягає сумніву, що Генеральний Секретаріят зробить зі свого наданого йому § 4-им, права якнайширший ужиток. Станеться се, то ні один закон не надійде на затвердження правительства без попередньої ухвали Ради, яка тим способом набере рис місцевого парламенту. Все буде залежати від практики нових інституцій. У кожнім разі § 4 є майже самотнім елементом автономії в новім устрою України, проти якого стоїть маса інших зовсім іншої натури.

Сими другими елементами, які переважають в актах 16 липня та 17 серпня є насамперед елемент *провінції з певними правами самоврядування*. Під самоврядуванням розумію участь більшої кількості громадян у повненню публічної адміністрації, тобто в обсягу виконавчої (не законодавчої!) функції. Устрій Генерального Секретаріату, власне, каже підвести “Україну” під сю рубрику.

Генеральний Секретаріят складається з генеральних секретарів для справ: а) внутрішніх, б) фінансових, в) хліборобських, г) просвітніх, г) торговельних і промислових, д) праці, рівно ж із секретаря для національних справ, писаря і контролера (§ 3 “Інструкції”). Секретаріят має “керувати краєвими справами на Україні” (декларація), він є “найвищим краєвим органом управління” (2-ий Універсал Ради). Компетенція його є, наскільки се можна внести з занадто загального перелічення “інструкції”, більш-менш та сама, яку мають російські земські управи, німецькі провінційні ради або виконавчі органи Генеральних Рад французьких департаментів та County Councils (рад графства) в Англії. Вибраний Центральною Радою Генеральний Секретаріят є тілом *репрезентативним*, отже, як такий міг би вважатися органом провінційного самоврядування, коли б він рівночасно не мав характеру органу *авторитарного, урядового*. Тут ми підходимо до тих прикмет конституції України, що зближують її до типу, що називається звичайно “*окремою адміністративною територією*” (besonderes Verwaltungsgebiet).

Як Універсал, так і Декларація з інструкцією називають згідно Генеральний Секретаріят “носителем (або органом) найвищої краєвої влади Тимчасового Правительства на Україні”, який затверджується центральною владою. Тим часом найвищі виконавчі органи самоврядних провінцій є органами репрезентативними, представниками не влади, лише населення (з виїмком хіба Франції, де генеральні Ради департаментів не мають своїх виконавчих органів). Далі – “за посередництва генеральних секретарів здійснюється повновладдя Тимчасового Уряду у справах місцевої управи” (§ 5 інструкції), Генеральний Секретаріят у всіх місцевих справах передає розпорядження та вказівки Тимчасового Уряду місцевим владам (§ 6 інструкції). Він же ж пропонує кандидатів на урядові посади, які входять до кола справ, визначених у § 5, і які обсаджуються за призначенням Тимчасового Уряду (§ 7 інстр.). Отже, генеральні секретарі є урядовими урядниками. Далі, Генеральний Секретаріят не має на Україні жодного ухвалювального і контролювального тіла (що є конечною умовою самоврядної провінції), якого він був би виконавчим органом. Навпаки, він є виконавчим органом петербурзької легіслатури. Се все робить із нього звичайний місцевий адміністративний орган уряду, а з України – те, що ми назвали вгорі, “ein besonderds Verwaltungsgebiet”. Такою окремою адміністративною територією є, наприклад, mutatis mutandis Боснія-Герцеговина, є нею в Росії Кавказ, було почасти Варшавське генерал-губернаторство. Про подібні території думав у 1816 році відомий російський реформатор і міністр Олександра І Сперанський, що хотів поділити Росію на 12 намісництв, по 3–4 губернії в кожнім. Намісник та його Рада мали, за проектом, “въ маломъ размѣрѣ представлять комитетъ министровъ”. Намісництву мали підлягати неї части воєнної управи,

судові, поліційні, господарські, духовні і просвітні справи. Подібно, як тепер на Україні існують губерніяльні комітети, що підлягають Ген. Секретаріатові, мали б бути після Сперанського в кожній губернії, “губернские советы”. Елементи такого намісництва має в собі й Генеральний Секретаріат. Навіть секретар для України в Петербурзі міг би бути порівняний з “повереннымъ по деламъ Кавказа” при Кабінеті Міністрів. Але річ комплікується тут тим, що Генеральний Секретаріат все ж є не лише органом уряду, але й Центральної Ради, тілом репрезентаційним. Сей його подвійний характер утруднює власне правну характеристику цілого, створеного липневою угодою устрою України. Можна сказати (аби пояснити справу через аналогію), що коли б Центральна Рада мала, наприклад, компетенцію галицького сойму, то Україна нагадувала б трохи собою ту Галичину, яка перед війною була ідеалом поляків, себто Галичину з відповідальним перед соймом намісником. Трохи подібний є спосіб комплектування Генерального Секретаріату до таємної Ради (Privy Councils) при канадійським генерал-губернаторі. Екзекутивну владу в Канаді виконує Рада, яка призначається генерал-губернатором за згодою нижчої палати.

Широка компетенція Генерального Секретаріату і залежність його від Центральної Ради, а особливо сконцентрування в його руках екзекутивної влади надавали б Україні почасти характеру окремої держави (є се, власне, четвертий, останній елемент, що здибаємо в українській конституції). Сей характер мала б Україна ще в більшому ступені за “конституцією” з 29 липня. Сей конституція проголошувала відповідальність Генерального Секретаріату перед Радою (§ 1), поширювала його управління до справ військових, юстиції, пошт і телеграфу (§ 4), що рідко коли належить до провінцій, і робила залежною важливість усіх законів на Україні від їх проголошення в краєвім “Українським Вістнику” (§ 19). Та “конституція” 29/VII залишилася тільки проектом, і її постанови були “інструкцією”, або знесені, або змодифіковані, після чого про державний характер України не могло бути й мови. Генеральний Секретаріат став, щоправда, вибиральний, але супроти Ради не відповідальний. Він концентрував у собі велику частину урядової влади в краю (подібно, як хорватський уряд), але був органом Тимчасового Уряду. Супроти сього маліє і роль “комісара України при Тимчасовому Уряді” (§ 8 інструкції) – інституції, що в інших обставинах могла б указувати на державний характер України. Його компетенція де в чому перевищує компетенцію “міністра для Галичини”, але не може дорівнювати значенню фінляндського “статс-секретаря” або міністра для Хорватії при угорським кабінеті – висланників незалежних (в обсязі їх діяння) краєвих урядів. Зрештою, останній, 9-ий параграф інструкції, що дозволяє міністерствам “в наглих і нетерплячих проволоки випадках” передавати свої постанови місцевим владам “безпосередньо”, поминаючи Секретаріат, робить ілюзорними навіть права Генерального Секретаріату як вищого органу “окремої адміністративної одиниці”.

Зводячи все сказане до купи, можна ствердити, що тимчасовий устрій України містить у собі елементи найрізномірніших правнодержавних організмів – від звичайної провінції до самостійної держави. Одні з сих елементів виступають яскравіше, другі не так яскраво, інші ледве помітні. Я думаю, що не помилюся, коли схарактеризую Україну, створену актами 16 липня і 17 серпня, як окрему адміністративну територію з характером самоуправної провінції. Елементи, які містить ся дефініція є найбільш підкреслені в обох актах, натомість прикмети автономні і власної державности є дуже невиразні. Мішаний характер української конституції не дозволяє віднести її до одного або другого типу, сполучених у наведеній вище дефініції.

Аналогії до конституції 16 липня годі шукати в Гетьманщині, навіть абстрагуючись від способу її постанови (*ostroi!*). “Землі гетьманського рейменту” мали свою власну законодавчу (через “універсали”), адміністративну і судову владу. Нинішня Україна має лише сю другу, і то не вповні. Найбільше вже буде подібна ся конституція до того ладу, що запровадила Катерина II на Україні по скасуванню Гетьманщини. Приймавши димісію гр. Розумовського, цариця указом від 10 падолиста 1764 р. звеліла “для надлежного Малой России управления учредить там “Малороссийскую Коллегию”. Компетенція сеї колегії, що призначалася урядом, а вела адміністрацію краю, здається, найбільш зближалася до компетенції Генерального Секретаріату.

Розуміється, акти 16 липня і 17 серпня мають лише тимчасове значення і обов’язуватимуть лише до скликання російської конституанти. Але вже тепер можна собі уявити, що в стані є досягнути Україна в Росії. Бо коли б Тимчасовий Уряд хотів признати їй права хоч несuverенної держави, то могло б, наприклад, застерегти, що майбутні відносини між Україною і Росією будуть урегульовані взаємним порозумінням обох конституант. Так не сталося, а згадка про виняткову компетенцію в сій справі російської конституанти відразу надає майбутньому устроєві України (хоч би який він матеріально був) формально характер провінції. Як виглядатиме ся провінція, залежатиме від того, який із сих трьох або чотирьох елементів, що ми їх знайшли в українській конституції, візьме гору. Коли Центральній Раді вдасться перемінитися в локальний парламент і поставити в дійсну залежність від себе Генеральний Секретаріат (за його незміненої компетенції), матимемо перед собою досить широку провінціальну автономію, яка почасти зближатиметься до хорватської. Навідворот, коли урядові (за незміненої компетенції Центральної Ради) вдасться, виграваючи помірковані елементи українства проти крайніх, зробити з Генерального Секретаріату *свій орган*, то Україна готова буде перемінитися у щось на зразок кавказького намісництва. Єдиною гарантією українськості сього намісництва були б тоді лише міцні позиції українства в земствах і петербурзькому парламенті.

Акти, на яких будується теперішній устрій на Україні, носять на собі печать крайнього поспіху і крайнього дилетанства. Широкі форми та малий зміст відкривають джерело безконечних конфліктів між Києвом і Петербургом. До чого вони приведуть, шкода часу говорити. У кожному разі українська правно-політична творчість, що стала на мертвій точці в 1781 р., знову має поле для своєї практичної діяльності. Україна, похована як нація в XIX ст., воскресла як така у XX-ому. Провалля, викопане століттям, засипано, обірвана нитка традиції нав’язана знову. Богато робиться помилок, навіть дурниць у сій роботі, багато виявляється наївності, але багато їх було й давніше. Акти 16 липня і 17 серпня зачинають майже якраз тим, чим скінчили “статті” Хмельницького за Катерини – з виризнання окремої української території й окремої “політичної нації” на ній, якій признані певні права самоврядування. Але такі вимоги, як українські Установчі Збори, самостійне представництво на мировій конференції, що популяризуються тепер у краю, свідчать, що воля до творення власної держави на Україні не загинула. Сподіймось, що дорога до сеї мети, яка буде рівночасно і дорогою вперед, і дорогою назад – до статей 1654 р., а може, й до повної сепарації не буде такою довгою, як се думають у Петербурзі.

ХАРАКТЕРНІ ПОСТАТІ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.

ТРАМТАДРАТ ІМПЕРІЯЛІЗМУ (П. МІЛЮКОВ)

Вина багатьох історичних людей полягає лише в тім, що вони запізно приходять. З самого початку їхньої політичної кар'єри вибирає їх глумлива доля предметом своїх особливих кпин, роблячи з них посміховисько для ворогів і приятелів. Зрештою вони гинуть, а їх завдання залишається невиконане, але не тому, що воно було загалом нездійсненне, а тому, що зачали здійснювати його в невідповідну хвилину. До таких лунатиків, що запізно (або завчасу!) вибралися в свою небезпечну мандрівку, належав і П. Н. Мілюков – одна з найцікавіших постатей російської революції.

Теоретик російського лібералізму та його найбільш типовий представник, проф. Мілюков лучив у собі й усі від'ємні сторони ліберала. Найважливішою з цих останніх була необмежена, непоборна, нічим не знищима віра в слово. “В началі бі слово!” – сю сентенцію міг би сміло взяти собі за motto вождь партії народної свободи. Се слово було універсальним середником у боротьбі з політичними противниками і, загалом, з усім світовим лихом. Вихований в атмосфері вимушеної безчинности, російський ліберал з'явився на політичну арену з уродженням потягом до папляння. Се папляння, се “слово” мало в його очах таємничу, чарівну силу, від сього “слова” – се було святе переконання кожного ліберала – мали колись упасти, як від звуків сурм ерихонських, мури абсолютистичного Єрусалиму. Сим “словом” (самим словом!) мав бути збудований і храм нової Росії, якого не одоліли б і “врата адови”.

Обтяжений сим первородним гріхом російського лібералізму, з'явився на світ і П. Мілюков. День його політичного народження, як і народин цілого російського лібералізму в його модерній формі, було 17 жовтня 1905 року – день славетного конституційного маніфесту. Суть сього маніфесту полягала в тому, що російській суспільності, зв'язаній, як і дотепер, по руках і ногах, розв'язано язик! Їй дозволили – річ у Росії нечувана! – говорити. Дозволено критикувати, ба, навіть робити інтерпеляції урядові в Думі. Дозволено творити політичні партії, одне слово, дано змогу бавитися в західноєвропейський конституціоналізм. П. Мілюков і його партія зрозуміли завдання моменту й негайно взялися до праці, пам'ятаючи про російську приказку, що “више лба уші не растут”. Скоро вона зробилася найбільш “приличною”, найбільш “міністеріябельною” партією в Думі, з їх лона виходили найкращі фахівці – члени комісій; лише вони були в стані випрацьовувати законопроекти, вони мали найліпших бесідників, що так додатньо вирізнялися від істеричних квилінь соціалістичних “ораторів” або, як їх називав Мілюков, “ослів з лівиці”. Правда, великих наслідків ся праця не виказувала, і законопроекти або не затверджувалися урядом або відкидалися Державною Радою, а промови звучали,

як голос у пустині. Та се не зражувало партію професора, який відразу вибився на становище великого майстра лицарів парламентського кретинізму в Росії. Він ішов своєю простою дорогою, не піддаючись “провокаціям” лівіці, що намагалася перенести спір з урядом царату з думських мурів на вуличний брук, що хотіла апелювати в боротьбі з абсолютизмом не до сили аргументу, лише до аргументу сили.

Мілюкову присвічував інший ідеал. Він відкидав ті способи, способи брутального насилля, які застосовували, рятуючи штучну російську державність, Сіпягін і Плеве. Він думав у політичній свободі, за прикладом Америки, знайти те вапно, що тримало б вкупі цілий агломерат російських народностей та що прив’язувало б їх до російської держави. *Gente Polonus*, відповідно *Ruthenus – natione Russus* – се було його ідеалом, а “російський громадянин”, як колись *civis Romanus* – новим поняттям, у якому мали згинуть і розпливитися всі “нездорові” поняття й ідеї окраїнних сепаратизмів.

Ідея була велика, лише мала, як сказав би Талейран, один дефект: вона була нездійсненна. Скоро зрозумів се і сам Мілюков. Перші кроки шляху до демократизації Росії показали, що демократизація Росії з залізною konieczністю веде до її *дерусифікації*. Що розв’язання національних сил “інородців” збільшує серед них не притягальні, лише відштовхувальні тенденції. Перед професором і його партією постала дилема: або демократизація держави, але тоді й неминучий її розпад на складові частини, або задержання державної єдності, але ціною зради засад демократії. Виявилось, що триєдина формула: “православ’є, самодержав’є, народность” зовсім не була свавільною вигадкою гр. Уварова, що, навпаки, члени сеї формули були логічним доповненням один одного. Хто нищив безоглядно самодержавство, нищив рівночасно й “народність”, себто російський характер держави. Проф. Мілюков був завеликим націоналістом, аби не зрозуміти сеї фатальної дилеми й не зробити з неї всі консеквенції. Сі консеквенції були – союз партії “народної свободи” зі Столипіним і Савенком. Сим союзом започатковано нову добу в духовій еволюції П. Мілюкова й у політичній еволюції російського лібералізму. Ся доба розпочалася актом 3 (16) червня 1907 року, коли Росії октройовано нову конституцію, що забезпечувала російському елементові штучну перевагу в Думі, що роль польських, литовських, кавказьких та магометанських представників звелася там до ролі статистів, а українських – до зера. Ідеєю 3 червня було робити конечні уступства “духові часу”, не наражаючи ріночасно на небезпеку російський стан посідання в державі. Сю ідею засвоїли собі кадети дуже скоро, а навіть багато причинилися до її поглиблення і, мимо quasi-обурення проти “державного перевороту”, вони дуже скоро взяли собі за базу дальшої політичної діяльності власне акт 3 червня і погодилися зі Столипіним, який великодушно простив їм їхню “böse Mine zum guten Spiel”.

За “реформою” 3 червня пішли інші, натхнені тою самою ідеєю (особливо закон про земства в Україні і Білій Русі), і в результаті зацвів пишним квітом *суспільний націоналізм* у Росії. Його вождями були гр. Бобринський, Вергун, Струве, Євлогій – і – Павел Мілюков, що зі самопожертвуванням товкся з сими темними осібняками по панслов’янських шопках, братався з Дудикевичами й відверто, як це він робив на думським засіданню 19 марта 1914, – протягав руку Савенкові для боротьби з українським сепаратизмом.

Коротко перед війною збанкрутували й сі героїчні способи для рятування російської державної думки. Треба було видумати нові. Сеї праці *magna pars fuit* знову ніхто інший, лише П. Мілюков. Штука з “*civis-ом Romanus-ом*” не повелася. Не

повелася й політика 3 червня. Замість тягнутися до спільного центру, “іногородці” йшла один до ліса, другий до біса. В сій критичній хвилі рішився П. Мілюков за-апелювати до тої *causa finalis*, яка після нього тримала вкупі машину російської імперії та була її душею і змістом. Сею *causa finalis* була, на його думку, *тевтонська небезпека*, німецький *Drang nach Osten*. Може, хоч малювання сього чорта на стіні прив’яже розбріканих “іногородців” до Петербурга? Може, пригад грюнвальдських часів і становище австрійських слов’ян “спамятає” поляків і українців у їхній деструктивній роботі та забезпечить москалям і далі їхню провідну роль у Східній Європі? Спробу було легко зробити: політична атмосфера була аж переладована електричністю. Вибух міг настати кожної хвили. До того ж свідомо пер і царський уряд, який дуже спритно скористав із зичливої пропозиції кадетів прикрасити його заборчі цілі плащиком боротьби за слов’янство і свободу. Так тривога за російську державну ідею привела кадетів та їх вожда від сентиментального лібералізму через суспільний націоналізм до відтвертого й чинного імперіялізму. Пророком нового курсу став знову П. Мілюков. Він виступав із найліпшими промовама проти “німецького засилля”, він був автором найліпших обґрунтувань російських воєнних цілей. Він навіть особисто (як, напр., восени 1916 р. у Швейцарії) нав’язував нитки порозуміння з австрійськими слов’янами.

Знаний і кінець великого підприємства. По Грюнвальді Ягайла прийшов Грюнвальд Гінденбурга і, як логічний наслідок, – революція. Російська державна ідея стояла на краю прірви. Іронія історії хотіла, щоб її збереження довірено спершу П. Мілюкову. Замість бути її рятівником, став він тим, хто задав їй смертного удару. Йому помстився його первородний гріх. Ледве добравшись до влади, професор почав робити одинокє, що він міг робити, і, за ним, найліпше – говорити! Се була якась пасія, що його захопила. Перше його слово було про Константинополь, друге про Галичину, третє про Познань. Французькі *jusq’au bout’істи* ревіли з утіхи, а маси знищеного війною російського селянства й робітництва готувалися до нової революції, яка змела б імперіялістичний лібералізм так, як вона змела вже заборчий царат. Мілюков не ждав, аж прийде до сього, не ждав окончної розв’язки – і уступив сам. Говорити він, розуміється, не перестав, але вже не в характері міністра закордонних справ Росії. Зоря Павла Мілюкова зайшла. Його згубила проклята професорська “принциповість”, що змусила його в тій хвилі сповістити світові свої задушевні цілі...

Коли б він того не зробив, коли б він якнайскорше уклав мир з центральними державами (а тоді можна було його укласти легше й вигідніше), йому вдалося б, може, затримати владу в своїх руках, у руках буржуазії. Се дало б йому змогу скинути цілу вину за незреалізування воєнних цілей на царат і, безумовно, не втратити популярність, як її не втратив Гамбетта в 1871 р., скидаючи цілу вину поразки на Наполеона. А тоді з російським імперіялізмом і російською державною ідеєю не було б так лихо, як тепер. Сей імпералізм міг би так само скоро відродитися, мимо досвіду 1914–17 років, як відродився французький імперіялізм мимо досвіду 1870–71 років.

Та так не сталося! Ліберального професора згубила його “принциповість” і його язик та ще те, що він прийшов *запізно*. Коли б кадетам вдалося було захопити владу у свої руки, (скажімо, в 1908 або в 1905 р. (тоді Мілюкову пропонувано міністерську теку генералом Треповим, яку він також задля своєї “принциповости” відкинув), хід подій міг би бути инший. Держава зістала б сконсолідована, до революції, може, не прийшло б, а російські війська й досі стояли б у Львові і під

Торном, коли не далі. Але П. Мілюков прийшов запізно, коли державний механізм був зовсім розхитаний, а революція – неминучою.

Виконаний в інших обставинах замах на свободу слов'янства, який хотів доконати Мілюков, виявився в березні 1917 р. “замахом із нездатними засобами”. Ultima ratio, до якої апелював російський імперіялізм у своїй рятунковій акції на користь російської державності, виявився фіглем маленького шибеника, а претендент на російського Карно – Мальбруком.

Коли ідеї російської державності не судилося вже видобутись із тої труни, в якій вона тепер лежить, то на П. Мілюкові вічно буде витиснуте ім'я її грабаря.

ДОН КІХОТ РЕВОЛЮЦІЇ

(А. КЕРЕНСЬКИЙ)

Ніщо у світі не має такої сугестивної сили, як слова й символи. Мопасан у своїх новелах займався темою “bons mots”, що їх винайшов сей або той із королів, які протягом століть панували у Франції. “L’Etat c’est moi”, – говорив Людовик XVI. “L’Empire c’est la paix” було улюбленим висловом Наполеона III. Перше було грубим визовом вільному французькому народові, друге било правду в лице, і, mimo того або, може, якраз задля тих сентенцій, серця мільйонів французів були прив’язані до своїх гнобителів. Велика революція – що стосується до фрази – поставила в тінь найдотепніших королів і тому стала переможницею над монархією. Триєдина формула “liberté, égalité, fraternité” стала найкращою підпорою республіки навіть через довший час після того, як вона втратила всякий зміст, а червона фригійська шапочка так безперечно вважалася за символ свободи, що навіть Людовика XVI радісно вітала юрба як героя свободи, коли він одного дня одягнув собі ту шапочку на голову. До подібного маскараду приглядався цілий світ протягом вісьмох місяців, від березня 1917 р., коли повалився престол династії Романових-Гольштайнів-Готторпів і коли одного зручного адвоката проголошено наслідником Миколи останнього. “Спаситель Росії”, “російський Наполеон”, що загибаючій Європі мав принести нове Евангеліє визволу народів, – отсе була людина, за якою розписав стежні листи уряд російської республіки. Тепер, коли вчорашній всеволодець лежить на землі, а побіч нього його червона шапка, яка стільки сум’яття спричинила в наївних головах, тепер прийшла хвиля ближче приглянутись до правдивої постаті поваленого диктатора.

Чим був Керенський? Розуміється, “героєм революції”, а всі герої революції все мали щось фантастичного в собі. Уроджений і вихований в однім провінційнім містечку у вісімдесятих роках минулого століття, за часів найчорнішої реакції став він, цілком природно, мрійником свободи, як тисячі його сучасників, що їх завданням було підняти смертельну боротьбу з драконом абсолютизму. Одинокими російськими героями свободи, коли полишити на боці терористів, були тоді Стенька Разін та Ємелька Пугачьов, провідники опришків XVII і XVIII століття, яким на короткий час удалося зорганізувати російську жакерію і під своєю рукою з’єдинити більші гурми кріпаків задля грабунку й убивств бояр. Лектуру про “великі подвиги” тих героїв, що так разуче пригадували вождів шуанів, уподобав собі молодий Керенський з тим самим захопленням, з яким Дон Кіхот ковтав перші лицарські романи. Розуміється, також книжки про Французьку революцію – обов’язковий предмет у вихованні кожного російського інтелігента, були основно вистудійовані. До того прилучилися ще туманні соціалістичні теорії російського походження –

Герцена або Лаврова, – що на російським “мірі”, на спільній громадській власності хотіли оснувати майбутній комунізм. Під тими впливами виріс Керенський, і з нього зробився добрий агітатор, фанатичний прихильник усякої “свободи”, під чим ледве чи розумів що-небудь ясного, переконаний приятель англійського парламентаризму і своєрідний соціаліст, хаотичні ідеї якого так само мало пасували до Росії ХХ століття з її фабричними коминами, як щойно повалений абсолютизм. Прокляття кожного – бути засудженим на цілковиту безчинність у публічному життю – і його звання, звання адвоката зробили з нього великого балакуна, або, як кажеться по-російськи, *оратора*, якому бракувало властивої штуки діяння. Так озброєний, із серцем, повним спочуття до позбавлених прав і переслідуваних та ненавистю проти їх гнобителів, виступив у поле майбутній диктатор Росії, щоб, як його іспанський прототип, боронити невинність і карати зло. Спочатку се коштувало йому кілька літ в’язниці й Сибіру. Та йому поталанило побороти перші перепони, що стояли на його шляху, і стати народним трибуном, членом Думи. На тім становищі застала його революція. Його ідеал, *ad maiorem gloriam* якого мав він переводити свої відважні подвиги, була демократична республіка. Її вважав він за найкращу зі всіх форм правління так само, як Дульсінея Тобозька була для героя Сервантеса найкращою зі всіх жінок світу. Він обожнював її, як обожнюється любиму жінку – і мадонну, із запалом закоханого божевільного і з покірливістю зідютілого девота. Ніщо не було незаймане, що важилося піднятися проти його святошів, і кожного готов він був, як Дон Кіхот, забити на місці, хто не хотів признати чарівної краси його коханої. Перш за все бив він кадетів (Романових усунули інші, сильніші руки), а відтак Корнілова. Його гнів досяг також фінляндців і українців, що схилилися до ще кращої, на їхню думку, пані – *федеративної* республіки. Загалом була се страшенно тяжка річ – служити своєму ідеалові. Світ був повний злочинців і чарівників, що важили на життя його улюбленої. Спочатку були се внутрішні вороги – голод і нужда. Та їх можна було легко побороти. Створено комісії, видано розпорядження, виголошено промови, а в’язні опинилися поза тюремними дверми.

Реформи? Так, але вони впроваджувалися самі собою. Декуди заведено на підприємствах 8 і навіть 6-годинний робочий день, а заробітна плата так при тім підскочила, що “нужденні буржуї” були приневолені закрити свої буди, аби спасти само життя. Подекуди розділено землі великої власності або вони лежали просто облогом під забороною якого-небудь “комітету”. Переконати диктатора, що реформи треба переводити на інший лад, було так само безвиглядно, як героєві Сервантеса вияснити, що побиті ним монахи не були ніякими опришками, а звільнені злочинці ніякими мучениками за свободу. Дон Кіхоти не мають жодного зрозуміння для реального світу! Розуміється, з такої реформаційної скаженини виходили всякі недоладності, головно для фронту, але то, власне, була свобода! Зрештою, тими всіма клопатами мала зайнятися конституанта. Його, диктатора Росії, ждали інші завдання. Далекі важливішими, більш небезпечними були, прецінь, ті страхітливі примари, що зовні загрожували молодій свободі. Не французький капіталізм, який від 25 літ одиноко вдержував при життю абсолютизм в Росії, ні! – німецький мілітаризм був найбільшим ворогом революції! Перш за все треба було знищити вітряк того мілітаризму. Задля сього наново заведено кару смерти, в’язниці заповнено максималістами, зв’язано Україну, скликання конституанти відкладено *ad calendas graecas*, затіяно огидну нагінку на иншодумців, пактовано з Корніловим, схліблювано кадетам. Задля того самого закривано часописі, забороновано збори, заведено цензуру, в армії введено масові розстріли, над цілою європейською Росією

оголошено стан облоги, врешті проголошено диктатуру. Все для одної цілі! Коли змістом російського месіанізму перед революцією було “освобождение” слов’ян, то тепер творив його світовий переворот, який відновлена Росія на чолі своїх переможних багнетів мала принести “гнилому Заходові”. Неспокійна кров кочового народу, яка колись під царськими знаменами гнала на Захід його синів, та кров кружляла також у жилах Керенського, який уроїв собі, що тим темним розгоновим силам зумів надати величну ціль. Ніщо не могло його відвести від його намірів! Певно, наївного буржуя можна було зводити милозвучними фразами про мир без анексії, але йому, Керенському, було се, як сонце ясне, що всі ті приятелі миру, Чернін, Гольвег або навіть папа, – се лише зачаровані злі духи, що своїми хитрощами намагаються приспати чуйність революції і притупити її караючий меч. Як сціпенілий, споглядав спаситель Росії на своїх ворогів, тих ворогів, що хотіли дошкулити його богині – і по короткім відпочинку дав він своїй Росинанті остроги. Чесна боротьба мала рішати між “революцією” і “мілітаризмом”. Та тут сталося диво! “Чарівники” грянули на війська лицаря сумної постаті, і небавом лежали на землі лицар і його вороний далеко від того місця, з якого виступили на сміливе діло. То була перша нещаслива боротьба Керенського з вітряками.

За ними йшли інші, які також не переконали лицаря, що він бореться проти уявного противника, що, може, і добачає в Дульсінеї звичайну дівку від коров, але зовсім не думав укорочувати її віку. Зі сліпотою фанатика виступав Керенський до нових геройських діл і в межичасі доводив до загибелі свій рідний край, аж поки вкінці не знайшлися люди, що зважилися покласти кінець справкам навіженого. Російський Санчо Панса, російський нарід, без якого петербурзький Дон Кіхот не міг зробити жодного кроку, аж ніяк не мав стільки лагідности, що еспанський. Спершу числив він на королівство, яке мав здобути для нього його пан і де він мав бути намісником і власником усіх дібр. Коли ж він спостеріг, що замість добутих королівств отримує тільки удари, тоді в його прозаїчним розумі настав повний перестрій. Сцени в Тернополі були першими вибухами скаженини отуманеного й ошалілого Панси. Напад шалу прибрав стан постійности, і одного разу, коли справок його пана було йому забагато, Санчо схопив його за карк. Так сталося, що російському лицареві сумного вигляду, подібно, як його попередникові з Ламанчі, насильно перепинено в дальших подвигах.

Він був призначений до кар’єри адвоката й агітатора, та іронія долі зробила того бесідника державним керманичем. Спочатку досить було бесід, щоб виладувалася енергія мас, та не вистачало сього на те, щоб зорганізувати державу. Від часу до часу міг він виступати також як людина залізної волі, але нічого позитивного не могло вийти з його безпланових вибриків: діяльність мішанця зі справного концепієнта Робесп’єра і Стеньки Разіна цілком природно, була безплідна. Він був вихований в ідеях розкладу, а не відбудови, права, а не в ідеях обов’язку – і хотів 180 мільйонам серед війни – і ще якої війни! – надати організаційні форми. Він хотів війною рятувати республіку, отже, середником, що всім республікам приносить смерть. І він хотів вести, в ґрунті речі, імперіялістичну війну за поміччю демократії, що нічого й чути не хотіла про імперіялізм. На тих противенствах скрутив він собі карк. Скріплюючи свободу внутрі державі, він сам ростив бажання миру поза фронтом і через те ослаблював його. Вводячи драконські зарядження в армії і відтак у краю, він сам копав собі яму, в яку його потім струтили його противники.

Коли б Керенському вдалося знову осідлати свою Росинанту, то не добре вийшов би на тім Панса зі своїм ослем! Бо тоді гойдання Панси на килимі в тій гос-

поді, де його пан не заплатив своїх боргів, було б лише приємним колиханням у порівнянні з тим, що прийшло б тепер.

До того не прийшло, але, в кожному разі, експеримент Керенського не пройде для Росії без сліду. Вибрики Дон Кіхота не мали жодних наслідків для його Ламанчі. Вибрики Керенського пам'ятатиме Росія ще довгі десятки літ.

РОСІЙСЬКИЙ ТОРКВЕМАДА

(В. ЛЕНІН)

“Коли я розсліджую рани держави, то я не боюся, що зонд хірурга заміниться на кинджал убивці” – ці слова писав раз в “Vieux Cordelier” *Camille Desmoulins*. Нині стали вони девізом нового диктатора Росії – *Леніна*.

Переворот 7 падолиста, який ту людину виніс на висоту державної влади, означав ні більше, ні менше, як тільки те, що маси, які дотепер проливали свою кров на фронті й на барикадах, захотіли стати панамі Росії. Моряки, що в Неву кидали своїх офіцерів, анальфабети в шинелях, що здивовано й мовчки походжали в порожніх палатах міністерій між розкинутими по землі актами, голодуючі жінки солдатів, “Советь”, складений із делегатів робітників, дезертирів і офіцерських джур, шайки галайстри, що задля грабежу й плюндрування впадали до приватних будинків, прапорщик Криленко як начальний вождь і новий генерал-губернатор Москви, зовсім звичайний солдат – ось якими є маса й герої того руху, що тепер перевалюється через Росію. А на його чолі стоїть миротворець Ленін-Ільїн-Ульянов.

Що є Ленін? Не так легко вглянути в душу того, зрештою, буденного, а прецінь, незвичайною силою сугестії наділеного чоловіка. Даремно будемо шукати йому подібного в галереї характерних постатей новітньої Європи. Повна безкритичність, цілковита нездатність до якої-небудь духової еволюції, злучена з незрушимою, майже містично-релігійною вірою у свою ідею, – в тім є щось, що нагадувало б Саванаролу, коли б до тих прикмет не прилучилася ще безмежна брутальність і дивовижна нетерпимість. Та нетерпимість – з готовістю кожної хвили й усіма способами нищити своїх противників – надає моральному облику Леніна риси Торквемади ХХ-го століття.

І він, той соціалістичний аскет, справді, став Торквемадою російської революції. Як веселі, опереткові попки в порівнянні з тим Ponlifex Maximum-ом інквізиції, виглядали європейські парламентські соціалісти в протиставленню до большевицького папи. Як Адлер або Каутський, Ленін також був “марксистом”, та не таким, що знає, а таким, що вірить. Він вірив кожному написаному слову білобородого соціалістичного пророка, святого Карла, образ якого прикрашав кімнату кожного російського інтелігента, замість святого образа, вірив як гебреї у свого Ягве, у прудкогнівного Юпітера, що кожного упірного поразить блискавкою і громом. Маркс, пролетаріят і революція – отсе свята трійця Леніна. Кожне зухвальство проти “пролетаріяту”, кожний сумнів про його ущасливувальну силу, про його післанництво створити на землі *civitas dei*, був непростимий, як гріх проти Святого Духа. Керенський, його тепер в Петропавловській фортеці запроторені приятелі й українці знають, що се значить упасти в сей гріх! А революція, вона

була тим Месією, приходу якого кожної хвили з тугою вижидано на вигнання в маленьких швайцарських містечках або у французьким Вавилоні. Деякі приятелі Леніна брали проблему перевороту більш еволюційно. Вони сумнівалися, чи для Росії з її 80 процентами неграмотних було б можливо нараз перескочити з держави рабства в державу свободи. Йому, Ленінові був зовсім чужий такий негідний сумнів в його божка – пролетаріат! Душа москаля і його настрої знають лише екстремі. Від повзання хробака перед всякою владою аж до безмежного анархізму для москаля лише один крок. Чи ж дивно, що Ленін, віруючий Ленін засвоїв собі з цілого Маркс-Енгельсівського матеріалізму не філософію Геракліта: *panta rei*, лиш якраз теорію скоків? Зовсім природно, революція мала спершу розвинутися – як ембріон у лоні, але відтак настає, прецінь, криваве народження, вибух, експлозія! І хіба він, Ленін, що знав “Капітал”, як свої власні рукавиці, мав би помилитися в пророцтві щодо години народин? Як “тат в ноци” мав, прецінь, прийти Месія, а історія Росії, здавалося, оправдувала сподівання Леніна. Чи реформа Петра I не була скоком? Чи ж не було скоком розкріпачення селян Олександром II? Православна Церква не знає ніякого *purgatorium*, жодного перехідного місця між землею, з одного, та небом і пеклом, з другого боку, а російський пролетаріат, певно, не був засуджений на те, щоб у своїй мандрівці від царату до соціалістичного неба, примусово отриматися на станції “Капіталізм”. Неминучі ступені розвою кожної новітньої суспільності: феодалізм, міщанська демократія, соціалізм, – вони просто не існували для Леніна. Після упадку абсолютизму в Росії зараз має слідувати диктатура пролетаріату і, коли можливо, соціальна революція. Такою була його програма, задля реалізації якої Ленін посвятив ціле своє життя. За часів першої Думи взивав він робітництво до бойкоту виборів, щоб перешкодити тому, аби зійшовся “буржуазний” парламент. Також всяку иншу кооперацію соціалістів із кадетами і лібералами якнайгостріше заборонено, щоб прихід соціальної революції непотрібно не відсувати. Йому, Ленінові, що з висот свого ідеалу споглядав на світ і який уже добачував схід сонця соціалізму, йому видавалися повзаючі під його ногами ліберали так само нужденними, як ті монархісти, з якими вони водилися за чуби. Голоту треба було просто роздавити! Та перш за все потрібно було, розуміється, укласти мир, щоб мати вільні руки для революції. Чи Ленін є принциповий противник війни? Ні, за всякою правдоподібністю ні! Міжнародні роз’ємчі суди, гаагська конференція і писання баронеси Зутнер – тим усім він погорджував, як паліативом, що витворився у винижених і вузьких мозках буржуазних політиків. Тільки розпад капіталізму є в силі змести війну з лица землі. І коли б Ленін був пересвідчений, що продовження війни вестиме до такої загибелі капіталізму, то він не зволікав би ані хвилини, щоб своїм військам дати наказ до офензиви, як він не зволікав із оголошенням війни Україні. Сю війну, *теперішню* війну, він, одначе, відкидав, але тільки тому, що се була війна царизму й буржуазії, а не *його* війна! І тому мусить бути покінчена ся війна, щоб перед революцією відкрилися вільні шляхи. Як уявляв собі соціальну революцію той дивовижний соціаліст, так схожий на анархіста? Перш за все жадав він знесення великої земельної власности. Конфіскація маєтків була також між *roenae majores* святої інквізиції, яку застосовували проти еретиків. Рід і спосіб, яким тепер реалізуються в Росії ті плани, якраз нагадує скоріше кару, ніж реформу. Чи в будучині буде инакше, важко предсказати. Дотепер все виглядає там лише на дикі лови на еретиків. Світ, той грішний світ, повний грішників – таке є переконання кожного релігійного та соціалістичного дебота – і Леніна. Проливання крови, розуміється, заборонене, але без безпощадного перетрясення иншодумців

не є запевнений тріумф святої справи революції. Чи тут треба ще вагатися? І він не вагався. Часописи, ворожі “пролетаріятові (тобто большевикам), заборонено. Від імени пролетаріату переслідуються страйкуючі урядники, “демократизується” (т. зн. дезорганізується) армія; в ім’я рівності встановлюється плата всіх державних функціонерів на 500 рублів (крім большевицьких червоногвардійців, з яких кожний одержує 30 рублів денно); в ім’я самовизначення народів посилається армія проти України, що відважилася зробити себе щасливою без большевизму, в ім’я свободи розігнано конституанту, коли її більшість не поставилася безумовно на бік “народу” (тобто большевиків); в ім’я революції масово помордовано студентів військових шкіл, понищено палаци з цінними мистецькими творами, засновано революційні трибунали проти грішників, з якими подібно, як при трибуналах інквізиції як свідки могли виступати повії і злодії. *Dies irae* для російської буржуазії настали! Диктатура “пролетаріату” святкувала свої найкращі тріумфи в колишній царській державі.

Чи той день або, краще, та ніч, вальпургієва ніч “соціалізму” довго триватиме в Росії? Тимчасово вірять ще в Петербурзі, що вони є свідками народин російської свободи, або, може, й справді соціальної революції. Що Росія такою революцією, мабуть, зовсім не є вагітна, того не бачить осліплий російський Торквемада, так само не добачає він, що зонд хірурга вже давно перемінився в його руках на кинджал убивці...

Коли в Росії промине кривавий хаос і коли Ленінові поведеться здійснити свої неутопійні цілі, тоді, мабуть, історія буде ласкава для нього, а людськість вдячна за те, що пожираюча себе Європа увільнилася від кошмару війни.

Примхи історії незбагненні. Часом подобається їй навіть божевільних уживати для здійснення своїх цілей ...

УКРАЇНСЬКИЙ MIRACULUM

Майбутній історик війни 1914 року матиме великий клопіт, шукаючи за сталими результатами великої завірюхи.

Чи хоч одна воююча держава осягла свої воєнні цілі? Хіба Японія та Злучені Держави, але хто ж уважатиме їх за воюючі держави? Що ж до інших, то сподіванки, що вложили їм перед трьома і пів роками меч до рук, не здійснилися і в десятій частині. Чи Франція здобула Ельзас і Лотарингію? Чи Росія посунулася хоч на один крок до Константинополя? Дальші від свого реалізування, ніж коли-будь, є італійські мрії про Трентино, Триєст та Адрію як *mare nostrum*; туманним сном лишилися великорумунські плани, фантазією – мрії про велику Сербо-Хорватію під скипетром Караджорджевичів. Поділ Австро-Угорщини – спільна мета Антанти (окрім Англії) скидається на недотепний жарт. Чи маю ще згадувати про “розтрощення пруського мілітаризму”? Мимо надлюдських зусиль майже цілого світу, він ще дихає і – що особливо цікаве! – і далі творить, розуміється, проти волі, своє велике революційне діло! Пруському мілітаризмові завдячують народи Австрії упадок абсолютизму в 1866 році. Йому ж завдячує Угорщина відбудову своєї державности, а Франція – упадок Наполеона III. Під його ж ударами завалився й гнилий трон Романових.

Так само мало здійснилися і воєнні цілі центральних держав у результаті сеї безприкладної в історії різни. Англіїці твердять, то ціллі війни для Німеччини було “*potsdamnation*” Європи, розуміючи під тим політичну й моральну гегемонію, вихованої на традиціях потсдамських кошар Німеччини. І ся ціль – коли хто до неї і стремів – також лишилася недосяжною. Позістали утопією й інші цілі почвірного союзу, коли не зачислювати до них удержання інтегральности Австро-Угорщини, Туреччини й Німеччини або локальні цілі Болгарії. “*Mitteleuropa*” залишилася невинною фантазією пари екзальтованих осібняків; ідея “Берлін–Багадад” спіткнулася на непередвиджені перешкоди, зміни в міжнароднім становищі Бельгії, Сербії та Чорногори також ледве чи будуть переведені. Жодна з великих держав, що з такими вибуялими надіями виступали восени 1914 року на кривавий і – який же ж довгий – шлях масових убивств, – жодна з них не може похвалитися сповиенням своїх затаєних бажань. Се не значить, що Європа вийде з сеї війни такою, якою вона була перед нею. Богато політичних гадок стоятиме на списку втрат сеї війни, багато великих традицій матимуть на своїх гробівцях дати 1914 – 1918 років. Але *катастрофальних змін* у політичнім становищі, які можна було б порівняти зі з’єдиненням Італії або Німеччини, відпадом північно-американських колоній від Англії наприкінці XVIII ст. або поділом Польщі, – таких змін сі роки не принесуть. З одним-одніським винятком! Сим винятком буде розпад Російської імперії на низ-

ку окремих держав. Сей справді катастрофального значення факт, факт, що веде на нові дороги цілу політичну еволюцію Європи, сей факт і є *одиноким, сталим* результатом сеї війни. В сім факті або радше у фактах усамостійнення колишніх російських “окраїн” найбільше значення має проголошення Української республіки.

Не є завданням цієї статті розводитися над значенням сеї події для європейської політики. Ціла низка проблем – константинопольська, малоазійська, галицька, польська, слов’янська загалом, а посередньо навіть шведська, балтійська та перська, а через неї й індійська – ціла низка величезної ваги питань світової політики змінить свій вигляд із постановням нового державного організму над Чорним морем. Та це не є темою сеї статті. Хочу спинитися тут над значенням сього факту для нас самих. Се значення є безмірно велике, та воно лежить не в тім, у чім його звичайно бачать. Не саме постановня держави під ім’ям, що вчора не було навіть географічним терміном, є важливе. Важливим є, що Українська республіка постала *проти волі всіх чинників, від яких залежало її постановня або непостання*. Подія майже одинока у світовій історії! Бо, за невеликими винятками, всі сепаратистичні рухи, що привели до постановня нових держав, все попиралися чужою силою – болгарський, сербський, грецький, італійський. Процес творення одної такої держави мали ми нагоду обсервувати і в часі сеї війни. Цілий консилиум акушерів, лікарів і просто знахарів з незвичайною сумлінністю та з величезним накладом праці і мистецтва старалися вдихнути нове життя до обезвладнілого довгою летаргією організму. Бачили ми всіляких європейських, ба, навіть американських дипломатів, що, як євангельські мудреці перед сином Марії, “припавши, поклонились” новонародженому маєстатові і, “відкривши скарби свої, принесли йому дари”. Але надаремно. Ні дари і чарівні слова, ні витягнуті з музеїв старі запорошені емблеми, ні обходи, ні церковні церемонії не здолали воскресити трупа...

Як же ж инакше було на Україні!

Драгоманов та “іже з ним” старалися зв’язати українські аспірації з ліберальною Росією на тлі “спільної небезпеки з Заходу”. Утопія та присла, як мильна банька, в перші дні, дні весни революції! Наша генерація старалася використати воєнний конфлікт у своїх національних інтересах. З тим самим успіхом. Спершу приємне здивування за відкриття “нового, незнамого народу в Європі”, наївні, часом скандальні спроби спертися на “представників” сього народу, на *ad hoc* видуманих Parade-Ukrainer. Відтак повільний відворот. Замість “освобождення народів Росії з-під царського ярма”, прийшло “невтручання у внутрішні справи” сусідньої держави, замість Києва і Львова, Петербург, Варшава і Краків. Замість використання безмежних, сліпучих своєю великістю перспектив, порозуміння, порозуміння і ще раз порозуміння. Порозуміння з ким-будь – із Штірмером, Нахамкесом, М-те Біценко, Собельсоном, загалом із *société anonyme internationale*, що править Росією, порозуміння зі шкодою для тих, кого вчора збиралися “визволяти”. І лише в остатню хвилю (мир з Україною) ся політика центральних держав дещо змінилася.

Не инакше виглядає наша справа в Антанти. Глуха ворожість спершу, погодження з немилим фактом пізніше.

Імперіялістичні спадкоємці царату з Мілюковим і Родзянком, непочитальні демагоги з Керенським, анархісти і просто пройдисвіти з Леніним, Троцьким і вигнаним з кількох партій за злочинство Крадеком (*alia Radek, alia Sobelsohn*), зрештою, Європа – всі активно або пасивно опиралися нашим національним аспіраціям. І незважаючи на се, тим аспіраціям пощастило досягнути успіх, про який ще недавно не сміли і мріяти.

Акти 5 падолиста 1916 р. і 12 вересня 1917 р. октройовано, акт 20 падолиста 1917 р. був самочинним актом самої нації. В однім випадку треба було лиш наповнити змістом готові форми, в другім – творити самі форми серед найневигідніших обставин. Коли взяти на увагу, що ці державні форми вдалося імпровізувати – протягом кількох місяців! – нації, визутій із великих історичних традицій, зведеної до ролі парія між народами, нації, спиханої систематично протягом віків до значення хлопської маси, то все се, здається якимсь непояснимим *miraculum!*

Ми читаємо про створення Центральної Ради, що розтягає свою владу на вісім губерній, як про щось зовсім природне. Читаємо про творення українських полків і не питаємося, як се стало можливим. Читаємо про криваві сутички українських полків із московськими і не застановляємося над тим, що тримає ці полки разом, що змушує їх коритися наказам Ради? Не застановляємося над тим, як синьо-жовтий прапор – символ ідеї, яку ще вчора вважали за фантазію купки божевільних, як сей прапор згуртував коло себе сотки тисяч? Розпорошену масу, позбавлену тих лучників, що роблять з інертної отари свідому своїх цілей націю? Дати вичерпну відповідь про се “диво” звідси є неможливо. Та не є неможливим вказати бодай на моменти, що кидають деяке світло на загадку.

Перед війною були ми всі в минулім або в будучині. А між нашим минулим і нашою будучиною лежало величезне провалля – теперішність, яке щойно мало бути засипане національною працею. Ми перестали бути нацією в соціологічнім розумінню сього слова. Мусили засвоїти собі накинені переможцем зовнішні форми громадського життя, чужу політичну ідеологію, влити наш народний організм у чужі вольові форми. На перший погляд, асиміляція була довершена. Але лише на перший погляд! Бо критичне око не могло не зауважити ті психічні *imponderabilia*, які нагромадилися в збірній душі нації, консервуючи її як окрему народну індивідуальність. Заслабі, аби стати активною силою, вони куняли в знеможеній летаргічнім сном нації. Ці *imponderabilia* були та “святая святих” народної душі, в якій усі заподіяні їй протягом віків кривди і насильства, всі її обмануті надії і розвіяні сни, всі її пориви й ударемнені чини склалися і насідали на душу, мов іржа на залізо, лишаючи в ній неспокійну, тривожну, вічно незаспокоєну, сильну, як смерть, ненависть до переможця. Се був той самий расовий антагонізм, що жив у кожному російськім громилі, що мордував жидівських старих і дітей, що сліпою ненавистю до німців напував геніяльну душу Достоевського, що пхнув один на одного ворожі сили – “*deutsche*” і “*welsche Art*”.

Се було чимсь, чого не можна охопити розумом і що є позасвідомою, *чуттєвою* проєкцією великих *політичних* противенств між расами. Колись ці противенства між Україною і Москвою були актуальні, колись будували ми собі свій власний світ, свою культуру, релігію, політичні форми. Се була доба великої об’єктивації національного духу. Поволі цей процес мусів зникнути, а ми мусіли прийняти чужі форми життя. Але сим цілі не осягнуто! Форми (чужі форми) нашого життя могли еволюціонувати, змінитися, наше національне “*ego*” лишалося константним. З тою лише різницею, що його праця, колись творча, будуюча, стала негативно-критикуючою, відкидаючи накинене згори. Замість на вні, звернулося воно досередини. Сума національної енергії лишилася та сама, тільки коли нам відібрали свободу руху, енергія чину перемінилася на енергію почуття, або, як назвав би її Гегель, у “*grosse welthistorische Leidenschaft*”, що, як червоне вугілля, жевріло на дні національної психіки. В угноєній сею пристрастю народній душі розцвів пишним квітом будяк расової ненависти!

Ся ненависть, ся гегелівська “пристрасть” і була одним із тих “іксів”, які нам треба було віднайти для розв’язання українського “дива”.

Сей антагонізм виявлявся у нас у різних формах. Часом у повній і засадничій негачії всього російського, як, наприклад, у Гоголя або в тій масі революціонерів, яких дала Росії Україна. Ходило тут не о революціонізм, лише о спір двох світів. З тої самої причини кожний найбільш консервативний або навіть реакційний росіянин ставав в Європі революціонером: і там, і тут – засадниче відкинення чужої правди, антагонізм раси. Часом виявлявся у нас сей антагонізм у формах комічних. Один із героїв гоголівського твору “Іван Фьодорович Шпонька і его тьотушка” ненавидить москалів не за що инше, як за їх дивну толерантність до блощиць, якими аж рояться московські заїзні доми. У формуванню його патріотичних поглядів се питання грає далеко не підрядну роль. Стороженко в однім із своїх оповідань вибухає гострою філіпікою проти росіян на вид московського обозу: йому аж нудно робилося від безконечного ряду позчеплюваних возів, що їдуть один за одним. Ся одноманітність і сей ідіотський порядок порушував його душевну рівновагу і змушував з подвійною приємністю згадувати свою Полтавщину, де нема ні позчеплюваних возів, ні блощиць. Се саме почуття антагонізму виривало з уст Короленка, що ніколи не писав инакше, як по-російськи, признання до української народности. Завдяки тому самому почуванню український селянин дасть себе скорше повісити, ніж шукати шлюбних зв’язків у московським селі в мішаних околицях. Се є почуття, яке на сам вид москаля, “кацапа”, його борода, ходи, моди, вбрання, лаптів і танців скривлює наші уста в згїрдливу усмішку або змушує кипіти нашу кров. Атавізм? Може бути, але сей атавізм посідає колосальну вибухову силу і є одним з найважливіших чинників історії. Його вибухова сила є так велика, що змусить вицілу націю, як Гоголя або Короленка, говорити по-російськи, накиньте їй, як свою, російську літературу, розведіть по всіх дворах України московські блощиці – і антагонізм, мимо того, не зникне! Не зникне, хоч би не зістало вже жодного власного гачка, за який він міг би зачепитися.

Що ж доперва, коли сей “гачок” є? А в нас він справді ще є. Правда, малий, майже непомітний, але є. В одній своїй промові каже Бісмарк: “Die nationale Einheit (Німеччини) wäre nicht möglich gewesen, wenn die Kohle unter der Asche nicht glimmend gewesen wären”! Сими вуглями були: німецька штука, наука, музика й пісня. Вони підготували політичну єдність Німеччини. Подібно було і в нас. Український театр і пісня були тим жаром, що під попелом століть жеврів на дні народної душі, не даючи їй умерти. Сі елементи нашої культури і були тим останнім “гачком рятунку”, за який хапалася нація, тим “вугіллям”, що спалахнуло тепер великим вогнем расової ненависти. Як могло воно так довго переховуватися під попелом неволі? Се ми завдячуємо абсолютизмові, себто політичній системі, що не проникла в гушавину народного життя, що засадничо ворожо ставилася до загального навчання, будувала лише стратегічні залізниці і в’язала всяку самодіяльність суспільности навіть там, де вона могла бути їй корисна. Коли б самодержав’я впало не в 1905, а скажімо, 20 літ скорше або коли б теперішня революція вибухла 20 літ пізніше, коли б думський режим з його одностороннім (лише на користь російського елементу) розплутанням сил суспільности й систематичнішою русифікацією протривав би довше – українство не стояло б так, як стоїть тепер. Се не сталося. Переворот прийшов для Росії заскоро, а з ним визволилася і зв’язана до тепер національна енергія України. Російська держава, урядництво, армія, релігія, царська ідея були тими нитками, що в’язали нашу народну психіку з Петербургом.

В'язали напівдобровільно, а переважно насильно. Коли сі нитки перетято, коли постала потреба зорганізуватися коло якогось нового центру, петербурзька ідея на Україні збанкрутувала. Згинаючи голову перед силою, Іван Федорович Шпонька не міг, органічно, не міг добровільно визнати за Петербургом провідної ролі. Його атавізм обурювався проти сього. І тому, коли такий центр утворився в Києві, він щиро і радісно, ба, навіть з почуттям певної національної гордості визнав його за свій. Те, що було *mitasculum* для інших, для нього, і сотень тисяч йому подібних було річчю самозрозумілою, яка просто мусила статися. Трудно вжитися в психіку пересічного українського селянина. Але хто знає? Може, він уявляв собі царат як якусь поза- або наднаціональну силу, що гнітила однаково і його, і москаля. Сеї сили він не сприймав, відкидав розумово, але чи також і чуттєво? Коли ж на місце скинутого царя прийшов "совіт", прийшов знаний йому з близька "Афонька", яким він погорджував за його нечесане волосся, сорочку "навипуск" і кирпатий ніс, Шпонька не витримав і послуху йому відмовив. Він, що схилив, хоч ремствуєючи, голову перед царським самодержав'ям, пішов різатися на ножі з російською демократією. І не стільки задля політичних відмінностей, скільки власне задля сеї сорочки і кирпатого носа. У великих конфліктах сеї війни рішальна роль належала позитивному моментові, сцисії позитивних інтересів, що себе взаємно заперечували. В українсько-російськiм конфлікті найважливішим був момент негативний, момент напівсвідомого, віками тлумленого протесту проти засадничо ворожої українцеві стихії. Инакше бодай не дасться пояснити такий елементарний вибух антимосковських настроїв серед політично зовсім невихованої маси українського селянства. Втягнення України до російської сонячної системи було витвором двох сил: притягальної сили сонця і відосередкової сили України. З хвилиною, коли державний апарат Росії перестав діяти, коли сонце згасло, земля мусила полетіти власним шляхом.

Се, одначе, не було б ще розв'язанням загадки. Расовим антагонізмом можна багато пояснити, та не все. Його сила є силою негативною. А чим пояснити те позитивне в українському русі, що подивляємо в нім ми самі не менше від оголошених чужинців? Ми ж знали, прецінь, що ми є "un danger pour l'Europe!" Що ми є елементом анархістичним "od urodzenia!" Що нашою політичною програмою є 12 квітня, а соціальною – уманська різня! Звісною річчю було також, що найбільшим політичним генієм України був Тугай-Бей! Ми се все, прецінь, знали або бодай мусили знати – так систематично в нас се вмовляли. І раптом загальне признание, що Україна є островом серед моря всеросійської анархії. Анархістична Україна відкинула програму Леніна, змовилася з Каледіним, не допустила до "демократизації" армії, здержала експропріацію "буржуїв", ба, навіть не порушила засади таємної дипломатії, що було вже вершком консерватизму! А головне – та сама Україна привела до мовчанки партійні свари і виявила себе надзвичайно карним зряддям у руках Центральної Ради. Що значив сей сон? Чим пояснити сю незвичайну організованість?

Її можна пояснити тим "гачком", про який уже була мова, тими рештками нашої культури, в ім'я якої Гоголі, Шпоньки і Стороженки, а в новіші часи полуботківці голосили святу війну всьому російському. Ся глибоко вкорінена в масах, вихована на віковій спільності з Заходом культура й витворила в нас ту дисциплінованість, ту свідомість вимог державного життя, що так дивує новітніх Колумбів, які бачать в Україні європейських червоношкірих. У Росії держава творилася не так, як скрізь, а згори додолу. Вона не потребувала там боротися з правами і привілеями суспільних

груп, вона сама мусила щойно кликати їх до життя. Тому там усяка громадська дисципліна була чимсь накиненим згори. Коли тиснення з гори припинилося, всі суспільні узи порвалися і настала анархія. У “Записках из мертвого дома” Достоевський пише: “Почти всякое проявление личности у арестантов считается преступлением, а в таком случае ему естественно все равно, что большее, что меньшее проявление. Кутить, так уж кутить, рискнуть, так уж рискнуть на все!” Не буде помилкою се психологічне уосновання російського максималізму поширити на росіян загалом, бо, прецінь, усі вони певною мірою сиділи дотепер у в’язниці, для кожного з них вияв його індивідуальності був злочином. Тепер двері в в’язниці отворилися – і росіянин зачав “проявляться!” Вийшла, розуміється, не свобода, а лєнінщина, азартна гра добробєвчича, хамська забава п’яного купця, оргія пана, що вийшов з учорашнього Івана, “кутить, так уж кутить! Рискнуть, так уж рискнуть на все!”

Нас врятувала від сеї зарази наша культура і – *risum teneatis amici!* – наші глибокі державницькі інстинкти. Ми були окраїнами східного слов’янства, ми жили на межі з чужими племенами: поляками, німцями, мадярами (росіяни таких кордонів ніде не мають), наше незалежне життя скорше було наражене на небезпеку. Тому у нас сильніше, як у москалів, розвинувся самозберігальний інстинкт, зрозуміння конечности державної сполуки і громадської єдности. Тому одним із найбільш освічених борців із німецьким “*Drang nach Osten*” був українець Драгоманов. Тому ж найбільш інтелігентні противники українського сепаратизму були “малороси” Піхно, Флорінській і Савенко. Усі вони, не вилучаючи Драгоманова, пішли на службу чужій державній ідеї, але вони є живим прикладом того державницького інстинкту, вихованого віками в нашій народі і який *масам* московського народу рішучо бракує. Сей інстинкт виховала в нас історія. Російська суспільність усе була збираниною одиниць. Поодинокі верстви, стани, їхня конституція склалися там о віки пізніше, як у нас, пізніше, ерго, склалася і їхнє духове обличчя, якому бракувало сталости, самосвідомости, викінчености – і відпорности. Україна, навпаки, віддавна складалася з різних суспільних верств з твердими політичними і духовими традиціями, які кожній одиниці, кожному станові відводили певне їм належне місце, вказували згори їхню дорогу, витискали на них печать яскравої індивідуальности. Такими верствами в нас були: селянство, що від віків зрослося з засадою індивідуальної власности на землю; міщанство, ще в Середніх віках зорганізоване і правлене магдебурським правом; духовенство, зрештою, шляхта з виробленою або перейнятою засадою феодалізму або станового патріотизму. Посталі і складені задовго *перед* державою і *проти* її волі, засвоїли собі сі верстви велику громадську відпорність і карність, штуку самоврядування і велике прив’язання до своїх уладжень, що стали частиною їх самих. Зрушити з місця сі верстви до лєнінсько-бакунінського канкану під мелодію “кутить, так уж кутить”! було на много тяжче, як москалів, де одиноким сталим бігуном, довкруги якого крутилися всі групи, було самодержав’я.

Не дивно, що нова влада в Києві знайшла у своїх руках податливіший матеріал для державного будівництва, ніж петербурзький “совет”. “Неповоротливий хахол” виявився неповоротким не з лінощів, як припускав дехто, лише з переконання. “*Un danger pour l’Europe*” творив він лиш зв’язаний по руках і ногах. Вільний – він виказав незвичайний дар самоорганізації. В деяких інших суспільностях справа мається якраз навпаки.

Сими двома моментами, расовим антагонізмом і засадами старої, що перейшла в кість і кров мас культури, і дасться, хоч в часті, пояснити українське *miraculum*.

У тім і лежить причина масовости українського руху і великої національної свідомости мас. У тім і лежить причина тої карности і єдности, що виявила українська суспільність у сей страшний час. Що ті елементи виявилися такими сильними, є се приємною несподіванкою для нас і добрими гороскопами на будучину.

Нам уже вдалося вложити на голови провідників російської революції сорока-ту шапку блазня. Коли ми ще відгородимося хінським муром від півночі, коли не лятимемо води на вогонь національного антагонізму, що бушує на Україні, коли не впадатимемо ані в непотрібний сентименталізм, ані в мегаломанію, мріючи про гегемонію України на Сході Європи, ані витягатимемо з музеїв старих скрижалів мудрости українських Кирилів і Методіїв, коли більше думатимемо про самостійність, як про федерацію, – тоді можемо бути певні нашого завтра.

– *Ote toi de là que je m'y metle!* – ось має бути гасло національної політики на Україні. І лише воно! Мусимо погодитися з думкою, що петербурзьке сонце погасло і час уже перестати вліплювати в нього очі, як теля на нові ворота. Географічно, може, ми й належимо до Східної Європи, але культурно ми є частиною Заходу. Нею ми і мусимо лишитися нині, і присно і во віки віків.

ПОЯСНЕННЯ РІДКОВЖИВАНИХ СЛІВ
ТА ПЕРЕКЛАД ІНШОМОВНИХ СЛІВ, ВИСЛОВІВ,
ФРАГМЕНТІВ ТЕКСТУ

А

адгерент – прихильник

A i Z – перша й остання букви латинської абетки; значення виразу таке ж, як українського “від А до Я”.

акцептування (з польськ.) – схвалення, згода

Альзація – Ельзас

альярм – тривога

Андрусівський договір – договір між Московією і Річчю Посполитою Польською про припинення війни 1654 – 1667 рр. за право володіння Україною. Підписаний 30 (20) січ. 1667 р. терміном на 13,5 років у с. Андрусов і біля Смоленська (Білорусія, нині місто в РФ). Укладений без участі української сторони і всупереч українсько-московським договорам, підписаним із царським урядом гетьманами Б.Хмельницьким, Ю.Хмельницьким та І.Брюховецьким.

апаш (франц. apache, від назви індіанців апачі) – декласований елемент, хуліган, злодій.

апробата (польськ.) – схвалення, дозвіл, згода

артикул – стаття, розділ, параграф закону, договору, розпорядження тощо

аршин – російська міра довжини (0, 7112 метра)

аспірація – стремління, запити, домагання

Б

баста (італ.) – годі, край, досить

бештати – сварити

бігун – полюс

бляга (польськ.) – хвальба, брехня, вигадка

бомбастичний – пишномовний, високомовний

бред (рос.) – марення, маячня, нісенітниця

В

вагабундизм (від лат. vagabundus – схильний до мандрів) – бродяжництво, волоцюгство

ва́жка – тарілка (шалька) терезів

Вандея – департамент на Заході Франції, який наприкінці XVIII – початку XIX ст. був центром заколотів роялістів і католицького духівництва. Символ вогнища контрреволюції.

вегетування – животіння, жалюгідне існування

великий корсиканець – Наполеон Бонапарт. Він починав публічне життя як корсиканський націоналіст, але згодом перейшов на французькі імперські позиції.

венди – збірна назва групи західних слов'янських племен (лужичан, лютичів, бодричів, поморян та ін.). Завойовані німцями, вони часто повставали, але після хрестового походу на них 1147 р. та їх масового винищення змирилися зі своєю долею.

вивлащення (з польськ.) – відчуження, експропріація, позбавлення майна

виелімінований – вилучений

вiiмок – виняток

вилiм – вилом

вiдосередкова (сила) – вiдцентрова (сила)

вiритель – кредитор, позикодавець

“В началi бi слово” (старосл.) – “На початку було слово”

врата адови (старосл.) – ворота пекла

вшепольський (польськ.) – всепольський, великопольський

Г

гаката (нiм., вiд перших лiтер прiзвищ засновникiв: Гансеман, Кеннеман, Тiдеман) – поширена назва органiзацiї Deutscher Ostmarkenverein (Нiмецьке схiдної марки об’єднання), заснованої 1894 р. в Познанi з метою германiзацiї польських земель i населення у пруськiй займанщинi; пiсля 1918 р. діяла на територiї Нiмеччини, розпущена 1934 р.

Геллада – Еллада, Грецiя античних часiв

Г

гремiяльний – колективний, (все)загальний

Д

девот – побожна людина; святенник

десперацiя – вiдчай, безнадiя

дефензива – оборона

дефiнiтивний – остаточний

димiсiя – звiльнення з посади

доробкевич (з польськ.) – скоробагачко, нувориш, вискочка

драб – голодранець; негiдник, мерзотник

Е

евентуальний – можливий

елаборат – твiр, трактат, праця (письмова)

енунцiяцiя – заява, декларацiя

есмь (старосл., давньоукр.) – є, дiєслово бути у формi 1-ої особи однини теперiшнього часу

етаблювати (франц. établir) – засновувати, закладати, запроваджувати, влаштовувати, облаштовувати

Ж

Жакерiя – селянське повстання у Францiї 1358 р.

З

заборчий (польськ.) – загарбницький, окупацiйний

завиральний (рос.) – безглуздий, нiсенiтний

здезавуювати – заявити про свою незгоду з дiями довiреної особи або заявити, що вона не має повноважень дiяти вiд iмени того, хто це заявляє; главi держави або урядовi спростувати дiї дипломатичного представника у зв’язку з перевищенням ним своїх повноважень

заскомплiкований – заскладний, занадто заплутаний

зглядно – порівняно, відносно
здецидований (польськ.) – рішучий
зревідований – підданий ревізії, переглянутий
зробок – спрацьована, знесилена, віджила людина

I

ігноранція – незнання, невігластво
інсурекція (лат.) – збройне повстання проти державної влади
інтрансигантність (франц. intransigence) – непримиренність, прямолінійність, принциповість, непохитність
Інфлянти – польська назва Лівонії і Ліфляндії
іредента (від італ. irredento – незвільнений, такий, що перебуває під чужим владарюванням); іредентизм – термін міжнародних відносин, який являє собою захист анексованих територій, керованих іншою державою на підставі загальної етнічної належності і/або попереднього історичного володіння

K

кавардак (рос.) – розгардіяш
кадети (рос.) – члени Конституційно-демократичної партії Росії
канкан (франц.) – французький танок. Виник на початку XIX ст., пізніше набув вульгарного характеру
Касандра – донька правителів Трої Пріяма і Гекуби; закоханий у Кассандру Аполлон наділив її даром пророцтва. Але вона зневажила любов бога, і він зробив так, що її пророкуванням ніхто не вірив. Троянці не повірили їй, що Паріс принесе їм лихо, що Троя незабаром загине. Переносно Касандрою називають людину, яка передбачає майбутнє нещастя, але не може відвернути його.
каптувати – вербувати, заманювати на свій бік
кар'єрович (з польськ.) – кар'єрист
кацап – тут: зневажлива назва москвофілів на Західній Україні
квестіонувати – піддавати сумніву, заперечувати
квестія – питання, проблема
квієтизм – містично-споглядальне ставлення до дійсності, цілковите покладання на волю Божу, байдужість до добра і зла; пасивність, непротивлення
киринник – безладна, неохайна людина, нехлюй; халтурник
кнут (рос.) – батіг
коварний (рос.) – підступний, лукавий
колідувати – суперечити, зіштовхуватися, бути в колізії
колпортувати – поширювати, розносити, розголошувати
комплікуватися – ускладнюватися
Конвент – найвищий законодавчий і виконавчий орган Першої французької республіки, який діяв у 1792 – 1795 рр.
Конгресівка (польськ. Kongresówka) – Польське королівство (рос. Царство Польское), створене на основі російсько-австрійсько-пруського трактату, який увійшов до кінцевих постанов Віденського конгресу 1815 р. Пізніше так називали польські землі, що належали до Росії.
консеквенція – наслідок, результат; послідовність
констернація – збентеженість, нерозуміння, зняковіння, розгубленість
конституанта – установчі збори, скликані з метою випрацювання конституції

контрасигнований – стверджувати власним підписом документ, виданий главою держави

конфедератка – відомий від часів Барської конфедерації (XVIII ст.) чотирикутний головний убір польських вояків; по-іншому – рогатівка, рогачка.

концесія – договір про передання природних багатств, підприємств, інших господарських об'єктів, що належать державі чи місцевим органам влади, в тимчасову експлуатацію іншим державам, іноземним фірмам, приватним особам; поступка; дарування, наділення

конципієнт – дрібний чиновник

косноязычие (рос.) – недорікуватість, дислалія

косоворотка (рос.) – російська національна сорочка з розрізом збоку (переважно зліва), а не посередині, як в інших народів.

котерія – угруповання, партія

коша дістати – дістати відкоша

кошари – казарми

крейцар – крейцер, розмінна монета в Австро-Угорщині

Кроація – Хорватія

культуртрегер (нім. Kulturträger – носій культури) – освітянин, учитель, цивілізатор, місіонер, людина, яка працює для взаємопроникнення і взаємозбагачення культур

кунштовний (польськ.) – мистецький, тонкий, майстерний, артистичний

куріяльна (система виборів) – встановлена за становою, майновою, національною та релігійною належністю виборців

кутить (рос.) – гуляти, пиячити

Л

ламентациї – скарги, нарікання

ЛНВ – “Літературно-Науковий Вістник”

легіслативний – законодавчий

лоскутний (рос.) – клаптиковий

люка – лакуна, пролом, просвіт, незаповнене місце

М

мазгай (польськ.) – плаксій, тюхтій, розтелепа, нездара

малорусській вопрось (рос.) – українське питання

матолок (з польськ.) – тупак, кретин

мегаломанія – манія великості, характерна для маніякально-депресивного психозу

меланж – тут: кава з молоком

метреса (франц.) – пані; коханка

міністр-президент – прем'єр-міністр

мір (рос.) – російська община

міродайний – авторитетний, компетентний, обізнаний; вірогідний, надійний

міродатний – див. міродайний

молодотурки (тур. Jöntürkler) – політичний рух в Османській імперії, який від 1876 р. намагався запровадити конституційний лад. Молодотурки скинули султана і провели проєвропейські реформи.

муштарда – гірчиця

Н

найзагоріліший – найгарячіший, найзапекліший, найнестриманіший

налоговий (польськ.) – невинуватий, закоренілий (у поганих звичках)

невідкличний – остаточний

негований – заперечуваний

Немезида – давньогрецька богиня помсти, відплати

непочитальний (польськ.) – неосудний, несамовитий

невменяємий (рос.) – неосудний, несамовитий

О

октройовано (від. франц. *octroi*) – даровано, надано

октябристи – політична партія в царській Росії, праве крило російського лібералізму.

Назва партії походить від проголошеного 17 жовтня 1905 р. маніфесту Ніколая II.

ординація – статут, положення

Орієнт – Захід

осередній – центральний

остентативний – демонстративний, підкреслений, хвалькуватий

офензива – наступ

П

падолист – листопад (місяць)

пактувати – провадити переговори, домовлятися

папляння – патякання, ляпання язиком

партайтаг (нім.) – партійний з'їзд

Пасифік – Тихий океан

пашалик (тюрк.) – провінція або область в Османській імперії, якою управляв паша

пепесник – член ППС, Польської партії соціалістичної

переносно – особа, яка робить нечіткі, двозначні висновки.

пертракція – переговори, перемовини

перфідний Альбіон – підступна, віроломна Англія

підстава – основа; головне, на чому щось ґрунтується

пільний – польовий

Пітія – Піфія, давньогрецька жриця у храмі Аполлона в Дельфах, що передрікала майбутнє.

поволока – тонкий шар, наліт чого-небудь на поверхні чогось; дорога привозна тканина

познанчики (польськ.) – мешканці Познанщини, краю в центральній частині західної Польщі з адміністративним центром у м. Познань

позори – нереальні, уявні речі

попертя (польськ. *porąbie*) – підтримка; підкріплення, обґрунтування

попирання – підтримування

поректати – покартати

Порта – Велика Османська Держава в Європі називалася також Оттоманською імперією, Високою (блискучою) Портою або просто Портою.

посідач – власник, володар кого-, чого-небудь

постерунок (польськ.) – пост; місце; дільниця (поліції)

Пошехонье (рос.) – місцевість на берегах ріки Шексни (Шехоні), що витікає з Бі-

лого озера і впадає у Волгу. Пошехоння вважалося символом російської патріархальності, відсталості, невігластва.

порід – пологи

почвірний – чотиристоронній

преміса – засновок (у силогізмі), початок

преступное сообщество (рос.) – злочинна спілка

прецизовання – уточнення

прецінь – адже; принаймні; все-таки, проте

Привіслянський край – російська офіційна назва основної частини польських земель, які після поділу Речі Посполитої відійшли до Росії

приволоження – дозвіл, згода; добродійство, милість,

приключка – причина, привід

притока – привід, нагода, причина

провізоричний – тимчасовий

пронунціаменто (ісп.) – заколот, переворот (переважно військовий)

проречистий – красномовний

протекторка – покровителька

пятно (рос.) – пляма

п'ятнувати (з польськ.) – таврувати

Р

рація стану (польськ.) – інтереси держави, міркування державного порядку

ревідикація – повернення майна первісному (колишньому) власникові

резигнація – відмова, зречення; смирення

резистенція (з франц.) – опір, спротив, протидія

реймент – правління, управління, завідування

рекомпенсата – відшкодування, компенсація

релятивний – відносний

ресорт – державний орган з певними повноваженнями

респект – шана

реферат – тут: доповідь

ригороз (лат. *rigorosum*) – іспит на ступінь доктора

різницювання – диференціація

розв'язання – тут: розпуск, розформування

Розинанта – кобила Сервантесового Дон-Кіхота

розмірно – сумірно

розпряжність – розпружність, розширення

С

сервілізм (від лат. *servilis* – рабський) – прислужництво; рабська улесливість

сервітут (від лат. *servitus (servitutis)*) – повинність, підпорядкування) –

обмеження суверенітету держави над якоюсь її територією на користь іншої держави або держав, обмежене право користування чужим майном

скаптовання (польськ.) – привернення, схиляння на свій бік

скриба (з лат.) – писар, переписувач, секретар

Сполучені Держави – Сполучені Штати Америки. В сучасній українській мові радянської відміни назва цієї країни калькована з російської, а та – з німецької (*Vereinigte Staaten von Amerika*), а не з англійської (*United States of Amerika*).

справоздання (з польськ.) – звіт, доповідь

спрецизувати – уточнити

стійний – стійкий, прямий, сміливий.

стричок – петля (на шибениці)

сугестивний – який виявляє вплив, навіювальний

суть (давньоукр., тепер діал.) – 3-я особа множини теперішнього часу дієслова *бути*

схліблювати (з польськ.) – лестити, догоджати

списія – зіткнення, сутичка, конфлікт

Т

Тарговіца (польськ. варіант укр. топоніма Торговиця) – в часи Речі Посполитої Польської містечко в Луцькому повіті Волинського воєводства. Намагаючись ліквідувати реформи Чотирирічного сейму Торговицька конфедерація (спілка польських магнатів) звернулася за допомогою до царського уряду, внаслідок чого відбувся другий поділ Речі Посполитої (1793 р.). Тарговіца стала символом продажності і зради.

твар – обличчя, лице

тепларня (з польськ.) – теплиця, оранжерея

“тирольці сходу” – так за лояльність до Австрійської монархії під час революційних подій 1848 р. метафорично почали називати галичан, що, як і тиролюці, виявили лояльність до трону Габсбургів. Галичани у цивілізованій, ліберальній Австрійській імперії почувалися значно краще, ніж до того у свавільній, анархічній Польській державі.

трамтадрат – (польськ. *tramtadrata*)

Тріпльантант (франц. *triple entente*) – тридержавне військово-політичне угруповання Великобританії, Франції, Росії; Антанта

труїзм (тріюїзм) – загальновідома істина, банальність

У

уємний (з польськ.) – негативний

Ф

фана – прапор; чорно-жовта фана – прапор Австро-Угорської монархії; жовто-біла

фана – прапор польської католицької церкви

філіппіка – гнівна викривальна промова. Від імени македонського царя Філіппа, проти якого виступав з гострими промовами оратор Демосфен.

філістер (нім. *Philister*) – самовдоволенна й обмежена особа з вузьким міщанським світоглядом і святенницькою поведінкою; обиватель

фіскус – фіск, державна скарбниця

флексія – тут: словозміна, морфологія

фраєр – нім. жених, польськ. наївна людина, простака

фритредери (англ. *free trader* – вільна торгівля) – тут: представники системи торгової політики, що дозволяє трейдерам торгувати через національні кордони без втручання з боку відповідних урядів.

фригійська шапочка – фригійський (часом також фракійський) ковпак, названий на честь стародавньої Фригії, був символом свободи. У давній Греції і Римі подібний убір (*pileus*) носили вільні простолюдини, зокрема відпущені раби. Фригій-

ський ковпак послужив моделлю для учасників Французької революції кінця XVIII ст. На картині Е. Делакура “Свобода на барикадах” (1831) Маріанна, національний символ Франції, зображена у фригійській шапочці.

Х

хінський – китайський

хлополапський (польськ. chłop – селянин і łapać – ловити, хапати) – спрямований на заманювання селян

хосенність – корисність

Ц

цензовий – встановлений за цензом – майновим, освітнім тощо

цісарство – імперія

цло – мито

Ч

чартисти – представники робітничого руху 30 – 40-их років XIX ст. в Англії. Тут так названі їхні ідейні спадкоємці – представники тред-юніонізму.

черта оседлости (рос.) – повна назва – “черта постоянной еврейской оседлости”. Згідно з нею, євреї у Російському царстві мали право проживати тільки на певних неросійських територіях – у Білорусії, Литві, Бессарабії, Привіслянському краї (Польщі), в південних і правобережних губерніях України та деяких ін.

Ш

шамбелян (франц. chambellan) – камергер (нім. Kammerherz), придворне звання в західноєвропейських монархічних державах

шатія (рос.) – шатія-братія, компанія (здебільшого з негідною, вартою осуду поведінкою); тут: низький рівень свідомости

шильд (нім.) – герб; вивіска, таблиця

шопка – вертеп, ляльковий театр, з яким ходять у Різдва святі колядники; переносно – комедія, фарс

шпихлір (з нім.) – комора

штамгаст (нім.) – постійний клієнт

штандпункт (нім.) – позиція, погляд, концепція, думка

шуаны – французькі селяни Нижнього Мену, які повстали проти Законодавчих зборів на підтримку короля Людовіка XVI. Рух шуанів продовжувався від 1794 до 1800 р.

Я

Ягайлони – Ягеллони (польськ. Jagiellonowie), династія польських королів, започаткована литовським князем Ягайлом

ягайлонська ідея (польськ. idea jagellońska) – польська концепція федеральної мультинаціональної і мультіконфесійної держави, спрямована на Литву, Білорусь й Україну. Назва – від короля Ягайла, який у XIV ст. цю ідею вперше значною мірою реалізував на практиці.

язик (старосл., рос.) – мова; народ

А

“Abrégé de l’Histoire de l’Ukraine” (франц.) – “Короткий нарис історії України”

ad acta (лат.) – букв. “до актів”; відкласти до справ, у справу

ad calendas graecas (лат.) – букв. “до грецьких календ” (яких у греків не було); на невизначено довгий термін

ad hoc (лат.) – букв. “до цього”; для цього разу, для цієї мети

ad majorem gloriam (лат.) – для більшої слави

ad infinitum (лат.) – до нескінченности

A gdy na wojenkę szli ojczyźnie służyć (польськ.) – А коли на війноньку йшли вітчизні служити

alia Radek, alia Sobelsohn (лат.) – тут, очевидно, мав би бути вжитий поширений у мовленні освічених європейців латинізм *alias* – “крім того, також, в іншому разі; він же, сиріч”. Отже, наведений фрагмент означає “Крадек (він же Радек, він же Собельсон”. Ідеться про народженого у Львові більшовицького керівника – члена ЦК РКП(б) і Виконкому (в 1920 р. – секретаря) Комінтерну

ambo meliores (лат.) – букв.: обидва кращі; один одного вартий

“Ami de peuple” (лат.) – друг народу

amor fati (лат.) – любов до долі

ante bellum (лат.) – букв. “перед війною”, довоєнне становище

a outrance (франц.) – до кінця

appel a tous les nobles coeurs (франц.) – звернення до всіх чесних сердець

a priori (лат., букв. з попереднього) – апіорі, незалежно від досвіду, без перевіряння

argumentum a contrario (лат.) – доведення від протилежного, аргумент, заснований на зворотному (протилежність аналогії)

Asia minor (лат.) – Мала Азія

aurea mediocritas (лат.) – букв. “золота середина” (Горацій). Про напрям думок, поведінку людини, що уникає крайнощів, віддає перевагу помірності

“auf Gedeih und Verderb” (нім.) – за всіх обставин; на віки вічні, до могили

“Aus dem literarischen Nachlass” (нім.) – “З літературної спадщини”

“Auswärtige Politik des russischen Zarentums” (нім.) – “Зовнішня політика російського царизму”

“Autriche est toujours en retard (франц.) – “Австрія завше спізнюється”

aux armes citoyens! (франц.) – до зброї, громадяни!

“avec une darté de vulgarisateur” (франц.) – Поділ Росії

В

Bahnbrecher (нім.) – першовідкривач

Befreiungspolitik (нім.) – політика звільнення (підлеглих народів)

“Berliner Tageblatt” (нім.) – “Берлінський щоденний листок (газета)”

Besitzstand (нім.) – наявність майна, актив

besonderes Verwaltungsgebiet (нім.) – окремий адміністративний регіон

bon mot (франц.) – гостре слівце; у множині – *bons mots*

bon tone (франц.) – гарні манери, світська чемність

bona fide (лат.) – щиросердно, добросовісно

“British Socialist” (англ.) – “Британський соціаліст”

“Budapesti Hirlap” (угорськ.) – “Будапештська газета”

Burgfrieden (нім.) – територія, підвладна володареві замку, сеньйорія; територія

укріпленого міста; збереження миру (заборона міжусобиць) у межах укріпленого міста (замку); громадянський мир; класовий мир, відмова від класової боротьби (позиція правих соціал-демократів)

Burschen (нім.) – множина від Bursche – хлопець, парубок

C

“Cartaginam esse delendam” (лат.) – “Карфаген має бути зруйнованим!”, вислів сенатора Катона-старшого, яким він завершував усі свої публічні виступи. Означає усвідомлення потреби цілковитої перемоги над найбільшою загрозою

casus belli (лат.) – казус беллі – формальний привід для оголошення війни

causa finalis (лат.) – остаточна причина; остаточна мета

casus polonus (лат.) – польське падіння (доля, випадок)

chamber introuvable (франц.) – “недоступна палата”, перша Палата депутатів Франції, обрана після другої реставрації Бурбонів 1815 р. Назву вигадав Людовік XVIII.

Chociaż popiółom tych, którzy układali konwencyę hadziacką, dotrzymać wiary (польськ.) – хоч би прахові тих, що укладали Гадяцьку угоду, дотримати віри

civitas dei (лат.) – град Божий

civis Romanus (лат.) – громадянин Риму

chwala (польськ.) – похвала, визнання

communis opinio (лат.) – загальноприйнята думка

contra spem spero (лат.) – сподіваюся очікуванню всупереч, “без надії сподіваюсь” (Леся Українка)

coup d'état (франц.) – державний переворот

credo – символ віри; основа світогляду, переконань

“Credo, quia absurdum est” (лат.) – “Вірую, бо абсурдно” (Тертуліян)

crimen lesae maiestatis (лат.) – злочин проти величі (маєстату)

“Czas” (польськ.) – “Час”

Czenstochau ist von den deutschen Truppen eingenommen (нім.) – Ченстохова взята німецькими загонами

D

“Declaration of Rights” (англ.) – “Декларація прав”

dance macabre (франц.) – танець смерти

de la “Turquie agonissante” (франц.) – “турецької агонії”

de leur langue et leurs coutumes (франц.) – їхньої мови і їхніх звичаїв (стаття “З приводу двох процесів”)

“delirium furibundum” (лат.) – несамовита маячня

“Der demokratische Panslavismus” (нім.) – “Демократичний панславізм”

“Der italienische Krieg” (нім.) – “Італійська війна”

“Der italienische Krieg und Aufgabe Preussens (Politische Reden und Schriften)” (нім.) – “Італійська війна і завдання Пруссії. (Політичні промови і статті)”

“Der Kampf der Nationalitäten und die Aufgabe des Staatsrecht in Oesterreich” (нім.) – “Боротьба національностей і державне право в Австрії”

Der noch unterirdisch ist, der an die Aussenwelt wie an die Schale pocht und sie sprengt (нім.) – що є ще підземним, але який, як у чашу терезів, стукає назовні і розбиває її

der Weltgeist (нім.) – світовий дух

der ukrainische Staat (нім.) – українська держава
der Wunsch der Vater des Gedankens war (нім.) – бажання було батьком думок
désintéressement absolu (франц.) – абсолютна незацікавленість
de facto (лат.) – насправді, фактично
deutsche (нім.) – німецький
“Die nationale Einheit (Німеччини) wäre nicht möglich gewesen, wenn die Kohle unter der Asche nicht glimmend gewesen wären” (нім.) – “Національна єдність (Німеччини) була б неможлива, якщо б під попелом не тліло вугля”
die Wiederherstellung des Reiches Wladimirs des Grossen (нім.) – відновлення імперії Володимира Великого
diese Burschen (нім.) – ці хлопці
divide et impera (лат.) – поділяй (розділяй) і володарюй
do ut des (лат.) – даю, щоб і ти мені дав
“Dla ciebie Polsko i dla twej chwały” (польськ.) – “Для тебе, Польщо, і для твоєї слави”
Drang nach Osten (нім.) – натиск на Схід
Drang nach Westen (нім.) – натиск на Захід
“droits de l’ homme et des citoyens” (франц.) – права людини і громадянина
Dziad przemówił do obrazu, a obraz do dziada ani razu (польськ.) – дід (жебрак) промовив до образу, а образ до діда ні разу

Е

ego (лат.) – я
ein Herr (нім.) – пан (якийсь, неозначений) дарданелльський
“eine fabelne Nation” (нім.) – “фантастична нація”
eines kommenden Mannes (нім.) – людини з великим майбутнім
Einkreisungspolitik (нім.) – політика оточення (ізоляції)
ekspozycja (польськ., розм.) – виставка, виставлення на показ
entente cordiale (франц.) – сердечна (люба) згода
eo ipso (лат.) – тим самим, внаслідок цього, на підставі цього
“Eppur ci muove!” (італ.) – “І все-таки вона (Земля) рухається (обертається)!” Ви-слів приписують італійському вченому Галілео Галілеєві. Вживається для підкреслення руху вперед, неунікненності змін у розвитку суспільної думки, непохитної впевненості в чомусь
équilibre dans le nord (франц.) – рівновага на півночі
ergo (лат.) – отже, тому, внаслідок цього
esse delendam (лат.) – див.: “Cartaginam esse delendam”
états tampons (франц.) – буферних держав
etc (лат.) – скорочення від et cetera, що означає і т. д., та ін., тощо

Ф

factotum (лат.) – довірена особа, яка виконує будь-які доручені завдання
falsus procurator (лат.) – представник без належних повноважень
“Faustpfand” (нім.) – застава (ручна)
Fleischzettel (нім.) – м’ясні карточки
“Fremden Blatt” (нім.) – “Іноземний листок (газета)”
Fürer (нім.) – путівник

G

“Gedanken und Erinnerungen” (нім.) – “Думки і спогади”

“Gegenwart” (нім.) – “Сучасність”

Gente Polonus – natione Russus (лат.) – родом поляк – за національністю росіянин

“gente Ruthenus, natione Polonus” (лат.) – родом русин (українець), національністю поляк

Geschlossenheit (нім.) – згуртованість, замкненість, єдність, цілісність

“Glos Narodu” (польськ.) – “Голос народу”

Gott strafe England (нім.) – Боже, покарай Англію

Götterdämmerung (нім.) – присмерк (загибель) богів; кінець світу

gros (франц.) – головна частина, більша частина

gross und wild (нім.) – великий і дикий

grosse welthistorische Leidenschaft (нім.) – велика всесвітньоісторична пристрасть

gute Mine zum bösen Spiel (нім.) – гарна міна за поганої гри

H

Henkersmahlzeit (нім.) – останній обід засудженого на смерть

Hochverratsprocesse (нім.) – судові процеси за фактом державної зради

hereditas jacens (лат.) – спадщина, що перебуває у спокої, лежить (тобто ще не прийнята спадкоємцями після смерті спадкодавця); незайнятий спадок (у володіння яким поки що не вступив ніхто із спадкоємців); спадкове майно, що не має господаря

homo proponit – deus disponit (лат.) – людина пропонує, а Бог розпоряджається

I

imponderabilia (лат.) – невловимі (невагомі, не означувані, непередбачувані) факти (сутності)

in fine (лат.) – в кінці

in medias res (лат.) – у суть справи

in meritum (лат.) – у суть

in patribus infidelium (лат.) – “у країні невірних” – титул католицьких єпископів, що живуть у нехристиянських або некатолицьких країнах; перен. у чужих краях, на чужині, за кордоном, серед чужих; серед людей, протилежних переконань, серед супротивників

in rebus politicis (лат.) – у політичних справах

in statu nascendi (лат.) – в стані зародження, в момент утворення

“Internationales aus dem Volksstaat” – “Інтернаціональне із Народної держави” (збірник статей Ф.Енгельса на міжнародні теми з газети “Народна Держава”)

ipsissima verba (лат.) – найсправжніснінькі (найавтентичніші) слова

is a matter of course (англ.) – є само собою зрозуміле

J

“Jeszcze Polska nie zginęła” (польськ.) – “Ще не згинула Польща” – слова з державного славня Польщі

jest obowjazyany poczuciem godności narodowej pokryć nawet istniejące faktycznie w narodzie różnice (польськ.) – зобов’язаний почуттям національної гідності приховати навіть фактично наявні в народі розбіжності

junktum (нім.) – взаємозв’язок (взаємозумовленість) низки законопроектів, коли

для ухвалення або відхилення одного потрібне ухвалення або відхилення інших
jusq'au bout (франц.) – до кінця; **jusqu'au boutist** – радикал, готовий іти до кінця

К

“Kampf” (нім.) – “Боротьба”

klein und mild (нім.) – малий і м'який (добрий, співчутливий, милосердний)

Konversationlexikon (нім.) – енциклопедичний словник

können sie mir gestohlen werden (нім.) – я їх знати не хочу; мене вони не обходять (не хвилюють)

kosynier (польськ.) – косинер польський повстанець, озброєний косою

krajów zabranych (польськ.) – загарбаних країв

kresy (польськ.) – окраїни, прикордонні території

Kreuzritter (нім.) – хрестоносець; рицар Тевтонського ордену

Kriegshetze (нім.) – підбурювання до війни

“Kurjer Codzienny” (польськ.) – “Щоденний кур'єр”

kwestya ruska (польськ.) – руське (українське) питання

L

“L'Ami du peuple” (франц.) – “Друг народу”

Landesregierung (нім.) – уряд краю (землі)

“La Renaissance de l'Ukraine” (франц.) – “Відродження України”

“La question polonaise” – “Польське питання”

last not least (англ.) – не останньою чергою

liberté, égalité, fraternité (франц.) – свобода, рівність, братерство

leeres Traumgebilde (нім.) – порожній образ у сні

leider (нім.) – жаль, на нещастя

“L'Empire c'est la paix” (франц.) – “Імперія – це мир”

“L'Etat c'est moi” (франц.) – “Держава – це я”

“Le réveil national des Ukrainiens” (франц.) – “Національне пробудження українців”

“Les Annales” (франц.) – “Аннали”

“Les Annales des nationalités” (франц.) – “Аннали національностей”

les bleus (франц.) – сині (йдеться про людей у робочому одязі традиційно синього кольору)

les langues slaves (франц.) – слов'янські мови

“Les aspirations autonomistes en Europe” (франц.) – “Незалежницькі прагнення в Європі”

“Les Orientales” (франц.) – “Східні мотиви”, збірка віршів Віктора Гюго, натхнена боротьбою греків за незалежність (1829).

“Les Revendications des Ukrainiens de Russie” (франц.) – “Вимоги українців Росії”

“le turc, le grec moderne et le russe” (франц.) – турецька, новогрецька і російська

Linzer Programm (нім.) – Лінцька (від м. Лінц) програма

lucida intervalla (лат.) – світлі проміжки; хвилини притомности

lunch (англ.) – другий сніданок

lapówka (польськ.) – хабар

М

magna charta (лат.) – велика хартія. Вислів походить від назви документу, відомого як Велика хартія вольностей 1215 р., якою король Англії визнавав певні громадянські та політичні права, рівність перед законом й ин. для баронів, Церкви і вільних людей.

magna pars fuit (лат.) – був більшою частиною

manu militari (лат.) – військовою рукою; примусово, силою

mare nostrо (італ.) – наше море

“**Matin**” (франц.) – “Ранок”

“**Mazeppa**” (франц.) – “Мазепа”

Mädchen für alles (нім.) – дівчина для всього

maximum (лат.) – максимум, найбільша кількість, найвищий ступінь

Meistbegünstigungsklausel (нім.) – застереження про режим найбільшого сприяння

membra disjecta (лат.) – роз’єднані частини

menu (франц.) – меню

miraculum (лат.) – диво, чудо; дивна подія, дивна постать

mit den Wölfen muss man heulen (нім.) – з вовками жити – по-вовчому вити

mit souveräner Gleichgiltigkeit (нім.) – з суверенною байдужістю

Mitteuropa (нім.) – рівнозначний назві Центральна Європа термін, який для німецької держави мав не лише географічний, а й геополітичний, економічний і культурний сенс

m-me – madame (франц.) – пані, мадам

“**Moi Panowie! Jeżeli będziemy się dzielić na Polaków, Mazurów, Rusinów, to gdzie będzie Polska?**” (польськ.) – “Мої панове! Якщо ділитимемося на поляків, мазурів, русинів, то де буде Польща?”

morituri (лат.) – роковані на страту

motto (італ.) – кмітливий, влучно дотепний вислів; епіграф

mutatis mutandis (лат.) – змінивши те, що можна змінити

“**Myśli nowoczesnego Polaka**” (польськ.) – “Думкисучасного поляка”

N

nach Bedarf (нім.) – за потребою, керуючись потрібністю

naczelny wódz (польськ.) – верховний вождь

“**Nationalitätenfrage und Sozialdemokratie**” (нім.) – “Питання національностей і соціал-демократія”

nationale Nötigung (нім.) – національного примусу

NKN (польськ.) – Naczelny Komitet Narodowy – Головний Національний Комітет

“**Naprzód**” (польськ.) – “Наперед”

“**Neue Rheinische Zeitung**” (нім.) – “Нова райнська газета”

“**Neue Zeit**” (нім.) – “Новий Час”

“**Neue Zürcher Zeitung**” (нім.) – “Нова цюрихська газета”

“**Nochmal über Kampf der Nationalitäten in Oesterreich**” (нім.) – “Ще раз про боротьбу національностей в Австрійській імперії”

nowoczesny Polak (польськ.) – новочасний поляк

“**Nowy Prąd**” (польськ.) – “Нова течія”

О

obchody narodowe (польськ.) – національні святкування

octroi (франц.) – дарування, надання, дозволяння; **octroi de l'indépendance** – надання незалежності

od urodzenia (польськ.) – від народження

“Oesterreichische Rundschau” (нім.) – “Австрійський огляд”

okropność przysła, co kołysze światem (польськ.) – прийшов жах, що стрясає світ.

on the wrong horse (англ.) – не на того коня

opinio doctorum (лат.) – (загальна) думка докторів

“Oppression séculaires” (франц.) – “Світський гніт”

Ote-toi de la que je m’y mette (франц.) – Иди геть, щоб я міг зайняти твоє місце (французька приказка)

outsider (англ.) – сторонній; той, що не належить до кращих, провідних, що посідає останні місця

Р

Parade-Ukrainer (нім.) – парадний українець, українець для параду

par excellence (франц.) – переважно, особливо

par le peuple (франц.) – народом (через народ)

pater familias (лат.) – глава (батько) сім’ї

“Pater noster” (лат.) – “Отче наш”, Господня молитва

patres familias (лат.) – множина від **pater familias** – батько (глава) сім’ї

patres patriae (лат.) – батьки вітчизни

pays légale (франц.) – правова країна

pereat (лат.) – хай згине

per (лат.) **“najmilszi w Chrystusie”** (польськ.) – через “найдорожчі (наймиліші) у Христі”

per non sunt (лат.) – через відсутність

pia desideria (лат.) – добрі побажання

“Philosophie der Geschichte” (нім.) – “Філософія історії”

placet (лат.) – згода

plus rojaliste que le roi même (франц.) – більший рояліст, ніж сам король

pod jednym dachem (польськ.) – під одним дахом

polityczne wyrobienie (польськ.) – політичний досвід (досвідченість)

pollice verso (лат.) – “опустивши долу великий палець” – знак, який подавали глядачі римського цирку з вимогою добити переможеного гладіятора

Polonia (лат.) – поляки закордоння; польська еміграція

“Polnische Korrespondenz” (нім.) – “Польська кореспонденція (інформація)”

Polska niepodległa (польськ.) – незалежна Польща

pontifex maximus (лат.) – найстарший жрець у жрецькій колегії Стародавнього Риму

pour le rois de Prusse (франц.) – для пруських королів

post factum (лат.) – після того, як щось уже сталося, відбулося

Potsdamnation (нім.) – потсдамська нація

PPS (польськ.) – ППС, Польська партія соціалістична

“Po und Rhein” (нім.) – “По і Райн”

praetereo censeo (лат.) – крім того, вважаю

prawem i lewem (польськ.) – правом і не правом, законно і незаконно

“Preussisches Wochenblatt” (нім.) – “Прусський тижневик”

“Praca za granicą” (польськ.) – “Праця за кордоном”

pro domo sua (лат.) – букв. “для власного дому”, на захист себе; про себе

pro forma externo (лат.) – для зовнішньої форми

“Przemów Stolico!” (польськ.) – “Промов, столице!”

purgatorium (лат.) – чистилище

Q

quantité négligeable (франц.) – незначна кількість; щось не варте уваги, чим можна знехтувати

quasi (лат.) – ніби, майже, немовби; у складних словах означає “ніби”, “позірний”, “несправжній”, “фальшивий”

question facti (лат.) – питання окремих фактів

Quidquid id est, timeo danaos et dona ferentes (лат.) – Хоч би там що було, мені страшні данайці навіть з їхніми дарами.

Qui pro quo (лат.) – один замість одного; плутанина, непорозуміння

Quod licet Jovi, non licet bovi (лат.) – що дозволено Юпітерові, те не дозволено бикові

Quos ego (лат.) – “Я вас (провчу)!, Я вам (дам)!” – слова Нептуна з Вергілієвої “Енеїди”, звернені до неслухняних, бунтівних вітрів.

R

racja stanu (польськ.) – інтереси держави, міркування державного порядку

raison d’etat (франц.) – державні інтереси

raison d’etre (франц.) – право на існування; розумна підстава, сенс

Rahmengesetzt (нім.) – загальний закон, закон, який містить загальні положення, що мають конкретизуватися у спеціальних постановах

Recht auf Vieraub (нім.) – право красти худобу

recte (лат.) – справедливо, правильно, у властивому керунку; тут: насправді

res nullius (лат.) – букв. “власність ніхто”, нічийна (безгосподарна) річ

restitutio in integrum (лат.) – відновлення початкового стану, повернення до вихідного становища

“Revolution und Kontr-Revolution im Deutschland” (нім.) – “Револуція і контр-револуція в Німеччині”

risum teneatis amici (лат.) – чи можете втриматися від сміху, друзі?

Ritter (нім.) – рицар

rodak (польськ.) – землянин, одноплемінник

roma locuta, causa finita (лат.) – Рим висловився, справу закрито

rohe Naturkräfte (нім.) – сирі природні елементи; сировина

“Russian Review” (англ.) – “Російський огляд”

ruthenus (лат.) – русин (українець)

S

salonfähig (нім.) – пристойний, світський

salto mortale (італ.) – смертельний стрибок; вільне безопірне перевертання стрибуну в повітрі

“sauve qui peut!” (за сучасним правописом – *saue-qui-peut!*) – рятуйся, хто може! (панічна втеча)

Sehenswürdigkeit (нім.) – визначна (варта уваги, славна) пам’ятка (місцевість, річ тощо)

self made man (англ.) – людина, яка сама себе створила (домоглася успіху своїми власними силами)

“Le non é vero, é ben trovato” (італ.) – (Якщо) це не правда, це гарна казка

sic volo, sic jubeo! (лат.) – букв. так хочу, так наказую; нехай сповниться моя воля

signum temporis (лат.) – знак (знамення) часу

sine ira et studio (лат.) – “без гніву й упередження” (Тацит), цілком об’єктивно, неупереджено

sans patrie (франц.) – безрідні люди, бродяги

soi disant (франц.) – так званий

something like a cabinet (англ.) – щось подібне до кабінету

“Socialistische Monatshefte” (нім.) – “Соціалістичні щомісячні зошити”

société anonyme international (франц.) – міжнародне анонімне товариство

splendid isolation (англ.) – блискуча ізоляція, іронічна алузія до політики Великої Британії з такою ж назвою

staatserhaltendes Element (нім.) – державозберігальний (державотворчий) елемент

Staatsnotwendigkeiten (нім.) – державні потреби

status quo (лат.) – становище, що існувало або існує в якийсь визначений момент (від status quo ante bellum – становище перед війною)

“Stockholms Dagbladet” (швед.) – “Стокгольмський щоденний листок (газета)”

stultorum infinitus est numerus (лат.) – кількість дурнів нескінченна

Sturm und Drang (нім.) – Буря і натиск. Течія в німецькій літературі періоду Просвітництва (1767 – 1785), до якої належали головню молоді літератори. Характеризувалася відмовою від класицистичного культу розуму на користь емоційності та індивідуалізму. Назва походить від однойменної драми Ф.М. Клінгера.

summa summarum (лат.) – букв. “сума сум”, остаточний підсумок

suprema lex (лат.) – найвищий закон

sui juris (лат.) – букв. “власних законів”, від свого імени

szaleniec (польськ.) – безумець, навіжений, шаленець

Т

terminus technicus (лат.) – технічний термін

tertius interveniens (лат.) – третя сторона з власними вимогами

testimonium paupertatis (лат.) – букв. “свідоцтво про бідність”; свідчення власної слабкості

“The Commonwealth” (англ.) – “Співдружність” (друковане видання)

“The Eastern Question” (англ.) – “Східне питання”

the natural enemies (англ.) – природні вороги

“The Ukraine Question” (англ.) – “Українське питання”

“Times” (англ.) – “Часи”

teut pour le peuple (франц.) – все для народу

Trinkgeld (нім.) – гроші, які дають за дрібні послуги; невелика сума, дріб’язок (про гроші)

U

Ukrainer (нім.) – українець

“Ukraine ab utraque parte Boristhenis sit ab omni externa dominatione libera”

(лат.) – Україна по обох боках Борисфена (Дніпра) є вільна від будь-якого зовнішнього (іноземного) панування

“ukrainische Universitätsfrage” (нім.) – питання українського університету

“Ukrainam esse delendam” (лат.) – “Україна має бути знищена” – прозора алюзія до фрази давньоримського політика Марка Порція Катона (старшого): “Ceterum censeo Carthagine messe delendam” (“Карфаген повинен бути зруйнований”)

ultima ratio (лат.) – останній, вирішальний доказ

Umschau (нім.) – “Огляд”

unarodowienie (польськ.) – націоналізація

un danger pour l’Europe (франц.) – загроза для Європи

“une nation littéraire” (франц.) – “літературна нація”

unio realis inecualis (лат.) – об’єднання істотно нерівне щодо становища

Union sacré (франц.) – священний союз

Universalmensch (нім.) – універсальна людина

Un homme d’Etat – (франц.) – державний діяч, державна людина

urbi et orbi (лат.) – місту (Римові) і світові; цілому світові. Стандартний початок звідомлень Римської імперії, а пізніше Папського престолу

usus (лат.) – звичай, звичка, правило; використання, застосування

Übermensch (нім.) – надлюдина

V

va banque (франц.) – букв. “йде банк”. У картярській грі – ставка, що дорівнює вже зібраній у банку. Переносно – великий ризик

vacuum (лат.) – вакуум, порожнеча

verkehr (нім.) – зв’язки, стосунки, зносини

veto (лат.) – не дозволяю, забороняю

“VieuxCordelier” (франц.) – “Старий Кордель”, журнал

Viehraub (нім.) – крадіж худоби

Victor Hugo (франц.) – Віктор Гюго

Vivat nobiles, pereat republica! (лат.) – Хай живуть знатні (шляхтичі), хай згине республіка!

volens nolens (лат.) – хоч-не-хоч, мимоволі

“Volksstaat” (нім.) – “Народна держава”

Völkerabfälle (нім.) – покидьки (потолоч, послідки) народів (націй)

von (нім.) – прийменник, який перед прізвищем є маркером дворянського походження носія цього прізвища

votum (лат.) – вотум, обіцянка

Vorrede (нім.) – передмова

Vorzugszölle (нім.) – протекційні мита, система захисних мит

“Vossische Zeitung” (нім.) – повна назва – “Берлінська газета для державних і наукових справ”; неофіційна назва – “Тітка Фосс”.

W

Warnungsruf gegen Russland (нім.) – застереження проти Росії

Wehrgesetz (нім.) – закон про військовий обов'язок (повинність)

welsche Art (нім.) – романська (французька, італійська та ін.) порода

“Wiadomości Polskie” (польськ.) – “Польські відомості”

“Wochenblatt” (нім.) – тижневик; огляд за тиждень (у часописі)

Wochenblattpartei (нім.) – тижневицька партія, партія тижневика

Z

zbiorowa dusza narodu (польськ.) – колективна (спільна) душа нації

“Z dymem pożarów” (польськ.) – “З димом пожеж”

“Zeit” (нім.) – “Час”

“Z historyi Warszawy w czasie wojny” (польськ.) – “З історії Варшави під час війни”

“Zjednoczenie” (польськ.) – “Об'єднання”

“Znaczenie Naczelnego Komitetu Narodowego” (польськ.) – “Значення Головного Національного Комітету”

z przepychem (польськ.) – з розкішшю, з пишністю

Zu Dir Majestät stehen wir (нім.) – ми до послуг Вашої Величності

Zu Wied (нім.) – прізвисько Вільгельма цу Віда, першого і єдиного князя Албанії (1876-1945)

zur Bildung von national-politischen Organisationen in der rus. Ukraine geschritten ist (нім.) – до утворення покликана національно-політичними організаціями в рос. Україні

ПЕРЕКЛАД ВЕЛИКИХ ФРАГМЕНТІВ ТЕКСТУ

До статті “Варшава”,

(1) “Коли серпневого ранку спадали з Тебе, Варшаво, руські (?) кайдани, тремтіли польські серця в очікуванні Твого слова, прислухалася ціла Європа до того, що Ти, Столице наша, скажеш... ми напружували слух, аби схопити і заховати в серці Твою, Столице, волю і національний наказ цього серпневого ранку. Даремно. Рвалися до Тебе серця легіонерів... Солодкою тим воякам видавалася смерть... як і рани, щоб лишень Ти була вільна! В таборах дівтора Твоя чекала на голос Твій, Столице наша, даремно!

...Усе наше майбутнє вирішується сьогодні ... Чи ж маємо залишити іншим повне право цілковито розпоряджатися нашою долею?.. З огляду на мовчання Варшави Головний Національний Комітет виступив із закликом об’єднання двох давніх окупованих територій. Варшава цей заклик не прийняла ні не відкинула. І знову весь народ чекає даремно.

Промов, Варшаво! Стань на чолі свого народу...
Промов, Столице!”

(2) А коли у війні йшли служити вітчизні...

(3) А коли до Варшави, до самої Варшави
дійти в крові й ранах дозволив їм Бог,
вітав їх мовчанкою натовп завжди цікавий,
мовчки топтав серця, кинені на брук.

(4) “Початкові воєнні події повернулися, як знаємо, по цілій лінії проти концепції Головного Національного Комітету, а суспільство Королівства Польського, попри свою вроджену нехоть до Росії і до східного варварства, заведене в оману нещастями війни, почало пристосовуватися до короточасних воєнних обставин, відкидаючи державну програму Головного Національного Комітету і задовольняючись важкою, накиненою через воєнні обставини програмою об’єднання польських земель...”

(5) “І той Головний Національний Комітет, - читаємо в статті, - непокоїть. Наклепи, дурні плітки не раз звучали у співаній йому колисковій. Затятих ворогів має ще і нині... ті три групи явищ польського воєнного життя – об’єднання, нейтральність і філантропія... є ніби той слабкий наліт пари на дзеркалі, яке підкладають під уста позірно померлого. Дихає, значить, ще живе, але як живе... Пустелею, сумною пустелею є цілий простір польського життя у час цієї страшної війни...”

(6) “зобов’язаний почуттям національної гідності приховати навіть фактичне існування в нації різниці...”

(7) “Мобілізація відбувається в найповнішому порядку, що яскраво свідчило про психологію смирення й національної апатії в широких верствах суспільства...”

(8) “на варшавський люд та малоусвідомлені сфери відозва справила дуже сильне враження. Тут і там люди кидали квіти на козацькі полки, тут і там махали хустинами, частували цигарками, кидали фрукти”.

Уклав Ярослав Радевич-Винницький

КОМЕНТАРІ

Це видання творів Дмитра Донцова (1883-1973) є другою спробою в сучасній Україні концептуального та систематизаційного підходу до перевидання спадщини визначного українського політичного мислителя, ідеолога націоналізму, культуролога і літературного критика. Творча спадщина Д. Донцова є надзвичайно багатоманітною за тематикою і розтягнута в часовому вимірі більше як на 65 років. Більшість видань своїх творів автор упорядковував сам, а ті, що здійснювалися вже після його смерті, були переважно лише репринтні передруки первісних варіантів книжок. До таких перевидань можна віднести книжки, видані Михайлом Стасюком та Ярославом Дашкевичем у Львові на початку 1990-х рр.: “За яку революцію?” (1990), “Дві літератури нашої доби” (1991), “Клич доби” (1994). 1991 р. в Дрогобичі так само видано трактат “Дух нашої давнини” (ВФ “Відродження”). Низка праць Д. Донцова, в т. ч. “Націоналізм”, брошура “Кардинал Мерсьє”, вибрані статті із книги “Хрестом і мечем”, окремі статті були перевидані як ідеологічні матеріали різними правими і націоналістичними політичними середовищами протягом 1990-х рр. – здебільшого фотоспособом, поліграфічно неякісно та без жодних стилістично-коректорських правлень і коментарів.

Зрозуміло, що такі видання не могли задовільнити сучасного читача. Тому наприкінці 1990-х рр. і пізніше почали появлятися перевидання окремих брошур і статей Д. Донцова із стилістично-редакторським опрацюванням текстів, у якіснішому поліграфічному форматі. Тут треба виділити серію переважно невеликих книжок, організовану Віктором Рогом (Центр національного відродження ім. С. Бандери), в якій побачити світ праці “Єдине, що є на потребу”, “Росія чи Європа?”, “Московська отрута” (скорочений варіант видання 1955 р.), “Націоналізм”, “Незримі скрижалі Кобзаря” та ін.

Наймасштабнішим і виконаним у всебічному редакторському опрацюванні стало видання 2001 р.: Донцов Д. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – 488 с. До книги ввійшли три етапні праці Д. Донцова: “Сучасне політичне положення нації і наші завдання”, “Підстави нашої політики” та “Націоналізм”. Ґрунтовні передмови до книги написали Я. Дашкевич і О. Баган; видання супроводжувалося докладними і розлогими коментарями (автор О. Баган), було текстологічно вивіреном і стилістично вдосконаленим (редактор І. Римарук). На жаль, це видання з фінансових причин не було продовжене (планувалося видати 5 томів).

У 2010 р. дрогобицька Видавнича фірма “Відродження” спільно з Науково-ідеологічним центром ім. Д. Донцова видала майже 700-сторінковий том “Літературної есеїстики” Д. Донцова (упорядник, відповідальний редактор, автор коментарів – О. Баган; літературний редактор – Я. Радевич-Винницький; автор передмови – С. Квіт). Того ж року, за сприяння ВО “Свобода”, в Тернополі у видавництві “Рада” вийшла прижиттєва, 1967 р., збірка ідеологічної есеїстики Д. Донцова “Хрестом і мечем” (упорядник і відповідальний редактор – О. Баган; літературний редактор – Ольга Грица), співучасник проекту – НІЦ ім. Д. Донцова. У 2011 р. НІЦ ім. Д. Донцова разом із Центром національного відродження ім. С. Бандери (Київ) видали книжку Д. Донцова “Дух Росії”, яка вперше побачила світ німецькою мовою у 1961 р. (переклад з німецької – Володимира Вишинського та Івана Зимомрі).

Організатори теперішнього багатотомового видання вибраних творів Д. Донцова керувалися такими принципами:

1) перевидати праці Д. Донцова усіх трьох основних періодів творчості – раннього (до 1920 р.), міжвоєнної доби (1920-1945 рр.), повоєнного періоду (після 1945 р.);

2) опублікувати насамперед найважливіші журнальні праці автора, і, зрозуміло, всі твори книжкового формату, оскільки загальна спадщина Д. Донцова разом із регулярними публікаціями в щоденній пресі є надто великою і її оприлюднення надміру розширило б рамки проєкту;

3) орфографічно, стилістично і лексично опрацювати тексти Д. Донцова так, щоб вони були максимально сприйнятні для сучасника і водночас зберігали прикметні особливості мови автора і його доби;

4) зблокувати твори в окремих томах за близькою тематикою, часом порушуючи хронологічний принцип, аби зробити їх зручнішими в користуванні, зважаючи на те, що цей автор цікавий для різних категорій читачів як політичний аналітик, культуролог та історіограф, мислитель та ідеолог, літературний критик, публіцист і полеміст.

Д. Донцов належить до числа наших найактивніших авторів та найяскравіших публіцистів. У сенсі впливу на національну думку й актуальні струмені політики його ім'я стоїть поруч з такими велетнями української культури, як П. Куліш і М. Драгоманов, І. Франко і М. Грушевський. Разом із активною публіцистичною творчістю він був організатором кількох періодичних видань, що справили значний вплив на українське політичне мислення. Епохальне значення для національної культури мало редагування Д. Донцовим журналів “Літературно-науковий вісник” (1922-1932) та “Вісник” (1933-1939). Тож засвоєння його спадщини має бути введене в об'єктивні, академічні рамки і потребує уважного вивчення в усій повноті свого тематичного, жанрового та ідейного спектру.

Д. Донцов часто користувався різними псевдонімами і криптонімами. Нам відомі такі з них: Дм. Чорний, Закопанець, Devius, Д. Д в, Дм. Д., Д. Д., Світ, Д-ов, Д. Варнак, Дмитро Свирид, Snowyd Д., В. Темляк, Ілько Бут, І. Бут, Сганарель, Педант, М. Л., М. Р., О. В., Р. О., О. Л., Л. М., ***, Д. Л., р. о., ро. Можливо, їх кількість пояснюється великою активністю автора, який, наприклад, на сторінках ЛНВ і “Вісника” часто в одному числі журналу друкував по три статті, а ще по кілька рецензій, відгуків, реплік, полемічних анотацій, виступаючи в оглядовій рубриці “З пресового фільму”.

У коментарях до книги ми зазначили підписи Д. Донцова псевдонімами і криптонімами; в усіх інших випадках автор підписував своє ім'я та прізвище.

Сучасне політичне положення нації і наші завдання

Текст подається за публікацією: Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання. – Львів, 1913.

З приводу однієї ереси

Текст подається за виданням: Донцов Д. З приводу одної ереси. – Київ [Накладом автора], 1914.

Енгельс, Маркс і Лассаль про “неісторичні нації”

Текст подається за виданням: Донцов Д. Енгельс, Маркс і Ляссаль про неісторичні нації. – Київ: Серп і молот, 1918.

Уперше ця студія публікувалася у виданні: Літературно-науковий вісник. – 1914. – Т. 65. – Кн. 2 і 3. – С. 312-332, 479-491.

Міжнародне положення України і Росія

Текст подається за виданням: Донцов Д. Міжнародне положення України і Росія. – Київ: Робітничка книгарня, 1918.

Ця праця перевидана у кн.: Український націоналізм: історія та ідеї. Науковий збірник. Вип. 1 / За ред. О. Багана. – Дрогобич: Посвіт, 2009. – 540 с.

Українська державна думка і Європа

Текст подається за виданням: Донцов Д. Українська державна думка і Європа. – Львів: Видання “Всесвітньої бібліотеки”, 1918.

Ця студія була перевидана у кн.: Український націоналізм: історія та ідеї. Науковий збірник. Вип. 1 / За ред. О. Багана. – Дрогобич: Посвіт, 2009. – 540 с.

Українське студентство й аполітизм

Текст подається за першодруком: Дзвін. – 1913. – Т. 1. – № 1-6.

“Дзвін” – суспільно-політичний і літературний журнал. Виходив у 1913-1914 рр. в Києві за ред. Д. Антоновича і В. Левинського. Мав соціал-демократичне ідейне спрямування. Меценатом видання був Л. Юркевич. Д. Донцов друкувався тут до 1914 р., коли в нього почалися серйозні ідейні розходження із українськими соціал-демократами. Див. про це у публікаціях цього тому: “Джентельменам з “Дзвону”, “До моїх політичних однодумців”, “З приводу однієї ереси” та ін.

Болотяні вогні

Текст подається за першодруком: Дзвін. – 1913. – Т. 1. – № 1-6.

У жанрі коротких оглядів та критичних реплік виявився особливий талант Д. Донцова. З такого роду публікаціями він виступав до кінця життя.

О. Бауэр о национальной ассимиляции

Текст подається за першодруком: Украинская жизнь. – 1912. – №4

“Украинская жизнь” – журнал демократичного спрямування, виходив у Москві за ред. С. Петлюри від 1912 до 1917 року. Часопис був трибуною українства у Російській імперії. Це видання стало своєрідним продовженням “Украинского вестника”, що виходив у Петербурзі в 1906 р. за ред. М. Славінського. У ньому друкувалися провідні українські вчені і публіцисти. Д. Донцов опублікував на сторінках “Украинской жизни” 14 статей, переважно з підзаголовком “Письмо из Галиции”, уважно аналізуючи політичні події в краю, де він тоді проживав.

Русский либерализм и украинское движение

Текст подається за першодруком: Украинская жизнь. – 1912. – №5

За украинский университет

Текст подається за першодруком: Украинская жизнь. – 1912. – №6

Як не повинно інформувати про нас Європу?

Текст подається за першодруком: Українська хата. – 1913. – № 4.

“Українська хата” – літературний і суспільний журнал. Виходив у Києві про-

тягом 1909-1914 рр. за ред. П. Богацького. Загалом журнал мав демократичне спрямування і був найзначнішим явищем раннього українського літературно-мистецького модернізму. Тут регулярно публікувалися тодішні провідні критики – А. Товкачевський, М. Сріблянський, М. Євшан. Д. Донцов надрукував на сторінках “Української хати” лише кілька статей: окрім опублікованих у нашому томі, тут ще вийшла стаття “Компактна більшість і Шевченко” (1914, № 1), яка ввійшла до видання: Донцов Д. Літературна есеїстика. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2010. Очевидно, співпраця з журналом перервалася через початок Першої світової війни. Перехід Д. Донцова із “Дзвону” в “Українську хату” свідчив про його сепарацію від соціал-демократичного руху. У цей час значний вплив на світогляд Д. Донцова мали позиція та ідеї Миколи Євшана (Федюшки), літературно-критичні студії якого, сповнені естетичних концептів та настроїв волюнтаризму, аристократизму й окциденталізму, можна вважати першопочатком вісниківського неоромантизму, який теоретично розвивав і плекав Д. Донцов у період видання ЛНВ і “Вісника” (1922-1939).

Götterdämmerung українофільства

Текст подається за першодруком: Українська хата. – 1914. – № 3-4.

Джентльменам з “Дзвону”

Текст подається за першодруком: Українська хата. – 1914. – № 3-4.

З приводу двох процесів

Текст подається за першодруком: Українська хата. – 1914. – № 6.

До моїх політичних однодумців

(З приводу т. зв. “Союзу визволення України”)

Текст подається за окремим виданням: Донцов Д. До моїх політичних однодумців. – Львів, 1915.

Під статтею підписано: Лозанна, Липень, 1915.

Цю публікацію можна вважати останньою крапкою у процесі розставання Д. Донцова з українським соціал-демократичним рухом, який він послідовно критикував за надмірний космополітизм, драгоманівщину, хаотичність, безвольність та відсутність чіткої національно-визвольної програми і в полеміках з яким передбачив велику низку принципових помилок, що призвели пізніше, коли соціал-демократи і споріднені з ними інші соціалісти очолили національну революцію 1917-1920 рр., до закономірних катастроф і поразок.

Шарль Сейньобо про автономістичні змагання в Європі

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1913. – № 6.

“Шляхи” – студентський, потім стрілецький журнал. Виходив у Львові в 1913-1918 рр. Спочатку його редакторами були Р. Заклинський і Ю. Охримович, пізніше – Ф. Федорців. Журнал виражав самостійницькі і модерністські погляди молодого покоління. Співпраця Д. Донцова з ним була тривалою (до 1917 р.) і важливою: тут він посилив критику соціал-демократизму і лібералізму, виробив ширшу програму національного волюнтаризму і традиціоналізму, виріс як політичний аналітик, культуролог геополітик.

Російська преса про останній з'їзд

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1915. – № 12.

Дещо про “орієнтації”

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1916. – № 5.

Катова вечеря

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1916. – № 3-4.

Національні святощі

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1916. – № 5.

“Варшава”

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1916. – № 2.

Підпис автора: Д. Д.

Конституційна Росія і російські народи

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1916. – № 8.

Чи кінець комедії?

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1916. – № 9-10.

П'яте падолиста

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1916. – № 9-10.

Поділ Росії

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1916. – № 9-10.

Воскресіння мертвих

(Перед погребінням деспотичної Росії)

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1917. – № 1-2.

Підпис автора: Д. Д.

Внизу зазначено: Берно (Берн) 19. II. 1917.

Українська відправа російському лібералізові

(З “Украинской жизни” – Ч. 7-8 др. 1916)

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1917. – № 1-2.

Підпис автора: Д. Д.

Петербурзький переворот

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1917. – № 3-4.

Під статтею зазначено: Берно, квітень, 1917.

Цього ж року стаття була перевидана окремою брошурою у Львові.

Сепаратистичний рух на Україні

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1917. – № 3-4.

Під заголовком зазначено: “Стаття др. Дмитра Донцова в “Noue Zürcher Zeitung”.

Польська криза

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1917. – № 3-4.

Під заголовком зазначено: Львів, 15 жовтня 1917.

Українсько-російська угода та її правовий характер

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1917. – № 3-4.

Підпис автора: Д. Д.

Характеристичні постаті російської революції

Під цією назвою рубрики в “Шляхах” були надруковані три наступні портрети російських політичних діячів:

Трамгадрат імперіялізму

(П. Мілюков)

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1917. – № 3-4.

Підпис автора: Д. Д.

Дон-Кіхот революції

(А. Керенський)

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1917. – № 3-4.

В оригіналі: “Дон-Кішот революції”.

Підпис автора: Д. Д.

Російський Торквемада

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1917. – № 3-4.

Підпис автора: Д. Д.

Український miraculum

Текст подається за першодруком: Шляхи. – 1917. – № 3-4.

Олег Баган

ЗМІСТ

<i>Олег Баган. Джерела світоглядного націоналізму Дмитра Донцова</i>	2
Сучасне політичне положення нації і наші завдання	21
З приводу однієї ереси	38
Енгельс, Маркс і Лассаль про “неісторичні нації”	65
Міжнародне положення України і Росія.....	90
Українське державна думка і Європа.....	104
Українське студентство й аполітизм	141
Болотяні вогні.....	145
З українського життя	149
О. Бауэр о национальной ассимиляции.....	164
Русский либерализм и украинское движение.....	167
За український університет	173
Götterdämmerung українофільства.....	183
Джентльменам з “Дзвону”.....	186
З приводу двох процесів.....	190
До моїх політичних однодумців	192
Шарль Сейньобо про автономістичні змагання в Європі	195
Російська преса про останній з’їзд	198
Перед новою проблемою	201
Дещо про “орієнтації”	203
Катова вечера.....	206

Національні святощі	210
“Варшава”	215
Конституційна Росія і російські народи	224
Чи кінець комедії?.....	227
П’яте падолиста.....	235
Поділ Росії.....	237
Воскресіння мертвих.....	239
Українська відправа російському лібералізові	243
Петербурзький переворот.....	245
Сепаратистичний рух на Україні.....	246
Польська криза	254
Українсько-російська угода та її правний характер	257
Характеристичні постаті російської революції.....	270
Трамтардат (Трентадрат ?) імперіялізму (П. Мілюков)	281
Дон-Кіхот революції (А. Керенський)	285
Російський Торквемада (В. Ленін)	289
Український miraculum.....	292
<i>Пояснення рідковживаних слів та переклад іношомовних слів, висловів, фрагментів тексту.....</i>	<i>3</i>
<i>Переклад великих фрагментів тексту.....</i>	<i>317</i>
<i>Коментарі .....</i>	<i>318</i>
<i>Зміст.....</i>	<i>324</i>

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

Донцов Дмитро
ВИБРАНІ ТВОРИ
У десяти томах
Том 1

Політична аналітика
(1912–1918 рр.)

Відповідальний редактор і упорядник
Олег Баган

Літературний редактор
Ярослав Радевич-Винницький

Коректор
Ольга Грица

Верстка
Андрія Кіся

**Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК № 1695 від 18.02.2004 р.**

ВФ "Відродження" заснована 21 листопада 1991 р.
Петром та Олександром Бобиками, Василем Іванишиним

Головний редактор Ярослав Радевич-Винницький
Директор фірми Ігор Бабик
Заступник директора Володимир Гнатик
Головний бухгалтер Надія Волянська

Підписано до друку 09.09.2011. Формат 70x108 1/16. Папір офс. № 1.
Гарнітура Times New Roman. Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 28,35. Обл.-вид. арк. 25,72.
Наклад 1000 прим.

Видавнича фірма "Відродження"
82100, м. Дрогобич, вул. Т. Шевченка, 2.
79049, м. Львів-49, аб/с 10480.
Тел.: (03244) 2-17-94, 3-72-93. Тел./факс: (032) 240-59-39.
<http://www.vidrodzhenia.org.ua>

Надруковано в друкарні
"Майстер книг"